UDC-008 YU ISSN 0459-1070

ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК

XL

Лесковац 2000.

ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК
XL, 2000.

РЕДАКЦИОНИ ОДБОР

Др ЖИВАН СТОЈКОВИЋ
Мр СРЂАН МАРКОВИЋ
ХРАНИСЛАВ РАКИЋ
ЖИВОЈИН ПРОКОПОВИЋ
ЈОВАН ПЕТКОВИЋ ХОКИ
ЈУЛИЈАНА ПЕШИЋ (секретар)

ОДГОВОРНИ УРЕДНИК

ЖИВОЈИН ПРОКОПОВИЋ

Адреса редакције: Стојана Љубића 2,
тел. 016/212-975

Александар Булатовић **ЛАТЕНСКИ НАЛАЗИ У ВРАЊСКО-БУЈАНОВАЧКОЈ И ПРЕШЕВСКОЈ КОТЛИНИ** 323

Bernar Bavant, Вујадин Иванишевић **АРХЕОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА НА ЦАРИЧИНОМ ГРАДУ У 1999. ГОДИНИ** 335

Таса Јовановић **ПРИЛОГ ЗА ИСТОРИЈУ ДВОРЦА КНЕЗА МИЛАНА У НИШУ** 341

Добросав Туровић **ПРОГЛАШЕЊЕ МЕДВЕЂЕ ЗА ВАРОШИЦУ** 347

Вукадин Ристић **ПРОФЕСОР ДР ЈОВАН ЦЕКИЋ-БОРАЦ И ЛЕКАР**..... 353

Видак Јовановић **ЗАБЛУДЕ О ПЕЧУРКАМА** 363

Хранислав Ракић **„НАША РЕЧ“ О РАДУ САВЕЗА БОРАЦА (Библиографски преглед, 1947-1997)** 369

ХРОНИКА

Промоција књиге „Песме и писма“ С. Димитријевића 391

ПРИКАЗИ

М. М. Миладиновић **МОРАЛНА, ПОЛИТИЧКА И ВОЈНА ОСУДА ДОКТРИНЕ НАСИЉА (Др Живан Стојковића и Хранислав Ракић, ДОКТРИНА НАСИЉА, „Наша реч“, 1999. године)** 401

С. Тошева **ОБУХВАТАНИ ПРИКАЗ (Братислава Костић, Ново гробље у Београду, Београд 1999)**..... 405

IN MEMORIAM

Хранислав Ракић **ПРОТА ДРАГУТИН М. ЂОРЂЕВИЋ** 409

Новица Ранђеловић **ДР ВИДАК ЈОВАНОВИЋ** 411

Лесковачки зборник
XL, 2000.

*

Издаје
Народни музеј у Лесковцу

*

Одговорни уредник
ЖИВОЈИН ПРОКОПОВИЋ

*

Слог, прелом и техничко уређење
ГОРИЦА ГЛИГОРИЈЕВИЋ
ИВАН ГЛИГОРИЈЕВИЋ

*

Ликовна опрема
СРЂАН МАРКОВИЋ

*

Тираж: 500 примерака

*

Штампа: Штампарија ГРАФИКА Лесковац

У финансирању учествовало Министарство културе Републике Србије

УДК 050 (497.11)(091)

Владимир Стојанчевић

ПОСЛЕ ЧЕТРДЕСЕТ ГОДИНА

После четрдесет година излажења *Лесковачког зборника* треба нешто рећи о резултатима и значају овог првог научно-културног годишњака Југоисточне Србије.

Настао неколико година после оснивања Народног музеја у Лесковцу и првих публикација - у виду мањих монографија и политичких брошура, *Лесковачки зборник*, почев од далеке 1961. године, значио је пун заокрет у стручном, научном и уопште интелектуалном стваралаштву не само у ужем, професионалном раду Народног музеја у Лесковцу - чији је орган био - већ и по ширем друштвеном значају за добар део јужноморавског региона. *Лесковачки зборник* настојао је већ од првог броја да - одлуком Управе Музеја и уређивачком политиком свог Уредништва - превазиђе уске и прагматичне оквире локалне културно-историјске и текуће друштвено-политичке актуелности (што је била општа карактеристика за часописе и другу периодику тога времена), и да са својом - могло би се рећи - *историјском мисијом*, улогом и делатношћу, много допринесе у области истраживачког рада научне, културне и друштвене прошлости лесковачко-јужноморавског подручја. Највећим делом у том настојању *Лесковачки зборник* је успео како у погледу бројности и квалитета објављених радова, тако и по критерију оригиналности и разноврсности тематике. У свом развојном путу, *Лесковачки зборник* ширио је стално видокруг истраживачког рада и сарадњу десетине нових сарадника са добрим, садржајним, прилозима чији је значај прелазио границе интересовања завичајне историје и скромних „провинцијских" критерија. Такву оријентацију и такве квалификативе - извесно је - *Лесковачки зборник* одржао је - у великој мери - све до данас, иновирајући свој „имиџ", новим истраживачко-студијским прилозима. У обимној истраживачкој делатности Народног музеја у Лесковцу, *Лесковачки зборник* остао је главни, најпознатији и најзначајнији вид његовог укупног рада и стварања. Његово уредно излажење - током протеклих четрдесет година - само потврђују горњу карактеристику о њему.

I

У концепцији уређивања и издавања *Лесковачкоī зборника* дошли су до изражаја ови моменти:

1. Научни карактер Зборника,

2. Обухватна истраживачка проблематика, првенствено са новим тематским садржајима,

3. Примена критичког истраживачког метода, (са одстрањивањем публицистичких облика писања и псеудонаучних „теоријских“ и „методолошких“ приступа),

4. Сарадња научних кадрова из Београда (САНУ, Универзитет, институти, Народни музеј, Народна библиотека и др),

5. Посредством Музеја коришћење других облика у организовању научно-истраживачког рада (научни скупови, посебна предавања, изложбе и др), чији се научни прилози могу користити за *Лесковачки зборник.*

Зборник се држао ових основних начела и успео је да их, највећим делом, оживотвори у својој уредничко-издавачкој пракси. Тако,

1. Лесковачки зборник одржао је основну подлогу *научноī īласила* Музеја, како у погледу *великоī броја* објављених *научних* радова, тако и *сарадњом реномираних научних радника - из īрофесионалних* (горе наведених) *научних усīанова* из Београда, других универзитетских установа, као и домаћих научно-културних стваралаца и сарадника за поједине научно-истраживачке области.

2. Истраживачка проблематика заступљена је у Зборнику са *завидним бројем īрилоīа* из многих научних дисциплина, односно научних области: археологија, географија, етнологија са етнографијом, историографија, социологија са демографијом и статистиком, историја књижевности са библиографијом и књижевном грађом, црквена уметност и историја цркве, култура, образовање, школство, друштвени живот, чак и природне и медицинске науке - ботаника, балнеологија итд. - све то са већом или мањом заступљеношћу и са већом или мањом систематичношћу у појединачним прилозима. Многи од ових прилога из Зборника превазилазе важност за локално проучавање и имају, често, значај запажених приноса за поједине научне гране у ширем значењу речи.

3. Радови у Зборнику, методолошки гледано, и генерално узевши, солидни су прилози за познавање прошлости и прилика на ширем подручју Лесковца, често и суседних крајева. Фактографија је била подлога, и основа, за разматрање проблема о којима се писало, а тумачења - интерпретација проистицала су из њиховог садржаја и документованости. Избегавала се тенденциозност и једностраност, и полемички или афективни начин приказивања. Велика већина радова - колико смо у стању да проценимо - имала је фактографску, документарну вредност. Разуме се, тешко је улазити, *сада*, у процену

сваког појединачног рада. Али је општи утисак - када се сагледава целокупна тематика и садржајна делатност Зборника - да би *општа оцена могла да буде врло ласкава и повољна*. То посебно важи за проблеме старије прошлости, и оне тематске радове (из социологије, економије, старије историје, географије, етнологије, историје уметности, антропогеографији, статистике) чија је савремена актуелност - у времену, простору и трајању - завршена и окончана. *С друге стране* сасвим је природно - да догађаји, збивања, појаве и личности, чија историја (друштвена, политичка, професионална и др) активност, или непосредна последичност још траје, - захтевају да се заврши процес историјског „смиривања" (и „таложења") и одређене временске „дистанце" - како би се о њима дали темељнији и сигурнији судови и оцене. Јер, недовољна документарност, или једностраност, чак тенденциозност, или идеолошки приступ у расправљању - нису квалификативи доброг и објективног научног метода, што посебно треба да важи за историјске и друштвене науке. *Лесковачки зборник*, са своје стране, настао је - колико је то било у могућности - да такве случајеве, такве радове, одстрани или бар сведе на минимум (што је опет - кроз четрдесет година његовог излажења - умногоме зависило и од неких спољних чинилаца, и тзв. (по негдашњој идеолошко-политичкој терминологији) „објективних околности". У сваком случају, то су биле ређе појаве у великој серији појединачних и *волуминозних*, бројева *Лесковачког зборника*.

4. Велика је - рекли бисмо - чак историјска заслуга Уредништва Зборника што је, за ових четрдесет година, успео да окупи, ваљда, стотинак сарадника из свих научних и стручних (са становишта потреба Музеја као културно-научне установе) дисциплина. Међу њима и за локалне прилике похвално - велики број научника са универзитета, научних института, и из Академије наука. Редакција је ту показала ширину погледа и исправност схватања о потреби сарадње и са стране - што се показало да је било од великог значаја за квалитетан, и разноврстан изглед Зборника и, што је важније још за - његово континуирано и правовремено излажење. (Писац ових редова, *као један од првих и сталних* сарадника у Зборнику, сигурно је, не би био тако истрајан у свом стваралаштву а такође и у бављењу „лесковачком" проблематиком, да није био подстицан најљубазнијим и веома пријатељским позивима Уредништва а пре свега његовог главног уредника и директора Музеја Хранислава Ракића). Међу овима било је научника веома познатих и у широј јавности, а по сарадњи, и у интелектуалним круговима лесковачке друштвене средине. Слободно је рећи да су неки од њих били, и остали, незаменљиви по свом ангажовању и доприносу уопште за напредовање Музеја, и посебно за успешно излажење *Лесковачког зборника*. При том не могу се никако, и не смеју, изгубити из вида неуморна сарадња и доприноси „домаћих" сарадника на Зборнику, нарочито оних из генерација почетног излажења Зборника.

II

Аутору овог написа биће дозвољено да, са пијететом и спонтаним дужним признањем, спомене већи број ових „домаћих" сарадника - *већином сада*

покојних - са којима је био у ближем познанству и са којима је много пута водио веома занимљиве и компетентне разговоре о многим питањима прошлости Лесковца, јужноморавског подручја, па и целине српске етничке и националне заједнице. Ти разговори били су од ембивалентне користи и аутор их се и данас радо сећа, осим што су му причињавали велико задовољство да у њима и преко њих, и сам боље упозна прве људе лесковачког јавног живота, ближу прошлост, као и карактеристике народа лесковачког подручја. Ја ћу их овде, првенствено због њихове сарадње и значаја за *Лесковачки зборник*, по мом виђењу поменути:

Ја сам се посебно познавао са четворицом Лесковчана сарадника Зборника: протом Драгутином Ђорђевићем, Драгољубом Трајковићем, адвокатом Јованом Јовановићем и Добривојем Каписазовићем. Сви су били пријатни и угледни људи своје лесковачке (и београдске) средине, личности широких, стручних и интелектуалних видика, одлични познаваоци завичајних прилика и (ближе) прошлости лесковачког подручја. Било је задовољство разговарати са њима, пошто су били отвореног духа, разговорни и оштроумног просуђивања, уз то веома заинтересовани и радознали за становишта свог саговорника. Били су међу првим сарадницима на Зборнику и писци већег броја запажених радова. Доскора су били живи. Познавао сам их тридесетак-четрдесетак, неке чак и више година, и сећања на њих буде у мени пријатне и драге успомене. Мислим, да неће бити без интереса да о њима прозборим неколико реченица, а у вези са сарадњом у Лесковачком зборнику, у лесковачком Народном музеју, али и иначе.

Прота Драгутин Ђорђевић, свештено лице, представљао је редак изузетак међу својим дужносним колегама. Био је проучавалац верског живота и црквене историје лесковачког подручја, иако се, на врло широкој основи, бавио и проучавањем етнографских питања, описивањем народног живота и обичаја. Још пре рата 1941. године објавио је мале одличне монографије о Кумаревачкој и Турековачкој цркви у контексту верског живота и историјских прилика под којима је деловала у народу. Од оснивања Музеја био је посебно ангажован писањем неколико занимљивих радова у Зборнику и као ученик на неколико научних скупова и више саветовања о проблематици проучавања лесковачког подручја. Био је познат, и цењен, и по томе што му је САНУ објавила обимну и документовану монографију из народног живота становништва лесковачког краја, а Народни музеј још једну књигу етнографског карактера. Прота Драгутин Ђорђевић дописивао се са више научника из Београда како би се у својим проучавањима што више користио њиховим саветима, сугестијама, указивањем на неке методолошке поступке у његовим проучавањима народног живота и црквено-културне историје. Било би више него акт признања и пијетета ако би се о овом трудољубивом, ангажованом и плодотворном свештеном лицу - сараднику Музеја и Зборника написала једна, макар и мања студија с обзиром на његово обимно списатељско дело и допринос етнографској науци - пре свега као одличног

документаристе и коментатора читавог низа појава из народног живота лесковачког региона, али и црквене историје и верског живота.

Драгољуб Трајковић, по струци правник, писац велике ерудиције и широких интелектуалних хоризоната, одликовао се одличним познавањем прошлости лесковачког краја. Релативно млад, још 1920-их година огледао се у двема научно-популарним публикацијама (1927, 1928) из новије лесковачке прошлости, о којој је иначе саопштавао у текућим локалним листовима и у већем броју брошура и мањим научно-популарним монографијама, уз то веома занимљивим и са актуелном савременом проблематиком. После ослобођења 1944. године био је међу најревноснијим сарадницима Музеја - где је објавио неколико књига посебних издања - и у *Лесковачком зборнику* са већим бројем радова из друштвено-културне, правно-историјске и историјске проблематике. Био је личност темељног образовања и израженог критичког посматрања и анализирања друштвено-историјске прошлости, али и неких савремених појава (позната је његова духовита карикатура одређеног лесковачког амбијента под насловом *Ладовинке и фотељке* - која је сликовито приказивала пре свега менталитет и неке традиционалне навике послератних људи из одређених друштвених кругова). У Лесковачком зборнику значајни су његови радови посебно из последњих времена турске владавине, у хронолошком распону од Првог српског устанка 1804. до ослобођења 1877/78. године. Иако није био историчар по професији, умео је да уочи најзначајније догађаје и појаве из завичајне прошлости и да их саопшти, не ретко, на један инвентиван и критички уз то и веома живописан начин. Са посебним даром умео је да прикаже психолошко-карактерне одлике лесковачке друштвене средине из последњих деценија турске владавине. Био је драгоцен саговорник и личност пријатног опхођења и дружења.

Јован Јовановић, предратни адвокат и угледни политичар земљорадничке левице (проф. др Драгољуба Јовановића), уредник *Недељних новина*, био је један од највиђенијих сарадника у *Лесковачком зборнику*. Правник по струци дао је неколико занимљивих радова са социолошко-правном проблематиком, али је нарочито остао запажен по својим обимним социо-антропогеографским радовима о лесковачком Поречју, Пустој Реци, Заплању, Лесковачком пољу и Бабичкој гори и о Доњој Јабланици. Ови су радови написани по узору на сличне у Академијиној едицији Српског етнографског зборника, и обухватају готово цело равничарско и подпланинско лесковачко подручје. Ове монографије радио је са великом љубављу и „завичајним поносом", употпунивши поменуту едицију лесковачким подручјем. Врло пријатан и дружељубив саговорник - одликовао се великом обавештеношћу о стању и приликама у народном животу и правним обичајима и установама које су се држале још из далеких времена у селима лесковачког краја. (Ова истраживања дугорочна, напорна и скупоцена - вршио је сасвим о свом трошку - не без извесног жаљења да се није довољно схватио овај његов подухват на систематском проучавању антропогеографских студија на целом подручју

лесковачког региона). Јована Јовановића (био ми је ујак) запамтио сам и по његовом ретком човекољубљу: за њега се говорило да је био редак лесковачки адвокат који је и бесплатно водио сељачке парнице и био једини адвокат у вароши који није себи сазидао кућу већ до краја живота (88 година) живео у очевом дому, изграђеном још крајем 19. века. Једно краће време био је и професор-наставник у једној од лесковачких средњих школа, где је покушавао да код старијих ученика развије љубав за научно-културни истраживачки рад. Умро је - како ми је говорио - са великом тугом што му је, по трећи пут у његовом животу отаџбина била у великој опасности услед догађаја распадања СФРЈ 1991/92. године. Иза себе оставио је обиман рукопис - неку врсту проширене аутобиографије, где је, нарочито, изнео своје учешће у предратном политичком животу Лесковца. Тај рукопис би, бар по ономе што се односило на друштвено-политичке прилике, требало објавити у издањима Народног музеја, као достојан пандан досадашњој партијској историографији о Лесковцу између два светска рата.

Добривоје Каписазовић, Лесковчанин-Београђанин ређе се појављивао као сарадник Музеја и Зборника, али је био живо заинтересован за њихов рад и успех. Познавао је одлично карактер и менталитет старих Лесковчана и, буквално све старе лесковачке варошке фамилије. Народни музеј му је издао занимљиву књигу о надимцима у старих Лесковчана, са пуно података о њиховим , појединачно, особинама. Био је веома духовит, одличан козер, пун података и обавештења о старом Лесковцу. Било је пријатно разговарати са њим (а посебно о предратним приликама у Македонији где је годинама службовао као члан Конзисторије-Духовног суда Скопске митрополије (али и иначе, на пример, у Штипу, Битољу и другде). Колико ми је казивао, оставио је доста разних текстова и забележака - као неку врсту аутобиографских казивања - о старом Лесковцу, као и о свом службовању у тадашњој Јужној Србији. Било би веома добро, и корисно, ако би се његови рукописи сачували од пропадања и, бар делом, објавили у *Лесковачком зборнику* или у другим издањима Народног музеја.

Кад је реч о старијим (-међу првима-) сарадницима Народног музеја један од највећих, без сумње, био је и покојни Сергије Димитријевић. Без уочљиве сарадње у *Лесковачком зборнику*, он се нарочито истакао публиковањем у Музеју - мањих или већих - посебних издања. Изванредно велике радне енергије и врло широког интересовања и научне ерудиције, он је неуморно истраживао прошлост лесковачког подручја, како је сам често говорио, не без извесног ризика, „од Ноја до Авноја". Уочио сам га у Београду за време одржавања Прве конференције историчара Југославије 1954. (у жестокој полемици са проф. Бранславом Ђурђевим), а лично упознао - готово у исто време - када је прочитао моје приказе на две његове (мање) монографије о Лесковцу за време турске управе. Једно време службовао је у Академијином Историјском институту где смо - исказујем - врло добро сарађивали скоро „по свим питањима" која су била од институтског интереса и потреба. Њего-

ве радове - издања Народног музеја приказивао сам, у неколико наврата, у Историјском гласнику - органу Друштва историчара Србије, а на Научном скупу у Лесковцу посвећеном њему - прочитан је мој реферат о његовом раду на проучавању Првог српског устанка. (Видети моју књигу: *Југоисточна Србија у XIX веку* (1804-1878). Просвета, Ниш 1996, стр. 546-549).

Од осталих Лесковчана старијих сарадника Народног музеја, и посебно *Лесковачком зборнику, сада покојних* помињем свештеника Радоша Требјешанина, Добривоја Ранчића, географа Р. Миладиновића, а од „*сполних*" неуморне и одане сараднике Музеја и *Лесковачког зборника*: професора географије Скопског универзитета Јована Трифуноског, др Видосаву Николић-Стојанчевић, научног сарадника Етнографског института САНУ у Београду, уз то и учеснике на научним скуповима у организацији Народног музеја. Такође имена првих сарадника Музеја, мојих познаника: Ивана-Иве Здравковића, знаменитог архитекте, проф. Ђорђа Мано-Зисија, неуморног истраживача знаменитости Царичиног града, проф Унивезитета Миленка Филиповића, научног саветника Географског института САНУ Михајла Костића.

Говорећи овде о старијим сарадницима у Музеју и у Лесковачком зборнику, ја никако нисам заборавио на млађе - како „домаће", тако и сараднике са стране. Али о њима са највећим задовољством изнећу своја сећања неком другом приликом.

III

Обележавајући 40 година излажења *Лесковачког зборника*, ја осећам пријатну дужност да још једном истакнем његов велики двоструки значај: *за националну културу и за научну историографију*. Четрдесет великих томова су речито сведочанство. Данас, *без многих прилога из Зборника*, немогуће је писати о многим питањима уопште из наше укупне народне и националне прошлости. Велика заслуга - вредна сваког признања - у овом погледу припада свакако управама Музеја и уредништвима Зборника, а посебно вишедеценијском и главном уреднику Храниславу Ракићу.

Мој прилог уз 40. број *Лесковачког зборника* - само је мали и непотпуни део мојих сећања, уз то концентрисаних на само један део оних великих прегнућа и делатности Народног музеја, односно његовог годишњака *Лесковачког зборника*.

RÉSUMÉ

Vladimir Stojančević

QUARANTE ANS PLUS TARD

Le Recueil de travaux de Leskovac représente le plus ancien ouvrage publié dans la province de Serbie. Pendant quarante ans de la publication régulière, il a publié un grand

nombre d´ouvrages presque de tous les domaines de la science et réuni beaucoup de collaborateurs des institutions scientifiques de la Serbie (SANU, des instituts, l´université, ainsi que des écoles secondaires du pays). La plupart des ouvrages publiés ont une valeur scientifique considérable. Sans eux, il serait impossible de connaître le passé riche de Leskovac et de la région, de continuer l´élaboration problématique.

Dans la deuxième partie de cet ouvrage l´auteur évoque le souvenir de collaborateurs du Receuil des plus éminents et d´un âge avancé - Dragutin Đorđević, Dragoljub Trajković, Jovan Jovanović et Dobrivoje Kapisazović, se souvenant aussi d´un habitant de Leskovac, très méritoire, Sergije Dimitrijević. L´auteur lui-même est aussi collaborateur du Recueil de travaux et membre de la rédaction depuis son premier numéro.

УДК 949.7 : 930.25 (=861) „1461“

Радивој Радић

СРПСКИ ИЗВОРИ О ТУРСКОМ ОСВАЈАЊУ ТРАПЕЗУНТА 1461. ГОДИНЕ

Премда се пад Трапезунта у руке Турака, августа 1461, налазио у сенци нешто ранијег османлијског заузимања Цариграда (1453), догађаја од светскоисторијског значаја, ипак је и он наишао на снажан одјек широм Европе.[1] Као и у другим сличним приликама, први су за њега сазнали пословично најбоље обавештени Млеци. О покретима копнених трупа и акцији флоте Мехмеда II Освајача (1451-1481) у басену Црног мора у Венецији се знало већ крајем јуна 1461. године.[2] У републику Светог Марка су већ у септембру стигле и прве вести - истина, донекле замагљене - о пропасти Трапезунтског царства, а 20. октобра су млетачки изасланици упућени у Француску са овлашћењем да о кобним збивањима известе краља и да га подстакну на рат против Османлија.[3] Млечани су о томе 26. октобра 1461. обавестили Угарску,[4] а истог дана и у Риму су добили тачне и подробне податке о паду Трапезунта.[5] Није прошло много времена и читаву западну Европу је попут хладног таласа запљуснула страшна вест која је веома узнемирила савременике.

Нестанак Трапезунтског царства на својеврстан начин је одјекнуло и у српским земљама које су турски освајачи до тог времена знатним делом већ били покорили. Пад Смедерева, 20. јуна 1459, обично се узима као симболични крај српске средњовековне државе, мада то није сасвим оправдано. Тако су некадашње земље Немањића из оквира Босне пале под турску власт 1463, а остаци области Стјепана Вукчића, „херцега од Светог Саве“, почетком 1482, док се Зета под Црнојевићима одржала до 1496. године.[6]

Пад Трапезунта је, ако не обимом а оно барем многобројношћу вести, имао најјачи одјек у српским летописима. Реч је о посебном жанру у оквиру старе српске књижевности који је у основи веома сродан византијским Кратким хроникама.[7] Летописи су настали средином XIV века под јаким утицајем хронике Георгија Монаха Хамартола која је у словенском свету најпре преведена у Русији, а потом у Бугарској. Напослетку, тај је превод преузет у

српску књижевност 1347/1348, Када је на Светој Гори по налогу Стефана Душана (1331-1355) начињен препис са преносом на српску редакцију.[8] Летописи су таква врсте књижевних састава где хронолошку одредницу, дати као година од створења света, прате језгровите белешке у којима се укратко описују време владавине неког владара, неке одсудне историјске битке, подизање манастира, необичне природне појаве или непогоде.[9] Иако су слободно црпли грађу из житја, родослова и летописачких записа у старим књигама, летописци су савремене догађаје српске историје бележили по непосредном запажењу или чувењу. Премда су превасходно историјски списи, у њима - нарочито у каснијим преписима и проширавањима - има и сажетих целовитих састава који, пространошћу језика и једноставном сликовитошћу, показују и уметничка стремљења старих летописаца.[10] По времену настанка српсики летописци се углавном деле на старије и млађе,[11] а вести о паду Трапезунта у руке Османлија налазимо у другој групи. У овом случају превасходно се ради о текстовима који су настали у XVI столећу.

Чак седамнаест српских летописа, сврстани у категорију млађих, доноси нам концизне забелешке о великом војничко подвигу Мехмеда II Освајача из 1461. године. У четри од њих, а то су Кијевски, Студенички, Сарандапорски и Цетињски, остало је записано следеће: „Године 6969 (= 1460/1) заратио је цар Мехмед-бег на Анатолију и заузео је град Синопу. И тако је ишао на Узун-Хасана, и повратио се на град Трапезон. И узе га".[12] У следећа два, Сеченичком и Габровском, стоји: „Године 6970 (=1461/2) односно 6971 (1462/3) ходио је цар Мехмед на Синопу и запосео је Трапезонт".[13] У највећем броју летописа, њих десет на броју, вест о турском освајању понтске царевине забележена је крајње сажето „прими цар Мехмед Трапезонт" уз годину 6971 (=1462/3), како стоји у чак осам летописа: Руарчев други, Софијски други, Реметски, Вукомановићев, Хиландарски, Врхобреснички, Магарашевићев и Јанков. У преостала два, уз истоветан текст иде једино друга година тојест 6973 (=1464/5) у Дечанском,[14] и 6970 (=1461/1462) или евентуално 6968 (=1460) у Подгоричком летопису.[15] И, најзад у Белопољском летопису уз годину 6971 (=1462/3) остало је забележено да је „Мехмед узео Трапезон и ходио на Морејy".[16] Очигледно је да је пад Трапезунта наишао на прилично снажан одјек у старим српским летописима, будући да се међу највеће подвиге Мехмеда II на више места помиње и заузимање царства Великих Комнина. Мора се призна ти, додуше, да хронолошке одреднице уз овај догађај нису баш увек прецизне и у појединим случајевима одступају за неколико година. Уочљиво је, такође, да наведене белешке садржајно нису богате. Постоје најмање два разлога којима се то може објаснити: први се тиче природе књижевног жанра српских летописа који подразумева сажетост, па чак и својеврсну шкртост у саопштавању, а други проистиче из једноставне чињенице да су њихови састављачи располагали сасвим оскудним обавештењима о паду далеког Трапезунта. Отуда не само хронолошка непрецизност него и неусаглашено и донекле погрешно писање имена престонице државе Великих Комнина: Трапезон односно Трапезонт.

Посебно је занимљива још једна летописачка белешка у којој се такође у неколико речи региструје пад Трапезунта. У низу кратких вести које иду од 1453. до 1718. и казују о ратовањима Турака остала је забележена и следећа: „На 1462 лето прими (Мехмед II) краљевство некога Трабишонда у омејаци".[17] Ова белешка је смештена између вести о турском запоседању Мореје и вести о освајању Еубеје (Негропонта) коју непознати српски летописац назива турским именом Егрибоз. Премда крајње концизна и заправо сведена на једну реченицу, наведена белешка о заузимању Трапезунта садржи неколико погрешака. Најпре је то нетачан назив за престоницу Великих Комнина - Требишонд уместо Трапезунт - а затим и формулација која сугерише да се ради о некој личности а не о граду. Следећа нетачност односи се на ранг државе будући да се она назива краљевство уместо царство. И, најзад, врло је загонетан сам крај ове белешке у којем се географски лоцира место поменуте државе: *отејаци*[18] односно *омејаци*.[19] Чини се да је немогуће одредити шта је под тим појмом подразумевао анонимни српски писац. По свој прилици, једино је извесно да је у питању географска одредница. У сваком случају утисак је да је састављач ове белешке, крајње непрецизне али веома занимљиве, имао потпуно замагљене и нејасне представе о царству Великих Комнина.

Насупрот наведеним изворима, који о паду Трапезунта дају врло оскудне податке, постоји и добро познати текст који је изашао из пера једног српског писца, а у којем се поход Мехмеда II на понтску царевину описује прилично подробно и са пуно особених детаља. Реч је о Константину Михаиловићу, Србину из Островице који је живео у XV веку и био не само сведок него и активни учесник многих важних историјских збивања. Као младић, он је допао ропства када су Турци 1455. освојили Ново Брдо. Потом је у служби Мехмеда II војевао на европским и малоазијским ратиштима: на Пелопонезу, у Влашкој, код Београда, у Босни, око Трапезунта. Као турски заповедник мале тврђаве Звечај на реци Врбасу, у Босни, предао се Угарима и, ступивши у службу краља Матије Корвина (1458-1490), вратио хришћанском свету.[20]

Константин Михаиловић је крајем XV столећа написао дело за које се усталио назив „Јаничарове успомене". Његов спис је због актуелне османлијске опасности био веома популаран, па је током следећа два века често преписиван и превођен. До нас су допрли унеколико различити рукописи на чешком и пољском, али се аутограф, за који се претпоставља да је био на српском, на жалост није сачувао. Тако је ово дело на својеврстан начин наставило да живи авантуристички живот свога творца. До сада је објављено неколико издања списа Константина Михаиловића,[21] као и преводи на главне светске језике: енглески,[22] немачки,[23] руски.[24] Реч је, нема сумње, о веома драгоценом извору.[25]

Једно поглавље својих успомена Константин Михаиловић је посветио турском запоседању Трапезунта које је доживео *in vivo*. На самом почетку,

он саопштава да Трапезунт, као и Синопа, лежи с оне стране Црнога мора, далеко ка истоку сунца.[26] Трапезунтска земља је планинска и велика, окружена областима татарских владара који су, мада исте вере као и османски емир, радије желели за суседа трапезунтског цара него турског султана. Због тога су војници Мехмеда II током похода имали пуно невоља како од Татара тако и од Грка.[27] Уз то, више Трапезунта је једна земља, велика и силна, у којој влада таква слога да јој никад ниједан поганик ништа не може учинити. Ову земљу Турци називају Ђурђистан и она, мада има свог господара, зависи од трапезунтског цара.[28] Реч је, наравно, о средњовековној грузијској држави, али није тачна оцена да су њени владари били у зависности од династије Великог Комнина.

У продужетку, Константин из Островице описује невоље и тежак пут ка крајњем одредишту експедиције - Трапезунту. Не само војници него и сам цар кретали су се са муком из више разлога: велика удаљеност престонице понтске царевине, чести напади дуж пута, глад и несташица, отежано кретање кроз високе и тешко проходне планине, а такође и поједина блатна и мочварна места. Један, кише су падале непрестанов - записао је јаничар-учесник - „свакога дана, тако да је од коњских копита пут био толико изгажан да је блато коњима досезало до трбуха".[29] Тако се догодило да се сто царевих кола, услед изложеног пута, приликом силаска с једне планине заглибило у блату. Немајући избора, Мехмед II је заповедио да се исеку и спале, док је коње разделио свакоме ко је хтео. Терет са кола је био претоварен на камиле које је султан из предострожности - прибојавајући се лоших путева - повео са собом: њих осам стотина на броју.[30] Велики освајач, било је очигледно, нешта није препуштао случају.

Догодило се, такође, да је једна од камила које су носиле драгоцен терет срушила с пута, па су се сандуци потпуно разбили и кесе са шездесет хиљада златника просуле.[31] Начин на који су реаговали јаничари, прибрано и крајње професионално, био је такав да је морао да задиви њиховог заповедника. Они су хитро исукали сабље, како се нико не би усудио да посегне за просутим новцем, и приправно сачекали да дође господин који је управљао благајном. Како је пут био узан а силна киша стално падала, целокупна војска се зауставила. Када је стигао Мехмед II и сазнао шта се збило, са неком врстом осећања више правде је наредио да се златници скупе и то слободно, ко год хоће, само да се војска не би исувише дуго задржавала. Тек тада је, наравно, дошло до отимања око новца, тако да су златници скупљани са травом и блатом те је напослетку остала само црна земља. Разумљиво је да су најбоље прошли они који су били близу, а Константин Михаиловић је, према сопственом признању, остао празних руку.32 Ова живописна епизода, у чију веродостојност немамо разлога да сумњамо, на особен начин казује о атмосфери у турској војсци.

И наставак пута није био ништа мање тегобан јер је земља била раскаљана као тесто.[33] Због тога су све до равнице јаничари на рукама

носили Мехмеда II, а камиле с благајном остале на планинама. Тада су јаничари, сходно султановој заповеди, уз голема напрезања и камиле превели доле. За успешно изведен подухват, који је потрајао читаву ноћ, владар Османлија је својим елитним војницима дао да међу собом разделе педесет хиљада златника. Јаничарским сатницима је удвостручио плате: уместо златника за четири добијали су златник на два дана.[34] Завршавајући овај одломак, Константин из Островице налази пуно похвалних речи да нагласи султанову принципијелност и непогрешиво поштовање датих обећања.[35]

Одатле је Мехмед II ка Трапезунту упутио две хиљаде коњаника који су тамо не само поражени него и сви до једнога побијени, тако да од њих нису могли да добију никакву вест. Онда је султан покренуо читаву војску и запутио се према престоници царства Великих Комнина. Успут су наишли на тела побијених турских коњаника.[36] Пошто је у међувремену Црним морем допловило сто педесет лађа, великих и малих, са великим топовима, започета је опсада Трапезунта. Мимо очекивања, Константин Михаиловић веома мало казује о томе како је текла сама опсада, тако да су ти догађаји остали у сенци шрилично подробних описа самог путовања до средишта понтске царевине. Сазнајемо једино да је опсада Трапезунта наводно потрајала шест недеља и да су Турци при том имали велике трошкове.[37] Колико је познато, међутим, престоница понтске царевине је заузета без већих сукоба будући да је Давид Велики Комнин (1458-1461) у наступу малодушности или у уверењу да је сваки отпор узалудан одустао од борбе.[38] Град је освојен, а трапезунстски цар је султану морао да се поклони на милост. Мехмед II га је послао у Једрене, док је читаву његову земљу заузхео.[39] Имајући на располагању много лађа на мору и уз себе снажну копнену војску, османски владар је намеравао да крене „на раније описанога грчког краља".[40] Међутим, када је чуо да међу њима велика слога, оставио их је на миру и кренуо назад за Једрене, покупивши младеж како мушку тако и женску. „Шта се пак десило трапезунтском цару" - наставља Константин из Островице - „испричаћемо касније".[41]

Описујући султанов повратак после освајања Трапезунта, српски јаничар саопштава још једну занимљиву епизоду. Када је османски владар приспео у град Никсар, бележи Константин Михаиловић, стигла је радосна вест о турској победи и заробљавању Михаила Силађија. Мехмед II је наредио да се до његовог доласка угледни заробљеник чува у Цариграду, а онда је био свирепо погубљен.[42] Познато је, с друге стране, да је угледни угарски великодостојник, ујак краља Матије Корвина, био заробљен још новембра 1460, а погубљен 1461. године.[43] Тиме се завршава тридесет прво поглавље овог списа које је посвећено заузимању Трапезунта.

Обећање да ће испричати шта се касније десило трапезунтском цару Константин Михаиловић није заборавио. У тридесет четвртом поглављу, у којем су описана ратовања у Босни, налази се сасвим кратка вест о погубљењу последњег владара понтске царевине. Султан се запутио у Босну

у среду, а трапезунтски цар је био погубљен у петак.[44] Име цара Давида Великог Комнина, није наведено. У овом случају, нема сумње, дошло је до делимичног преплитања сећања Константина Михаиловића из Островице. Велики поход Мехмеда II покренут је почетком пролећа 1463,[45] а поуздано се зна да је Давид Велики Комнин убијен у Цариграду у уторак 1. новембра 1463. године.[46] Чини се да је могуће докучити због чега је дошло до ове омашке. Разложно је претпоставити да је српски јаничар на неки начин помешао два блиска догађаја који су се тицали судбине последњег владара Трапезунтског царства. Познато је, наиме, да је у суботу 26. марта 1463, у Једрену, по налогу Мехмеда II бачен у тамницу Давид Велики Комнин.[47] Вероватно се заточеништво трапезунтског цара, које је уследило управо уочи султановог знаменитог похода на Босну и које је недвосмислено наговештавало василевсову блиску погибију, могло је довести у додир са нешто каснијим погубљењем владара понтске царевине у новој османској престоници на Босфору.[48] У сећањима Константина Михаиловића, који је свој спис састављао крајем XV столећа - дакле после безмало четрдесет година - могло је доћи до својеврсног преклапања и стапања ова два догађаја, василевсовског утамничења у Једрену и његове ликвидације у Цариграду.[49] Раздвајало их је, уосталом, само неколико месеци.

Сводећи у најкраћем вести српских извора о турском освајању Трапезунта 1461. може се истаћи да они знатније не унапређују постојећа знања о овом важном догађају. Та се оцена односи и на дело Константина Михаиловића које је одавно познато онима који проучавају пад понтске царевине. Упркос подробном опису похода, српски јаничар више говори о недаћама Османлија на путу до Трапезунта него о самом освајању града. Летописачке белешке, друга група српских извора који региструју пропаст царства Великих Комнина, премда крајње језгровите и чак оскудне, нису мање занимљиве од подробне приповести Константина из Островице. Тим пре што се ради о подацима који су измакли пажњи досадашњих истраживача како оних који су се бавили падом Трапезунта тако и оних који су настојали да осветле везе, истина врло танке, између српских земаља и понтске царевине.[50] Белешке у српским летописима, већ је речено, садржајно нису богате. На њих би се пре могло гледати као на одјек - тачније речено донекле извитоперен одјек - једног важног историјског догађаја. С друге стране, оне су занимљиве као живописна илустрација како је једна удаљена средина, као што је у овом случају српска - у раздобљу туркократије, наравно - пропратила нестанак једне православне државе. Њихова многобројност, међутим, на особен и не мање уверљив начин казује да је нестанак Трапезунтског царства био један од најзначајнијих догађаја у XV веку.

НАПОМЕНЕ

[1] Преглед релевантне литературе о османлијском заузимању Трапезунта даје A. G. C. Savvides, *Ashik-Pasha-Zade on the Conquest of Trebizond by the Ottoman Turks in A. D. 1461*, Archeion Pontou 41 (1985) / 1987/ 240-248.

[2] S. P. Karpov, *L'impero di Trebisonda, Venezia Genova e Roma 1204-1461. Rapporti politici, diplomatici e comerciali*, Roma 1986, 245.

[3] L. Pastor, *Histoire des Papes depuis la fin du moyen age*, t III, Paris 1903, 242 n. 3; Karpov, *L'impero di Trebisonda*, 245.

[4] Sp. Lambros, *Ἡ ἁλωσις της Τραπεζουντος και η Βενετια, Νεος Ἑλληνομνημων* 2 (1905) 325–327; *Karpov, L'impero di Trebisonda,* 245-246.

[5] Pastor, *Histoire,* III, 242; K.M. Setton, *The Papacy and the Levant (1204-1571), Vol. II. The Fifteenth Century,* Philadelphia 1978, 237-238.

[6] Ј. Калић, *Срби у позном средњем веку*, Београд 1994, 146-147; С. Ћирковић, *Срби у средњем веку*, Београд 1995, 246.

[7] За основна обавештења о српским летописима в. *Rečnik književnih termina, Beograd 1985, 395 (D. Bogdanović);* Ђ. Трифуновић, Азбучник српских средњовековних појмова, Београд 1990, 143-146. Такође в. С. Ћирковић, *Српски летописи и византијске кратке хронике*, Српска књижевност у доба деспотовине (Научни скуп, Деспотовац, 22-23. 8. 1997), Деспотовац 1998, 101-107.

[8] Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности,* Београд 1980, 210.

[9] Трифуновић, *Азбучник*, 143.

[10] Исто

[11] Ову поделу, која је доцније и усвојена, својевремено је предложио њихов издавач Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Сремски Карловци 1927, XXXIII сл. Уп. Трифуновић, *Азбучник,* 143.

[12] Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, 245, бр. 739б.

[13] Исто, 245, бр. 739в.

[14] Исто, 245, бр. 739г.

[15] Исто. Због недоумица око нејасно написане године од стварења света у овој белешци, приморани смо да предложимо два наведена датовања.

[16] Исто, 245, бр. 743а.

[17] Ову белешку најпре је публиковао М. М. Вукићевић, *Из старих Србуља*, Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини 13 (1901) 332, а потом, у два маха, и Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, III, Београд 1905 (репринт 1984), 88, бр. 5199; Исти, *Стари српски родослови и летописи*, 325, бр. 1445.

[18] Тако је ову реч прочитао први издавач Вукићевић, Из старих Србуља, 332.

[19] За овакво читање залагао се Љ. Стојановић који је дотичну белешку објавио у два маха. В. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, III, 88, бр. 5199; Исти, *Стари српски родослови и летописи*, 325, бр. 1445. Ваља напоменути да је у оба случаја уз термин *омејаци* ставио и знак питања, свакако у настојању да нагласи своје недоумице око ове речи.

[20] За основне податке о животу и делу Константина Михаиловића из Островице в. The Oxford Dictionary of Byzantium, vol. II, New York - Oxvord 1991, 1147-1148 (С. Ц. Франклин), као и радове наведене у напоменама које следе.

[21] Ми смо се користили издањем које је приредио Ђ. Живановић, *Константин Михаиловић из Острвице, Јаничарове успомене или Турска хроника*, Споменик Српске академије наука 107, Одељење друштвених наука, Нова серија 9, Београд 1959.

[22] Konstantin Mihailović, *Memorius of a Janissary*, Translated by B. Stoltz, Historical comentary and notes by S. Soucek (= Michigan Slavic Translations 3), Ann Arbor 1975.

[23] *Memoiren eines Janitscharen oder Turkische Chronik*, eingeleitet und ubersetzt von R. Lachmann, Kommentiert von C. -P. Haase, R. Lachmann, G. Prinzing (= Slavische Geschichtsschreiber 8), Graz - Wien - Köln 1975.

[24] *Записки яничара, написаны Константином Михайловичем из Островицы.* Введение, перевод и коментарии А. И. Рогова (= Памятники средневековой истории народов Центральной и Восточной Европы), Москва 1978.

[25] G. Prinzing, *Zur Historischen Relevanz der „Memorien eines Janitscharen oder turkischen Chronik" des Konstantin Mihajlović aus Ostrovica*, Mélanges Ivan Dujčev, Paris 1979, 373-384.

[26] Живановић, Јаничарове успомене, 42.

[27] Исто.

[28] Исто.

[29] Исто, 43.

[30] Исто.

[31] Исто

[32] Исто.

[33] Исто.

[34] Исто. 44. О плаћању најамника у оновременом Османском царству в. С. Ћировић, *Цена најамника у југоисточној Европи крајем средњег века*, Војне крајине у југословенским земљама у новом веку до Карловачког мира 1699, Београд 1989, 9-25..

[35] Живановић, *Јаничарове успомене*, 44.

[36] Исто.

[37] Исто.

[38] Ф. Бабингер, *Мехмед Освајач и његово доба*, Нови Сад 1968, 165.

[39] Живановић, *Јаничарове успомене*, 44.

[40] Исто.

[41] Исто.

[42] Исто.

[43] *Magyar Életrajzi Lexikon*, ed Á. Kenyeres, vol. II, Budapest 1982, 777; J. V. A. Fine, Jr., *The Late Medieval Balkans. A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*, Ann Arbor 1987, 576; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994, 546.

[44] Живановић, *Јаничарове успомене*, 50.

[45] Бабингер, *Мехмед Освајач*, 185 сл.

[46] A. E. Vacalopoulos, *Origins of the Greek Nation. The Byzantine Period. 1204-1461*, New Brunswick, NJ, 1970, 227; *Prosopoggraphisches Lexikon der Paraiologenzeit, ed. E. Trapp*, 5 (Wien 1981) No. 12097; K. Varzos, *Ἡ μοιρα των τελυταιων Μεγαλων Κομνηνων της Τραπεζουντας*, Byzantina 12 (1983) 285-286.

[47] Бабингер, *Мехмед Освајач*, 231; Варзос, *Ἡ μοιρα*, 283.

[48] Живановић, *Јаничарове успомене*, 50.

[49] *Memoris of a Janissary*, 228 (S. Soucek).

[50] A. Bryer, *Trebizond and Serbia*, Archeion Pontou 27 (1965) 28-40.

Summary

Radivoj Radic

SERBIAN SOURCES ON THE TURKISH CONQUEST OF TREBIZOND IN 1461

Making a short summary of the information found in Serbian sources about the Turkish conquest of Trebizond in 1461, it should be pointed out that they do no significantly supplement existing knowledge. This assessment pertains to the work of Konstantin Mihailovic which has been known to those investigating the fall of the Pontic Empire for a long time. In his detailed account of the expedition, the Serbian Janissary is more expansive in describing the troubles of the Ottomans on their way to Trebizond than the conques of the town itself. References in chronicles, the other group of Serbian sources registering the downfall of the Empire of the Grand Komnenoi, although very succinct and even meagre, are no less interesting that the detailed account of Konstantin of Ostrovica, the more so because the data in question have not come to the attention of researchers so far, both those interested in the fall of Trebizond and those aiming at casting light on the connections, although very feeble, between the Serbian lands and the Pontic Empire. Notes in Serbian Chronicles are not rich in content. They should be rather viewed as a reflection - more precisely, a reflection distorted to a degree - of an important historic event. On the other hand, they are interesting as a vivid illustration showing how distant lands, in this case Serbian, responded to the disappearance of an Orthodox state in the period of Turkocracy. Their number, however, in a specific and not less convincing way, testifies that the collapse of the Empire of Trebizond was one of the most important events in the 15th century.

УДК 329.14 : 949·7 „19“

Живан Стојковић

СРПСКИ СОЦИЈАЛИСТИ И РУСИЈА ПОЧЕТКОМ XX ВЕКА

Почетком XX века српски социјалисти су царску Русију користили као параметар за упоређивање стања како у Србији тако и у другим европским земљама. Поздрављајући оглашавање руске радничке класе и промене у Русији после укидања кметства, српски социјалисти су већ 1901. године истицали да је знатан број руских ученика постао свестан почетка борбе руског пролетаријата за своја права и борио се „раме уз раме“ са њима.

Пишући о социјалистичком покрету у Француској и критикујући улазак социјалисте Александра Милерана у буржоаску владу Валдека Русоа, Димитрије Туцовић не пропушта прилику да као негативан пример наведе поступање руске царске империје - православне државе која „купа у крви херојске и неуморне“ напоре свих оних који су присталице револуције. Упоређујући, пак, поступак француске полиције која се у Паризу, новембра 1903. бруталнo обрачунала са радницима-трговачким помоћницима који су протестовали против посредничких бироа за изналажење рада и повредила преко 150 радника, Туцовић овакво понашање полиције изједначује са дивљаштвом козачких зулума у борби против радничких штрајкова у Русији што је био резултат деспотског режима. После овакве оцене стања било је сасвим логично реаговање српских социјалиста поводом револуције у Русији, јануара 1905. на зборовима и у радничкој штампи. Поред упозорења да ће буржоазија учинити све да се заштити од евентуалне побуне истиче се и потреба ангажовања да се омогући пружање помоћи царистичком режиму у Русији од стране буржоазије европских земаља. Реаговање српске буржоазије која је изражавала солидарност са руским царизмом социјалисти називају „баснословном ограниченошћу“, јер је то једна манифестација неспособности да се види колико је до тада руски царизам оштетио Србију и српски народ. Насупрот томе српски пролетаријат поздравља пропадање царизма и сматра да би тиме престали многи заплети и интриге на Балкану чији је носилац „северни медвед“, како су они називали Русију. Истражујући подршку руској револуцији 1905. српски социјалисти поздрављају руску радничку класу која је кренула да

„уништи варварску преживелу владавину царистичког апсолутизма у Русији". За њих је руски царизам грешник и злочинац, а победа руског пролетаријата истовремено је и победа српског пролетаријата. Нешто касније, поводом прославе Првог маја исте године поново је упућен поздрав руској револуцији која је почела да сахрањује преживелу тиранску владавину.

Српски социјалисти су оштро осуђивали и руско-јапански рат (1904-1905) који је вођен за поделу интересних сфера на Далеком истоку, као и све присутнији милитаризам. Иако је револуција 1905, била најпре под вођством Бољшевичке партије и испољавала се преко штрајкова и демонстрација, а достигла врхунац избијањем устанка у Москви 7(20) децембра 1905. и формирањем совјета радничких депутата била је у крви угушена.

Описујући те догађаје у Русији као „крваву недељу" српски социјалисти режим у Русији означавају као „диктатуру анархије". Династија Романових и цар Николај II су врховни џелати реакције и тираније и крунисани злочинци. Насупрот томе руски пролетаријат је започео борбу и постао осовина око које се окреће огроман точак револуције.

За српске социјалисте руски царски режим је насилни систем који се одржавао на сабљама, пушкама, апсанама и робијашницама. Суочен са јачањем револуционарног расположења у Русији режим је ушао у авантуру руско-јапанског рата 1904-1905. Јер, руска индустријска роба још увек није била конкурентна западној да би то био разлог за продор на Исток. Тако се ушло у рат који представља крваву сатиру на појам буржоаске цивилизације. У рату се, како истичу социјалисти, испољила неспособност руских војсковођа, дезорганизација управе и неморал виших официра. Руско-јапански рат, за који је слаб изговор био да се води због опасности од жуте расе, оставио је и видне последице. Најпре је омогућено ширење спољњег утицаја руске политике која је била искључива и дивљачка. Затим, задат је ударац најреакционарнијем режиму - руском царизму, који је за Европу представљао „мрачну пећину из које је зјапио мрак и дувао језовит хладни ветар реакције". Али управо у том мраку огласили су се гласници револуције.

После Берлинског конгреса поготову после окупације Босне и Херцеговине од стране Аустро-Угарске, појачано је руско интересовање за што веће присуство на Балкану. При томе је економско присуство било увод у јак политички утицај. Суочена са отпором Србије, Аустро-Угарска је одлучила да је заобиђе и да се преко Новопазарске железнице повеже са Солуном. Оштро критикујући овакву политику Аустро-Угарске, српски социјалисти нису пропуштали прилику да истакну да сличне амбиције има и Русија, која настоји да онемогући аустријску превласт на Балкану. Зато је Русија планирала изградњу трансбалканске железнице која би повезивала српско-румунску границу са Јадранским морем, што би јој омогућило потискивање Аустро-Угарске, али су социјалисти уочавали да су у првој деценији XX века мање могућности Русије да осваја парче по парче Балкана под турском влашћу за разлику од Аустро-Угарске. Међутим, по њиховој

оцени и један и други план изградње железница су, у ствари, планови за нова завојевања, односно изградња нових железница било би „исто толико културно благо као и грађење ратних лађа". По њиховој процени у овом периоду (1908) много већа опасност за балканске народе прети од Аустрије него од Русије, јер панславистичка опасност никада није представљала неку стварну моћну снагу. Ради се о навали, како кажу социјалисти, „колонијалног капитализма", који је и главни узрок зла на Балкану и прети и од Русије, Италије, Француске и Енглеске. Излаз за балканске народе је стварање јединственог политичког блока. Насупрот томе европска дипломатија, као инструмент класне владавине, плански је онеспособљавала балканске народе да стану на чвршће ноге. Русија је за остваривање тог циља намеравала да Санстефанским миром од Бугарске створи руску губернију.

Тако је у првој деценији XX века и у политичком деловању балканских земаља важно место заузимало балканско питање, које после скоро једног века поново заокупља пажњу, овом приликом, светске јавности. На Првој балканској конференцији, одржаној на иницијативу Српске социјалдемократске странке у Београду 7, 8. и 9. јануара 1910. године, којој су присуствовали представници социјалдемократских покрета Србије, Бугарске („тесни" социјалисти), Румуније, Турске, Црне Горе, Босне и Херцеговине, Хрватске и Славоније, Корушке и Крањске на дневном реду је било балканско питање. За један број људи на Западу балканско питање остаје отворено и непрестано омогућује нове сукобе и заплете међународног значаја. Међутим, они који су мислили да ће „status quo" на Балкану решити питање мира нису били у праву, јер је управо тај „status quo" узрок угњетавања, распарчавања и стране владавине. У таквој ситуацији велика је опасност прихватити теорију „мањег зла", односно тежњу Русије да завлада овим просторима, јер је то подједнако зло као и, на пример, тежња Турске да задржи постојеће стање или тежња Аустрије да наметне свој утицај балканским народима, пре свега Србима. Важно је препознати тежње европске дипломатије која је креатор свих сукоба на Балкану од потпиривања до угушивања свих устанака против Турске, до изазивања међусобних сукоба између балканских народа. Зато је један од првих услова борбе против таквог стања елиминисање унутрашњих тешкоћа и сукоба међу балканским народима. Наметнуте границе на Балкану раздвајају народе истог језика, исте националности и културе и области привредно и политички упућене једне на друге. Тако су ти народи били онемогућени да се одупру подјармљивању, распарчавању и дробљењу. Зато српским социјалистима није било тешко да закључе да је Балкан „прави просјачки огртач" којим се могу тешко заштитити, а још теже ослободити га се. Европским земљама је било у интересу да на Балкану постоје сталне слабости и међусобне суревњивости, а да се оне појављују као „заштитнице" балканских народа. А краљевске династије балканских народа настоје да задрже посебност Балкана и да за очување своје власти склапају заверу и са непријатељима слободе сопствених народа. Ако се томе дода да је у основи свега била тежња европских земаља ка привредном колони-

јалном односу балканских земаља према европском капитализму, онда је јасна и њихова намера да наметну тумачење о потреби ширења европске културе на тим просторима. Истовремено балканско питање добија и нову садржину и манифестује се као национално питање. Поред већ присутне „германске" опасности за Балкан, српски социјалисти су уочили да је такозвана словенска братска повезаност балканских народа са Русијом „најопаснија политичка зараза на Балкану". Зато социјалдемократија балканских народа мора бити предстража руском царизму који и даље представља највећу опасност за ослободилачке акције балканског пролетаријата. Због свега тога на Првој балканској социјалдемократској конференцији усвојен је јасан став да се тежње балканских народа могу остварити само окупљањем привредних снага, укидањем вештачки постављених граница и омогућавањем живота у заједници ради отклањања заједничке опасности.

Не слажући се са поставкама у књигама др Владана Ђорђевића „Турска револуција и њени изгледи" и „Српско питање" Димитрије Туцовић ипак издваја објашњење става Аустрије и Русије према српском питању у коме се фактички оптужује руска политика према српском народу. Ту се осуђује руско вршљање по Балкану, а такав став омогућује делимично елиминисање „руске хипнозе".

Критикујући сталну жељу српских владара да посећују Русију, како је то учинио краљ Петар I 1910. он то назива хаџилуком балканских владара који те народе припрема за поткусурuвање рачуна. Том приликом, у говору на Међубалканском социјалистичком збору у Београду, марта 1910. године, он подсећа на речи руског генерала Ивелића које је написао Карађорђу: „Русија је у нужди. Спасити се другачије не може до ако жртвује Србе. Ти издај народ. Склони се са твојима у Русију или Аустрију. То ће бити цару пријатно и богоугодно". А затим закључује да ако је Русија тада била у нужди, она је од тада стално у нужди јер је стално издавала српски народ.

И почетком XX века у Србији, па и у другим балканским земљама ојачале су панславистичке тежње чиме је пружана подршка руском царизму и његовој политици на Балкану. Насупрот томе српски социјалисти су наставили да указују и осуђују руску империјалистичку политику на Балкану. Зато је Димитрије Туцовић и упутио поздравни телеграм великом социјалистичком збору у Софији, јуна 1910. године против оживљавања панславизма. Тај збор је претходио Другом конгресу неословенства 20. јуна (3. јула) 1910. године у Софији. Туцовић је свој став о панславизму изнео у чланку „Неословенство" објављеном исте године. За њега је покрет неословенства резултат сањарења и илузија националистичке интелигенције потиснутих балканских народа, то је наставак старословенства о словенској „узајамности", која је резултат потчињеног положаја словенских народа и последица њихове националне раздробљености и слабости. Она се састоји у тежњи бројно мањих словенских народа да остваре савезништво са руским народом како би остварили своје амбиције о ослобођењу, што Туцовић потврђује и

наводећи речи једног Црногорца: „Нас и Руса сто милиона". При томе се фактички не ради о руском народу, који и није био присутан на политичкој сцени, већ о руском царизму, који је највећи непријатељ аутономије и слободног груписања народа између Карпата и Егејског мора. Зато је, по речима Туцовића, несловенство уствари „једна лаж" за покривање сасвим супротних интереса. Русија у неословенству остварује панрусизам и своје завојевачке циљеве. Зато је замишљено панславистичко јединство или чисто сањалаштво или руска кнута. Треба такође знати да је Русија почетком XX века престала да буде „жандарм" реакције и контрареволуције у Европи јер је и она захваћена таласом револуционарног покрета. Зато је јасно да се више не може прихватити тврдња да на капији Европе стоји козачка Русија, већ да на капији револуционарне Русије стоји империјалистичка и милитаристичка Европа која фактички својим парама спасава руски апсолутизам. А евентуални савез балканских држављица и за Аустро-Угарску и за Русију значи фактичку препреку да се мешају у њихове унутрашње послове и да их користе за остваривање својих завојевачких циљева. Србија са тиме мора да рачуна у тежњи за очување своје независности и привредног развоја јер ће увек као препреку имати политику Русије и Аустро-Угарске. При томе слабост положаја Србије није само у њеном географском положају већ и у економској неразвијености која је тера у каматно ропство страним капиталистима. За Туцовића, у Русији влада „крвави режим царства аутократије". И Русија и Аустрија воде исту политику према Балкану јер настоје да у том „политичком кутку непогода за Европу створе равнотежу слабих". А евентуалну федерацију Србије, Румуније и Бугарске сматрају опасном творевином. Насупрот томе стално је доминирао став усвојен на Првој балканској социјалдемократској конференцији да је будућност балканских народа у њиховом уједињењу, политичком и привредном, и у стварању заједнице која би била заснована на пуној националној једнакости и најпунијем демократском уређењу.

Осврћући се на догађаје на Балкану 1912. године Димитрије Туцовић их назива плодом завојевачке политике капиталистичке Европе, јер се на Балкану ништа не може десити док Европа не умеша прсте. Више пута су Русија и Аустро-Угарска гурале балканске народе у ратове у којима су се сиромашни сељаци „борили као лафови, а при закључивању мира моле милостињу као просјаци". Тако је руска влада захтевала да српске трупе у року од 24 часа 1876. изађу на границу за почетак рата са Турском, а истовремено је имала уговор са Аустро-Угарском да јој омогући окупацију Босне и Херцеговине као накнаду за мирно држање за време сукоба.

Осврћући се на стварање Балканског савеза за борбу против Турске 1912. године Туцовић износи став социјалне демократије да су такви савези непотребни за решавање питања путем рата и да су у ствари резултат жеље европских капиталистичких земаља да се изазове конфликт на Балкану. Политиком узајамне борбе балканске државице су срозале своје народе на

степен примитивних афричких племена. Савез између балканских држава могао би бити логичан и реалан уколико би га оне склопиле преко својих парламената, а не под непосредним притиском Русије, што у ствари компромитује такав савез. Прихватајући такву оријентацију балканске државе ризикују да изгубе подршку земаља Европе, које не могу трпети јачање руског утицаја на Балкану. Истовремено удружене армије балканских земаља могу послужити као оруђе руских политичких намера. И док су раније европске земље настојале да на Балкану одржавају равнотежу слабих, стварање балканског савеза под утицајем Русије је спровођење политике равнотеже јаких. Зато се у извештају Главне партијске управе на десети конгрес Социјалдемократске партије Србије за 1913. годину поново наглашава да Аустрија и Русија никада нису биле пријатељи балканских народа и све што су оне предузеле на Балкану било је на штету тих народа. Зато се њих треба чувати „као живе ватре".

Литература: Димитрије Туцовић, сабрана дела 1-10, Београд 1975-1981.
Душан Поповић, Сабрана дела 1-4, Београд 1986.

RÉSUMÉ

Dr Živan Stojković

LES SOCIALISTES SERBES ET LA RUSSIE AU COMMENCEMENT DU XXe SIÈCLE

Les socialistes serbes, premièrement D. Tucović et D. Popović, ont jugé rigoureusement la politique étrangère de la Russie impériale, particulièrement en ce qui concernait les Balkans et ses peuples. L´attitude du gouvernement royal à l´ égard de la Révolution en général est réprouvable, ainsi qu´envers le mouvement du prolétariat en totalité. Les socialistes serbes ont jugé négativement le principe dont le régime royal se servait pour étouffer la révolution de 1905 et la manière dont on a fait la guerre avec le Japon. Tucović et Popović ont affirmé décidément que l´Autriche et la Russie n´étaient jamais des pays amis a l´égard des peuples balkaniques et que tout ce qu´elles avaient entrepris était au détriment des peuples balkaniques. C´est pourqoui, ont-ils constaté, il faut s´en garder comme du „feu vif".

УДК 341.222 : 342.15 (497.1 : 497.2) (5091)

Бранко Павлица

НЕЈСКИ УГОВОР И РАЗГРАНИЧЕЊЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ СА БУГАРСКОМ

1. Одређивање српско-бугарске границе - Теоријски оквир и историјски контекст -

Одређивање српско-бугарске државне границе има неколико етапа. Прва етапа, посматрајући у историјском контексту, започиње 1833. г., када је Србија, по добијању „шест отргнутих нахија“[1] утврдила своју границу са Турском. Јер, иако обавезна по основу члана 8 Букурешког уговора, односно по одредбама Акерманске конвенције, Једренског уговора, Турска је одуговлачила (и са султановим хатишерифом из 1830. г.) „тако да кнез Милош у мају 1833. г. изазове устанак против Турака у свих шест нахија, и под изговором умирења уђе са војском у те крајеве и постави српске власти“.[2] Српско-турска граница је утврђена тек по добијању хатишерифа у јулу 1833. г. којим Порта признаје нову границу Србије. У периоду 1830-1834. г. о граници су одлучивале Турска, Русија и Србија, чији су представници и чинили међународну комисију за разграничење. Још крајем 1830, односно почетком 1931. г., руско-турска комисија (Коцебу, Сашаљски, Лебип-ефендија) обишла је границу, тако да је руски генерал Коцебу израдио и посебну карту 23. априла 1831. г.[3] која је касније послужила као подлога за „картографско приказивање територије Кнежевине Србије“.[4]

Када је на крају 1833. г. односно на почетку 1834, био дефинитивно решен политички и економски однос трибутарне српске кнежевине према Порти, Србија је под кнезом Милошем имала 37.740 km^2 према 24.440 m^2 после Другог устанка.[5] Према званичним подацима, на овој територији живело је

1 В. Стојанчевић, Шест припојених нахија кнез Милошеве Србије, „Историјски гласник“, 1954, бр. 3, стр. 81. и 94.

2 Пржић, Спољашна политика Србије 1804-1914, Београд, 1939, стр. 53.

3 Љушић, Кнежевина Србије 1830-1839, Београд, 1936, стр. 41

4 Та је комисија обилазила терен и снимала трасу бивше, 1813. г., односно будуће границе Србије према осталим провинцијама Турског Царства. Ова траса 1833/34. г. практично је послужила за маркирање српско-турске границе од ушћа Тимока па унаоколо, према Румелији и Босни, до ушћа Дрине у Саву... В. Стојанчевић, Коцебуовљев протокол о одређивању граница Србије из 1831. године, Споменик САНУ CXXXIV, Одељење историјских наука, 9, Београд, 1995. стр. 169.

5 В. С. Стојанчевић, Кнез Милош и источна Србија 1833-1838, Београд, 1957, стр. 16, 17.

678.137 становника, од тога је било 491.162 у границама београдског пашалука, а на новослобођеним територијама још 186.975 глава.[6]

Крајем 1833. г српско-турска комисија је започела рад на разграничењу, и то почев од „будуће српско-бугарске границе". Граница је почињала од Дунава узводно уз Тимок до ушћа речице Безданице... Граница је даље ишла према Вршкој чуки, обухватајући Велики извор који су српски комесари успели „да отргну, али не и цео земљишни комплекс који је припадао овом селу. Одатле се гранична линија протезала преко пољане, Бабина коса, планине Китка, Клисуре, теснаца Кадибогаза, Расеватог камена, Писане букве, иза Репушнице и Папратне, преко Тимока до планине Дрноврта...".

Међутим, долазило је и до одступања приликом повлачења и топографског одређивања српско-турске границе. Код одређивања граничне линије са Бугарском споран је био уски појас десне обале Тимока, низводно од Великог Извора, око села Халово.[7]

Дефинитивно разграничење (обележавање) српско-турске границе завршено је почетком 1834. г. Дуж граничне линије, обележене видљивим знацима, изграђене су карауле и стражаре, потом војне, санитетске и царинске установе. Рецимо, до 1839. г. кнез Милош низом „административних, војно-полицијских, санитарних, финансијских и саобраћајних уредаба и установа" обележио је тако граничну линију са Турском, која више није представљала административну међу између београдског и осталих турских пашалука, већ државну границу између Кнежевине Србије и Турског Царства.[8]

После рата са Турском 1877-1878. г. и поништавања Санстефанског уговора, на Берлинском конгресу у јулу 1878. г. одређена је српско-бугарска граница. Србија, после велике дипломатске борбе, бива међународноправно призната и увећава своју територију. Граница према тада још вазалној трибутарној Бугарској се продужава. Чланом 36. Берлинског уговора дат је и њен опис: „... Од Црног Врха нова граница сударе се са границом бугарском, то јест гранична линија иде линијом вододелнице између Струме и Мораве преко врхова Стрешара, Вилогола и Месида планине, допире преко Гацине,

6 В. Јакшић, Густина насељености Србија, Гласник Српског ученог друштва, Београд, 1971, XXXI, стр. 11; В. Стојанчевић, Територија и границе Србије 1804-1833, Глас САНУ, CCCXXXVIII, Оделење историјских наука, 3, Београд, 1983, стр. 215.

7 Тако проф. Стојанчевић наводи: „Нејасност границе на доњем Тимоку, низводно од великог извора, на развођу десних Тимокових притока, у време првог устанка, а затим и код разграничења са Турском 1831-1833. г. послужиће српској влади и 1878. г. да захтева узак прибрежни појас од Халова према Великом Јасеновцу и Брањевцу и приликом разграничења са новоствореном Бугарском кнежевином. (То је, приближно, територија која је ушла у састав Краљевине СХС 1921. г. на основу Нејског уговора)". Цит. по: В. Стојанчевић, Територија и границе Србије 1804-1833, Глас САНУ, CCCXXXVIII, Оделење историјских наука, 3, Београд, 1983, стр. 215.

8 Види: В. Стојанчевић, Административно и војно-полицијско уређење српско-турске границе за време владе кнеза Милоша, „Историјски гласник", 1951, бр. 3-4, стр. 29-34; Р. Љушић, Кнежевина Србија 1830-1839, Београд, 1986, стр. 41-43. и 265-270.

Црне Траве, Дарковске и Драјинице равнине и иде даље преко Дескани-Кладенца вододелницом Високе Сукове и Мораве, па право на Стол и спушта се затим те пресеца за хиљаду метара северозападно од села Сегуса, друм што иде од Софије у Пирот. Затим се граница пење опет у правој линији на Видлик планину, а брдом Радочином иде у ланац Коџа Балкана остављајући Србији село Драјкинце а Бугарској Сенокос.

Од врха брда Радочине иде граница к северозападу преко Кипровец-Балкана и Старе планине до источне границе Кнежевине Србије код Куле Смиљове Чуке, и одатле старом граничном линијом до Дунава, који досеже код Раковице.[9]

Ратом за ослобођење и независност, Србија је ослободила од Турака и делове бугарске територије. И после Берлинског конгреса у два среза југоисточне Бугарске (Трн са Знепољем и Брезник са Граовом) остаје српска цивилна управа до маја 1879. године. Приликом разграничавања, део становништва Брезничког и Трнског среза, под вођством „Коџабаше трнске казе" А. Стојановића и других,[10] настоји да се припоји Кнежевини Србији. Међутим, како наводи проф. Стојанчовић, проласком међународне комисије за разграничење, доласком руских војних одељења у Брезник и Трн и одласком српских власти из Граова и Знепоља, завршио се скоро једноипогодишњи српско-руски и српско-бугарски спор око границе и пограничних територија...[11] Ове територије, одлуком Берлинског конгреса, припале су Бугарској.

До балканских ратова српско-бугарска граница остаје онаква каква је одређена Берлинским уговором. На граници према Бугарској су „Тимок (76 km) од ушћа у Дунав, па док не прими речицу Безданицу, Стара Планина и планински бедем на којем су Лужнички Сто, Црни Врх, Букова глава, Стрешар и Патарица. Тај је планински бедем пробијен трима рекама: Височицом, Нишавом и Суковском Реком. Дужина суве међе према Бугарској износи 333 km."[12]

Овако утврђена гранична линија може се означити природном, упркос томе (а то се наглашава у Статистичком годишњаку Краљевине Србије) што постоји велика разлика у надморској висини између „најниже области у

9 Уговор Берлинског мира, чланови од 34, до 42, који се тичу Србије, Српске новине, бр. 149, 7. VII 1878, стр 1.
Главна места нових крајева су Ниш, Пирот, Прокупље, Куршумлија, Лесковац и Врање. Територијално увећање Кнежевине Србије износило је 10.972. km2, а број њених становника се увећао за 299.640. Л. М. (Марковић), Сан-Стефански уговор и Букурешки уговор, „Дело", 1915, књ. 73, стр. 236; „Земљиште, које нам се признавало по Светостефанском уговору мира, износило је на 150 квадратних миља, а земљиште које нам доноси Берлински уговор заузима око 200 квадр. миља, дакле, 50 квадр. миљ више". Ј. Ристић, Дипломатска историја Србије за време српских ратова за ослобођење и независност 1875-1878. књ. 2, Београд, 1898, стр. 228.

10 В. Стојанчевић, „Коџобаша" Трнске казе Аранђел Станојевић и српско-бугарски спор око Трна и Знепоља 1878-1872, Срби и Бугари, Нови Сад, 1995, стр. 267.

11 В.Стојанчевић, Српска управа у Брезнику и Граову 1877-1879, Срби и Бугари 1804-1878, Нови Сад, 1995, стр. 245.

12 Статистички годишњак Краљевине Србије, 1907, Београд, 1908, стр. 2. Исто, стр. 3-4.

Србији на ушћу Тимока у Дунав (35 km) и планинског врха Мицор (2185 m) на Старој планини. „Висинска је, дакле, разлика између овог предела и врха Мицора 2151 m.“[13]

Најзад, трећа етапа у процесу одређивање српско-бугарске границе започиње после балканских ратова на Букурешкој конференцији 17. VII (30. VIII) - 28. VII (10. VIII) 1913. године.[14] Једно од најважнијих питања Букурешке мировне конференције било је територијално разграничење између Србије и Бугарске у Македонији.

Чланом III Уговора о миру се одређује:

Члан III

Између Краљевине Бугарске и Краљевине Србије граница ће ићи сообразно записнику војних делегата додатом Протоколу Бр. 9. од 25. јула (7. августа) 1913. г. Букурешке Конференције, оном трасом:

Гранична линија ће поћи од врха Патарице на старој граници, ићи ће старом границом турско-бугарском и вододелницом између Вардара и Струме, изузимајући горњи део Струмичке долине који ће остати на српској територији; изаћи ће на планину Белашицу, где ће се спојити са границом грчко-бугарском. Појединачни опис ове границе и њена траса на карти 1.200.000 аустријског генералштаба додани су уз овај члан.

ПРИЛОГ Д ПРОТОКОЛУ БР. 9
- Појединачан опис нове бугарско-српске границе

Гранична линија на северу полази од старе границе бугарско-српске, од тачке Патарице, иде старом границом бугарско-турском до Диздерице, затим вододелницом између Вардара и Струме пролазећи преко Луковог Врха (1297), Обела, Пољане, коте 1458, коте 1495, Заноге (1415), Понорице, Кадице, коте 1900, коте 1453, Чингане Калези, гребена Малеш планине (1445), затим окреће на запад ка котама 1514 и 1300, пролази преко гребена Драганева Дага, Кади Мезар Тепеша, Кале Тепеша, прелази Новичанску реку јужно од села Рајанци, пролази између села Ословци и Сушево, прелази реку Струмицу између Радичева и Владовца и пење се ка коти 850, затим поново иде вододелницом Вардара и Струме преко кота 957, 571, 750, 895, 850 и додирује гребен планине Белашице, где се она спаја са границом бугарско-грчком.

У Букурешту, 25. јула (7. августа) 1913. г.

(Потписи.)

13 Исто, стр. 3-4.

14 Букурешка конференција, протоколи Букурешке конференције и Уговор о миру 1913, Београд, 1913, и М. Р. Степановић, Срби и Бугари у прошлости и садашњости, Београд, 1913, стр. 78091. и Е. И. Мартинов (царско-руски ђенерал), Срби у рату са царем Фердинандом, Београд, 1913, стр. 16.;
A. Kutschbach-Die Serben im Balkankrieg 1912-1913 und im Krige gegen dine Bulgaren (Der fridenschluss), Stuttgart, 1913, S. 123-127.; М. Лорковић, Das Recht der Makedonier auf Minderheitenschutz, Берлин, 1934, С. 5-14.

Члан IV

Питања која се односе на стару границу српско-бугарску биће уређена према споразуму постигнутом између обеју Високих Страна уговорница и утврђеном у Протоколу доданом уз овај члан. (В. стр. 71)

„Српско-бугарска мешовита комисија, која ће се саставити у року од дана ратификације Уговора о Миру, уредиће питања о старој српско-бугарској граници узимајући за принцип талвег Тимока, у колико ова река служи за границу између Србије и Бугарске, и вододелницу за део границе од врха виса Бачишта до Иванових Ливада.

„Најдаље у року од три године од дана ратификације Уговора о Миру обадве Високе Стране уговорнице су дужне да обележе на терену сталним знацима целу трасу старе српско-бугарске границе.

„Све воденице на Тимоку, у колико овај служи за границу између Србије и Бугарске, биће порушене у року од три године од дана ратификације уговора о миру и у будуће се никаква инсталација ове врсте неће допустити на томе делу реке.

а) „Такође су се обадве Високе Стране уговорнице споразумеле да не допусте у будуће својим поданицима својину имања раздељених граничном линијом такозвана „двовласнав имања). б) Што се тиче двовласних имања која постоје, свака од обеју Влада се обавезује, да ће приступити експропријацији оних делова двовласних имања који се налазе на њеној територији, путем предходне и праведне накнаде која ће се утврдити месним поступком. Исто ће се правило применити и на имања која се налазе у углу Рогљево-Коилово и у углу Халово-Вражогрнци, пошто је њихов правни положај према држављанима обеју држава уређен протоколом бр. 11 српско-бугарске мешовите комисије од 1912. г. Поменуте експропријације извршиће се најдаље у року од три године од дана ратификације. Уговора о Миру".[15]

Дакле, о српско-бугарској граници је решавано, прво, међународним договорима, а касније на међународним конференцијама. Године 1833. о њој су одлучивале Турска, Русија и Србија. Правна основа налазила се у Хатишерифу из 1833. г. Коцебуовљевом протоколу о одређивању граница Србије из 1831. г., као и у карти коју је Коцебу израдио 23. априла 1931. г. Касније, најчешће после ратова, на међународним конференцијама, утврђивано је протезање граничне линије између Србије и Бугарске. Мултилатералним међународним споразумима дат је и њен опис, у јулу 1878. г. на Берлинском конгресу, чланом 36. Берлинског уговора, односно у августу 1913. г. на Букурешкој конференцији, чланом 3. и 4. Уговора о миру и Прилогом записника војних делегата додатог Протокола бр. 9 Букурешке конференције.

15 Букурешка конференција, стр. 71-73.

2. Питање југословенско-бугарске границе на Мировној конференцији у Паризу 1919. године

На Мировној конференцији у Паризу 1919. г. решавано је, између осталих, и питање утврђивања граница новонастале државе СХС.[16] Имајући у виду статус Србије као чланице победничких држава, као и њено сједињење са Краљевином Црном Гором и југословенским крајевима бивше Аустро-Угарске у нову државу Краљевину СХС, постављало се онда и питање разграничења са суседима. Питање разграничења са Краљевином Бугарском, као непријатељском државом, имало је изузетан значај.[17]

Ваља истаћи да је још од априла 1917. г. српска влада разматрала, како са „национално-политичког" тако и „војно-стратешког" гледишта, питање исправке државне границе са источним суседом. На иницијативу владе Николе Пашића, српска Врховна команда је израдила пројект будућих граница. У Меморандуму, који се заснивао на „разграничењу по принципу народности", граница спрам Бугарске би „ишла од Арчар-Паланке на Дунаву, поред села Мешковца на кланац Петрохан (на планини Балкан), па вододелницом Нишаве и Струме, затим током Струме до грчке границе на југу". У етничком смислу, „то би била територија на крајњем западном делу Бугарске, чији су становници били познати под називом Шопови или Србуљци с говорним особинама које су припадале идиоматици српског језика."[18] У стратегијском смислу, циљ је био заштита железничке пруге Београд-Ниш-Скопље (у Грделичкој клисури), пруге за Солун код Криволока у Македонији, као и пруге Зајечар-Неготин. Под утицајем међународних околности (рецимо, тачке XI Вилсонових предлога који се противи промени предратних граница на Балкану), преовладало је „гледиште" Српске врховне команде о исправкама границе у стратешко-одбрамбеном смислу, „а не као што је то било после 1878. г. и 1885. г. проб-

16 У манифесту регента Александра од 6. јануара 1919. г. је, између осталог, истакнуто: „Најпречи и највиши је задатак моје владе у овоме судбоносном часу, старати се при склапању светског мира да се утврде границе наше државе тако, да се оне верно подударају са етнографским границама целокупног нашег народа, те да ни један део наше земље, краљевства нам не оде под туђу власт". Ф. Шишић, Документи о постанку Краљевине Срба, Хрвата, Словенаца 1914-1912, Загреб, 1920, стр. 299-300.

17 Б. Кризман, Питање граница Краљевства СХС после Првог светског рата, Политички живота Југославије 1914-1945, Зборник радова, Београд, 1973, стр. 275-305. и Ж. Балугџић, Око уласка Бугарске у светски рат из дипломатске преписке, „Српски књижевни гласник", књ. IX, бр. 3. стр. 199.

18 В. Стојанчевић, Одређивање југословенско-бугарске границе 1918. године, Научни скуп: Србије 1918. године и стварање југословенске државе, Београд, 1989, стр. 318; Или, Ј. Цвијић (Разни типови народа у погледу нарави) наводи: „да је трећи главни тип (4) шопско-торлачки уз целу бугарску границу... Шопски или торлачки облик дуж бугарске границе представља мешовити и прелазни облик између Срба и Бугара... имају српски обичај, крсно име, па и иначе не воле много правих Бугара...". Ј. Цвијић, Границе и склоп наше земље (2), „Српски књижевни гласник", 16. децембар 1920, стр. 238.,

лематичним етничким теоријама у погледу крајева источно од постојеће државне границе између Србије и Бугарске".[19]

Неслагања око будуће југословенско-бугарске границе постојале су и међу самим члановима делегације Краљевине СХС у Паризу. Док су се Трумбић и Смодлака залагали да се приликом утврђивања границе са Бугарском „строго заступа етнички принцип", Пешић и Веснић су заступали „извесно средње решење, наиме да се узму у обзир етнички и стратегијски принципи", док је М. Бошковић истицао као приоритет компромисни споразум с Италијом („попустити на западу како би се ојачао положај на истоку").[20]

Председник делегације Пашић је на седници 23. јануара 1919. г. саопштио делегатима: „Према Бугарској не тражимо... територијално повећање; област обележена картом која је предата само је исправка границе и потребно обезбеђење од Бугарске, која је увек нападала без објаве рата, пресецајући нам одмах пругу, чиме доводи у смртну опасност целу нашу земљу. Ми не мислимо територијално казнити Бугаре, надамо се да ће се они једном опаметити и прићи нашој заједници. Али оно што хоћемо то је да обезбедимо наше железничке мреже, које представљају живот наше земље. С друге стране, то становништво, у овим областима и само је желело да се присаједини Србији, оно није бугарско ни по својим осећајима. Историја је забележила да су крајеви око Ћустендила и Видина тражили да уђу у састав Србије; а и сами Бугари, у Софији називају ово становништво Србуљима. Могли бисмо ипак одустати од Перника, пошто је близу Софије и да нам се не рекне да га тражимо због рудника. Г. Пашић најзад има утисак да се на свима меродавним местима одобрава ова наша исправка границе према Бугарској."[21]

На седници 26. јануара 1919. г. др Смодлака је истакао да „треба обезбедити вардарску и тимочку железницу исправком границе према Бугарској, али да се узме што мање бугарске територије-само оно што је неопходно за ту сврху. Из тактичких разлога предлаже да се остави Конференцији мира да она утврди нову границу према Бугарској. Али тај разлог обезбеђења железничке пруге не може покрити сву ону територију која се пројектованом картом тражи. Ово становништво нема српске националне свести, и ми нисмо сигурни да би оно желело припасти Србији. Овде се траже читави срезови, градови па и окрузи-више но што Италија тражи према нама из

19 В. Стојанчевић, нав. дело, стр. 318-319.

20 „Током лета 1919. г. политика малих граничних измена вођена је у знаку напетости међу самим југословенским делегатима. Још од јануара, у делегацији Краљевине СХС долазило је до великих неслагања око тога које су границе важније за југословенску државу, оне на западу или оне на истоку и североистоку... Кроз делегате су говориле посебне историјске традиције покрајина уједињених у Југославију, а такође и различити политички интереси владајућих друштвених слојева тих покрајина...". А. Митровић, Разграничење Југославије са Мађарском и Румунијом 1919-1920, Нови Сад, 1975, стр. 195.

21 Записници са седнице делегације Краљевине СХС на Мировној конференцији у Паризу 1919-1920, приредили: Б. Кризман и Б. Храбак, Београд, 1960, стр. 29.

истих стратегијских разлога. Како се ми овде будемо држали према Бугарима, тако ће се и Италија држати према нама, ми јој овим дајемо повода и оправдања за њена стратегијска задирања у нашу територију. Сем тога, интерес будућности наше државе није да се односи са Бугарском погоршају. Становништво ове територије, која се сад тражи од Бугарске, неће са нама, онако као што врањски и пиротски округ није хтео са Бугарима. Није најбоље узети што више. Треба се бојати приговора: зашто ово Србија није тражила 1913. г. Границу треба обезбедити, али не вршити анексију под тим видом".[22]

Но како одмах није усаглашен однос ставова чланова делегације, решено је да се оба ова мишљења доставе Краљевској Влади ради „инструкција". Али ако одговор на време не дође тражиће се граница по предлогу г. Пашића, „Та пројектована граница према Бугарској полази од грчке границе где пресеца реку Струму, узводно реком Струмом на север до ушћа њене леве притоке Џермена (источно од села Бобашево). Одатле косом преко села; Коркино, Голема Фуча, Извор где пресеца пут Ћустендил-Софија по планинским гребенм на коти 1137, 829, 1173. Од ове тачке скреће на североисток и пресеца пут Пирот-Софија на излазу из драгоманске клисуре... остављајући село Драгоман на бугарској страни; затим скреће ка истоку и североистоку идући гребеном планина, долази до села Монастириште, продужује према северу у правцу Петровхана, где пресеца пут Софија-Ломпаланка, скреће затим ка северозападу идући гребенм од коте 1969 и наставља ка северу (?) слемена западно од реке Огоста, коју пресеца код коте 220, затим долази до коте 785 одакле скреће ка западу до коте 546. Она затим наставља ка северу у правцу села Дужници где пресеца реку Лом, продужује источно од села Извора, затим скреће ка северозападу и избија на Дунав између села Акчар и ушћа реке Скомлија."[23]

У Меморандуму генерала Пешића о границама Краљевине СХС наводе се превасходно стратегијски разлози, мада се инсистира на њиховом дефанзивном карактеру: „Са границом коју ми предлажемо Софија се ни у чему не угрожава од наше стране, јер ми смо оставили у бугарско поседање цео Сливнички утврђени логор, као и планински ланац југозападно од Сливнице. Овакав наш поступак јасно сведочи, да ми желимо само бољу одбрамбену границу за нас, а не и границу, која би нам олакшавала продирање у Бугарску; јер када би имали ма какве агресивне намере према Бугарима, ми би онда тражили бољу границу у офанзивнм погледу. У томе случају ми би морали имати у својим рукама линију Големо Маково-Сливницу-Владају-Витош. Ми то не тражимо, јер немамо никакве освајачке намере према Бугарима, али ово што тражимо то је минимум..."[24] Наведени Меморандум генерала Пешића (који је био на челу Војне мисије у Паризу)

22 Записници... стр. 33 34.

23 Записници..., стр. 34.

24 Види: Границе према Бугарској, Записници.., стр. 315-316.

послужио је као основа за израду Мемоара који је поднет Конференцији мира у Паризу у вези с ревандикацијама Краљевине СХС.[25] У Мемоару је наведен историјат српско-бугарских односа и питање исправке границе, као и детаљан опис границе с Бугарском (171.000.000).

„Неправда коју је Берлински конгрес нанео нашој отаџбини мора сада бити исправљена, бар у извесној мери" - стоји у Мемоару[26] даље, „стога ми тражимо исправку наше садашње источне границе у ниже назначеним оквирима. Та ревандикација је, сем тога, оправдана значајним елементарним економски, и националним потребама, као и апсолутним потребама одбране наше земље од нових напада који би долазили с те стране". У Мемоару је истакнута злочиначка пракса бугарских трупа у окупираним деловима Србије и Македоније. Потом, као аргумент наведена је и историодност становништва у пограничним крајевима „западне Бугарске са становништвом источне Србије". Етничке особине, језик и карактеристични народни обичаји (славе, задруге итд) који показују чисто српски карактер, исти су код оба дела тога становништва, код оног који се још налази под бугарском влашћу, као и оног који је у Србији.[27]

Питање одбране земље је имало доминантно место у Мемоару: „Садашња граница никако не гарантује безбедност долине Мораве и Вардара којима се служи главна саобраћајна артерија, железница Београд-Ниш-Скопље-Солун. У правцима Софија-Врање и Ћустендил-Врање она је удаљена од горе означене железничке пруге само 16 km, а у правцу Струмица-Давидова, само 9 km... (такође) садашња граница која пролази долином Тимока је још неповољнија по нас. Паралелно с том пружа се железничка пруга Дунав-Зајечар-Књажевац-Ниш... на фронту Лесковац-Врање и на сектору Криволок-Ђевђелија.[28]

Исто тако, пратећи српско-бугарске односе у историјском контексту, наводе се следећи аргументи за исправку границе: „Бугари су вероломни суседи који су спремни на све када је њихов интерес у питању и који се не устежу ни од какве подлости. Најбоље доказе за то пружа нам сама историја. Ми смо досад имали 18 ратова с Бугарима. Један једини смо изазвали ми: рат од 1885. г. који је, уосталом, био објављен и вођен према правилима међународног и ратног права; у свим осталим, агресија је долазила из Бугарске; ниједан од њих није био објављен према уобичајеним правилима; ми смо, у ствари, увек бивали нападнути подмукло и без претходне објаве. То су разлози који нас, после мучног историјског искуства, приморавају да тражимо ту малу измену

25 Записници.., стр. 329-372.

26 „Мада су у мемоару били само узгредно поменути економски интереси, ипак је неоспорно да би новом границом која је захтевана, Србији припали сливови граничних река, видинско и изузетно плодно струмичко поље, затим и сточарски предели, чиме би се знатно побољао привредни развој пограничних крајева". Д. Тодоровић, Питање југословенско-бугарске границе на Мировној конференцији у Паризу 1919. г. „Историја 20 века", св IX, 1962, стр. 78.

27 Записници.., стр. 334.

28 Д. Тодоровић, нав. дело, стр. 78-79.

границе према Бугарској, која је увек била рђав сусед и која би искористила прву повољну прилику да кидише на нашу територију."[29]

С друге пак стране, бугарска делегација је као противпредлог на југословенске захтеве поводом исправке границе посебан акценат ставила на уважавање етничког и стратегијсог принципа. У том смислу се истицало да је на подручју царибродског, босиљградског и трнског среза већинско бугарско становништво. Као доказ навођени су статистички подаци из пописа становништва који су у Бугарској спроведени 1900. г. и 1910. г. Поводом исправке границе код Брегова, Берковица, Босиљграда и Струмице, бугарска делегација је наводила стратегијске разлоге. Истицано је да би тим исправкама Краљевини СХС било омогућено да заузме Софију једним јачим маршем", тим пре што Бугарска после „знатног смањења њеног војног ефекта није у могућности да пружи ефикасну одбрану".[30] Такође, не мирећи се са остајањем Македоније у саставу Краљевине СХС, настојала је да покрене тзв. македонско питање.[31] У немогућности да покрене питање присаједињења Македоније Бугарској (а истичући да су Македонци - Бугари), бугарска делегација је у ноти упућеној Мировној конференцији тражила тзв. аутономију Македоније под контролом савезничких сила.[32]

Бугарска делегација је посебно исказивала неслагање са питањем присаједињења Цариброда Краљевини СХС. Поводом тога направљен је низ неформалних контаката са територијалном комисијом и предлога југословенској делегацији да се одустајањем од Цариброда добију компензације на другој страни.[33]

Међутим, после низа састанака Комисија за територијална питања одбацила је неке захтеве делегације Краљевине СХС за исправком југословенско-бугарске границе. Позивом на етничке, а делом и стратешке моменте, нису јој додељени Видин, Белоградчик, Трн, Петрич и Ћустендил. Но, ипак, Краљевина СХС је добила исправку границе на Тимоку, потом, Струмицу, Цариброд и Босилеград, што је потврђено одлуком Врховног савета на седници од 1. новембра 1919. године.

3. Нејски уговор о миру са Бугарском

Уговором који су савезничке и удружене државе закључиле у Нејиу на Сени 27. новембра 1919. г. „завршује се рат, који је у јесен 1915. г. Бугарска

29 Записници.., стр. 333.

30 Д. Тодоровић, Питање југословенско-бугарске границе на Мировној конференцији у Паризу 1919. године, „Историја 20 века", св. IX, стр. 78-81; P. Busch-zantner, IV, Von San Stefano bis Neuilly, Bulgarian, Leipzig, 1943, S. 96-97.

31 М. Лорковић, Die makedonische Frage auf dem Fridenskonferenz 1912, Das Rahct der

32 Mekedonier auf Minderheitenschutz, Berlin, 1934, S. 16-37.

33 М. Лорковић, 6. Die Stellungnehme der SHS - Делегатион, нав. дело, стр. 34-36; Доста касније већ од 1922. г. Бугари упућују петиције Друштву народа. Х. Трухарт, Volkerbund undMinderheiten-Petitionan, , Winc-Leipzing, 1931, S. 34-41.

својим бруталним и ничим изазваним нападом наметнула Краљевини Србији прво, а затим и осталим савезничким државама..."[34]

Питање о границама је решено, „на начин да је наша гранична линија на истоку постављена 1833. г., 1878. г. и 1913. г. исправљена на основици етнографског момента из стратегијских обзира. Тим исправкама које су у главном учињене на Тимоку, у области Цариброда и области Струмице, ми смо добили известан део територије које су до сада биле под Краљевином Бугарском."[35]

Чланом 27. Нејског мировног уговора утврђена је граница између Краљевине СХС и Краљевине Бугарске. Бугарска је била обавезна да уступи Краљевини СХС Цариброд, Босилеград, Струмицу са околним селима, као и делове територије на десној обали Тимока. Територијално проширење у корист Краљевине СХС износило је 2.566 km^2 са око 92.000 становника.[36]

С Државом Срба, Хрвата и Словенаца „граница Бугарске повући ће се како следује":

Од утоке Тимока у Дунав, заједничка тачка трима границама Бугарске, Румуније и Државе Срба, Хрвата и Словенаца, ка југу па до једне тачке која ће се изабрати на току реке Тимока, у близини коте 38 западно од Брегова:

ток Тимока узводно;

одатле, ка југо-западу па до тачке источно од В. Ивора, где се некадашња граница између Србије и Бугарске сустиче са реком Безданицом:

линија која ће се повући на терену тако да прелази преко кота 274 и 367, да, у опште, иде вододелницом басена Тимока на северо-западу и Тополовице и Делејне на југо-истоку, остављајући држави Срба, Хрбата и

34 „Бугарски народ, гоњен саможивим инстинктом, није био нагнан од Фердинанда, као што се обично тврди, већ је његов татарски, отимачки атавизам потчинио себи све, па и вољу краља Фердинанда... После дугих проучавања прилика код обеју зараћених страна, бугарски народ је пришао 1915. г. немачко-туранском блоку, уверен у његову победу, чија је природна последица имала бити ишчезавање Србије са карте Европе. Бугарска је била прва, после поседа Србије од непријатељске војске, која је прогласила, позивајући се на прописе Међународног и ратног права (!) да Србија, као држава више не постоји. Ту декларацију дали су не само г. др Радославов, ондашњи председник Министарства, и Пешев, Министар просвете, главни саветници краља Фердинанда, већ и г. Тодоров, вођа Народне странке (изјава у Собрању јануара 1916. г. да је дуг свих бугарских странака удружити се и сложно потпомоћи владу да сачува тековине: Јужну Србију и Поморавље..." Цит. по: М. Д. Милојковић, Тактика Бугарске „Српски књижевни гласник", 15. октобар 1920, стр. 9. види и. Ж. Аврамовски, Опредељење Бугарске за Централне силе у првом светском рату (1914-1915), Југословенско-бугарски односи у XX веку, Зборник радова, књ. I, стр. 61-99.

35 Заступник Министра иностраних дела др Спалајковић предлаже краљу Александру да указом уведе у живот Нејски уговор, Службене новине Краљевства СХС, 1920, бр. 211а, стр. 1.

36 Ј. М. Јовановић, Наш међународни положај, Просвета Народни алманах, Београд, 1921, стр. 32036. „Укупно без Добруџе, Бугарска је губила око 10.800. км^2 се близу 300.000 становника". К. Тодоров, Политичка историја савремене Бугарске, Београд, 1938, стр. 312.; Члан 37. Нејског уговора-Бугарска се одриче у корист Државе СХС, свих права и правних основа на територије бугарске монархије које леже преко границе Бугарске, онако како су оне описане у члану 27. Други део (Границе Бугарске) и које су признате овим уговором, или свима другим уговорима закљученим у циљу регулисања садашњих питања, као саставни део Државе Срба-Хрвата-Словенаца, Службене новине Краљевства СХС, 1920, бр. 211а, стр. 18.

Словенаца места Којилово, Сипилово и Халово (као и друм који везује та два места, Брезово, Ракитицу и Косово; одатле ка југу па до коте 1720 на 12 километара од прилике ка западу - југо-западу од Берковице:

некадашња граница између Бугарске и Србије;

одатле, ка југо-истоку на даљини од прилике 1 килом, 500 па до коте 1929 (Стребрна гл):

линија која ће се повући гребеном Ком-Балкана;

одатле, ка југо-западу па до коте 1109 (на Видлић Гори јужно од Влковије):

линија која ће се повући на терену тако да прелази преко кота 1602 и 1344 и источно од Грн. Криводола и да сече реку Комстрицу на 1 километар 500 од прилике узводно од Дл. Криводола;

одатле, па до једне тачке на друму Цариброд-Софија непосредно на западу од раскрснице са друмом из Калотине:

линија која ће се повући на терену тако да пролази источно од Мезгоса, западно од Стаминаца, источно од Бребевнице па котом 738 североисточно од Липинаца;

одатле, ка западу-југо-западу па до једне тачке која ће се изабрати на току реке Лукавице на 1 килом. 100 од прилике северо-источно од Сливнице:

линија која ће се повући на терену;

одатле, ка југу па до утоке Лукавице западно од Визана у реку на којој лежи село Дл. Невља:

ток Лукавице узводно;

одатле, ка југо-западу па до утоке једног потока у реку Јабланицу, западно од Врабца:

линија која ће се повући на терену тако да прелази преко коте 879 и да сече друм из Трна у Цариброд непосредно на југу од раскрснице тога друма са правим путем из Трна у Пирот;

одатле, ка северу па до утоке Јабланице и реке Јерме (Трнска):

ток Јабланице;

одатле, ка западу па до једне тачке која ће се изабрати на старој граници у испадном делу близу Дешчаног Кладенца:

линија која ће се повући на терену тако да иде гребеном Руј Планине и прелази преко кота 1199, 1466 и 1706;

одатле, ка југо-западу па до коте 1516 (Голема Рудина), на 17 километара од прилике западно од Трна;

некадашња бугарско-српска граница;

одатле, ка југу па до једне тачке која ће се изабрати на реци Јерми (Трнска) источно од Стрезимировача;

линија која ће се повући на терену;

одатле, ка југу па до реке Драговиштице непосредно низводно од утоке река близу коте 672:

линија која ће се повући на терену тако да прелази, западно од Ђинковаца, преко кота 1112 и 1329, да иде гребеном вододелнице између басена реке Божичке и Мељанске и да прелази преко кота 1731, 1671, 1730 и 1058;

одатле, ка југо-западу па до некадашње бугарско-српске границе на коти 1333 на 10 километара од прилике северо-западно од тачке где друм из Криве Паланке у Ћустендил ту границу сече:

линија која ће се повући на терену тако да иде вододелницом између Драговиштице на северо-западу, Ломнице и Соволштице на југо-истоку;

одатле, ка југо истоку па до коте 1445 на Малеш Планини југо-западно од Добрилака:

некадашња бугарско-српска граница;

одатле ка југо-западу, до брда Тумбе (коте1253) на Беласици Планини, на тромеђи између Грчке, Бугарске и Државе Срба-Хрвата-Словенаца:

линија која ће се повући на терену тако да прелази преко коте 1600 на Огражден Планини, да иде источно од Стринека и Бадилена, западно од Бајкова, да сече Струмицу на 3 километра од прилично источно од коте 177 и да пролази источно од Багринова.[37]

Поред ових промена на својој западној граници, Бугарска је имала и друге обавезе према Држави СХС: признање новостворене државе, одрицање од свих права на уступљене територије, плаћање репарација у износу од 2.250. милиона златних франака (укупан износ према свим државама).[38] „на име нарочите накнаде за разарања извршена у рудницима угља на српској територији коју су биле заузеле бугарске војске, Бугарска се обавезује... да преда држави Срба-Хрвата-Словенаца, у току од пет година рачунајући од ступања у важност овог уговора, сваке године по 50.000 тона угља који ће се одвојити из производње бугарских државних рудника у Перник", враћање свих докумената или архива и свих предмета „што представљају какав археолошки, историјски или уметнички интерес"; враћање („побројане количине") стоке.[39]

Такође, а што је било од ширег интереса, Бугарској су наметнута и строга војна ограничења.[40]

37 Службене новине Краљевства СХС, 1920, бр. 211а, стр. 15-16.

38 Члан 121 - Бугарска признаје да је, придружујући се насртничком рату који су Немачка и Аустро-Угарска повеле против Сила Савезничких и удружених, нанела овим сваковрсне губитке и жртве за које је дужна да обезбеди потпуну накнаду. Службене новине Краљевства СХС, 1920, бр. 211а, стр. 41; Види и: Николајевић, Репарације, Сарајево, 1956, стр. 94-95.

39 Б. Храбак, Економска питања и Бугарска у време бугарско-југословенског разграничавања 1919-1920, Лесковачки зборник, 1994, св. 34, стр. 39-99.

40 Политички преглед, А. Спољна политика, Бугарска, „Српски књижевни гласник", 16. новембар 1920, стр. 137-139.

Међутим, одредбама Нејског уговора о миру са Бугарском нису били сви задовољни у Краљевини СХС. Чак га је Влада морала ратификовати Привременим законом 1. маја 1920. г. Тако је Државни Савет изашао са напоменама да „није нашао у њему санкције за нечовештва и зверства како многобројних појединаца, тако и представника војних и других државних власти бугарских према српској држави, њеним установама и њеном становништву за време рата, насупрот најопштијим одредбама међународног права".[41] Исто тако, Државни савет „налази да нас исправке наше границе према Бугарској не обезбеђују од понављања мучких напада какве је Бугарска у два маха (1913. и 1915. г.) извршила и да је не исправљају према етнографској правди и несумљивим интимним жељама наших сународника у Бугарској."[42]

4. Нејски уговор и разграничење са Бугарском

Иако је Нејским уговором била приморана да то учини, бугарска је ипак настојала да избегне уступање делова „своје" територије Држави СХС. Чак је на тим територијама вршила „исељавање и гоњење житеља".. „спроводила регрутацију и увела висок порез на стоку". Представници бугарских власти су изјављивали „да неће напустити изгубљену територију".[43] Стога је делегација Краљевине СХС упутила у периоду од јануара до маја 1920. г., неколико нота Конференцији мира у Паризу.

Ипак, сходно чл. 38. Нејског уговора, повлачење границе и остале радове на терену обавила је Међународна комисија за разграничење. Комисија је била састављена од 7 чланова, од којих 5 представника главних сила савезница и по 1 представник Државе СХС, односно Бугарске.[44]

У првој фази рада Међународне комисије за разграничење „Бугари су тражили да се граница уговором одређена измени у њихову корист код села Градине, Врапче, Вучјег дола, Црномаснице и у изворном делу реке

41 Види. Извештај Међусавезничке комисије одређене да констатује све повреде хашке конвенције и међународног права учињене од Бугара у заузетој Србији од 1915-1918. године, Београд, 1919, Рајс, Одговорност бугарске владе, „Политика", 7. март 1923.

42 Заступник Министра иностраних дела др Спалајковић предлаже краљу Александру да указом уведе у живот Нејски уговор, Службене новине краљевства СХС, 1920, бр. 211а, стр. 2.,

43 М. Ђ. Милојевић, Обнова Фердинандове Бугарске, „Будућност", јула 1923, стр. 33.
А. Митровић, Југославија на конференцији мира у Паризу 1919-1920, Београд, 1969, стр. 133-134.

44 „Комисија састављена од седам чланова, од којих ће петорицу наименовати Главне Силе савезничке и удружене, једнога Држава СХС и једнога Бугарска, образоваће се за петнаест наредних дана после ступања у важност овога уговора да на самоме месту повуче граничну линију у чл. 27, Други део (Границе Бугарске). Члан 38. Нејског уговора, Службене новине Краљевства СХС, 1920, бр. 211а, стр. 18., Уопштено о разграничењу држава. Л. Питомиц, Разграничење државе, „Нова Европа", 1923, књ. 7, бр. 12, стр. 349-351., Или: Л. Полић, О разграничењу с Мађарском, „Месечник", 1922, бр. 6-8, стр. 225-239.; Посебно о економским питањима у време бугарско-југословенског разграничења: Б. Храбак, Економска питања и Бугарска у време бугарско-југословенског разграничења 1919-1920, Лесковачки зборник, 1994, св. 34, стр. 89-99.

Јерме."[45] Ти су захтеви достављени Конференцији амбасадора, али је Конференција амбасадора „на наш протест и објашњења, да су предложене измене, а нарочито оне у горњем току реке Јерме, веома знатне, донела одлуку да се бугарске тражње одбаце и да се за сваку измену поменутог уговора Бугарска има лично да обрати нашој влади". Са таквим инструкцијама Комисија за разграничење повукла је границу тачно по уговору о миру, и „то од ушћа Тимока у Дунав, па до струмичке долине, где смо од уговора одступили споразумно са Бугарском у толико, што је село Габриново уступљено Бугарима за село Бајково, које је по уговору припадало Бугарској, и што смо тиме исправили границу у долини Струмице"[46], добивши за нас мали троугао којим се бугарска територија увлачила у струмичку долину.

Међународна комисија за разграничење израдила је детаљни опис граничне линије. Граница је подељена на четири гранична одсека: 1. Гранични одсек I, од ушћа реке Тимока у Дунав до граничне пирамиде број 342 код хајдучког камена; 2. Гранични одсек II, од граничне пирамиде број 341 код Светог Николе до граничне пирамиде бр. 200 код Дашчаног Кладенца; 3. Гранични одсек III, од граничне пирамиде бр. 199 код Дашчаног Кладенца до граничне пирамиде број 73 код Синанове Чуке, и 4. Гранични одсек IV од граничне пирамиде број 72 код Диздарице до граничне пирамиде бр. 1 на вису Тумба.

Да би граничне пирамиде и друге граничне ознаке биле изграђене на време, Међународна комисија је одредила да Краљевина СХС подиже исте на I и II граничном одсеку, тј. од ушћа Тимока у Дунав до Дашчаног Кладенца, а Краљевина Бугарска на III и IV граничном одсеку, тј. од Дашчаног Кладенца до Тумбе - тромеђе југословенско-бугарско-грчке границе.

Пошто је основни циљ био је да се граница што боље утврди и да гранична линија буде што видљивија, обележена је са неколико стотина граничних ознака. Почев од граничног камена бр. 1 на вису Тумба па до граничног камена на румунској територији (где је исписано на мермерној плочи: „Пирамида сигнал која показује правац на тромеђу Румуније, Краљевине СХС и Бугарске, тј. саставак матице Дунава и Тимока")[47] гранична линија је обележена са 575 граничних каменова. Од тога 220 граничних каменова старе границе и 355 граничних каменова нове границе. Укупна дужина државне границе (дужина граничне линије) износила је 536.175,65 метара. од тога дужина старе границе 262.755, а дужина нове границе 273.430,65 метара.[48] Иако је подељена на граничне одсеке од тромеђе са Румунијом према југу, нумерисање граничних каменова је извршено прогресивно од тромеђе са Грчком према северу.

45 М. Нинчић, Разграничење са Бугарском, Спољна политика Краљевине СХС 1922-1924, Београд, 1924, стр. 117.

46 М. Нинчић, нав. дело, стр. 117.

47 Детаљан опис граничне линије између Краљевине СХС и Бугарске, изд. Министарства за спољне послове. Биро за разграничење, Београд, 1929, стр. 12.

48 Исто, стр. 20.

Са техничке стране посматрајући, приликом постављања граничних каменова принцип је био да се са сваког граничног камена виде два суседа. Наравно, у интересу обеју страна је да гранична линија буде што уочљивија, тако да је она повучена у виду плитког рова, тамо где је земљиште то дозвољавало, а у планинским пределима гранична линија је обележена камењем. Гранични каменови чврсто су фиксирани на земљишту, а у равничарским пределима су чешће постављани.

Објективност у раду Међународне комисије за разграничење потврђена је у изради детаљног описа границе од камена до камена на француском језику.[49] Тај текст је меродаван у случају неслагања карата 1 : 225.000 и текста Описа границе. Према комисијском решењу утрађена је и карта у 29 листова читавог граничног одсека у размери 1 : 25.000 који представља гранични појас у ширини најмање један километар лево и десно од повучене граничне линије.

Државна граница са Бугарском сматра се топографском граничном линијом. Наиме, основни гранични документ је топографски опис границе између две суседне граничне ознаке. Још 1922. г., приликом дефинитивног разграничења са Бугарском, Међународна комисија је израдила детаљан топографски опис границе, као и 29 листова карте у размери 1 : 25.000. Извршено је директно обележавање граничне линије и то на начин када „гранична линија између граничних ознака иде вододелницом, гребеном или зидом."[50]

На крају ваља истаћи: на Версајској конференцији мира савезнички Врховни савет је стару српско-бугарску границу само на неким деловима исправио у корист Државе СХС. Јер, гранична линија Србије са Бугарском одређивана је 1833. г, 1878. г. и 1913. године, а 1919. г. Нејским уговором учињене су исправке на Тимоку, у области Цариброда, Босилеграда и Струмице. Преовладала је, дакле, идеја о стратешким границама. Чланом 27. Нејског уговора дат је њен опис, а радом Међународне комисије за разграничење (1920-1922) она је одређена и обележена. Тиме је Краљевина СХС добила три нова среза: царибродски, босиљградски и струмички, као и десе-

49 Л. Питомиц, Разграничење државе, „Нова Европа", 1923, књ. 7, бр. 12, стр. 351. М. Нинчић, нав. дело, стр. 117.

50 „Како гранични каменови немају координате, није тачно математички дефинисано протезање граничне линије између суседних ознака, па ову границу сматрамо топографском. Основни гранични документ је топографски опис границе између две суседне ознаке. На пример: „Од граничног знака бр. 50 граница иде вододелницом у правцу северозапад и силази право до седла, па се онда повијајући се на запад к. 1749 (Бели камен), пошто пређе преко платоа између два узвишења, силази поново ка северо-западу, затим силази на седло у правцу ка северу и онда се пење путањом до врха Џаме, к. 1810, где је подигнут гранични камен бр. 51. Земљиште је под пашњацима". „Као што се види из наведеног текста, протезање граничне линије обухвате простор, тако да увек постоји могућност вишеструког тумачења текста, нарочито код оних делова границе где појам вододелнице или седла није геоморфолошки довољно изражен". Цит. по: В. Калуђеровић-Б. Стевовић, Геодетски радови на обележавању и одржавању државне границе, Зборник радова Војногеографског института, Београд, 1979, стр. 75.

так села на десној обали Тимока (низводно од Великог Ивора па до испод села Коилова). Овако утврђена (описана, повучена и обележена) гранична линија у периоду 1919-1922. године, остала је иста и после Другог светског рата, те и данас, у међународно-правном погледу, представља дефинитивну југословенско-бугарску државну границу.

RÉSUMÉ

Branko Pavlica

LE TRAITÉ DE NEUILLY ET LA DÉMARCATION DE FRONTIÈRE ENTRE LA YOUGOSLAVIE ET LA BULGARIE

Le retracement de frontière entre la Yougoslavie et la Bulgarie a sa préhistoire. Elle est déterminée en 1933, 1878 et 1913, et en 1919, par le traité de Neuilly, on a fait des corrections sur le Timok, dans la région de Caribrod, Bosilegrad et de Strumica. L´idée de créer les frontières stratégiques était dominante. Aux termes de l´article 27 du traité de Neuilly, on a donné sa description et par l´activité de la Commission internationale chargée de délimitation, elle était déterminée et fixée. Par conséquent le Royaume de SCS a obtenu trois nouveaux districts - celui de Caribrod, Bosilegrad et de Strumica, ainsi qu´une dizaine de villages sur la rive droite du Timok, en naval de la Grande Source jusqu´au pied du village de Koilovo. Ainsi déterminée (décrite, marquée et fixée) la ligne de démarcation dans la période de 1919 jusqu´à 1920 n´a pas changé. Après la Deuxième guerre mondiale et même aujourd´hui, dans le sens international et juridique, elle représente la frontière définitive de l´État entre la Bulgarie et la Yougoslavie.

УДК 949.711 : 323.269.3(427. 115) „1919“

Богумил Храбак

СТАЊЕ НА КОСОВУ, У МЕТОХИЈИ И ЗАПАДНОЈ МАКЕДОНИЈИ (ОД ОКТОБРА 1918. ДО МАРТА 1919. ГОДИНЕ*)

1. Поседање западне Македоније, Косова и Метохије од стране француских и српских трупа октобра 1918. године

Од 17. септембра до 5. октобра 1918. године Охридски одред српске војске је у три фазе извршио добијени задатак - да се преко албанске територије пробије ка Струги и Дебру; 3. октобра ушао је у Стругу а два дана касније и у бунтован Дебар; ту је остао до 10. октобра, кад је пошао ка Тирани[1] Другог октобра у Гњилане је ушла једна официрска коњичка патрола српске Дунавске дивизије. Качаник је ослобођен 4. истога месеца, после жилаве борбе с остацима немачке XI армије. Француски одред бригадира Транијеа ушао је у Приштину и пошао за Косовску Митровицу 8. октобра. Французи су 12. октобра посели К. Митровицу и Призрен. Француска коњица ушла је у Пећ (фактички ослобођен од бораца Косте Пећанца), 15. октобра.[2] Југословенска дивизија је, после тешких борби, 28. октобра заузела Плав и Гусиње.[3] Успех поседања Косова и Метохије зависио је од заплењених резерви хране, односно од организовања железничког промета од Качаника.[4]

У Тетову и околини владала је анархија, јер су Арбанаси и бегунци бугарске војске пљачкали популацију, па је једна депутација вароши тражила да организује полицијску и управну месну власт.[5] У кичевском срезу неки војвода Каламе из Зајаса са 20 Арбанаса држао је кланац Суву Гору (између Пореча и Гостивара). Они су пљачкали и убијали Поречане који су се враћали из бугарске војске. Слично су се понашали и сељани из Пусте Бреснице. У галичком срезу (тетовски округ) и у три среза Доњег Дебра, које су српске трупе поселе као и 1915. године, сви Арбанаси су скочили на оружје и нису признавали никакву власт; људе у тим срезовима подстицали

* Извадак из проширене а необјављене књиге о организацији „јужних муслимана“, чија је првобитна верзија предата Институту друштвених наука, марта 1978; рукопис су презентирали др Б. Глигоријевић и др Апостолов, али он није публикован због мањка финансијских средстава.

су агенти и војници Есад-паше Топтанија, иначе српског фаворита. Одметнике су водили Нуредин Коти и Јусуф Елез. Да не би дошло до покоља, начелник охридског округа тражио је (17. октобра) бар 1000 војника.[7] Због тога је охридски одред из Тиране повучен у Дебар да умири покренуте Арбанасе.[8] Арбанашки пљачкаши су у групама од 100 до 150 људи свакодневно нападали и цела села и отимали стоку. Тако су (10. и 14. октобра) отерали марву из Лазаропоља и кренули ка Бистри да би изашли на Корабска врата. Десетога октобра су пресрели воз близу П. Николова који је превозио бугарске заробљенике.[9] Арбанашки пљачкаши су се јавили (пре 17. октобра) и у кичевском срезу, где су запленили 24 вола, 150 оваца и 100 коза које су претерали у Албанију.[10]

Арбанашки револт јавио се и у лесковачком округу: 18. октобра од Арбанаса је код Лебана погинуо артиљеријски наредник Благоје Томановић, када је навратио својој кући. Сличне препаде изводили су Арбанаси сваког дана.[11] У Пећи варошани су се држали мирно, али су ноћу 20/21. октобра, светећи се, опљачкали неке радње; у околним селима се отимао и разносио државни иметак. Из Плава као и из разних делова Црне Горе, долазиле су делегације команданту II југословенског пука, молећи да им дође војска да би увела ред; њих су пљачкали Васојевићи.[12] Услед немира међу арбанашким живљем у косовском округу, као и због познатих пљачкаша из Љума, начелник косовског округа тражио је да се у Призрену стално држи пук пешадије са пратећом артиљеријом.[13] Љумљани су посели прелазе у лебарском, галичком, гостиварском и тетовском срезу, те су одводили стоку, коње и људе.[14]

Министар војни генерал М. Рашић у телеграму начелнику штаба Врховне команде (од 26. октобра) говорио је о арбанашкој побуни, за коју је председник српске владе Н. Пашић (24. октобра) претпоставио да је одговор на отимање стоке што су вршили неки недисциплиновани војници српских одреда; побуњеном становништву војни заповедници су имали да објасне да ће влада накнадити штету а кривце казнити; српским трупама у Албанији и Црној Гори требало је наредити да се држе дисциплиновано и да одржавају ред.[15]

Већ крајем октобра закључено је да се ред може постићи разоружавањем народа. На ред су најпре (26 октобра) дошли Гњилане и Подујево,[16] позната средишта арбанашког насиља. Ипак, за време наступања француских и српских трупа, арбанашко становништво се држало уздржано, не реагујући пред војном силом, изузев делимично у дебарском и тетовском крају, где су и раније пљачкали.

2. Почетак реквизиције, агитације и разоружавања (крај октобра и новембар 1918. године)

На политичко расположење Арбанаса у областима српске државе утицала су збивања у суседној Албанији. Ту се народ дигао на оружје против аустроугарског окупатора с којим су дотад сарађивали.[1] Постојала је бојазан да

ће Италијани комплотирати са том побуном, па је требало наредити Кости Пећанцу да обустави даље напредовање своје недисциплиноване војске.[2] Италијани су хтели да искористе природну повезаност Дебрана с обе стране српско-албанске границе, те су у Горњи (македонски) Дебар послали агенте да се са Доњодебранима прикључе побуни, али против српских власти. Према обавештењу српског генералног конзула у Солуну, наиме, италијански конзул је одмах после средине октобра послао у Дебар Исмаила Ракија, Исмаила Чауша из Пишкопеје, људе раније у Есад-пашиној служби, да у дебарском крају пропагирају начело самоопредељења народа.[3]

Дошавши у Скадар (1. новембра) после српског одреда, Италијани су без оклевања почели да агитују. Генерал Фереро је, примерице, одржао говор пред месним првацима залажући се за стварање слободне Албаније под италијанским протекторатом. Италијани су стално подстицали против Срба не само пограничне Арбанасе него и Црногорце, намећући им рестаурацију компромитованог краља Николе. После тога су Арбанаси у Скадру (7. новембра) приредили манифестацију, на којој су тражили да се Скадар с околином и све области у којима се говори арбанашки споје са средњом и јужном Албанијом. На свечаност су дошли и депутати из Улциња, тражећи да се село Црногорско приморје придружи арбанашкој држави. У свом пропагандном раду Италијани су се много ослањали на католичко свештенство, првенствено на скадарског бискупа Серећија (родом из Тропоје, на арбанашко-српској граници), који је у то доба показивао наклоност према Италијанима.[4]

У Пећи је било агената који су деловали међу Црногорцима да се изјасне против уједињења. Пећанци су се пзјашњавали да су за заједничку државу. Арбанаси су ћутали и резервисаним држањем изазивали су опрез; распитивали су се колико има војске и вијали су се у групицама, али (првих дана новембра) још нису отворено иступали. Тешко им је падало реквирирање коња, па су се тешко растајали и од коња које су украбили, избегавали су службу превожења својим коњима. Командант места био је мишљења да не би требало нагло и у великим количинама извлачити намирнице, јер је то сувише падало у очи.[5]

Покрет метохијских и косовских Арбанаса против успостављања српских општинских власти почео је 25. октобра, а у вези с наредбом начелника војне станице у Приштини да се у околним срезовима прикупи државна имовина заостала од бугарске управе. Арбанаси и малобројни Турци нису желели да се повинују тој заповести, па су отерали представнике српске општинске власти, преко којих је требало спровести наређење одузимања оружја које се у општинама налазило.[6] У оквиру косовског округа одржавање ауторитета доведено је у питање у Подујеву и Гњилану (27. октобра), где је требало послати по чету војника.[7] Српске цивилне власти успостављене су најпре на вишим нивоима, тј. обновљена су окружна и среска начелства. Уз среска начелства образовани су привремени органи полицијске власти, чија је ефек-

тивна снага зависила од броја жандарма који су били додељени појединим начелствима, јер су општински полицијски органи (пандури) били слаби. Највећи део послова везаних за снабдевање трупа, оправку касарни, довођење у ред комуникација и саобраћаја свршавале су војне станице.[8]

Утврђивање српске власти на Косову и Метохији почело је уредовањем војске да се осигурају саобраћајнице и у вези са разоружањем непоузданог арбанашког становништва. Командант места у К. Митровици тражио је да се (1. новембра) обезбеди транспорт на путу Митровица-Пећ и да се одржи поредак у немирној Дреници и особито у Оштрозупском барјаку; он је тражио да се у манастир Девич пошаљу најмање две чете и једна брдска батерија. Истовремено, начелник звечанског среза молио је да се две чете задрже у Девичу и две у Вучитрну да би разоружале Арбанасе.[9]

Око 25. октобра неки муслимани и католици из Пећи побегли су у Албанију, као Ћерим-бег и Кариман-бег Махмудбеговићи (Беголи), Љаља Перола и други. Ћерим-бег је деловао као подстрекач побуне а његов брат Кариман водио је бунтовничке банде.[10]

Разоружање Арбанаса образлагано је тиме да наоружани неће да се покоравају властима и да изводе насиље. Тако је, на пример, о Арбанасима Вучитрну јављено II армији (2. новембра); штаб армије је одмах дозволио разоружавање, али је захтевао ближе појединости. После првог напада, Вучитрнци су ноћу 3/4, новембра извршили други напад на судницу Прилушке општине. Око 20 минута трајала је борба сељана с нападачима, а затим су се они повукли ка селу Бивољаку. Вучитрнце су предводили Фериз Шабани и Фејзула Сарач. Сутрадан поподне, један пешадијски вод послат је у Прилужје као посада, са задатком да његове патроле осматрају подручје од железничке станице Глободернице (Обилића) до железничког моста према селу Михалићу.[11] У Дреници је једна чета од 50-60 наоружаних Арбанаса још концем октобра настојала да збаци председнике општина које је поставила српска власт, с објашњењем: како вас може поставити српска власт кад ће ово бити Албанија? Припадници те скупине већином су припадали бугарским „партизанима", тј. унајмљеним жандармима. Према мишљењу начелника звечанског округа (1. новембра), док се та чета не разоружа, органи власти се нису могли инсталирати у Дреници, односно власт није могла имати потребан ауторитет.[12] Шестога новембра поподне Фериз Шабани и Фејзула Сарач побунили су села на левој обали речице Ситнице и напали су село Главатину, где су разоружали Србе. Истога дана командиру вода у Вучитрну упутили су два Србина из Бивољака да му у име стотинак Арбанаса пренесу њихово мишљење да граница између Србије и Арбанаса иде линијом Невољани-Добри Дуб-Ситница.[13] Већ дан касније штаб Врховне команде одобрио је команданту југословенске дивизије да може „узимати таоце од главара и вићених Арнаута и ове интернирати у Чачак".[14] У вези са саопштењем те двојице да арбанашке вође неће да признају српску власт, ваља навести мишљење начелника звечанског округа да је Приштинска

окружна команда позвала младиће свих вера да 11. новембра дођу на регрутни преглед у Приштину.[15]

Председник ракошке општине Али-ага Брлајевић пошао је 2. новембра са деловођом и 13 жандарма и војника у село Сушицу да реквирира товарне коње које би послао команди места у Пећи и да одреди број радника који би оправљали пут Пећ-Рожај; покупљени општиници изјавила су да не дају коње ни аргате, нити придошле признају за власт, јер су у селу Арбанаси господари. Кад су одузета два коња Даута Борјаша, Мустафа Даута и Камбер Силије дозвали су сељаке, те су опколили реквизицијску комисију, претећи да ће пуцати ако не врати коње и не повуче се из села. Слично је било и у другим селима, у којима су изјављивали да не признају никакву власт као и да ништа неће дати. Наређење није могло бити извршено. Узето је девет коња и то из неких српских села. Ти коњи су спроведени у Пећ. У посећеном рејону било је око 600 наоружаних Арбанаса, од којих су неки поседовали и по две пушке. Председник општине Ђураковца Љуљ Ђок обавестио је начелника среза источког да су житељи села непокорни, те да се наредбе не могу спроводити уколико се становништво не разоружа или ако се у селу не установи војна посада.[15]

Петога новембра увече неколико Арбанаса из Ђаковице дошло је у Доњи Исток, где су се у току ноћи договарали са тамошњим првацима; закључено је: ако узбуна прво избије у ђаковичком округу да им Источани буду на помоћи и обрнуто, ако Исток отпочне напад, да овај помогне ђаковички округ.[17]

Двојица Срба обавестили су начелство у Истоку да се Арбанаси Истока припремају за неки напад или бекство, јер се 6. новембра осетило неко гибање међу муслиманима села и куповина оружја и муниције. Сви сељани Арбанаси су говорили да ће српска власт морати да одступи за два-три дана и да среско начелство неће имати времена да се пресели у нову зграду која је за начелство опремана. Председник општине Великог Истока Идриз Авдула јавио је среском начелству да постоји завера Арбанаса од Радовца до Рудника, који не признају никакву власт, и зато не желе да положе оружје и да дају ма какве реквизиције, јер намеравају да ускоро изведу напад.[18]

Још крајем октобра 1918. заповедник савезничких трупа на Балканском полуострву Франше д'Епере добио је представку популације из Пећи и околине којом су Арбанаси тражили да се ослободе Србије и сједине с осталим Арбанасима. Уз представку примљен је и реферат тамошњег француског заповедника који је саопштио Арбанасима који су га посетили да питање државне припадности поменутих крајева није његова ствар него међународне конференције мира; командант је потврдио да у тим областима има мало Срба, али да је он стекао уверење да су тамошњи Срби насилно расељени и да су свуда аустроугарске власти ишле наруку Арбанасима. Генерал Франше д'Епере је предлагао да се што пре тамо учврсе српске власти да би тај арбанашки покрет спласнуо а Срби се вратили на своја огњишта.[19]

Срески начелник у Пећи поставио је председнике општина у пет села, и то Арбанаса, по жељи народа. Он је у свима селима запазио да су Арбанаси „много збуњени" али да су до зуба наоружани државним пушкама; неки као они у баранској и стреоској општини ширили су гласине да ће та села припасти Албанији и да је Србија дошла само да прође за Црну Гору; агитацију у том смислу ширила су двојица бегова из Пећи, други Пећанци и двојица из Врановца, крстарећи по насељима а имајући седиште у Масу (ђаковачки срез); они су одржавали редовну везу са главним пропагаторима у Албанији-професором Бедри Пејанијем, Адумефом Златарићем и Ћерим-бегом Махмудбеговићем, који су сви били из Пећи. Кад је француска коњица приспела у Ђаковицу, Бећир Хајредин из Крушевца, Адем Бајрактар и Тахир Салија из Врановца предали су француском старешини поруку Ђаковице и Пећи да ти градови треба да припадну Албанији. У селима у којима су Арбанаси били у већини, праштале су пушке плотунима, како би се показало да су они господари и да се не боје никога. Поред тога, сви су тврдили да ти крајеви морају бити прикључени Албанији. Тако расположени, распуштени Арбанаси стварали су неред и угрожавали личну безбедност Срба из Белог Поља, Гораждевца, Црног Врха, Брестовика и других села, који су приликом евакуације 1915. године од својих арбанашких суседа до голе коже опљачкани. Прва мера пацификације била је разоружање и хватање агитатора.[20]

Начелник штаба Врховне команде војвода Ж. Мишић предложио је и узимање талаца и њихово интернирање.[21]

Отпор органима власти наоружаних Арбанаса постојао је у Лабу и вучитрнском округу.[22] На другој страни, у Рожају су у току ноћи 8/9. новембра наоружани Арбанаси напали војни магацин, желећи да га опљачкају; стража је краткотрајном густом паљбом распршила отимаче и чак им је отела једног коња.[23]

Српска Врховна команда је 8. новембра дала сагласност да се насилно разоружају Арбанаси који су се побунили на левој обали Ситнице, ако се одузимање оружја не може извести мирним путем.[24] Југословенска дивизија предложила је Врховној команди да се разоружање спроведе на простору од Дренице ка манастиру Девичу и Руднику, што је значило и на простору Великог Истока, што би обавио 21. пешадијски пук са једном пољском батеријом. Са предлогом се сагласио штаб Врховне команде[25]. Разоружање Арбанаса на левој обали Ситнице у току 9. новембра спровођено је без отпора. Одузимање оружја изведено је правцем Бивољак-Шипитуга-Читратово; у Бивољаку је нађено само неколико пушака и нешто војне опреме. Дан касније Арбанаси су разоружавани и у Дреници, Девичу и Руднику.[26]

Јединице 21. пука које су одузимале оружје биле су разврстане у три групе-митровачку, приштинску и вучитрнску. Митровачка скупина отпочела је рацију 9. новембра правцем Бивољак-Стреовце-Желивода-Шипитуга.

Бивољак је дотад показивао посебну одбојност деловањем двојице чауша Фејзуле Сарача и Фериза Шабанија. Брату оболелог кмета села припрећено је ако се не преда свеколико наоружање или ако би војска била нападнута да ће уследити репресалије. Кметова кућа је запаљена јер није хтео да преда пушку. Сељаци нису радо примили претрес, али су после паљења кметове куће постали послушнији. У селу Зеливоде пред војну колону изашла су четири Арбанаса и изјавила да у селу нема оружја; ту заиста ништа није нађено. Приштинска група кретала се рутом Добри Дуб-Грабовац-Балићевац и заноћила је у хану Коморану, не нашавши ништа. Идући од Прулужја, вучитрнска колона је претресла Хамидије, Доброшевац, Васиљево и Поклек, где је заноћила. Сутрадан митровачка група је наступила путем Шипитуга-Доброшевци-Ћитатово-Глобар-Врбовце-Полужје-Пољанце. Приштинска колона кретала се линијом: хан Коморан-Крајково-Бањица-Третеник, а вучитрнска правцем: Поклек-Читатово-Кресолић-Пекић-Красе-Микушница. Једанаестога новембра митровачка група обишла је села: Пољанце, Лаушу, Девич, Ракитницу и Рудник, приштинска скупина насеља: Третеник, Миковце, Резане, Тице, Доњи и Горњи Кобилић, Плоћину и Читаце, а вучитрнска села: Микушницу, Лаушу, Клину, Ћуприју и Тресавце. Дан касније митровачка група обавила је претрес у Руднику, Читачима, Ракошу, Сушици, Синаји, Великом Истоку (чији је председник побегао пред војском), а њени водови и нека суседна села. Вучитрнска група слала је водове у околна насеља а заноћила је у Клини. Приштинска група усмерила се правцем Читаци, Ракош, Турско Бело Поље, Коврга, Мужевина и вратила се на ноћење у Ракош. Једна кућа запаљена је у турском Белом Пољу, јер је у њој нађена скривена пушка. Пред Ковргом изашло је пред колону војника пет Арбанаса, од којих су четворица били с пушкама; кад су позвани да предају оружје, уперили су оружје на војнике, али су тројица убијена, један је побегао а један је спроведен начелнику дреничког среза, у Девич. С том колоном вожен је пољски топ. Тринаестога новембра једна чета је поново упућена у Велики Исток, а остали делови митровачке групе вратили су се 14. новембра у Рудник а дан касније у свој гарнизон. Овом рацијом обухваћено је средиште отпора у Дреници, где је било много оружја, истина скривеног. Ту је разоружавање, по свему судећи, било интензивније него у другим колонама.[27]

Посебна пажња посвећена је групи села на левој обали Ситнице и око Вучитрна. Фејзула Сарач из Бивољака пошао је још 7. новембра са десет наоружаних пратилаца у Вучитрн, а два дана доцније посетио је начелника звечанског округа. Његова одсутност на терену значила је само привремено смиривање, тако да је разоружање 10. новембра вршено без противљења. Дванаестога новембра предузето је разоружање четама 21. пука око Вучитрна и Враголије. Арбанаси око враголије, њих 60-80, добро наоружаних, саопштили су да се никако неће предати, те су пружили отпор код села Радова. Скупину су сачињавали наоружани сељаци из низа села-Враголије, Ариљаче, Јенице, Магуре и Добрање. Чета с водом митраљеза

код Радова, ојачана је једном четом и хаубицом 105 мм из Приштине. Тек по доласку појачања, већи део мештана предао је оружје. Једна групица је наставила са пушкарањем, али је распршена. Хаубица је тога дана избацила десет зрна на побуњенике код села Вршевце. Из села Јунице било је неколико побуњеника који нису желели да изруче оружје. Четрнаестога новембра рација је окончана и колона је враћена у свој гарнизон.[28]

У смиривању вучитрнског краја и Дренице примењено је узимање талаца. Фејзула Сарач је притворен. Једанаестога новембра предат је начелнику звечанског среза као талац Зука Халил из села Стреовца. Дан касније поведени су као таоци из Вучитрна: Хафиз Реџеп Коримани, Изет Пендија, Мухарем Муље Јусеин, Аби Шабан, Љатиф-ага и Сељим ефендија. Сагласност за узимање талаца дато је 10. новембра и четама 21. пука које су дејствовале ка Девичу, Руднику и Великом Истоку. Таоци су сакупљани до средине новембра и интернирани су у Чачак.[29]

Поменутим колонама главне групе за разоружање косовских Арбанаса координирала је група која је 11. новембра кренула из Пећи правцем: Радовце-Јабланица-Велики Исток. Код села Горње Јабланице развила се борба с Арбанасима који су ту пружали отпор и сутрадан. Отпор је пружен и у селима Радовцу, Доњој Јабланици, Бурнуту, Новом Селу, Какаиђи и Изнабрду, те су поменута насеља рушена брдским топом а делом су и попаљена. Четрнаестога новембра колона се вратила у Пећ. Судар код Јабланице почео је на тај начин што су побуњеници из тога села отворили паљбу пошто је јединица око 10 часова напустила село Радовце. Окршај је продужен до 12 часова. Два сата доцније један Арбанас затражио је да преговара, те су се упутили на разговор с њим начелник са жандармима. На арбанашкој страни билио је мртвих и рањених а на српској рањена су два жандарма. Истога дана делови 21. пука стигли су без противљења до Рудника. Побуњеници у Јабланици су у току 12. новембра пуцали из кућа и тек кад је топовском ватром спаљено неколико домова, почели су да се повлаче. Село Јабланица горело је ноћу 12-13. новембра, пошто су 12. новембра увече у њега ушле патроле.[30]

Југословенска дивизија дала је анализу разоружања арбанашких села на Косову од 9. до 14. новембра. Најпре је установљено да је време за рацију било врло кратко и да су јединице прелазиле велики простор, иако дневно није било могуће претрести више од два или три села. Сељаци су увек правовремено сазнавали за долазак трупа, те су оружје сакривали у шумама и забаченим местима, а многи који су се бојали одговорности пред војном силом напуштали су станишта. Иако је било евидентно да наоружање није одузето, изнесено је мишљење да је акцијом подигнут ауторитет власти. Занимљива је тврдња да је оружје скривано и зато што су се Арбанаси бојали отимачине од стране припадника других народа. У селу Невољану (јужно од Вучитрна) налазила се непописана државна храна: 12.000 кг пшенице, 30.000 кг овса и доста сламе. Командант дивизије тражио је да се после неког времена разоружају и Црногорци те турски и српски живаљ, јер је била стварна

опасност да ће Црногорци пљачкати Арбанасе. Командант је још сматрао да је нужно: а) да председници и деловође општина и сеоски кметови буду људи од угледа а никако не они који су били старешине под аустроугарском и бугарском окупацијом; б) да је потребно увести пољску жандармерију, јер само она може да обезбеђује терен и да представља власт у сеоским насељима; в) да акцију разоружавања треба наставити преко повереника у селима који би сазнавали где још има сакривеног оружја; д) да је неопходно и даље интернирати у ужу Србију као таоце прваке и озлоглашене појединце и да се не треба устезати ни расељавања неких породица.[31]

У парцијалном рапорту Југословенске дивизије од 12. новембра констатовано је да акција разоружавања наилази на све већи отпор. Код Јабланице три вода су под борбом морала да опколе село, јер су сељани пуцали из кућа, на што је топовским гранатама запаљено неколико кућа а Арбанаси су се повлачили.[32] Међу препорукама које је трезвени командант батаљона, капетан Арсен Недић предао својим претпостављеним у Пећи, налазио се и предлог да Русе жандарме не ваља на тој дужности више држати, јер грозно пљачкају па и силују буле; за жандарме у целини је установљено да су покварени и врло склони отимачинама, чак и подофицири, те су и они понекад силовали жене. Пљачкашке дружине су по правилу чинили насељени Црногорци, а у њима је било и жена и деце, који су ишли иза војске и харали у селима у којима је заведен ред, налазећи подршку код жандарма, регрутованих обично од бораца Косте Пећанца. Да се спречи даља пљачка, требало је у целој Метохији одузети оружје и од Црногораца па и Срба, чак и у самој Пећи. Одузете од Арбанаса пушке су по реверсу предаване на привремену употребну Србима из Љубожде, Истока и околине, да се заштите од качака, уз објашњење да ће наоружање касније морати да врате. Срби из Истока су молили да се не пале куле, да не би доцније Арбанаси све побили.[33]

Отпор Арбанаса приликом разоружавања није био довољно организован. Пре свега није био координиран, него су се дизале групице села око каквог отпорнијег средишта. Из села је просечно излазило пред гонећа одељења по четири или пет сељана, а изузетно су се удруживали у снажније скупине од по неколико десетина људи. Сеоски кметови су се клонили сусрета са војском или су бежали из насеља, а наоружање је обично налажено управо у њиховим кућама. Како оружје стварно није покупљено, нова општинска старешинства, због чије је инсталације подухват у великој мери и предузет, нису били стабилна, те се у току следећих седмица у неким деловима Космета акција морала поновити. Да се смањи отимачина по умиреним селима, командант места у Пећи је забранио излазак из вароши. Најенергичније мере против бунтовника и пљачкаша предузели су заповедници стража у Ђаковици и Великом Истоку. Најдуготрајнија последица акције разоружања била је појава одметничких чета, посебно у селима источно од Пећи, увелико попаљеним.[34]

За време операције разоружања Арбанаси са поменуте територије извели су неке противакције. Једанаестога новембра око 22 часа напали су на суд-

ницу Прилужја, мислећи да су у њој општински часници; отворили су ураганску паљбу, надајући се да ће побити општинске руководиоце и да ће им одузети оружје. Благодарећи присебности деловође општинског суда, дигнуто је цело село и нападачи су побегли ка Бивољаку, одакле су вероватно и били.[35] Изјутра 12. новембра Арбанаси су код села Озвирема (источно од Пећи) напали поштанска кола.[36] Три дана касније Арбанаси из Крњине су убили неког Србина из Туђепа и, оставивши породице, побегли у шуму.

Контрамера било је и одржавање скупова истакнутијих Арбанаса. Десетога новембра у Истинићу, у кући Зеђ Тишука, одржан је састанак, на коме је било Арбанаса и из Ђаковице; на њему је закључено да шаљу патроле по друмовима и да прате кретање војске. Дан касније одржана је седница у селу Раушићу у кући Раш Барјактара и Реџепа Мехмеда као и у селу Лоћу, у кући Санита Мехмеда, мухтара и познатог зликовца, који је 1915. године убио осам српских војника. Са тога скупа упућени су неки злочинци који су прошли испод села Гораждевца у источки срез да помогну бунтовницима. Наоружани Арбанаси су блокирали пут из општине баранске за Пећ, постављајући бусију. Једанаестога новембра одржан је скуп у Бранима; кад су сакупљени чули пуцањ топова, барјактар Рустем и Адем из Варановца викнули су: „Ево наше зоре, сада морамо радити што хоћемо". Једино је Садик Зећир рекао: „Себи руке, овде је српска војска, и треба да се покоравамо законима и наређењима."[38]

На подручју ибарске дивизијске области код Арбанаса се у другој половини новембра осећало комешање. Како су почели да нападају поштанска кола, од југословенске бригаде је захтевано да се формира одељење које би имало задатак да прокрстари подручје дивизијске области, да поврати ред и одузме оружје.[39] У суседној малисорској области Хаса Арбанаси су се припремали да (око 25. новембра) нападну Метохију. Прибрало их се око 3000, пребацујући групице у суседство Ђаковице и Пећи да покрену сународнике на побуну из солидарности. То је створило тешкоће и у косовском округу, пре свега у операцији разоружавања, мада озбиљних укрштања оружја није тада било у округу.[40] У ибарској дивизијској области односи су постали сложенији не само због арбанашких качака-комита него и због пљачке коју су изводили Црногорци и житељи око Студенице.[41]

Осамнаестога новембра изјутра Фезиз Клинад из Бивољака са 60 присталица („партизана") цернирао је општину црвеноводичку. После пушкарања од два и по сата, општинари су, помогнути од суседа из неколико села, одбили нападаче а неке су похватали и дотерали у Приштину. Ради разоружања бунтовника у Црвеној Водици, Бивољаку и Ади, упућена је чета и једна хаубица од 105 mm[42]. Претрага у поменутим селима трајала је 19. и 20. новембра. У селу Ади запажено је да се предају оружје и бунтовници; како није удовољено захтеву војске, обављен је претрес; сељаци су дали „бесу" да ће сами похватати одметнике и предати их полицијским органима. У Бивољаку Феризова кућа била је празна, а житељи села такође су дали реч

да ће Фериза ухватити и предати властима Оружје није нађено ни у Ади ни у Бивољаку.[43]

Кад је поновљен јачи отпор српској власти у Метохији, иако је ранији скршен средином месеца, опет се почело са окупљањем Арбанаса. У селу Врелу, које раније није паљено, сакупили су се сељаци од Радовца до Истока. Одатле су (22. новембра) послали једног човека који је пренео поруку у Ново Село, да општинску канцеларију иселе из насеља или да чекају побуњене Арбанасе, говорећи да „Србе неће оставити ни у Пећи", да се запамти ко су Арбанаси.[44] Слично зборовање трајало је од 22 до 25. новембра у селу Бабаљ Бока (општина Јуник), на коме су учествовали прваци из пећког и ђаковичког среза.[45] У главном арбанашком средишту Космета, у црвеној Ђаковици и њеном срезу, стање је било повољније. До 25. новембра јавне непослушности властима није било, и војска нигде није употребљена. Чак и крвне освете су локализоване, јер је ухваћена „беса" до Ђурђевдана да се одмазде не извршују. Међу варошанима ширили су се разне политичке концепције и струје, па и она о независности Албаније. Виђенији људи су били за остајање уз Југославију. Агитација у корист арбанашке независности долазила је из Скопља, уз подршку Италијана; неки су наводили да су се појавиле и неке прокламације са потписом италијанског краља. Командант I југословенског пука скренуо је пажњу да се прати исправност административног и судског чиновништва, да не би било личног користољубља.[46] У место Рудник доведена је чета да патролама контролише саобраћај између Митровице и Пећи.[47]

Да би се обезглавили људи који нису желели да се покоравају властима, одлучено је да се интернирају угледнији Арбанаси. Прваци, видевши шта им предстоји, почели су и сами да се склањају. Из Косовске Митровице побегли су у Сарајево Дервиш-Бег, хаџи-Васиљ, Мули Барјаш, Суђурнафиз Ариф са братом Ризом. Узеир Хусеин-ага, Ферхад Агић са братом Ибрахимом, Шефћет-Бег, Хусеин Исмани и др Суљ. Цвелек-бег из Вучитрна уклонио се у Београд а затим се удаљио у Сарајево. Арбанашко становништво Метохије било је непријатељски расположено према Србима, муслимани искреније и непосредније него католици који су више нагињали независној Албанији, а велике наде полагане су у Конференцију мира у Паризу.[48]

Посебан поступак био је са бегунцима који су се враћали у своја села. Избеглице из Велике Јабланице понудиле су саме предају извесне количине оружја. Начелник источког среза сматрао је да је требало послати одељење војске у Малу Јабланицу и Арно Брдо, запленити стоку одметницима, и по могућности, похватати их, јер и даље нису признавали власт.[49]

Разоружање Арбанаса које није било окончано, настављено је и током децембра 1918. године. Један од центара отпора властима налазио се и тада у вучитрнском крају, у селу Славковце, у коме је предводник радикалних елемената био Бел Попов. Због снажног противљења органима власти поред

чете пешадије послата су и два топа. Слично су се понашали и сељани суседног Доњег Будимља, где су Арбанаси пуцали и митраљезима. У борбеном судару погинуо је Бел Попов и један српски војник.[50] Ту је разоружање почело 4. децембра, најпре у општини Кубуљској. Бел Попов је погинуо у суседном селу Доње Будимље, где се повукао. У Славковцу Арбанаси су се успротивили предаји оружја, мада је војска опколила село. Послата су и два топа, али су се чета и топови вратили у Вучитрн, без уласка у село да се избегне улична борба. Тиме је постојала бојазан да Арбанаси закључе да се војска из слабости уклонила.[51] Ни у селу Челебији није извршен претрес, јер је отпор појачан прикључивањем Арбанаса из лапског среза. Слично је било и у гојбуљској општини у селу Спећи, где купљење наоружања није обављено.[52] Наоружани сељаци из Славковца побегли су (4. децембра) кроз шуму и то на разне стране. У име одмазде, део села је топовима уништен и спаљен. У селу Челебији (Цецелији) кмет Камбери је умакао кад се појавила војска, а мештани нису давали отпор и у току једног сата предали су свега две турске брзометке, поред десет које су раније предали. Командант батаљона то није примио као тачно, па је наредио да се око и изнад села избаци неколико хаубичких пројектила. После је извршена претрага, али пушке нису нађене.[53]

Сељаци у општинама стреоској и баранској стално су прелазили ђаковички срез, гонећи отету државну стоку, а неки су прелазили у Албанију; при повратку проносили су по селима гласине како ће у те крајеве доћи Италијани са Арбанасима и потући и порушити све све што је српско. Горња Лука (ђаковички срез) постала је место окупљања Арбанаса у ђаковичком срезу који су намеравали да упадну у пећки срез и у Пећ. У том селу налазио се и Мехо Куртулић, качачки зликовац из Пећи, који се при повратку српске власти одметнуо и у Горњој Луци окупио чету, која је крстарила по селима Бролићу, Стреоцу и Баранима. Садик Зећир из метохијског Крушевца саопштио је једном Србину да ће до (1/14. децембра бити врло опасно, јер да се спрема велики покољ.[54]

У првој декади Бари Јусуф из Арнобрда са неколико качака прешао је у Албанију, где је попунио дружину, па се вратио у Поношевац (ђаковички срез), и ту је решио да нападне на српска села у истичком срезу, да би се осветио што су Белопољци и Гораждевци опленили тај срез.[55] Министарство војно сазнало је да су се у првој декади децембра сакупили арбанашки прваци не само из крајева Албаније него и српске државе да се сложе о арбанашкој аутономији под италијанским протекторатом. То саглашавање режирао је италијански конзул у Скадру. Конзул се посебно заложио да се дејствује преко агитационих одбора који су, наравно, постојали у Скопљу, Ђаковици, Пећи, Приштини, Вучитрну и Качанику. Тој акцији прикључио се и паша Пренк Биб Дода, који је из Мирдита прешао у Скадар.[56]

Ситуација у пећком крају у то време била је уобичајена. Качаци - комите нису покушавале да изведу напад на Пећ и суседна села, али је посада у току

ноћи 9/10. децембра била у пуној борбеној готовости. За сваки случај, сумњиве особе су привремено конфиниране.[57] Малисори који су се спремали да упадну у Метохију с циљем да отерају српску власт, говорили су да то раде по налогу италијанске команде у пограничном појасу Албаније. Малисорски покрет је тада имао карактер освете над Србима из Пећи али је било разлога да се претпостави да ће се развити у операцију против Срба уопште, ако војске на односном терену буде мало и буде слабог морала; зато се тражило да се гарнизон у Ђаковици ојача пешадијом и артиљеријом. [58]

Око 8. децембра одметници из Велике и Мале Јабланице, Каличана и Арно Брда на челу са Рам Беком, Бари Јусуфом, Хасаном Рамом и другим четовођама прешли су у Албанију, одакле су се после неколико дана вратили, идући ка селу Дечану. Ту су са вођама из Албаније решили да подигну устанак у Метохији, са жељом да Метохију прикључе Албанији, у ком подухвату би им помоћ дала званична Италија (пушке, митраљези, топови, муниција); агитатори су у Албанији припремили 50.000 људи који би се са свих страна скрцали на Метохију. Операција би била изведена у најкраћем времену, пошто би се италијанским оружјем опремили метохијски Арбанаси. Устанак је био политички потребан у том моменту због заседања Конференције мира у Паризу која је посебно била подстакнута да реши судбину Албаније и њених граница. Главна задужења у припремању метохијских Арбанаса за тај програм имали су Љахо Куртулић, Наџи-бег, Рауб-бег Тахирбеговић, Ћерим-бег и Бедри-бег Махмудбеговић и други из Пећи, Бари Јусуф, Хасан Рама и Исмет Бека из Арно Брда су са друштвом ноћу 13. децембра допремили у Арно Брдо три товара муниције ради поделе присталицама и припремању акције.[59]

Трупе II армије упућене на Ћафа Прушит нису никога нашли, а на другим суседним превојима разбили су Малисоре који су се повукли у снежне планине или су се кришом разишли кућама, па је операција српских снага обустављена 16. децембра.[60]

Једном мештанину из села Лаћана дошао је пријатељ из Албаније који је живео међу Мирдитима и рекао му је да се међу Арбанасима налазе пресвучени италијански официри и војници за упад у Метохију и да се прикупљају добротворни прилози за качаке који прелазе границу.[61] Осмога децембра командант I југословенске бригаде у Пећи тражио је да се у Пећи, Ђаковици, Рожају и Беранама одреде сталне власти како би се разоружало становништво, као и да се локалним органима власти пошаље потребан новац ради набавке и дотурања хране. Реквизиција стоке за потребе југословенских трупа није могла да се обави у Пећи без употребе оружја.[62]

Арбанаси из ђаковичког среза груписали су се и дошли су до Дечанске Бистрице с намером да би сељане стреоске општине задобили за свој наум, те да ојачани упадну у пећки срез. Тај програм нису успели да остваре, јер су председник и одборници - кметови предузели кораке да се спречи наступ те групације преко сеоског атара бар тада. Председник општине, заједно са

наредником и жандармима, пошао је у село Истинић, те су преко својих повереника одбили скупљање Арбанаса. Свуда око општинских међа постављене су страже. У ђаковичкој групи која је покушала да пређе преко Стреоца било је 200 пушака, од којих је 50 прешло у истинички срез да би побунили Арбанасе и извршили напад с леђа.[63]

Најподробнија обавештења о тим припремама дао је штаб II армије из Сарајева (14. децембра). Малисори из Хаса, Краснића и Гаша као и остала приграничка племена спремали су се за напад на Метохију. Рачунајући на известан број својих пријатеља и присталица у Метохији, у току ноћи 12. и 13. децембра прешли су граничну линију у мањим групама и разишли су се по селима како би метохијске Арбанасе организовали за заједничка дејства. Главнина њихових снага, међутим, чекала је код Ћафа Морине, Ћафа Чобани и Ћафа Прушит, где је укупно било 2500-3000 људи који су прешли на српску територију, не рачунајући на савезнике у Метохији.[64]

Када су чете из Пећи, Урошевца и Вучитрна изашле на терен да пресеку агресију (14. децембра), чета из Пећи нападнута је код Јуника од Малисора; после окупљања од 13 до 15 часова Малисори су се разбежали у правцу Јуника. Сељани из Јуника борили су се уз српске војнике, гонећи Малисоре који су и пљачкали.[65]

Разоружавање Арбанаса спроведено је и у лапском срезу, где су прваци обећали да ће сами сакупити и предати оружје; предато је око сто пушака, од којих су две трећине биле неупотребљиве; код њих је остало око 500 исправних пушака и 200 „парашуана". Начелник округа тражио је 50 војника да са жандармима на терену сам претражи срез и заведе потпуни ред и мир.[66]

Поред малисорске, припремала се и акција у Љуми, Расу и Дебру против околине Дебра.[67] Ту операцију организовали су Али Фехми, Јусуф Елез и Шефтад ефендија, по споразуму са италијанском командом из Тиране, која је обећала да ће послати трупе у Пишкопеју, пошто се Арбанаси побуне.[68]

Средином децембра на путу Пећ-Митровица почела је акција професионалних друмских разбојника - качака. Седамнаестога децембра на поменутом путу код рудника осам харамија отворило је паљбу на коморска кола која су путовала из Пећи у Митровицу; у колима су била два српска војника и два заробљена наредника; један је војник погинуо а други војник и двојица заробљеника побегли су у Ђураковац.[69] У шумама баранске (источно од Пећи) налазиле су се групице наоружаних Арбанаса муслимана који су бодрили своје сународнике, причајући да је 200 људи отишло у Подгор, и да ће Арбанаси из Албаније исто тако насрнути на обновљену српску власт, кад се одреди моменат за заједнички наступ свих.[70]

У последњој декади децембра тражене су војне јединице за разоружавање Арбанаса у Гњилану и срезу.[71]

Војни наступ из Албаније, планиран са побуном у Метохији, није остварен. У другој половини децембра владао је релативан мир у граничном појасу Метохије у коме је у другој недељи месеца кључало од националнополитичких страсти. Тешко је утврдити праве разлоге те нагле промене. Нема вести о изузетним вејавицама и наносима снега. Вероватно је на тродневном саветовању у Бабаљ-Боку одлучено да се удар пролонгира због недовољне припремљености, нејединственог и неодлучног држања неких Арбанаса, изостанка католика (изузев неких избеглих Пећанаца), због зиме или, можда, зато што у то време није било довољно Италијана у пограничју према Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца.[72]

3. Безбедносна ситуација на Косову и у Метохији у прва три месеца 1919. године

Марта 1919. сазвано је Привремено народно представништво у коме су учествовали изабрани делегати Косова, док је Метохија била без заступника, јер није обухваћена ни изборима за Велику народну скупштину у Погорици крајем новембра, која је делегирала своје представнике. Априла месеца почеле су се образовати локалне страначке подружнице на Косову, и то најпре у Косовској Митровици. Такво стање је могло изгледати као редовно у политичком погледу. Но, у прва три месеца 1919. године прилике на терену биле су друкчије и више су представљале продужетак ситуације из новембра-децембра претходне године. Континуитет се огледао и у сталном пристизању италијанских јединица на границу, а било је момената да су Италијани прелазили албанско-југословенске међе. Као исход боље испланираних припрема дошло је, поред локалног устанка у Плаву и Гусињу, до најезде 3000 људи у фебруару 1919. године, преко Дечана а према Пећи и око 600 бораца преко Ругова према Рожају.

Још децембра 1918. године постојале су у Београду идеје о регулисању статуса муслимана, којих није било у држави пре јесени 1912, а који су се у знатном броју показали у насталој заједничкој краљевини; проблема је било не само конфесионално-политичких него и социјалних, јер су аге и бегови представљали феудалне велепоседнике претходног времена, а сељаци су желели да се отресу прадедовских стега и да, као обрађивачи земље, постану и њени власници и унапреде производњу. У Београду је најпре (крајем 1918) развијана мисао о откупу парцела под феудалним правом.[1] На последњим седницама Народне скупштине Краљевине Србије, одржаним од 14/27. децембра до 3. јануара 1919. изабраници Арбанаса и Турака нису суделовали у већању, јер 1912-1915. године нису поседовали уставно-политичка права. Постављено је само питање да ли би се на Стару Србију и Македонију проширило право развлашћеним феудалним елементима, као у проширеној Србији после 1878. године. У погледу тих области, Привредно представништво, на предлог самосталног радикала Милорада Драшковића, закључило је да се за области проширене Србије 1912/13. године распишу избори за 24 посланика и исто толико заменика.[2]

Италијанска влада је, такође, у јесењим месецима предузела мере да се заштите њени интереси у Албанији, тобожњим заступањем тежњи Арбанаса не само на Косову него још пре у Македонији. Пошто нису успели да у Скопљу инсталирају (још 4. октобра) италијанско посланство у Србији (чија је влада била на Крфу), помогли су у Скадру (крајем 1918) оснивање Косовског комитета, у коме је главну реч водио добро познати Хасан Приштина (родом из Вучитрна, српског порекла). Италијани су са тим комитетом координирали на тај начин што су превозили Арбанасе из Цариграда (и његовог арбанашког комитета) у Албанију, одакле су они прелазили у вучитрнски и суседне крајеве и водили агитацију против српске управе.[3]

Као неслучајни представници привремене војне окупације у Метохији и Подримљу, француске команде нису водиле рачуна о српском националном елементу, него су за потребе војске ангажовали људе који су се понудили да обаве потребне услуге. У Приштини се налазио неки Глава ефендија, мануфактуриста опанака, коме је француска јединица поверила извесне привредне послове. Он и њему слични користили су везе са Французима и изван економске сфере. Зато је део српске владе који се пребацио у Београд питао генерала Франше д'Епереа о везама француске војске са Главом.[4] У неким комбинацијама Париза је било да се поседање Метохије и Косова искористи за касније решавање судбине покрајине. Међу Арбанасима у српској држави већ тада је настала пуна политичка поларизација становништва. Српског присталицу Хасана Хисена из Будакова, примерице, убио је син, наводно, због распре око режима воде за напајање њива.[5]

Већ 1. јануара штаб Врховне команде наредио је команданту Југословенске дивизије да због непријатељског држања Арбанаса на граници и агитације међу њима и подаље од границе како би се изазвали нереди - да дивизија увек одржава пуну борбену готовост, како у материјалном тако и у моралном погледу; да формацијско стање јединица попуни обвезницима од територијалних команди или добровољаца и да води спискове прекобројних.[6] Први Југословенски пук доставио је бригади мишљење команданта пука, пуковника Петра Мартиновића, да тежња за политичком самосталношћу Арбанаса, насупрот хаотичном стању у северној Албанији, није још узела шире размере, јер национална свест код мештана није тако развијена. Изузев старог вође Бајрама Цурија, арбанашки прваци су тада били код својих кућа. Неки из околине села Јабланице (Пећка нахија) побегли су у Малесију из жеље да дигну на оружје Малисоре и остваре освету за попаљена села. Прваци Гаша и Краснића дошли су команданту пука да се извине јер отимачине и инциденте нису иницирали прваци него пљачкаши, демантујући да постоје разрађени планови о упаду из Малесије. У ђаковичкој нахији постојао је велики антагонизам између муслимана и католика, што би се могло политички користити да постоје одговарајућа средства. Неки главари су изјавили да њихов народ није дорастао за самосталност, налазећи се између

Италије и Југославије. Муслимани су више били спремни да прихвате Краљевину СХС, док су католици нагињали Италији. Председник ђаковачке општине био је Халим-бег Дерала из Тетова, који је у народу уживао приличан углед. Командант бригаде је уз Дералу ставио и синове Риза-бега, које би требало привезати за циљеве Краљевине, пре свега у успостави редовног стања.

Арбанашки главари у Метохији и у Плаву и Гусињу тражили су од команданта Југословенске дивизије да се у поменутим областима поставе српске власти, јер црногорске не могу да трпе, пошто нису дорасле за позив који су обављали; оне су плениле народ и масовно су досељавале становништво из Црне Горе у Метохију на исхрану и становање, што је падало на пећку и ђаковачку општину. Црногорске власти су под заштитом српске војске изводиле што су хтеле, па је тиме уништаван и углед српске војске; стога је, уместо српске војске, требало устројити црногорску народну гарду која би примила одговорност за поступке органа власти и својих завичајника.[8]

Крађе су се јавиле и у јединицама елитне Југословенске дивизије. О томе је рапортирао (23. јануара) командант места у Урошевцу: две државне краве и два вола отуђени су знањем војника муницијске колоне; о Божићу су украдена два вола једном Арбанасу, која су затим сакривена у подрум под зградом у којој су становали војници; пред Божић, насред пијаце, за време пазарног дана, војници су отели 210 динара једном Арбанасу а затим се уклонили у окупљеној светини; једној Српкињи у њеној кући војник је украо златну међедину са стола; четири војника су (22. јануара) ушла у једну ашчиницу, вечерали су а затим су уместо да плате, уз нож поред чела, отели гостионичару 120 динара пазара. Народ је говорио да су се много боље владали Немци и Бугари, које нико није свечано дочекао.

Пљачка се зацарила и у Црној Гори, па су се тамошњи Арбанаси и муслимани бранили и оружјем. Васојевићка отимања била су један од главних разлога за побуну у Плаву и Гусињу, уз испољавање жеље да се одвоје од Црне Горе и придруже независној Албанији. Тој политичкој одлуци ишли су наруку Италијани, а ни Црногорци, присталице краља Николе који су побегли у Албанију, нису устали против тога, уз услов да им Арбанаси војнички помогну да се домогну власти у домовини.[10]

Средином јануара Арбанаси Ђаковице, Призрена и дебарског краја, подстакнути обећањима италијанских повереника из Албаније и своје средине почели су пресретати српска војна одељења и терати органе српске управе. Вести о томе сакупљао је италијански обавештајни центар за Косово и друге делове новонастале државе који се налазио у Драчу, а њихове сређене информације пренео је у Рим познати албански првак Мехмед-бег Коница.[11]

Командант места у Пећи реферисао је (24. јануара) да је Мадри Ахм. Бињаку из Новог Села, качак, донео из Албаније неки митраљез у Радовачку општину и предао га одметницима да им послужи у устанку про-

тив власти. Међу Арбанасима од Радовца до Ракоше осећало се комешање и припремање акције, уз везу с италијанским агентима и емигрантским црногорским официрима који су се налазили у плаво-гусињском срезу и у Албанији. У том срезу протурене су многобројне пушке и муниција у буговску општину, споразумно са емигрантским црногорским официрима да би се приредила побуна; они су позивали прваке из Метохије да би им дали смернице за устанак против Срба; у поменутом срезу, међутим, постојао је антагонизам између Црногораца с једне и Срба и Турака (муслимана) с друге стране. Црногорски официри својим сународницима делили су оружје.[12] Правог политичког успеха ни код Арбанаса нису могли имати.

Током јануара 1919. мир и ред нису успостављени ни дубље на Косову, у лапском срезу, због арбанашког роварења. Услед несигурности, командант Косовске дивизијске области више се пута обраћао за помоћ у људству. На седници владе у Београду решено је да се у Метохију хитно пошаљу нове чете и да у администрирању учествују и Црногорци.[13]

Деветога фебруара качаци су тражили од председника општине у Новом Селу да у року од два сата напусти канцеларију или ће напасти општину. Село се налазило јужно од Радовца, на левој обали Дрима. Заменик команданта Ибарске дивизијске области претпоставио је да су поменути качаци у вези с онима из Ругова; постојала је бојазан да ће се слично догодити у суседним селима и да ће телеграфске и телефонске линије са Митровицом бити пресечене. У исто време, у Плаву и Гусињу сакупило се 5000 наоружаних Арбанаса који су имали да се придруже онима у Ругову. Легло побуне налазило се у Плаву и Гусињу, а прави циљ побуњеника био је заузимање Пећи. Покрет су помагали Италијани и одметнути црногорски официри.[14]

Побуњени Арбанаси 9. фебруара налазили су се 5 km. од руговског тунела и на висовима с обе стране кланца. Због великог снега и поледице, стрмовитог земљишта и љуте зиме побуњеници нису могли даље, јер је најпре требало овладати висовима при наступу у теснац. У исто време осећало се врење код суседних арбанашких села, па и подаље у Великом Истоку. Преко гласника - једне жене, прваци Плава, Гусиња и Ругова су из Ругова (10. фебруара) замолили за састанак са командантом места Пећи, да би се избегле рђаве последице, али под условом да у његовој пратњи не буде црногорских официра; на команданту је било да одреди место и време састанка; у случају негативног става према предлогу, запрећено је ширењем устанка.[15] Истога 10. фебруара Арбанаси из Плава и Гусиња кренули су низ Пећку Бистрицу ка Пећи, протерујући жандармеријске постаје на које су успут наилазили.[16] Одметници су саопштили једном жандарму муслиману да на Пећ креће 5000 људи, и да међу Арбанасима има италијанских војника и Црногораца, а у тунелу да имају једног потпуковника. Више села Пећине (9. фебруара) огласила су се два плотуна; Арбанаси су викали претећи арбанашком војском која би такође стигла. У целој пећкој околини запажено је комешање. У то време власти у Метохији су биле крајње неорганизоване - и општинске и полицијске.[17]

Наступ ка Пећи извођен је у три колоне-преко Дечана, долином Бистрице и преко Ругова. Око 16 часова 9. фебруара код Пећи дошло је до борбе. Из поменутих праваца устаници су проширили наступање и према другим деловима Метохије. Тога дана устанак се проширио од Плава до Пећи. Везе Пећи с осталим светом биле су прекинуте.[18] Устанички замах ипак није био сувише силовит. У село Боте је из Плава дошло (11. фебруара) 20 Арбанаса, као у госте. Одмах им је поручено да изађу из села, као непозвани ако не желе да буду похватани. У село Луку, код Дечана дошло је 200-300 устаника, покушавајући да придобију сељане за своје циљеве. Код Пећи одиграла се мања борба. На левој обали Бистрице, на висовима више Пећи, чула су се два плотуна. Био је то сигнал докле су стигли устаници. Покрет се продужавао ка Радовцу. Снага Ибарске дивизијске области, међутим, и према таквом доста млаком извођењу устанка, показала се као недовољна.[19] Извршни народни одбор (влада) Црне Горе послао је (11. фебруара) Врховној команди извештај да је стање у околини Пећи „врло ризично"; Одбор је (10. фебруара) примио информацију да је око 3500 Арбанаса у три правца кренуло на Пећ.[20]

Одговор команданта места Пећи одмах је предат устаницима, а затим је уследила друга порука устаника. Прецизирано је да је у Руговској клисури образована војска чисто арбанашких комита националиста; међу њима не постоје агенти стране пропаганде; поручено је да је Албанија од европских сила призната као независна држава и да њој по томе признању припада Пећ са суседним срезовима; саопштено је да су из Бјелухе и Кућишта протеране жандармеријске посаде и пећки ђаковички посланици који су прешли у Црну Гору. Пошиљаоци писма опет су молили за састанак, али не у црногорској Пећи него код тунела. Писмо су потписали прваци општина пећке, плавске, гусињске, подгорске и један главар ђаковички, укупно њих 12. Командант I југословенске бригаде наредио је да на разговор пођу: капетан Михаило Голубовић, Пуниша, Рашић, Смајо Феровић и три угледника из Пећи.[21] Позиви за разговор били су блеф, јер изасланике из Пећи дочекао је само један човек с којим није имало смисла разговарати. У исто време (14. фебруара) из Хаса и Краснића тражили су од команданта у Призрену да у њихове крајеве буде успостављена српска власт.[22] Побуњеници су без већих тешкоћа одбијени од Пећи. Арбанаси су примењивали герилску тактику: свуда се појавити и напасти, па се на време повући.

Качаци су 18. фебруара напали Исток и среску канцеларију у њему. Дан раније кренула је казнена експедиција из Пећи према Плаву, и то од Старе Ругове ка Бјелуни.[23] У операцији против устаника одлучујућа је била акција Дожовасојевићке бригаде војводе Лакића Војводића из Андријевице. Бригада је 15-17. фебруара вршила нападе на побуњенике у Ругову и 17. тога месеца састала се са српским трупама код хана Јусуфа на дну клисуре; побуњеници су растерани, а пут Пећ-Андријевица је ослобођен за промет.[24]

После пораза код Ругова, побуњеници су се повукли у Плав а почели су се окупљати и договарати и у Истоку (18. фебруара). Ту је код карауле Абдуловци дошло 40 наоружаних Арбанаса из општине Ракоша и исто толико из Истока. Арбанаси су дочекали неку месну патролу чији је вођа убио Муру Џемаиловића а његове другове растерао. Након тога побуњеници су се опет прибрали с намером да нападну среску канцеларију и Србе мештане. Своје породице сместили су у куће. Мештани Пећанци, Срби и Црногорци, њих око 200, борили су се као добровољци, али су, изузимајући чиновнике, опљачкали две куће а затим су се разишли. Потом су се побуњеници вратили у куле и пуцали на чету војника.[25]

Пљачка од стране војске настављена је и првих месеци 1919. године Становници Урошевца су се очајнички жалили због поступака Дринске чете Охридског одреда. Војници Дунавске чете истога одреда међусобно су се оптуживали за разне крађе, па су у изјавама уплитали и официре, у случају који се догодио у Гњилану.[26]

Крајем фебруара Пећ и Ђаковица имале су да се претворе у значајне гарнизоне, па је у Пећи смештено шест чета и осам брдских топова, уз поседање линије Гиник-Ћафа Марко-Ћафа Прушит; на простору Пећ-Плав доведене су још три чете, четири пољска и два брдска топа, а у Плаву су размештене две чете и два брдска топа; у Ђаковици су лоциране три чете и два брдска топа, у Беранама две чете.[27]

Крајем фебруара и током марта 1919. владајући кругови у Београду били су посебно заинтересовани да буду ближе обавештени о италијанским повереницима. Начелник звечанског округа није могао да пошаље ухваћене агитаторе, али су извештаји јасно говорили о њиховм деловању. Начелник Ђ. Митић је у Београд послао девет племеника из Битића, Краснића и Гаша, који су наводили огромне своте новца које су им Италијани нудили да за њихов рачун нападну граничне карауле између Призрена и Ђаковице. Италијански поузданик Јусуф Сами-бој Нотонас и његов извршитељ Јусуф Чел били су (до 4. марта) у охридском затвору, а затим су, по налогу председника владе, интернирани у Краљево.[28]

За цело време у Приштини је деловао хаџи-Алага, повезан са кнезом В. Видом у Драчу, који је крајем фебруара отпутовао у Цариград, где се састао са Фуадом, братом Даниш-бега, председника Арбанашког клуба у Истанбулу. У Вучитрну је основан илегални арбанашки комитет, у коме је играо пуну улогу Хасан-бег Приштина који је давао смернице. Команда француске Источне армије примила је (6. марта) телеграм из Скадра да Италијани гупишу јаке снаге ка Плаву и Ђаковици.[29] У Берату а затим и у већим арбанашким касабама сазивани су зборови против неоправданих грчких и српских територијалних захтева, те је захтевано прикључење Чамурије и Косова Албанији. У варошици Пекину истакнуто је право Арбанаса на цели некадашњи вилајет Косова (дакле и са Новопазарским санџаком) и Битоља.[30]

У Лабу и око Вучитрна са разоружањем се почело тек првих дана марта.[31]

Стање државе на југу било је забрињавајуће и у току марта. Румунски агитатори су долазили у Македонију по споразуму између Букурешта и Рима, радећи на аутономији и организујући нереде против Срба. Угледни Арбанаси западне Македоније и предела Албаније под српском управом пребегавали су Италијанима у Албанију, на пример Шаћир Дема, Хајредин ефендија из Зрчана, Мурат Калоч, Јусуф Елез и други. Да би се превазишло лоше стање, коришћени су повереници Есад-паше (најпре у Солуну а касније у Дебру и Призрену), чланови појединих угледних феудалних породица и муслиманске црквене старешине. Есадисти су најпре деловали међу Арбанасима да би везали бесу о одлагању крвне освете. Начелник штаба и југословенске бригаде повезао се са Цена-бегом Криезиу из Ђаковице и доставио је рапорт са мишљењем да извештају Пунише Рачића (о лошем стању) не треба веровати јер не познаје прилике и не уважава околности које су могле утицати на обезбеђење реда, што је ваљало оставити расуђивању команданта десног одсека или армијске области. Против Цена-бега, међутим, поднео је пријаву Зејнел-ага Батуша да, мада носи српску униформу и позива се на обећања добијена у Београду, ради за Албанију. Од краја марта вредноване су и друге личности међу муслиманима које су могле бити корисне у политичком животу. Смају Феровићу (на служби при III армијској области) дата је објава да се може кретати по целом подручју армијске области, али је закључено да није за политички рад. Један Махмудбеговић, по чину мајор турске војске, одређен је за ађутанта команде места у Пећи. Министарство војно омогућило је Халил-бегу Дерали да дође у Београд и изложи своје погледе.[32]

У смиривању муслимана највише се очекивало од муслиманских црквених старешина, што је одговарало традиционалној српској политици. У гњиланском крају сресни муфтија је редовно обављао дужност, док је послове урошевачког муфтијата вршио Бајрам ефендија, постављен од бугарских окупатора, али без формалног решења. Лапски муфтија Јања изабран је 1915. године, али није уведен у дужност. Први целовитији извештај врховнеог муфтије из Скопља био је доста негативан јер је тражио од министарства вера да се отклони неправда чињена муслиманима и да се очува право вакуфа. У низу места у Македонији и у Бијелом Пољу није било нижих свештеника, а у К. Митровици и Призрену нису постављени окружни муфтије Џамија султана Мехмеда II у Охриду претворена је у цркву, а џамија у Струги употребљавана је као војно складиште. Културни објекти су били затворени или коришћени у друге сврхе у Битољу, селу Ладоништу и другде. У Битољу је неки Тодор Андон узео у закуп неку џамију коју је претворио у фабрику. У Кавадарцима је руждија (нижа гимназија) затворена а имовина вакуфа је намењена државној основној школи. У 16 тачака обухваћени су и Косово и Санџак. Џамије су и ту биле затворене, у Приштини, Призрену и

Новом Пазару су прешле у надлежност војске, а у Пријепољу је медреса претворена у сиротињски дом.[33]

Избори за представнике у Привредном народном представништву обављени су 2. марта. Бирани су тзв. повереници (као по турском изборном закону из 1908. године), а ови су нешто доцније бирали посланике. У међувремену (8. марта) расписани су избори за народне посланике, за које су могли бити изабрани људи који сȳ рођени у поменутим крајевима а нису били активни полицијски чиновници; захтев о завичајности није узиман као безуслован, него је предвиђено да буду изабрани људи који познају прилике у тим крајевима, тако да су припуштани изборима и национални радници који су тамо дуже боравили, макар и не били ту рођени. Посебан проблем био је са Метохијом која није ушла у склоп српске него у састав црногорске државе 1912-13. године; њени посланици нису били позвани на заседање Велике народне скупштине у Подгорици; тих посланика било је осам, од којих су тројица били муслимани (Мустаф-ага Рашковац из Ђаковице, Мехмед-ага Батуша из Ђаковице и Камбер из Пећи). Посланици са Косова за Привредно народно представништво изабрани су 30. марта, и то: за округ звечански прота Анђелко Нешић (заменик Мифтар Хусеин из Лауше) и Милан Топаловић, председник општинског суда (заменик Јосиф Ђамиловић, трговац из Вучитрна); за округ косовски: Тома К. Поповић, председник гњиланске општине и Сарафим Поповић, инжењер грађевинског одсека окружног начелства (заменик протојереј Антоније Никшић и Дамјан Прљинчевић, вршилац дужности школског надзорника среза грачаничког); за округ призренски: Антоније Тодоровић, школски надзорник, и Шериф Бајрам Ђиновац (заменици хаџи-Љуба Патрногић и Горанин Мехмед Пеливан). Сви су „уведени у дужност" на седници Председништва 10. маја 1919. године.[34] Око њиховог мандата било је доста окапања, нарочито око избора А. Тодоровића (јер, наводно, десет повереника и деловођа бирачког одбора нису имали потребних квалификација), избора Томе Поповића (који је у исто време и даље вршио функцију председника општине) и избора Шерифа Бајрама (о коме нису достављена никаква акта верификационом одбору Председништва). Радикали (Урош Ломовић, Крста Милетић) су својим примедбама циљали на неправилности министра унутрашњих послова Св. Прибићевића; он је, пак, изјавио да су избори обављени на основу акта владе, коалиционе (радикалско-демократска).[35]

Почетно груписање и политичко усмеравање будуће организације „Џемијет" обавили су представници самих муслимана, и то већ првих недеља 1919. године. Ако је неко са стране показао интерес да политички користи муслимане „Јужне Србије", то су били сарајевски муслимани оне оријентације која је водила оснивању демократске странке. У сарајевском листу *Једнакост* још крајем јануара 1919. налази се и следећа тврдња: „У задње вријеме опажа се међу муслиманима у Србији и Црној Гори јако занимање за наш покрет па нам непрестано долазе поруџбе да им шаљемо наш лист у

Митровицу, Пећ, Бијело Поље, Подгорицу, Прибој итд." Ако се одбију санџачки и подгорички муслимани, више су се у томе ангажовали Арбанаси из градова и понеки Турчин из К. Митровице и Пећи који су знали српски језик и представљали су пословни елеменат који је имао потребу да се повеже са властима, док су македонски Турци тада били апатични и анемични. Према једном напису, прилике за поменути елеменат у Митровици су у то доба већ биле сређене, чак и у погледу набавке робе и цена, знатно нижих цена него у бившим аустроугарским областима; муслимани из вароши су, тобоже, били „потпуно задовољни с новим положајем". Стање око Пљеваља и Прибоја било је и даље знатно теже.[36]

Једини муслимани Косова и Метохије који су долазили на седнице Привременог народног представништва били су Салих-ага Расовац (Метохија) и Шериф Бајрам (Призрен).[37] На снази је још био правни режим успостављен 1913. године за „јужне крајеве". Та уредба је 1919. године добила неке нове параграфе, али основна начела уставности; цивилно право грађана (пасивно и активно), право збора и договора, удруживања и штампе нису дата. Стога се у тим областима све до априла 1919. није одржао ниједан политички збор ради избора посланика, него је о мишљењу изабраних повереника одлучивала влада.[38]

У акцији смиривања Арбанаса у Метохији коришћене су услуге - муслимана бивших турских официра који су примљени у југословенску војску. Мајор Ахмед Беговић упућен је у Рудник (између Пећи и Митровице). Он је установио да су се у селу Сувом Грлу налазио Азем Бејта са 30 наоружаних мештана, распоређених поред пута по оближњим селима. Он је морао остати у Руднику да би се састао са Костом Пећанцем који се бавио у Девичу и како би поменуте наоружане мештане упутио кућама.[39]

НАПОМЕНЕ

1 Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914-1918. године, књ. XXIX, Београд 1937, 367-72, 205, 209, 384; B. Hrabak, Reokupacija oblasti srpske i crnogorske države s arbanaškom većinom stanovništva u jesen 1918. godine i držanje Arbanasa prema uspostavljenoj vlasti, „Gjurmime albanolo gjike" N°/1969255-60. Назив „реокупација" пренесен је из војних извештаја који су у раду коришћени. То је француски термин за поседање територије. Рад је припадао војној историји, а поседање Метохије и дела Косова су најпре обавиле француске јединице. Српска Врховна команда је потпуно прихватила тај назив, па је за ослобођење Београда 3. новембра 1918. реферисано да су јединице I армије реокупирале Београд („Велики рат", књ. XXX, 1). Методолошки образовани историчари знају да термини мењају своје значење. У случају Београда, јасно је да и српска армија никад није држала под окупацијом Београд, да би га поново новембра 1918. окупирала.

2 Велики рат Србије (у даљем тексту: ВРС), XXIX 163-4 и 199; 284; XXIX, 205 и 373; XXIX 514 и 578-9; XXIX, 125; Б. Храбак, н. н., 258.

3 М. Недић, Српска војска на Солунском фронту, Београд 1932, 197.

4 Б. Храбак, н. н., 259.

5 ВРС XXIX, 512.

6 Архив Војноисторијског института (Београд), пописник IV/3, кутија 99, фасцикла 9, арх. јед. бр. 4 (у даљем тексту истим редоследом доносиће се само бројке); Љ. Димић-Д. Борозан, Југословенска држава и Албанци, књ. I, Београд 1998 м 104 (део цитираних докумената могу се контролисати у овој збирци, али наведени документи извађени су у архиву много пре појаве ове књиге, те се неће она цитирати код сваког акта који је 1998. публикован).

7 AVII, III-99-IX, бр. 4.

8 Д. Јанковић-Б. Кризман, Грађа о стварању југословенске државе, том I, Београд 1964, 377; Б. Храбак, н. н., 256.

9 AVII, III-99-IX, бр. 4.

10 Исто.

11 ВРС XXX (1937), 224.

12 Исто, 290-91; Б. Храбак, н. н., 267.

13 AVII, III-99-IX, бр. 4.

14 Исто.

15 Исто.

16 AVII, III-62-IV, бр. 4.

1 Б. Храбак, н. н., 260.

2 AVII, III-25, бр. 1, лист 209-9; Б. Храбак, н. н., 261.

3 Архив Србије, Арбанашко одељење, фасц. VII, Пов. А бр. 526, Солун 5/18. X 1918.

4 В. Вујовић, Ослобођење Скадра 1918. године и стање на црногорско-албанској граници, „Историјски записи", год. XIII, књ. XVI, Титоград 1960, 99-104.

5 AVII, III-62-IV, бр. 11/1.

6 AVII, IV/2-8, бр. 4, лист 81.

7 AVII, IV/2-IV, бр. 13/149.

8 Б. Храбак, н. н., 270.

9 AVII, IV/2-62, бр.14/17 и 2, № 22650.

10 AVII, III-62-IV, бр. 11/10 (2/15. XI 1918).

11 Исто, бр. 14/24 и 14/10.

12 Исто, бр. 14/16.

13 AVII, IV-51, бр. 2/1, лист 288; VI-54-II, бр. 15/24 и 16/1; IV/3-54-II, бр. 15/2.

14 AVII, III-25-IV, бр. 2, лист 90.

15 AVII, IV/2-63-IV, бр. 14/29.

16 AVII-62-IV, бр. 11/10

17 AVII, III-62-IX, бр. 4/18.

18 Исто, IV, бр. 11/10 (6. XI 1918, Исток).

19 Архив Србије, Арбанашко одељење, фасц. VII, Пов. А бр. 546 (Солун 3/16. XI 1918).

20 AVII, III-12-IV, бр. 11/10.

21 Исто, 63-И, бр. 13/1.

22 AVII, III-99-IX, бр. 4/21 (7. XI 1918).

23 AVII, VI-54-II, бр. 15/3; ВИ-51, бр. 2/1, лист 302.

24 AVII, IV/3-54-II, бр. 15/8.

25 AVII, III-99-IX, бр. 4/22 (9. XI 1918); III, 62-IV, бр. 16/2 (9. XI 1918).

26 ВРС XXXI (1939), 112-13, 113-32.

27 Б. Храбак, н. н., 274-75.

28 Исто, 275.

29 Исто, 275-6.

30 Исто, 276.

31 Исто, 276-77.

32 ВРС XXXI, 157-8.

33 AVII, IV/3-54-II, бр. 16/18.

34 Б. Храбак, н. н., 277-78.

35 AVII, IV/3-54-II, бр. 15/1 (11. XI 1918).

36 AVII, VI-54-II, бр. 16/16, лист 14.

37 Исто.

38 AVII, IV/3-62-IV, бр. 11/10 (12. XI 1918).

39 ВРС XXXI, 273 (23. XI 1918).

40 Архив Југославије, XIV (МУП), фонд 181, арх. јед. 671.

41 AVII, IV/3-54-II, бр. 15/10 и 17 (17. XI 1918).

42 AVII, VI-51, бр. 2/1, лист 335-6; IV/2-62, бр. 4/65; VI-54-II, бр. 15/10 и 15; IV/3 54-II, бр. 15/10 (18. XI 1918).

43 AVII, VI-51, бр. 3/1, лист 25-26.

44 AVII, III-62-IV, бр. 11/10 (22. XI 1918).

45 AVII, IV/3-54-II, бр. 16/18.

46 AVII, III-62-IV, бр. 11/9.

47 ВРС XXXI, 265.

48 AVII, III-25, бр. 2, лист 361 (25. XI 1918); VI-51, бр. 3/1, лист 11 и 26-27.

49 AVII, IV/3-54-II, бр. 16/19 (28. XI 1918).

50 ВРС XXXI, 359-60.

51 AVII, III-62-IV, бр. 11/12.

52 Архив Србије, Политичко одељење 1918, Пов. бр. 5992.

53 AVII, VI-51, бр. 3/1, лист 80, тачка VI (12. XII 1918).

54 AVII, IV/3-54-II, бр. 16/18 (8. XII 1918).

55 AVII, VI-54-II, бр. 6/16, 48, лист 7.

56 AVII, III-99-II, бр. 4/30.

57 AVII, IV/3-54-II, бр. 16/8 (10. XII 1918).

58 Исто, бр. 16/8, 9 (12. XII 1918).

59 AVII, IV/3-54-II, бр. 16/18.

60 AVII, III-99-IX, бр. 4/32.

61 AVII, IV/3-54-II, бр. 16/18.

62 Б. Храбак, н. н., 281.

63 AVII, IV/3-54-XI, бр. 16/18.

64 AVII, III-99-IX, бр. 4/32.

65 Исто.

66 AVII, III-62-IV, бр. 11/13 (15. XII 1918).

67 AVII, IV/3-54-II, бр. 16/13.

68 AVII, III-99-IX, бр. 4 (20. XII 1918).

69 Исто, бр. 16/4.

70 AVII, VI-54-II, бр. 16/8 (16. XII 1918).

71 ВРС XXXI, 482., AVII, VI-51 мор. 3/1, лист 118 и 116.

72 Б. Храбак, н. н., 291.

III

1 Bulletin Yugoslave (Geneve) 8. I 1919, N° 8.

2 Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Србије, књ. I, 96, 102, редовни састанак, Београд 1919, 8 и 32.

3 AVII, IV/3-51, бр. 1, N° 829 (27. I 1919).

4 Archives de la Marine (Vencennes) 7 N 629, Dureau, slave, štab IV biroa, N° 14834.

5 Југословенска пошта (Сарајево) 15. VII 1933, 2.

6 AVII, IV/3-54-II, бр. 16/17.

7 Исто, бр. 16/19 (4. 1919).

8 Исто.

9 AVII, IV/3-55-I, бр. 1 (23. I 1919).

10 BPC XXXI, 595 (21. I 1919). У плаво-гусињској побуни види објављене документе: Љ. Димић - Д. Борозан, Југословенска држава и Албанци, књ. I, Београд 1998, 184 (30. XI 1918), 211, 213, 215, 216, 217, 220, 221, 222, 224, 225, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 235, 236, 238, 241, 244, 246, 248, 254, 255-56, 256, 258-9, 260-61.

11 Sonnio Papers, Univezity Microfilms, A Xerox Company, North-Zeeb, Rood, Michigen, bob. XXIV, N° 43907, 191; XLIV, 106.

12 AVII, IV/3-54-1, бр. 1/37 (24. I 1919).

13 AVII, IV/3-51, бр. 1, N° 93 (26. I 1919), No 94 (27. I 1919).

14 AVII, IV/3-54-I, бр. 1/16, 17/17.

15 Исто, бр. 1/19, 23.

16 BPC XXXI, 657.

17 AVII, IV/3054-I, бр. 1/21, 31.

18 BPC XXXI, 666-61.

19 AVII, IV/3-54-I, бр. 1/30.

20 BPC XXXI, 662.

21 AVII, IV/3-54-I, бр. 1/35.

22 Исто, бр. 1/33.

23 Исто, бр. 1/35.

24 AVII, IV/3-54-I, бр. 1/45.

25 Исто, бр. 1/51, 52.

26 AVII, IV/3-55-I, бр. 5/8 (19. II 1919).

27 AVII, IV/3-57-XI, бр. 18/1; Б. Храбак, стање на југословенско-албанској граници на сектору Метохије и Македоније у првој половини и лето 1919. године, „Космет" I, Приштина 1991, 114.

28 AVII, IV/3-56-I, бр. 1/53 (29. II 1919); Б. Храбак, Стање на југословенско-албанској граници, 115.

29 AVII, IV/3-56-I, бр. 1/13 (1. III 1919) и 1/16 (6. III 1919); Б. Храбак, Стање, 117.

30 Sonnino Papers, bob, XXIV, N° 958 (8. III 1919), 180, 1053, 1072, 1083 (12, 13, 17. III 1919); Храбак, Стање, 118.

31 AVII, IV/3-51, бр. 1, N° 93 (26. I 1919), N° 34 (27. I 1919).

32 AVII, IV/3-51, N° 1096, 1159, 1365, 1392; бр. 1, N° 324, 356, 447.

33 Архив на Македонија, Врховни муфтија, I, бр. 52, 118, 120.

34 Стенографске белешке Привременог народног представништва Краљевине СХС, књ. II, Загреб 1920, 530-31 (21. V 1919).

35 Исто, 426, 514-15, 630-31, 536-7, 511. О тим изборима видети: Стенографске белешке Народне скупштине, редовни састав за 1921, књ. IV, 103 и 106.

36 Једнакост (Сарајево) 28. I 1919, 1; 4. II 1919, 3 прилике у К. Митровици).

37 Вријеме (Сарајево) 11. II 1919, 4; Демократија (Београд) 20. V 1919, 1.

38 Демократија, 5. VI 1919, 1.

39 AVII, IV/3-54-II, бр. 1/82 (7. IV 1919).

RÉSUMÉ

Bogumil Hrabak

LA SITUATION AU KOSOVO, EN METOHIJA ET DANS LA MACÉDOINE DE L´OUEST A PARTIR D´OCTOBRE DE 1918 JUSQU´A MARS DE 1919

En se basant sur le matériel d´archive non publié, surtout sur celui qui provient de l´Institut militaire et sur la documentation publiée, l´auteur analysait la situation en Metohija, au Kosovo et dans la Macédoine de l´ouest au cours de la première année après la guerre. Dans le premier chapitre il a fait la description de la prise de possession des territoires de la part des unités frančaises et serbes. Dans le IIe chapitre on a constaté en novembre et en décembre l´existence d´une opération en vue de désarmement des Albanais et puis des autres, des réquisitions de la part des autorités, des campagnes de propagande et une réunion des chefs albanais. Entre le 9 et le 14 novembre l´action principale de désarmement qui a donné lieu à une résistence suivie de représailles sous forme d´une démolition des maisons et la prise des otages qui étaient nés à Čačak. Vers la fin du mois de novembre on voit aussi des rebelles quitter l´Albanie. Dans le IIIe chapitre on constate la situation au cours des trois premiers mois de 1919 qui représantait la suite du processus des trois mois précédents. L´émeute de Plav et de Gusinje contre les autorités et le pillage des Monténégrins, on les voit s´étendre vers Peć de trois côtés. Environ 3500 Albanais ont participé aux opérations sans avoir eu un vrai soutien de la part des Albanais. Bien que Peć ait été presque complètement assiégé, cette émeute peu renforcée et mal organisée, finit par être étouffée. L´idée de l´annexion de la Metohija à la future Albanie indépendante, n´était pas réalisée et il n´y avait qu´à mettre l´émeute à profit pendant la Réunion pacifiste de Paris. Bien qu´il y ait eu aussi des désordres dans certaines régions de Kosovo, c´est la Metohija sur laquelle toute l´attention était concentrée.

L´auteur a aussi englobé les questions concernant l´administration civile, particulièrement les élections pour la représantation populaire temporaire, où il y avait, une fois de plus, des difficultés relatives à la Metohija. Des Musulmans bosniaques d´orientation démocratique portaient le plus grand intérêt sur des „Musulmans du sud". Les réunions politiques n´avaient pas lieu jusqu´au mois d´avril en 1919 à cause de l´état général des régions annexées d´après le règlement de 1913. De fait, il n´y avait pas de vrais élections de députés de l´assemblée temporaire.

УДК 940. 53/. 54 (497. 1) „1944“

Јован Максимовић

КОСОВСКА ОПЕРАЦИЈА

(16. 10. до 25. 11. 1944. године)

Средином октобра 1944. године по ослобођењу Ниша и Лесковца, на Космету су постојале а у исто време и пристизале следеће непријатељске јединице:

- Немачко-албанска 21. СС див. „Скендербег“, раније јачине око 10.000 (4.000 Немаца и 6.000 Албанаца) али сада, после тешких борби у Црној Гори, Албанији и Македонији, само са око 6.000 људи, на обезбеђењу путева и складишта на Косову и прилазима Косову;

- Од Прокупља ка Куршумлији и даље ка Приштини у извлачењу су били изморђени остаци, код Ниша и Лесковца разбијене 7. СС див. „Принц Еуген“, својевремено јачине око 19.000 људи а сада око 2.000 до 3.000 само са личним наоружањем и оптерећени са преко 1.200 рањеника;

- У Приштину, Митровицу и Урошевац су из Македоније пристизале, под заштитом борбених ешалона, десетковане позадинске јединице са муницијом и горивом, и ауто и радио-механичарским радионицама.

- У долини Ј. Мораве и у Косовском поморављу, у упоришту „Бујановац“, налазила се немачко-албанска б/г „Бредов“, јачине око једне немачке див. и око 6.500 албанских квислинга. Она је са свију страна у троуглу: Бујановац-Гњилане-Прешево, обезбеђивала комуникације и бранила правце: Бујановац - Прешево и Бујановац - Гњилане. До тада ова је групација неколико пута покушавала продор ка Нишу да би код Сурдулице деблокирала немачки 546 ПА дивизион и да би се код Лесковца спојила са 7. СС див.:

- Из Грчке и Албаније, преко Македоније, Косова и Црне Горе, од снага ГА „Е“ имале су проћи још: група „Шојерлан“, јачине до једне дивизије, затим делови 117. и цела 104. ловачка див. 11. вкд, 19. ПА дивизија, 41. тврђавска, 22, 181. и 297. пд, 21. СС див. једанаест самосталних бригада и пукова, већи број самосталних батаљона и дивизиона, огромна количина ратног материјала (гориво, муниција, храна, резервни делови, санитетски материјали и сл.) и велики број рањеника. Ценећи постојеће формације и

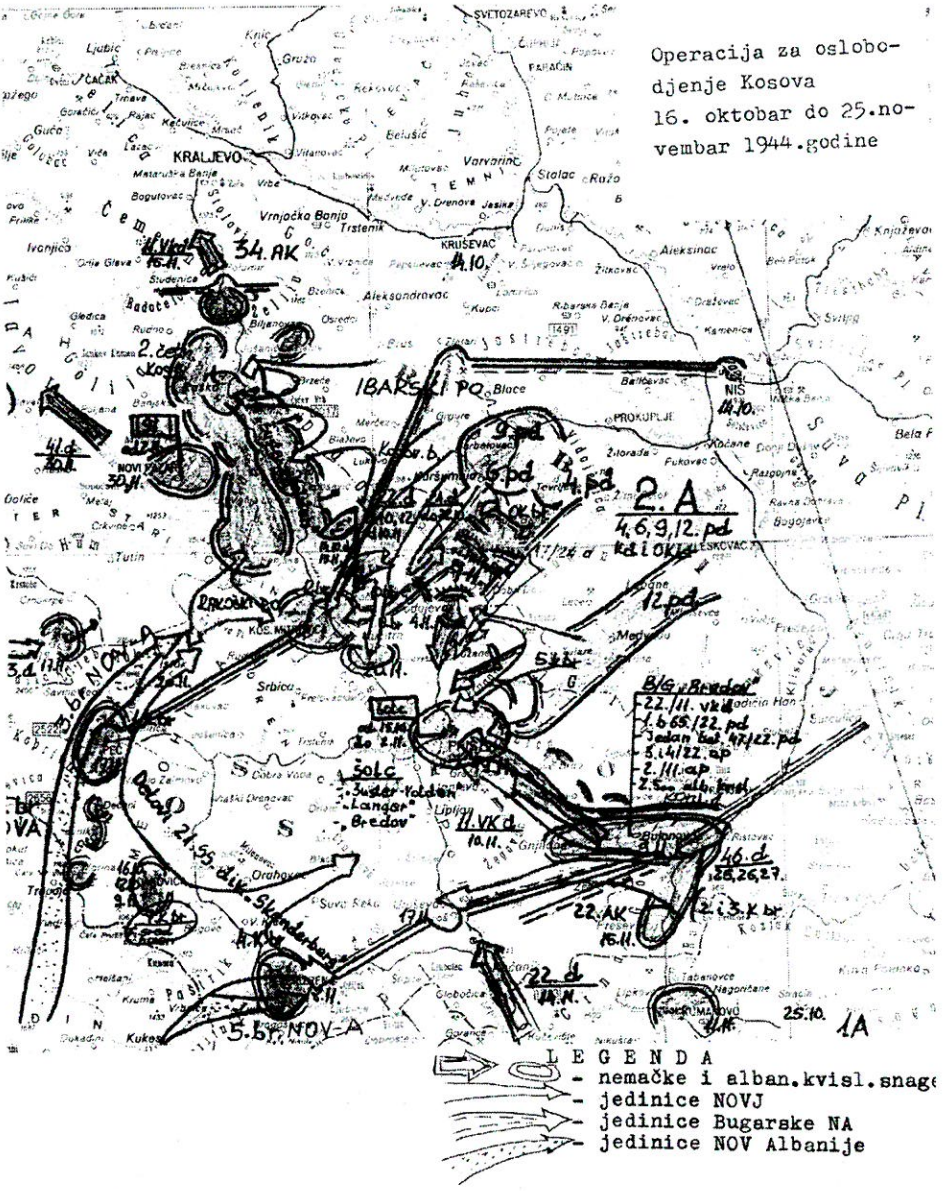
Operacija za oslobodjenje Kosova
16. oktobar do 25.novembar 1944.godine
SVETOZAREVO
KRALJEVO
KRUŠEVAC
Vrnjačka Banja
Trstenik
Varvarin
Stalac
Ražo
Aleksinac
Aleksandrovac
Ribarska Banja
Bela Palanka
Blace
PROKUPLJE
NIS
14.10.
IBARSKI PQ
34. AK
4.Vkd
15.11.
2.čkd
Kosa
Badovce
Biljanovac
Gledica
Ivanjica
Studenica
Rudno
Bogutovac
Orlje Gleva
Tristenik
Obrenovac
Kupci
Belotinac
Žitkovac
Drenovac
Kamenica
Svilaja
Jasika
Žlatar
Mramorje
Bresnica
Kosovo b.
Kosovo a.
Kosovo c.
Kosovo d.
Kosovo e.
Kosovo f.
Kosovo g.
Kosovo h.
Kosovo i.
Kosovo j.
Kosovo k.
Kosovo l.
Kosovo m.
Kosovo n.
Kosovo o.
Kosovo p.
Kosovo q.
Kosovo r.
Kosovo s.
Kosovo t.
Kosovo u.
Kosovo v.
Kosovo w.
Kosovo x.
Kosovo y.
Kosovo z.
Kosovo aa.
Kosovo bb.
Kosovo cc.
Kosovo dd.
Kosovo ee.
Kosovo ff.
Kosovo gg.
Kosovo hh.
Kosovo ii.
Kosovo jj.
Kosovo kk.
Kosovo ll.
Kosovo mm.
Kosovo nn.
Kosovo oo.
Kosovo pp.
Kosovo qq.
Kosovo rr.
Kosovo ss.
Kosovo tt.
Kosovo uu.
Kosovo vv.
Kosovo ww.
Kosovo xx.
Kosovo yy.
Kosovo zz.
Kosovo aaa.
Kosovo bbb.
Kosovo ccc.
Kosovo ddd.
Kosovo eee.
Kosovo fff.
Kosovo ggg.
Kosovo hhh.
Kosovo iii.
Kosovo jjj.
Kosovo kkk.
Kosovo lll.
Kosovo mmm.
Kosovo nnn.
Kosovo ooo.
Kosovo ppp.
Kosovo qqq.
Kosovo rrr.
Kosovo sss.
Kosovo ttt.
Kosovo uuu.
Kosovo vvv.
Kosovo www.
Kosovo xxx.
Kosovo yyy.
Kosovo zzz.
Kosovo aaaa.
Kosovo bbbb.
Kosovo cccc.
Kosovo dddd.
Kosovo eeee.
Kosovo ffff.
Kosovo gggg.
Kosovo hhhh.
Kosovo iiii.
Kosovo jjjj.
Kosovo kkkk.
Kosovo llll.
Kosovo mmmm.
Kosovo nnnn.
Kosovo oooo.
Kosovo pppp.
Kosovo qqqq.
Kosovo rrrr.
Kosovo ssss.
Kosovo tttt.
Kosovo uuuu.
Kosovo vvvv.
Kosovo wwww.
Kosovo xxxx.
Kosovo yyyy.
Kosovo zzzz.
Kosovo aaaaa.
Kosovo bbbbb.
Kosovo ccccc.
Kosovo ddddd.
Kosovo eeeee.
Kosovo fffff.
Kosovo ggggg.
Kosovo hhhhh.
Kosovo iiiii.
Kosovo jjjjj.
Kosovo kkkkk.
Kosovo lllll.
Kosovo mmmmm.
Kosovo nnnnn.
Kosovo ooooo.
Kosovo ppppp.
Kosovo qqqqq.
Kosovo rrrrr.
Kosovo sssss.
Kosovo ttttt.
Kosovo uuuuu.
Kosovo vvvvv.
Kosovo wwwww.
Kosovo xxxxx.
Kosovo yyyyy.
Kosovo zzzzz.
Kosovo aaaaaa.
Kosovo bbbbbb.
Kosovo cccccc.
Kosovo dddddd.
Kosovo eeeeee.
Kosovo ffffff.
Kosovo gggggg.
Kosovo hhhhhh.
Kosovo iiiiii.
Kosovo jjjjjj.
Kosovo kkkkkk.
Kosovo llllll.
Kosovo mmmmmm.
Kosovo nnnnnn.
Kosovo oooooo.
Kosovo pppppp.
Kosovo qqqqqq.
Kosovo rrrrrr.
Kosovo ssssss.
Kosovo tttttt.
Kosovo uuuuuu.
Kosovo vvvvvv.
Kosovo wwwwww.
Kosovo xxxxxx.
Kosovo yyyyyy.
Kosovo zzzzzz.
Kosovo aaaaaaa.
Kosovo bbbbbbb.
Kosovo ccccccc.
Kosovo ddddddd.
Kosovo eeeeeee.
Kosovo fffffff.
Kosovo ggggggg.
Kosovo hhhhhhh.
Kosovo iiiiiii.
Kosovo jjjjjjj.
Kosovo kkkkkkk.
Kosovo lllllll.
Kosovo mmmmmmm.
Kosovo nnnnnnn.
Kosovo ooooooo.
Kosovo ppppppp.
Kosovo qqqqqqq.
Kosovo rrrrrrr.
Kosovo sssssss.
Kosovo ttttttt.
Kosovo uuuuuuu.
Kosovo vvvvvvv.
Kosovo wwwwwww.
Kosovo xxxxxxx.
Kosovo yyyyyyy.
Kosovo zzzzzzz.
Kosovo aaaaaaaa.
Kosovo bbbbbbbb.
Kosovo cccccccc.
Kosovo dddddddd.
Kosovo eeeeeeee.
Kosovo ffffffff.
Kosovo gggggggg.
Kosovo hhhhhhhh.
Kosovo iiiiiiii.
Kosovo jjjjjjjj.
Kosovo kkkkkkkk.
Kosovo llllllll.
Kosovo mmmmmmmm.
Kosovo nnnnnnnn.
Kosovo oooooooo.
Kosovo pppppppp.
Kosovo qqqqqqqq.
Kosovo rrrrrrrr.
Kosovo ssssssss.
Kosovo tttttttt.
Kosovo uuuuuuuu.
Kosovo vvvvvvvv.
Kosovo wwwwwwww.
Kosovo xxxxxxxx.
Kosovo yyyyyyyy.
Kosovo zzzzzzzz.
Kosovo aaaaaaaaa.
Kosovo bbbbbbbbb.
Kosovo ccccccccc.
Kosovo ddddddddd.
Kosovo eeeeeeeee.
Kosovo fffffffff.
Kosovo ggggggggg.
Kosovo hhhhhhhhh.
Kosovo iiiiiiiii.
Kosovo jjjjjjjjj.
Kosovo kkkkkkkkk.
Kosovo lllllllll.
Kosovo mmmmmmmmm.
Kosovo nnnnnnnnn.
Kosovo ooooooooo.
Kosovo ppppppppp.
Kosovo qqqqqqqqq.
Kosovo rrrrrrrrr.
Kosovo sssssssss.
Kosovo ttttttttt.
Kosovo uuuuuuuuu.
Kosovo vvvvvvvvv.
Kosovo wwwwwwwww.
Kosovo xxxxxxxxx.
Kosovo yyyyyyyyy.
Kosovo zzzzzzzzz.
Kosovo aaaaaaaaaa.
Kosovo bbbbbbbbbb.
Kosovo cccccccccc.
Kosovo dddddddddd.
Kosovo eeeeeeeeee.
Kosovo ffffffffff.
Kosovo gggggggggg.
Kosovo hhhhhhhhhh.
Kosovo iiiiiiiiii.
Kosovo jjjjjjjjjj.
Kosovo kkkkkkkkkk.
Kosovo llllllllll.
Kosovo mmmmmmmmmm.
Kosovo nnnnnnnnnn.
Kosovo oooooooooo.
Kosovo pppppppppp.
Kosovo qqqqqqqqqq.
Kosovo rrrrrrrrrr.
Kosovo ssssssssss.
Kosovo tttttttttt.
Kosovo uuuuuuuuuu.
Kosovo vvvvvvvvvv.
Kosovo wwwwwwwwww.
Kosovo xxxxxxxxxx.
Kosovo yyyyyyyyyy.
Kosovo zzzzzzzzzz.
Kosovo aaaaaaaaaaa.
Kosovo bbbbbbbbbbb.
Kosovo ccccccccccc.
Kosovo ddddddddddd.
Kosovo eeeeeeeeeee.
Kosovo fffffffffff.
Kosovo ggggggggggg.
Kosovo hhhhhhhhhhh.
Kosovo iiiiiiiiiii.
Kosovo jjjjjjjjjjj.
Kosovo kkkkkkkkkkk.
Kosovo lllllllllll.
Kosovo mmmmmmmmmmm.
Kosovo nnnnnnnnnnn.
Kosovo ooooooooooo.
Kosovo ppppppppppp.
Kosovo qqqqqqqqqqq.
Kosovo rrrrrrrrrrr.
Kosovo sssssssssss.
Kosovo ttttttttttt.
Kosovo uuuuuuuuuuu.
Kosovo vvvvvvvvvvv.
Kosovo wwwwwwwwwww.
Kosovo xxxxxxxxxxx.
Kosovo yyyyyyyyyyy.
Kosovo zzzzzzzzzzz.
Kosovo aaaaaaaaaaaa.
Kosovo bbbbbbbbbbbb.
Kosovo cccccccccccc.
Kosovo dddddddddddd.
Kosovo eeeeeeeeeeee.
Kosovo ffffffffffff.
Kosovo gggggggggggg.
Kosovo hhhhhhhhhhhh.
Kosovo iiiiiiiiiiii.
Kosovo jjjjjjjjjjjj.
Kosovo kkkkkkkkkkkk.
Kosovo llllllllllll.
Kosovo mmmmmmmmmmmm.
Kosovo nnnnnnnnnnnn.
Kosovo oooooooooooo.
Kosovo pppppppppppp.
Kosovo qqqqqqqqqqqq.
Kosovo rrrrrrrrrrrr.
Kosovo ssssssssssss.
Kosovo tttttttttttt.
Kosovo uuuuuuuuuuuu.
Kosovo vvvvvvvvvvvv.
Kosovo wwwwwwwwwwww.
Kosovo xxxxxxxxxxxx.
Kosovo yyyyyyyyyyyy.
Kosovo zzzzzzzzzzzz.
Kosovo aaaaaaaaaaaaa.
Kosovo bbbbbbbbbbbbb.
Kosovo ccccccccccccc.
Kosovo ddddddddddddd.
Kosovo eeeeeeeeeeeee.
Kosovo fffffffffffff.
Kosovo ggggggggggggg.
Kosovo hhhhhhhhhhhhh.
Kosovo iiiiiiiiiiiii.
Kosovo jjjjjjjjjjjjj.
Kosovo kkkkkkkkkkkkk.
Kosovo lllllllllllll.
Kosovo mmmmmmmmmmmmm.
Kosovo nnnnnnnnnnnnn.
Kosovo ooooooooooooo.
Kosovo ppppppppppppp.
Kosovo qqqqqqqqqqqqq.
Kosovo rrrrrrrrrrrrr.
Kosovo sssssssssssss.
Kosovo ttttttttttttt.
Kosovo uuuuuuuuuuuuu.
Kosovo vvvvvvvvvvvvv.
Kosovo wwwwwwwwwwwww.
Kosovo xxxxxxxxxxxxx.
Kosovo yyyyyyyyyyyyy.
Kosovo zzzzzzzzzzzzz.
Kosovo aaaaaaaaaaaaaa.
Kosovo bbbbbbbbbbbbbb.
Kosovo cccccccccccccc.
Kosovo dddddddddddddd.
Kosovo eeeeeeeeeeeeee.
Kosovo ffffffffffffff.
Kosovo gggggggggggggg.
Kosovo hhhhhhhhhhhhhh.
Kosovo iiiiiiiiiiiiii.
Kosovo jjjjjjjjjjjjjj.
Kosovo kkkkkkkkkkkkkk.
Kosovo llllllllllllll.
Kosovo mmmmmmmmmmmmmm.
Kosovo nnnnnnnnnnnnnn.
Kosovo oooooooooooooo.
Kosovo pppppppppppppp.
Kosovo qqqqqqqqqqqqqq.
Kosovo rrrrrrrrrrrrrr.
Kosovo ssssssssssssss.
Kosovo tttttttttttttt.
Kosovo uuuuuuuuuuuuuu.
Kosovo vvvvvvvvvvvvvv.
Kosovo wwwwwwwwwwwwww.
Kosovo xxxxxxxxxxxxxx.
Kosovo yyyyyyyyyyyyyy.
Kosovo zzzzzzzzzzzzzz.
Kosovo aaaaaaaaaaaaaaa.
Kosovo bbbbbbbbbbbbbbb.
Kosovo ccccccccccccccc.
Kosovo ddddddddddddddd.
Kosovo eeeeeeeeeeeeeee.
Kosovo fffffffffffffff.
Kosovo ggggggggggggggg.
Kosovo hhhhhhhhhhhhhhh.
Kosovo iiiiiiiiiiiiiii.
Kosovo jjjjjjjjjjjjjjj.
Kosovo kkkkkkkkkkkkkkk.
Kosovo lllllllllllllll.
Kosovo mmmmmmmmmmmmmmm.
Kosovo nnnnnnnnnnnnnnn.
Kosovo ooooooooooooooo.
Kosovo ppppppppppppppp.
Kosovo qqqqqqqqqqqqqqq.
Kosovo rrrrrrrrrrrrrrr.
Kosovo sssssssssssssss.
Kosovo ttttttttttttttt.
Kosovo uuuuuuuuuuuuuuu.
Kosovo vvvvvvvvvvvvvvv.
Kosovo wwwwwwwwwwwwwww.
Kosovo xxxxxxxxxxxxxxx.
Kosovo yyyyyyyyyyyyyyy.
Kosovo zzzzzzzzzzzzzzz.
Kosovo aaaaaaaaaaaaaaaa.
Kosovo bbbbbbbbbbbbbbbb.
Kosovo cccccccccccccccc.
Kosovo dddddddddddddddd.
Kosovo eeeeeeeeeeeeeeee.
Kosovo ffffffffffffffff.
Kosovo gggggggggggggggg.
Kosovo hhhhhhhhhhhhhhhh.
Kosovo iiiiiiiiiiiiiiii.
Kosovo jjjjjjjjjjjjjjjj.
Kosovo kkkkkkkkkkkkkkkk.
Kosovo llllllllllllllll.
Kosovo mmmmmmmmmmmmmmmm.
Kosovo nnnnnnnnnnnnnnnn.
Kosovo oooooooooooooooo.
Kosovo pppppppppppppppp.
Kosovo qqqqqqqqqqqqqqqq.
Kosovo rrrrrrrrrrrrrrrr.
Kosovo ssssssssssssssss.
Kosovo tttttttttttttttt.
Kosovo uuuuuuuuuuuuuuuu.
Kosovo vvvvvvvvvvvvvvvv.
Kosovo wwwwwwwwwwwwwwww.
Kosovo xxxxxxxxxxxxxxxx.
Kosovo yyyyyyyyyyyyyyyy.
Kosovo zzzzzzzzzzzzzzzz.
Kosovo aaaaaaaaaaaaaaaaa.
Kosovo bbbbbbbbbbbbbbbbb.
Kosovo ccccccccccccccccc.
Kosovo ddddddddddddddddd.
Kosovo eeeeeeeeeeeeeeeee.
Kosovo fffffffffffffffff.
Kosovo ggggggggggggggggg.
Kosovo hhhhhhhhhhhhhhhhh.
Kosovo iiiiiiiiiiiiiiiii.
Kosovo jjjjjjjjjjjjjjjjj.
Kosovo kkkkkkkkkkkkkkkkk.
Kosovo lllllllllllllllll.
Kosovo mmmmmmmmmmmmmmmmm.
Kosovo nnnnnnnnnnnnnnnnn.
Kosovo ooooooooooooooooo.
Kosovo ppppppppppppppppp.
Kosovo qqqqqqqqqqqqqqqqq.
Kosovo rrrrrrrrrrrrrrrrr.
Kosovo sssssssssssssssss.
Kosovo ttttttttttttttttt.
Kosovo uuuuuuuuuuuuuuuuu.
Kosovo vvvvvvvvvvvvvvvvv.
Kosovo wwwwwwwwwwwwwwwww.
Kosovo xxxxxxxxxxxxxxxxx.
Kosovo yyyyyyyyyyyyyyyyy.
Kosovo zzzzzzzzzzzzzzzzz.
Kosovo aaaaaaaaaaaaaaaaaa.
Kosovo bbbbbbbbbbbbbbbbbb.
Kosovo cccccccccccccccccc.
Kosovo dddddddddddddddddd.
Kosovo eeeeeeeeeeeeeeeeee.
Kosovo ffffffffffffffffff.
Kosovo gggggggggggggggggg.
Kosovo hhhhhhhhhhhhhhhhhh.
Kosovo iiiiiiiiiiiiiiiiii.
Kosovo jjjjjjjjjjjjjjjjjj.
Kosovo kkkkkkkkkkkkkkkkkk.
Kosovo llllllllllllllllll.
Kosovo mmmmmmmmmmmmmmmmmm.
Kosovo nnnnnnnnnnnnnnnnnn.
Kosovo oooooooooooooooooo.
Kosovo pppppppppppppppppp.
Kosovo qqqqqqqqqqqqqqqqqq.
Kosovo rrrrrrrrrrrrrrrrrr.
Kosovo ssssssssssssssssss.
Kosovo tttttttttttttttttt.
Kosovo uuuuuuuuuuuuuuuuuu.
Kosovo vvvvvvvvvvvvvvvvvv.
Kosovo wwwwwwwwwwwwwwwwww.
Kosovo xxxxxxxxxxxxxxxxxx.
Kosovo yyyyyyyyyyyyyyyyyy.
Kosovo zzzzzzzzzzzzzzzzzz.
Kosovo aaaaaaaaaaaaaaaaaaa.
Kosovo bbbbbbbbbbbbbbbbbbb.
Kosovo ccccccccccccccccccc.
Kosovo ddddddddddddddddddd.
Kosovo eeeeeeeeeeeeeeeeeee.
Kosovo fffffffffffffffffff.
Kosovo ggggggggggggggggggg.
Kosovo hhhhhhhhhhhhhhhhhhh.
Kosovo iiiiiiiiiiiiiiiiiii.
Kosovo jjjjjjjjjjjjjjjjjjj.
Kosovo kkkkkkkkkkkkkkkkkkk.
Kosovo lllllllllllllllllll.
Kosovo mmmmmmmmmmmmmmmmmmm.
Kosovo nnnnnnnnnnnnnnnnnnn.
Kosovo ooooooooooooooooooo.
Kosovo ppppppppppppppppppp.
Kosovo qqqqqqqqqqqqqqqqqqq.
Kosovo rrrrrrrrrrrrrrrrrrr.
Kosovo sssssssssssssssssss.
Kosovo ttttttttttttttttttt.
Kosovo uuuuuuuuuuuuuuuuuuu.
Kosovo vvvvvvvvvvvvvvvvvvv.
Kosovo wwwwwwwwwwwwwwwwwww.
Kosovo xxxxxxxxxxxxxxxxxxx.
Kosovo yyyyyyyyyyyyyyyyyyy.
Kosovo zzzzzzzzzzzzzzzzzzz.
Kosovo aaaaaaaaaaaaaaaaaaaa.
Kosovo bbbbbbbbbbbbbbbbbbbb.
Kosovo cccccccccccccccccccc.
Kosovo dddddddddddddddddddd.
Kosovo eeeeeeeeeeeeeeeeeeee.
Kosovo ffffffffffffffffffff.
Kosovo gggggggggggggggggggg.
Kosovo hhhhhhhhhhhhhhhhhhhh.
Kosovo iiiiiiiiiiiiiiiiiiii.
Kosovo jjjjjjjjjjjjjjjjjjjj.
Kosovo kkkkkkkkkkkkkkkkkkkk.
Kosovo llllllllllllllllllll.
Kosovo mmmmmmmmmmmmmmmmmmmm.
Kosovo nnnnnnnnnnnnnnnnnnnn.
Kosovo oooooooooooooooooooo.
Kosovo pppppppppppppppppppp.
Kosovo qqqqqqqqqqqqqqqqqqqq.
Kosovo rrrrrrrrrrrrrrrrrrrr.
Kosovo ssssssssssssssssssss.
Kosovo tttttttttttttttttttt.
Kosovo uuuuuuuuuuuuuuuuuuuu.
Kosovo vvvvvvvvvvvvvvvvvvvv.
Kosovo wwwwwwwwwwwwwwwwwwww.
Kosovo xxxxxxxxxxxxxxxxxxxx.
Kosovo yyyyyyyyyyyyyyyyyyyy.
Kosovo zzzzzzzzzzzzzzzzzzzz.
Kosovo aaaaaaaaaaaaaaaaaaaaa.
Kosovo bbbbbbbbbbbbbbbbbbbbb.
Kosovo ccccccccccccccccccccc.
Kosovo ddddddddddddddddddddd.
Kosovo eeeeeeeeeeeeeeeeeeeee.
Kosovo fffffffffffffffffffff.
Kosovo ggggggggggggggggggggg.
Kosovo hhhhhhhhhhhhhhhhhhhhh.
Kosovo iiiiiiiiiiiiiiiiiiiii.
Kosovo jjjjjjjjjjjjjjjjjjjjj.
Kosovo kkkkkkkkkkkkkkkkkkkkk.
Kosovo lllllllllllllllllllll.
Kosovo mmmmmmmmmmmmmmmmmmmmm.
Kosovo nnnnnnnnnnnnnnnnnnnnn.
Kosovo ooooooooooooooooooooo.
Kosovo ppppppppppppppppppppp.
Kosovo qqqqqqqqqqqqqqqqqqqqq.
Kosovo rrrrrrrrrrrrrrrrrrrrr.
Kosovo sssssssssssssssssssss.
Kosovo ttttttttttttttttttttt.
Kosovo uuuuuuuuuuuuuuuuuuuuu.
Kosovo vvvvvvvvvvvvvvvvvvvvv.
Kosovo wwwwwwwwwwwwwwwwwwwww.
Kosovo xxxxxxxxxxxxxxxxxxxxx.
Kosovo yyyyyyyyyyyyyyyyyyyyy.
Kosovo zzzzzzzzzzzzzzzzzzzzz.
Kosovo aaaaaaaaaaaaaaaaaaaaaa.
Kosovo bbbbbbbbbbbbbbbbbbbbbb.
Kosovo cccccccccccccccccccccc.
Kosovo dddddddddddddddddddddd.
Kosovo eeeeeeeeeeeeeeeeeeeeee.
Kosovo ffffffffffffffffffffff.
Kosovo gggggggggggggggggggggg.
Kosovo hhhhhhhhhhhhhhhhhhhhhh.
Kosovo iiiiiiiiiiiiiiiiiiiiii.
Kosovo jjjjjjjjjjjjjjjjjjjjjj.
Kosovo kkkkkkkkkkkkkkkkkkkkkk.
Kosovo llllllllllllllllllllll.
Kosovo mmmmmmmmmmmmmmmmmmmmmm.
Kosovo nnnnnnnnnnnnnnnnnnnnnn.
Kosovo oooooooooooooooooooooo.
Kosovo pppppppppppppppppppppp.
Kosovo qqqqqqqqqqqqqqqqqqqqqq.
Kosovo rrrrrrrrrrrrrrrrrrrrrr.
Kosovo ssssssssssssssssssssss.
Kosovo tttttttttttttttttttttt.
Kosovo uuuuuuuuuuuuuuuuuuuuuu.
Kosovo vvvvvvvvvvvvvvvvvvvvvv.
Kosovo wwwwwwwwwwwwwwwwwwwwww.
Kosovo xxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxx.
Kosovo yyyyyyyyyyyyyyyyyyyyyy.
Kosovo zzzzzzzzzzzzzzzzzzzzzz.
Kosovo aaaaaaaaaaaaaaaaaaaaaaa.
Kosovo bbbbbbbbbbbbbbbbbbbbbbb.
Kosovo ccccccccccccccccccccccc.
Kosovo ddddddddddddddddddddddd.
Kosovo eeeeeeeeeeeeeeeeeeeeeee.
Kosovo fffffffffffffffffffffff.
Kosovo ggggggggggggggggggggggg.
Kosovo hhhhhhhhhhhhhhhhhhhhhhh.
Kosovo iiiiiiiiiiiiiiiiiiiiiii.
Kosovo jjjjjjjjjjjjjjjjjjjjjjj.
Kosovo kkkkkkkkkkkkkkkkkkkkkkk.
Kosovo lllllllllllllllllllllll.
Kosovo mmmmmmmmmmmmmmmmmmmmmmm.
Kosovo nnnnnnnnnnnnnnnnnnnnnnn.
Kosovo ooooooooooooooooooooooo.
Kosovo ppppppppppppppppppppppp.
Kosovo qqqqqqqqqqqqqqqqqqqqqqq.
Kosovo rrrrrrrrrrrrrrrrrrrrrrr.
Kosovo sssssssssssssssssssssss.
Kosovo ttttttttttttttttttttttt.
Kosovo uuuuuuuuuuuuuuuuuuuuuuu.
Kosovo vvvvvvvvvvvvvvvvvvvvvvv.
Kosovo wwwwwwwwwwwwwwwwwwwwwww.
Kosovo xxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxx.
Kosovo yyyyyyyyyyyyyyyyyyyyyyy.
Kosovo zzzzzzzzzzzzzzzzzzzzzzz.
Kosovo aaaaaaaaaaaaaaaaaaaaaaaa.
Kosovo bbbbbbbbbbbbbbbbbbbbbbbb.
Kosovo cccccccccccccccccccccccc.
Kosovo dddddddddddddddddddddddd.
Kosovo eeeeeeeeeeeeeeeeeeeeeeee.
Kosovo ffffffffffffffffffffffff.
Kosovo gggggggggggggggggggggggg.
Kosovo hhhhhhhhhhhhhhhhhhhhhhhh.
Kosovo iiiiiiiiiiiiiiiiiiiiiiii.
Kosovo jjjjjjjjjjjjjjjjjjjjjjjj.
Kosovo kkkkkkkkkkkkkkkkkkkkkkkk.
Kosovo llllllllllllllllllllllll.
Kosovo mmmmmmmmmmmmmmmmmmmmmmmm.
Kosovo nnnnnnnnnnnnnnnnnnnnnnnn.
Kosovo oooooooooooooooooooooooo.
Kosovo pppppppppppppppppppppppp.
Kosovo qqqqqqqqqqqqqqqqqqqqqqqq.
Kosovo rrrrrrrrrrrrrrrrrrrrrrrr.
Kosovo ssssssssssssssssssssssss.
Kosovo tttttttttttttttttttttttt.
Kosovo uuuuuuuuuuuuuuuuuuuuuuuu.
Kosovo vvvvvvvvvvvvvvvvvvvvvvvv.
Kosovo wwwwwwwwwwwwwwwwwwwwwwww.
Kosovo xxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxx.
Kosovo yyyyyyyyyyyyyyyyyyyyyyyy.
Kosovo zzzzzzzzzzzzzzzzzzzzzzzz.
Kosovo aaaaaaaaaaaaaaaaaaaaaaaaa.
Kosovo bbbbbbbbbbbbbbbbbbbbbbbbb.
Kosovo ccccccccccccccccccccccccc.
Kosovo ddddddddddddddddddddddddd.
Kosovo eeeeeeeeeeeeeeeeeeeeeeeee.
Kosovo fffffffffffffffffffffffff.
Kosovo ggggggggggggggggggggggggg.
Kosovo hhhhhhhhhhhhhhhhhhhhhhhhh.
Kosovo iiiiiiiiiiiiiiiiiiiiiiiii.
Kosovo jjjjjjjjjjjjjjjjjjjjjjjjj.
Kosovo kkkkkkkkkkkkkkkkkkkkkkkkk.
Kosovo lllllllllllllllllllllllll.
Kosovo mmmmmmmmmmmmmmmmmmmmmmmmm.
Kosovo nnnnnnnnnnnnnnnnnnnnnnnnn.
Kosovo ooooooooooooooooooooooooo.
Kosovo ppppppppppppppppppppppppp.
Kosovo qqqqqqqqqqqqqqqqqqqqqqqqq.
Kosovo rrrrrrrrrrrrrrrrrrrrrrrrr.
Kosovo sssssssssssssssssssssssss.
Kosovo ttttttttttttttttttttttttt.
Kosovo uuuuuuuuuuuuuuuuuuuuuuuuu.
Kosovo vvvvvvvvvvvvvvvvvvvvvvvvv.
Kosovo wwwwwwwwwwwwwwwwwwwwwwwww.
Kosovo xxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxx.
Kosovo yyyyyyyyyyyyyyyyyyyyyyyyy.
Kosovo zzzzzzzzzzzzzzzzzzzzzzzzz.
Kosovo aaaaaaaaaaaaaaaaaaaaaaaaaa.
Kosovo bbbbbbbbbbbbbbbbbbbbbbbbbb.
Kosovo cccccccccccccccccccccccccc.
Kosovo dddddddddddddddddddddddddd.
Kosovo eeeeeeeeeeeeeeeeeeeeeeeeee.
Kosovo ffffffffffffffffffffffffff.
Kosovo gggggggggggggggggggggggggg.
Kosovo hhhhhhhhhhhhhhhhhhhhhhhhhh.
Kosovo iiiiiiiiiiiiiiiiiiiiiiiiii.
Kosovo jjjjjjjjjjjjjjjjjjjjjjjjjj.
Kosovo kkkkkkkkkkkkkkkkkkkkkkkkkk.
Kosovo llllllllllllllllllllllllll.
Kosovo mmmmmmmmmmmmmmmmmmmmmmmmmm.
Kosovo nnnnnnnnnnnnnnnnnnnnnnnnnn.
Kosovo oooooooooooooooooooooooooo.
Kosovo pppppppppppppppppppppppppp.
Kosovo qqqqqqqqqqqqqqqqqqqqqqqqqq.
Kosovo rrrrrrrrrrrrrrrrrrrrrrrrrr.
Kosovo ssssssssssssssssssssssssss.
Kosovo tttttttttttttttttttttttttt.
Kosovo uuuuuuuuuuuuuuuuuuuuuuuuuu.
Kosovo vvvvvvvvvvvvvvvvvvvvvvvvvv.
Kosovo wwwwwwwwwwwwwwwwwwwwwwwwww.
Kosovo xxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxx.
Kosovo yyyyyyyyyyyyyyyyyyyyyyyyyy.
Kosovo zzzzzzzzzzzzzzzzzzzzzzzzzz.
Kosovo aaaaaaaaaaaaaaaaaaaaaaaaaaa.
Kosovo bbbbbbbbbbbbbbbbbbbbbbbbbbb.
Kosovo ccccccccccccccccccccccccccc.
Kosovo ddddddddddddddddddddddddddd.
Kosovo eeeeeeeeeeeeeeeeeeeeeeeeeee.
Kosovo fffffffffffffffffffffffffff.
Kosovo ggggggggggggggggggggggggggg.
Kosovo hhhhhhhhhhhhhhhhhhhhhhhhhhh.
Kosovo iiiiiiiiiiiiiiiiiiiiiiiiiii.
Kosovo jjjjjjjjjjjjjjjjjjjjjjjjjjj.
Kosovo kkkkkkkkkkkkkkkkkkkkkkkkkkk.
Kosovo lllllllllllllllllllllllllll.
Kosovo mmmmmmmmmmmmmmmmmmmmmmmmmmm.
Kosovo nnnnnnnnnnnnnnnnnnnnnnnnnnn.
Kosovo ooooooooooooooooooooooooooo.
Kosovo ppppppppppppppppppppppppppp.
Kosovo qqqqqqqqqqqqqqqqqqqqqqqqqqq.
Kosovo rrrrrrrrrrrrrrrrrrrrrrrrrrr.
Kosovo sssssssssssssssssssssssssss.
Kosovo ttttttttttttttttttttttttttt.
Kosovo uuuuuuuuuuuuuuuuuuuuuuuuuuu.
Kosovo vvvvvvvvvvvvvvvvvvvvvvvvvvv.
Kosovo wwwwwwwwwwwwwwwwwwwwwwwwwww.
Kosovo xxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxx.
Kosovo yyyyyyyyyyyyyyyyyyyyyyyyyyy.
Kosovo zzzzzzzzzzzzzzzzzzzzzzzzzzz.
Kosovo aaaaaaaaaaaaaaaaaaaaaaaaaaaa.
Kosovo bbbbbbbbbbbbbbbbbbbbbbbbbbbb.
Kosovo cccccccccccccccccccccccccccc.
Kosovo dddddddddddddddddddddddddddd.
Kosovo eeeeeeeeeeeeeeeeeeeeeeeeeeee.
Kosovo ffffffffffffffffffffffffffff.
Kosovo gggggggggggggggggggggggggggg.
Kosovo hhhhhhhhhhhhhhhhhhhhhhhhhhhh.
Kosovo iiiiiiiiiiiiiiiiiiiiiiiiiiii.
Kosovo jjjjjjjjjjjjjjjjjjjjjjjjjjjj.
Kosovo kkkkkkkkkkkkkkkkkkkkkkkkkkkk.
Kosovo llllllllllllllllllllllllllll.
Kosovo mmmmmmmmmmmmmmmmmmmmmmmmmmmm.
Kosovo nnnnnnnnnnnnnnnnnnnnnnnnnnnn.
Kosovo oooooooooooooooooooooooooooo.
Kosovo pppppppppppppppppppppppppppp.
Kosovo qqqqqqqqqqqqqqqqqqqqqqqqqqqq.
Kosovo rrrrrrrrrrrrrrrrrrrrrrrrrrrr.
Kosovo ssssssssssssssssssssssssssss.
Kosovo tttttttttttttttttttttttttttt.
Kosovo uuuuuuuuuuuuuuuuuuuuuuuuuuuu.
Kosovo vvvvvvvvvvvvvvvvvvvvvvvvvvvv.
Kosovo wwwwwwwwwwwwwwwwwwwwwwwwwwww.
Kosovo xxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxx.
Kosovo yyyyyyyyyyyyyyyyyyyyyyyyyyyy.
Kosovo zzzzzzzzzzzzzzzzzzzzzzzzzzzz.
Kosovo aaaaaaaaaaaaaaaaaaaaaaaaaaaaa.
Kosovo bbbbbbbbbbbbbbbbbbbbbbbbbbbbb.
Kosovo ccccccccccccccccccccccccccccc.
Kosovo ddddddddddddddddddddddddddddd.
Kosovo eeeeeeeeeeeeeeeeeeeeeeeeeeeee.
Kosovo fffffffffffffffffffffffffffff.
Kosovo ggggggggggggggggggggggggggggg.
Kosovo hhhhhhhhhhhhhhhhhhhhhhhhhhhhh.
Kosovo iiiiiiiiiiiiiiiiiiiiiiiiiiiii.
Kosovo jjjjjjjjjjjjjjjjjjjjjjjjjjjjj.
Kosovo kkkkkkkkkkkkkkkkkkkkkkkkkkkkk.
Kosovo llllllllllllllllllllllllllll.
Kosovo mmmmmmmmmmmmmmmmmmmmmmmmmmmm.
Kosovo nnnnnnnnnnnnnnnnnnnnnnnnnnnn.
Kosovo oooooooooooooooooooooooooooo.
Kosovo pppppppppppppppppppppppppppp.
Kosovo qqqqqqqqqqqqqqqqqqqqqqqqqqqq.
Kosovo rrrrrrrrrrrrrrrrrrrrrrrrrrrr.
Kosovo ssssssssssssssssssssssssssss.
Kosovo tttttttttttttttttttttttttttt.
Kosovo uuuuuuuuuuuuuuuuuuuuuuuuuuuu.
Kosovo vvvvvvvvvvvvvvvvvvvvvvvvvvvv.
Kosovo wwwwwwwwwwwwwwwwwwwwwwwwwwww.
Kosovo xxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxx.
Kosovo yyyyyyyyyyyyyyyyyyyyyyyyyyyy.
Kosovo zzzzzzzzzzzzzzzzzzzzzzzzzzzz.
Kosovo aaaaaaaaaaaaaaaaaaaaaaaaaaaaa.
Kosovo bbbbbbbbbbbbbbbbbbbbbbbbbbbbb.
Kosovo ccccccccccccccccccccccccccccc.
Kosovo ddddddddddddddddddddddddddddd.
Kosovo eeeeeeeeeeeeeeeeeeeeeeeeeeeee.
Kosovo fffffffffffffffffffffffffffff.
Kosovo ggggggggggggggggggggggggggggg.
Kosovo hhhhhhhhhhhhhhhhhhhhhhhhhhhhh.
Kosovo iiiiiiiiiiiiiiiiiiiiiiiiiiiii.
Kosovo jjjjjjjjjjjjjjjjjjjjjjjjjjjjj.
Kosovo kkkkkkkkkkkkkkkkkkkkkkkkkkkkk.
Kosovo llllllllllllllllllllllllllll.
Kosovo mmmmmmmmmmmmmmmmmmmmmmmmmmmm.
Kosovo nnnnnnnnnnnnnnnnnnnnnnnnnnnn.
Kosovo oooooooooooooooooooooooooooo.
Kosovo pppppppppppppppppppppppppppp.
Kosovo qqqqqqqqqqqqqqqqqqqqqqqqqqqq.
Kosovo rrrrrrrrrrrrrrrrrrrrrrrrrrrr.
Kosovo ssssssssssssssssssssssssssss.
Kosovo tttttttttttttttttttttttttttt.
Kosovo uuuuuuuuuuuuuuuuuuuuuuuuuuuu.
Kosovo vvvvvvvvvvvvvvvvvvvvvvvvvvvv.
Kosovo wwwwwwwwwwwwwwwwwwwwwwwwwwww.
Kosovo xxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxx.
Kosovo yyyyyyyyyyyyyyyyyyyyyyyyyyyy.
Kosovo zzzzzzzzzzzzzzzzzzzzzzzzzzzz.

њихова бројна стања, може се закључити да је до 15. 10. од снага ГА „Е" кроз Косово прошло око 40.000 до 50.000 људи, а имало је проћи још 250.000 до 270.000.

- Од албанских квислиншких снага на Косову су постојале племенски груписане јединице (бригаде) јачине 1.000 до 1.500 људи, наоружане само личним наоружањем и лаким минобацачима. Са већ наведеним снагама око Бујановца и Кончуља, бројали су око 33.000 људи.

- У долини Ибра, од Митровице до Рашке, путеве су обезбеђивали два недићевска и један батаљон белогардејаца укупне јачине око 1.000 људи и неколико батаљона албанске квислиншке милиције;

- Од четничких снага, на Косову и у западној Србији су били: 1. Косовски корпус, око Медвеђе и Тулара, јачине око 1.000 до 1.500 људи (већина мобилисаних) и 2. Косовски корпус на Копаонику, Рогозни и Мокрој гори, који је крајем септембра имао 365 и Јаворски корпус, западно од Рашке, са око 100 људи.

Од снага НОВЈ биле су за ослобођење Косова предодређене следеће јединице ГШС:[1]

Под командом оперативног штаба Косова

- 2. и 3. Косовско-метохијска бригада, на планинама Рујена (ј/и од Бујановца) у сталним борбама са немачким снагама које су се повлачиле правцем: Скопље - Бујановац - Гњилане - Приштина, укупне јачине око 1.200 бораца;

- 5. Косовско-метохијска бригада 500 бораца, јужно од Медвеђе и Тулара, у борбама са четницима 2. Косовског корпуса и албанским квислиншким јединицама.

- 1. и 4. Косовско-метохијска бр. у с/и Албанији у продору ка Ђаковици у борбама са 21. СС див. „Скендербег" и квислиншком милицијом, укупне јачине око 2.000 људи;

- Шаљски ПОд (80 до 100 бораца) на ј/з падини Копаоника.

Под командом 13. корпуса

- 46. див. северно од Бујановца у борби са немачким и албанским квислиншким снагама, укупне јачине око 10.000 бораца;

- 24. див. западно од Ниша, јачине око 2.200 бораца;

1 Оперативни штаб Косова (к-нт Фадиљ Хоџа а полит. комесар Крсто Филиповић), одлуком ВС од 2. 9. био је потчињен ГШС. Ради лакшег командовања, Космет је био подељен на источну (Косово) и западну оперативну зону (Метохија), па су, сходно томе, били оформљени и штабови зона. Косовска ОЗ, која је истовремено била и Оперативни штаб Косова, командовала је са 2, 3. и 5. Косовско-метохијском бригадом и Шаљским ПОд, а штаб Метохијске ОЗ са 1. и 4. Косовско-метохијске бр. а Овај штаб, такође, ради ефикаснијег командовања био је оперативно везан (потчињен) ГШ ЦГ (2. Ударни корпус).

- Ибарски ПОд, на западним падинама Копаоника, око 800 бораца.

Од бугарских снага, за предстојећу Косовску операцију ангажована је 2. А (4, 6, 9. и 12. под, 2. кд и окбн), са главним снагама око Ниша и Прокупља и помоћним (2. кд без 4. кп) око Врања, укупне јачине око 40.000 људи. У ствари, дејство 2. А је II армијска етапа, јер јој је I етапа завршена њеним избијањем у Поморавље.

Од снага НОВ Албаније, заједно са 1. и 4. косовско-метохијском бр. НОВЈ имале су да дејствују и 3. и 5. албанска бр., које су по позиву ВШ НОВЈ прешле на Космет.

Моментални однос снага средином октобра износио је 60.000 према 35.000 или скоро 2:1 у корист ослободилачких снага, не рачунајући снаге у Македонији, али је однос у корист непријатеља стално растао због пристизања нових немачких снага, јер им комуникације у Македонији нису биле потпуно прекинуте, како је то било планирано.

План дејстава Немаца још од раније је био јасан тј. - уз оперативно и тактичко осигурање комуникација и уз ангажовање свих квислиншких снага, што пре извући јединице из Грчке и Албаније и преко Македоније, Космета и Црне Горе и западне Србије упутити их у Босну а потом даље на север.

План Главног штаба Србије био је:

- Да постојећим снагама на Копаонику и око Подујева (Ибарски и Шаљски ПОд и 5. Косовско-метохијска бр.), даље, ударима по комуникацијама и немачким осигуравајућим снагама и по повлачећим колонама наносе губитке и спречавају им уредно и брзо повлачење са Косова и да уништавају албанске квислиншке снаге. Проблем ове групације је био у малом бројном стању у односу на задатке и у недостатку муниције и експлозива, јер је дотур био ризичан.

- Да снагама северно од Бујановца (46. див. и 2. и 3. Косовско-метохијска бр.), у садејству са бугарском 2. кд., не дозволи Немцима продор на север ка Врању већ да сталним нападним дејствима разбија и уништава снаге које обезбеђују Кончуљски теснац, који Немци користе за извлачење ка Косову и да буду у готовости да у одређеном моменту пређу у одлучни напад правцем: Бујановац-Гњилане-Приштина или ка Куманову.

- Да са 1. и 4. Косовско-метохијском бр. у садејству са 3. и 5. бр. НОВ Албаније, ударом из Албаније ка Ђаковици, Пећи и Призрену, уништи непријатељске снаге у Метохији и у садејству са снагама које нападају од Бујановца и Куршумлије да настави са уништењем непријатеља на Косову;

- И најзад, да бугарска 2. А (4. 6. 9. и 12. пд и оклопна бр. ојачана једним кп.) у садејству са 24. див НОВЈ, по ослобођењу Ниша и Лесковца, главним снагама енергично дејствује правцем Прокупље-Куршумлија-Приштина а помоћним (једна пд) правцем Лесковац-Медвеђа-Приштина, са циљем да што пре пресече комуникацију: Приштина-Митровица-Краљево. По овлађи-

вању Приштином, обезбеђујући се делом снага са правца Краљева и Новог Пазара, чврсто овладати простором: Подујево-Митровица-Приштина и утврдити га за одсудну одбрану. Потом, главни удар нанети ка Скопљу а помоћни ка Гњилану и даље ка Бујановцу и у садејству са бугарском 1. и 4. А и јединицама НОВЈ уништити пријатеља на територији Македоније.

Колико је кроз доступну документацију познато[2] избијање на Косово није временски прецизирано, али пошто се имало у плану да се пресече одступница ГА „Е" а бугарска 2.А је у свом саставу имала и окбр, (око 100 тенкова) и једно време и коњ. див., може се са великом дозом логике тврдити да је иста требала из Поморавља да избије на Косово за 1 до 2 дана, јер осим албанске квислиншке милиције није било Немаца пошто је један део њих већ раније био упућен у Банат и Босну а други још нису били приспели из Грчке.

Тринаести корпус НОВЈ (22. и 47. див.) требало је да очисти ослобођену територију од заосталих непријатељских група. Друга пролетерска див, оријентисана је на правац Крушевац - Краљево, како би онемогућила Немцима стварање упоришта око Краљева. Јединице 14.К. су упућене ка Београду а делом су чистиле територију од заосталих непријатељских снага. Главни носилац борбених дејства на правцу Прокупље - Куршумлија - Приштина била је бугарска 2.А, а на праву Бујановац - Приштина наша 46. див. пред којом се нашло упориште „Бујановац" са б/г „Бредов".

Командант ГА „Е", генерал Лер, пратећи борбена дејства АХ „Фелбер" и увиђајући могућност њеног брзог слома, а тиме и стварање бреша оперативних размера у поретку групације „југоисток" и брз продор 3.УФ кроз исте, одлучио је да реорганизује систем командовања у ГА „Е" и да дивизијама и пуковима из дубине затвори те бреше и да изнађе нове путеве за извлачење, јер АГ „Фелбер" и к-да „југоисток" за то нису имале потребне снаге. У вези с тим, средином октобра је предузето:

- Преместио је своје МК из Солуна у Стари Трг, код рудника Трепче, 14. 10. и тако се нашао на раскршћу нишко-косовског и скопско-косовско-краљевачког оперативно-стратегијских праваца и у центру збивања најдраматичнијих догађаја, јер је од његовог начина руковођења - командовања зависило да ли ће се његове јединице извући са Балкана или ће нека од њих, а можда и све оне, поклекнути и предати се противнику.

- Штаб 91.АК оставио је и даље у Солуну са задатком да руководи извлачењем, сређивањем и упућивањем јединица у Македонију.

- Штаб 22.АК из Јањине (Грчка) пребацио је у Скопље са задатком да командује снагама у Македонији и да по прихвату јединица из Грчке исте упућује на Косово у састав импровизованог корпусног штаба „Шолц".

- Штаб генерала „Шојерлана" са прерогативима Корпусног штаба, са пратњом јачине до једне дивизије, из Скопља преко Приштине, Митровице,

2 Кратка историја на отечествена војна... и Блгарија в разгрома...

Рашке, Новог Пазара и Вишеграда, упутио је за Сарајево, са задатком да у свим већим местима погодним за кружну и одсудну одбрану организује јака упоришта за одбрану у којима би формирао позадинске базе за снабдевање извлачећих јединица.

- Штаб 34.АК (корпусна група „Милер“) 15. 10. из Крагујевца је пребачен у Краљево, са задатком да прихвати све немачке снаге из источне Србије и са Косова и да са њима организује оперативно упориште од Краљева до Ужица (Немци су га назвали „Крагујевачки мостобран“) са ширином 6 до 10 km и да га најодсудније брани. По пристизању нових јединица са Косова, требало је исто упориште продужити и до Дрине, па и даље ка Сарајеву.

- Штаб 21.АК, имао је још једно време остати у Тирани ради евентуалне измене снага и садејства са снагама у Грчкој. Касније се имао пребацити у Подгорицу или Скадар ради бољег увида у извлачење својих јединица у Црну Гору. Делом поморских формација које су му стајале на располагању (око 5.000 људи) имао је обезбедити леви бок у случају искрцавања савезника на јадранску обалу. Ради тога је посео осматрачницама плаже погодне за искрцавање од Драча до Сплита.

- Штаб „Шолц“ (командант артиљерије ГА „Е“ са групом оперативаца и средствима везе), са прерогативима корпусног штаба, упутио је из Солуна у Приштину а касније у Митровицу да би на Косову прихватао јединице које се повлаче из Грчке и Албаније и да са истима и албанским квислинзима затвори брешу на правцу Прокупље-Куршумлија-Приштина и да ојача одбрану правца: Бујановац-Гњилане-Приштина. Он је имао под своју команду да стави б/г „Бредов“. Због важности задатка, генералу Шолцу су потчињени и артиљеријски генерал Шустер Волдер и пуковник оклопних јединица Лангер са по неколико официра и средствима везе. Генерал Шустер је одмах упућен у долину Ибра ради обезбеђења комуникације Митровица-Краљево а пуковнику Лангу су потчињени: једна полицијска чета пратећег батаљона К-ге ГА „Е“ (110 љ), један оклопно извиђачки вод (7 италијанских лаких тенкова типа „Ансалдо“), једна батерија топова и једна пионирска чета са ПТ минама, вероватно из 117. ловачке дивизије која је пар дана пре тога задњим ешелонима прошла кроз Косово за Краљево. Снаге потчињене пуковнику Лангу имале су да организују одсудну одбрану на Преполцу са предњим крајем код Куршумлије и да бугарским и снагама НОВЈ онемогуће продор на Косово.

Бугарска 2.А, која је заједно са 13.К НОВЈ учествовала у нишко-лесковачкој операцији, уместо да одмах настави са дејством и проширењем постигнутих успеха ка Косову, што је и било планирано, како би Немцима пресекла одступницу ка Краљеву, 15. 10 је задржала своје снаге на просторији Ниш-Прокупље-Лесковац да би прикупила ратни плен напуштен од стране немачке 7. СС дивизија. За то време немачки пуковник Лангер је прикупљао по Косову додељене му јединице и водио их на превој Преловац, који је посео 16. 10. а један мањи део упутио у Куршумлију да у виду претпо-

ља поседне погодне положаје. Тога дана (16. 10) на оштру интервенцију маршала Тита и генерала Бирјузова, бугарска 2.А је покренута ка Приштини и њена оклопна бригада ојачана једним коњичким пуком, већ је 16. 10. до подне била у Куршумлији где је уништила неколико немачких тенкова и присилила их да се повуку једно десетак километара (до Куршумлијске Бање). Али, уместо да одмах настави гоњење и даље разбијање још недовољно утврђених снага у Куршумлијској Бањи и на превоју Преловац, бригада је застала и без икакве даље активности заноћила 16/17. 10. код Куршумлије. Ујутру, 17. 10. још није било касно да се овлада Бањом и Преполцем и настави напад и гоњење ка Приштини, где је могла бити до подне а најкасније увече 17. 10. јер је за брдско и пошумљено земљиште располагала коњичким и својим моторизованим пуком. Међутим, треба напоменути да су услови за напад тога дана били и нешто тежи, јер су Немци до подне, 17. 10. авионима из Грчке на Косово пребацили 3. батаљон 16/22. пд (б/г „Нирсте") само са личним наоружањем и исти одмах упутили пуковнику Лангеру у Крушумлијску Бању. Моторизовани пук и коњички пук разбили су 17. 10. поподне овај батаљон и присилили га на извлачење али је исти до мрака ипак успео да поседне положаје код Преполца. И сада се понавља иста грешка у командовању. Уместо да сада са свим снагама крене у гоњење и не дозволи непријатељу одвајање из непосредног додира те тако експлоатише свој успех у бою код Куршумлијске Бање и још истога дана овлада и Приштином, доноси се одлука да се код Куршумлијске Бање пређе у одбрану до пристизања свежих снага из Ниша. У Куршумлијску Бању је 18. 10. пристигла бугарска 4.пд а преко Лебана и Тулара 12.пд где је задржана од стране албанске милиције.

Због овакве неодлучности бугарског командовања у Штаб 2.А дошао је и начелник штаба 3.УФ генерал Бирјузов, тражећи енергично дејство оклопне бригада и што брже пресецање комуникације Скопље-Краљево. Али ни то није помогло. У цео систем командовања увукла се опрезност до те мере да је паралисала сваку даљу акцију.

У међувремену, б/г „Лангер" је од 17. до 22. 10. ојачавана новопристиглим јединицама: 1. батаљоном 724/104. пешадијске и 133/41. тврђавске дивизије, што је укупно износило шест немачких према двадесет бугарских батаљона. Касније, на оба крила немачког поретка на Преполцу доведене су албанске квислиншке снаге. Тако је 22. 10. отклоњена опасност од продора бугарских снага ка Приштини.

У рејон Куршумлије је 22. 10. стигла и 24/13.К НОВЈ и тога дана је организовано саветовање и организација садејства између бугарске 2.А и јединица 24. див. Напад 24. див., требало је да отпочне 23. а 2.А, 24. 10.

По томе, а по ранијем договору са ГСС, главни удар се имао нанети правцем Куршумлија-Подујево-Приштина и истим су имале нападати 6. и 4. бугарска пешадијска дивизија у садејству са главнином 24. див. десном и 17/24. див. на левом крилу. У другом армијском ешелону на правцу главног удара имала је наступати 9. пд. и окбр. ојачана коњичким пуком у готовости за увођење по заузећу Преполца.

Правцем: Куршумлија-Кртињак (1148)-с, Качандол-Прапштија (тт1556)-Стари Трг-Митровица имале су нападати 11. и 33/24. див. уз подршку бугарске артиљерије. Правцем Суво Рудиште (тт2017)-Циганский Гроб (тт 143)-Стари Трг имао је дивизији садејствовати Ибарски ПОд. Леви сусед 24. див. имала је бити бугарска 6 пд. дејствујући правцем: Куршумлијска Бања-Преполац (тт887)-западно од Подујева-Вучитрн а сасвим лево бугарска 4. пд. у садјеству са 17/24. див. НОВЈ правцем: Рударе-Мердаре-Подујево-Приштина.

Правцем: Туларе-Батлава и Туларе-Качандол-Приштина, као помоћне снаге 2.А имала је да дејствује бугарска 12. пд. у садејству са 5. Косовско-метохијском бригадом.

По ослобођењу Бујановца, правцем: Бујановац-Гњилане-Приштина имале су да дејствују 46. див. и 2. и 3. Косовско-метохијска бр. НОВЈ и бугарска 2. коњичка див. без 4. кп (био је у саставу окбр.).

У Метохији, правцем: Дечани-Пећ-Исток-Митровица, имала је да дејствује 1. Косовско-метохијска бр. у садејству са 3. бр. НОВ Албаније, а на правцу Ђаковица-Призрен-Урошевац 4. Косовско-метохијска бр. у садејству са 5. бр. НОВ Албаније.

Напад 24. див. НОВЈ отпочео је, како је и планирано, 23. 10. у 05.00 ч, али напад 2. А, уместо 24. 10., одложен је за један дан јер су 6. и 9. пд. још увек били у довођењу. Стога је бугарски напад отпочео 25. 10. у 08.00 ч.

Разбијајући чворове одбране и упоришта албанских легионара, 11. и 13. бр, 24. див у недовољном, или боље рећи без садејства са бугарском 6. пд, до 27. 10. овладале су упориштем Угљарски Крш (тт1298) и Кртињак (тт1148), затим чворовима одбране: Речица, Слатина, Двориште, Тачевац, Поток, Кокоровица, Тновица, Мургула, Бреце, палатна а по преласку горњег тока р. Лаб овладале су са: Житиње, Срљевице, пакашница, Качендол, а 27. 10. уз губитке од 20 погинулих и 30 рањених, одбијене су са утврђених чворова с Ржана и с Сељанце (10 км до Старог Трга) да би 28. 10. уз губитке од 5 погинулих и 8 рањених овладале упориштима Прапштија (тт1556) и с. Бајгора.[3] У замаху овога боја, без арт подршке и без обећаног садејства са Бугарима, штаб 24. див. и штабови бригада су запоставили борбено осигурање својих јединица у нападу па на Оштром Копљу (1790), на гребену Копаоника, нису ни приметили немачку осматрачницу, већ су јединице хитале Старом Тргу, где се, добро осигуран, налазио штаб ГА „Е“, што обавештајне службе у то време нису успеле да открију.

Сутрадан, 29. 10, главне снаге 24. див. (11. и 13. бр), и даље без садејства са бугарском 6. пд. избиле су пред Црни врх (тт1380), али су одмах ујутро биле нападнуте сасређеном ватром немачких снага, доведених из Митровице и

3 Под упориштем у овом смислу треба подразумевати и отпорне тачке на погодним земљишним или урбаним објектима, подешеним за дуготрајнију одбрану јер су такве називе за те објекте примењивале и непријатељске снаге.

Подујева и том приликом су разбијене, претрпевши преко 13% губитака (92 погинулих 138 рањених и 93 нестала борца)[4] Пошто су уз велике напоре извукли и средили разбијене јединице, штабови су се одлучили на повлачење и 29. и 30. 10, до пада мрака, уз прихват од стране 17. бригаде, доведене из Рудара, успели су повући разбијене снаге ј/з од Куршумлије у рејон с. Жагрова Мирница-Трмка, док је 17. бр. упућена у рејон с. Палатна-Житиње-Сиљевица, ради борбеног обезбеђења и даљег одржавања додира са непријатељем.

Бугарска 6. пд., такорећи с марша, уведена је у напад на Преполац 25. 10. и пошто га није могла освојити на препад, почела је опрезно, без садејства са 24. див НОВЈ, али користећи њене постигнуте успехе, десним крилом вршити обухват Преполца али по избијању у долину Лаба била је нападнута снагама са Преполца, и Оштрог Кола, па се и она после 6 дана напада (31. 10.) морала повући уз велике губитке.

Бугарска 4. пд. иако је била у I ешелону, није ни кренула са полазних положаја па је 17/24. див НОВЈ, која јој је имала садејствовати поред њеног левог крила, почела напад сама 25. 10., те је у борби код с. Мердаре и Туручица, имала непотребне губитке од 24 погинула и 42 рањена борца, што је са губицима код 11. и 13. бр. износило 389 избачених из борбе, па је и она повучена на полазни положај.

Достављајући 02. 11. извештај о овим борбама, штаб 24. див. је навео да у оваквим оперативно-тактичким условима и слабој борбености бугарских јединица, једна наша дивизија није довољна. То је било тачно и при планирању борбених дејстава ГШС је то морао имати увиду јер је у ова дејства упутио дивизију са четири пута мањим бројним стањем у односу на остале дивизије (2.300:10.000 бораца).

На помоћном правцу дејства бугарска 12. пд. дејствовала је, такође, споро, мада је испред сабе имала делове 5. косовско-метохијске бр. која јој је дејством у позадини непријатељских снага, на 5 до 7 км испред њеног фронта успешно скидала албанске квислиншке снаге са њихових положаја. Ипак, она је 31. 10, заузимањем села Препоштице, избила на 18 до 20 км с/и од Приштине, што су Немци уочили и довођењем свежих снага зауставили напад бугарске 12. пд. и 5. К-м бр. Ради тога се 5. К-м бр. оријентисала на правац Орљане-Батлава-Подујево тј. у сусрет бугарској 4. пд.

На правцу: Бујановац-Гњилане-Приштина немачке снаге су се тако упорно браниле да наша 46. див. и 3. и 4. К-м бр. и бугарска 2. кд нису имале никаквог успеха у нападу.

За све то време (15 до 31. 10.) Немцима је пошло за руком да из Македоније, кроз Косово и даље, од Рашке ка Краљеву и до Рашке преко Н. Пазара и Сјенице ка Пријепољу, проведу још око 100 до 120 хиљада људи из ГА „Е“, који су одмах упућивани на отварање, поправку и обезбеђење

4 Хронологија с 985-987 и ЗНОР. I/14 с 608-619.

порушених комуникација у западној Србији и источној Црној Гори. До 01. 11. они су потпуно напустили територију Грчке и осталих 100 до 120 хиљада људи, све до ноћи 13/14. 11, пробијало се још увек кроз Македонију.

У међувремену, 21. АК (181. и 297. пд), са својих 60 до 70 хиљада људи већ се био повукао из јужног дела Албаније и са главним снагама се нашао око Подгорице, Никшића и Требиња у намери да се преко Стоца пробије ка Мостару, јер је 2. Ударни корпус НОВЈ комуникације: Подгорица-Колашин, Никшић-Плевља, Никшић-Фоча и Никшић-Гацко толико порушио да се истима није могло кретати.

После извесних прегруписавања бугарских снага, напад бугарске 2. А је обновљен 01. 11. 1944. г., али се са полазних положаја није могло ни мањи, док се 03. 11, на правцу дејства 4. пд. није увео тенковски пук оклопне бригаде. Тиме је извршен пробој немачке одбране код Мердара и 03. 11. окбр. је најзад ослободила Подујево, а 6. пд, је десним крилом поново избила у долину Лаба код с. Крпимеј. Продором окбр. у Подујево а 6. пд. у Крпимеј, Немци су се на Преполцу нашли у полуокружењу. Уместо да делом снага блокира (веже Немце на Преполцу, а да са главнином настави напад ка Приштини) к-дант бугарске 2. А је наредио да се пређе у одбрану и кбр. је вратио ради ликвидације Преполца, 40 км северно од Приштине, а касније је повукао у Куршумлију да би је имао у резерви. Опкољени Немци са Преполца, после пар дана, по ноћи, извукли су се и освежени снагама из дубине, посели су одбрану 6 до 10 км јужно од Подујева на линији: с. Попова-Главник-Думош-Шајковац-Дражња Чука (тт10115), око 25 км северно од Приштине, чиме је прилаз Приштини поново био затворен, па су се колоне ГА „Е“ и даље могле без опасности повлачити ка Митровици. У следећој организацији напада морало се или пробити кроз Тешендолски теснац (10 км северно од Приштине), на који се Немци из повлачећих колона увек могли упутити довољно јаке снаге, или напад организовати преко јужних падина пошумљеног Копаоника, или тежиште напада пребацити на правац: Туларе-с. Прапоштица-Приштина, што због пошумљености терена није било тако погодно.

Када је отпочео напад бугарске 4. и 6. пд. на Преполац и Мердаре, напад је отпочела и бугарска 12. пд. која је до 03. 11, главнином избила на Султан Тепе (тт1028), око 10 км с/и од Приштине, а помоћним на линију: Н. Село-Софалија (6 км од Приштине), али када је обустављен напад код Подујева, обустављен је и код 12. пд и уместо да се она упути ка Приштини како би се 4. и 6. пд. омогућио поновни напад, 12. пд. је почела извлачење које се претворило у панично бекство читавих 20 км, мада за собом није имала непријатеља. Заустављена је код с Препаштица где је срећена и поново организовала напад.[5]

5 Вероватно се радило о намерно протуреним гласинама од стране агентурних елемената да су Немци пошли у опкољавање 12. пд.

На место 24. див. НОВЈ, која је у свом неуспелом нападу од 23. до 29. октобра имала велике губитке, ГШС је 06. 11. у Куршумлију упутио 22. див, која је после реорганизације имала око 10.000 бораца. Њене главне снаге (8. и 10. бр), упућене су 06.11. из Ниша у с. Сиљевица (ј/з од Куршумлије око 20 км) да би 09. 11. преузеле положаје 17/24. див. Дванаеста бригада је задржана на обезбеђењу важнијих објеката у Нишу а и она била упућена у Куршумлију.

Бугарска 6. пд. је 08. 11. обновила напад правцем: с. Крпимеј-Бајгора-Митровица а 09.11. на правац њеног дејства стигла је и 10/22. див. штитећи јој десни бок, али су обе оне остале недовољно активне. Ситуација није побољшана ни 10. 11, када је бугарска 6. пд. ојачана 4. коњичким пуком, јер се напад претворио у артиљеријски двобој уз пасивност пешадије и оклопних јединица.

Док је 22. див. НОВЈ заузимала полазне положаје код Куршумлије (09. 11.), Немцима није више била потребна комуникација: Бујановац-Гњилане, јер су се и последње заштитнице ГА „Е" биле извукле из Бујановца ка Гњилану, па је део б/г „Бредов" упућен на извлачење ка Гњилану а део се из Бујановца морао вратити ка Куманову, да би преко Скопља и Качаника био упућен ка Приштини... Бујановац је дифинитивно ослобођен 08. 11. а Гњилане 16. 11. од стране 46. див. 2. и 3. косовско-метохијске бригаде и бугарске 2. коњичке дивизије. Део б/г „Бредов", који се морао извлачити преко Куманова и Скопља, напустио је Куманово 11. 11. Немачка 22. пд. у улози заштитнице је 13. 11. под борбом напустила Скопље и преко Качаника (ослобођен 17. 11.) и Урошевца (ослободила га 2. К-м бр. 17.11), повукла се ка Приштини, коју је 19. 11. са правца Гњилана ослободила 25/46. див. Ослобођењем Приштине, немачке снаге које су се браниле јужно од Подујева делом су заробљене а делом су, јужним падинама Копаоника, извучене ка Митровици и Вучитрну.

Ојачана снагама 22. див. НОВЈ, кренула је коначно у напад и бугарска 2. А 16. 11. Дејством од Подујева, преко јужних падина Копаоника 8/22. див. НОВЈ и бугарска 4. пд. су 20. 11. ослободиле Вучитрн. Два дана касније уведена је у борбу и оклопна бригада и 12/22. див. НОВЈ, па су оне 22. 11. ослободиле Митровицу, а тога дана је 8/22. див, ослободила Трепчу и Стари Трг у коме је до 15. 11. било КМ ГА „Е".

Док су бугарска 2. А и 24, односно 22. див. НОВЈ дејствовале на правцу Куршумлија-Приштина и покушавале да Немцима пресеку одступницу, 1. и 4. Косовско-метохијска бр. у садејству са 3. и 5. бр. НОВ Албаније, водиле су тешке борбе око Дечана и Ђаковице са легионарском албанско-немачком 21. СС див. „Скендербег". Шеснаестог октобра јединице 1. К-м бр. НОВЈ и 3. бр. НОВ Албаније ослободиле су у Албанији Тропоју и упутиле се ка Јунику и Дечанима. Међутим, како су ова места била јако утврђена то је за њихово ослобођење вођена борба од 20. до 30. 10. Након чишћења терена од заосталих банди, ове две бригаде настављају дејство ка Пећи (ослобођена 17. 11) и Истоку (20. 11).

Истовремено, 4. К-м бр. НОВЈ и 5. бр. НОВ Албаније, водиле су борбу за Ђаковицу, коју су уз тешке губитке по непријатеља ослободиле 16. 10. Два дана касније (18. 10.), непријатељ је прешао у противнапад па су се наше и албанске снаге морале повући из града, али су борбе за град настављене све до 09. 11. када је Ђаковица коначно ослобођена. Из Ђаковице напад је настављен ка Призрену (ослобођен 18. 11).

Ослобођењем Митровице и Трепче (22. 11) тј. када су последње немачке заштитнице, извлачећи се из Лепосавића ка Рашкој, напустиле Косово, (25. 11) територија Косова и Метохије је била ослобођена од немачких снага али су отпор у неким крајевима и даље пружале албанске квислиншке снаге. Пошто је Ђаковица први пут ослобођена 16. 10. од стране 4. Косовско-метохијске бр. НОВЈ и 5. бр. НОВ Албаније, а тога дана је отпочела и операција бугарске 2. А на правцу Куршумлија-Приштина то говори да су борбе за ослобођење Косова и Метохије вођене 41 дан.

После боравка од месец дана у Старом Тргу код Трепче, командно место ГА „Е" премештено је 15. 11. у Сарајево, а две недеље пре тога, (02. 11) у Митровицу је из Солуна пребачен и штаб немачког 91. АК, који је под своју команду прихватио и снаге корпусне групе „Шолц" у чијем су се саставу налазиле и јединице б/г „Шустер Волден" и б/г „Лангер", о којима је већ било речи. Неколико дана пре него што су Немци напустили Скопље, штаб немачког 22. АК пребачен је из Скопља за Сарајево.

У анализи борбених дејстава за ослобођење Косова и Метохије мора се констатовати да су Немци, како из Македоније тако и са Косова, успели да извуку главне снаге ГА „Е", али се такође мора констатовати да су те јединице само на Косову имале преко 3.200 погинулих и више хиљада рањених војника, не рачунајући албанске легионарске снаге. Дивизија „Скендербег", а такође и остале албанске квислиншке формације, биле су готово уништене, и само су се њихови најситнији остаци повукли у Босну где су прикључени 7. СС див. „Принц Еуген". На Гољаку, приликом извлачења из Бујановца, због порушених комуникација, Немци су морали оставити најтежу технику и само се са личним наоружањем повући ка Приштини, што је изазвало даље слабљење морала њихових јединица.[6] Неки војно-политички аналитичари сматрају да је ВШ НОВЈ олако дао свој пристанак за

6 Код бугарских историчара има различитих мишљења о овој операцији. Издвајају се следећа три:

1. - Генерал-пуковник Пенчо Пазаров пише..." да је продор бугарске народне армије у долине Вардара, Мораве и Ибра, прекинуо повлачење немачке армије од 350.000 војника и да је овај продор обезбедио лево крило 3. УФ". Литература: „Земаљско знаме од 19. 04. 1975. г и Апостолски - нд. с. 230.

2. - Закључак колегијума војних историчара Бугарске гласи: „Друга армија је извршила постављени јој задатак. Резултати дејства 2. А у првом периоду отаџбинског рата били би много већи, да се у њен Штаб нису увукли замаскирани фашистички официри са командантом армије генералом К. Станчевим, који је касније био осуђен због противнародне непријатељске делатности. Она су смишљено успоравали дејства армије, нису на време организовали гоњење непријатеља и кочили су борбени полет армије". Лит: „Кратка историја на отечествена војна-Државно војно издателъство-Софија 1958. г. с 196.

учешће јединица БНА и НОВ Албаније у заједничким дејствима са јединицама НОВЈ, на основу чега је уследио слаб резултат дејства БНА а касније и албанске аспирације према нашој земљи.

3. - Закључак једне друге групе војних историчара: Друга армија је достигла одређени јој оперативни објекат-Косово Поље, али није могла раније да изврши постављени јој задатк-пресецање комуникација за повлачење главних снага ГА „Е". Разлози за то су били: упорна одбрана хитлероваца која је успоравала наступање, јако испресецано планинско земљиште, рђаво време а исто тако и грешке одговорних команданата учињене за време припреме и спровођење операције" Лит: „Отечествена војна 1944. до 1945". с 311 и „Живојин Николић Брка 22. див с 367".
Сличних оцена у бугарској историографији има још али оне праве оцене нема. Та права оцена је - Да бугарски народ, изузев чланова и симпатизера БРП-к, који су након капитулације Бугарске преузели власт, није био мотивисан да ратује и да гине зарад неких других савезника. Одуговлачило се или одустајало од одлучног напада, наступало се полако и опрезно и толико опрезно да ни неколико интервенција и лични долазак у јединице начелника штаба 3. УФ генерала Бирјузова, нису могли да утицу на брже напредовање бугарских ОС. Ради тога, није било ни пресецање одступнице ГА „Е" нити је тим дејствима обезбеђен бок 3. УФ, како каже генерал Пазаров, јер су се Немци, уз доста велике губитке, извукли у Босну, ради чега су бугарске ОС морале бити поново ангажоване, прво на Сремском фронту а потом и у Мађарској, што излази из оквира ове теме.

RÉSUMÉ

Jovan Maksimović

L´OPÉRATION DE KOSOVO

Malgré le fait qu´à partir du 16 octobre jusqu´au 25 novembre le gros de l´armée allemande, qui se retirait de la Grèce, a réussi à le faire par le Kosovo et la Metohija, on ne peut pas dire que cette opération n´était pas reussie. Nombre de soldats ennemis étaient tués et des milliers en étaient blessés. Il y avait aussi beaucoup de morts dans les rangs des légionnaires albanais. Par exemple, la division de Skenderbeg était presque complètement exterminée.

Јовица М. Цветковић

УРБОЕКОНОМСКИ ПРОЦЕСИ У ОПШТИНИ ЛЕСКОВАЦ НА КРАЈУ XX ВЕКА

I - УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

1. Претходне напомене

Скоро кроз цео XX век, територију и становништво, које сад обухвата општина Лесковац, обележили су процеси урбанизације или се томе стално и изнова тежило. Ти процеси, и поред деловања паланачког духа, ипак су надјачавали. Крај XX века дочекујемо са једним парадоксалним током деурбанизације, што нас је подстакло да овој теми посветимо мало пажње.

Процес урбанизације у свом тоталитету може се посматрати као урбана, социо-економска, градитељска и културолошка појава. Нас овде занима његова урбо-економска димензија као онтолошка основа духа урбанизације. Шта га чини таквим, докле се стигло и како даље?

Урбо-економски истраживачки метод, у ствари, примењен је на три основне области надлежности и интервенције локалне самоуправе као облика политичког и економског организовања локалне заједнице. Ради се о: 1) градском земљишту, 2) комуналној потрошњи и 3) стамбеној делатности.

У свом раду ослањали смо се на теоријска и стручна сазнања домаћих и страних аутора који обрађују економику локалног јавног сектора, искуства у функционисању општина у земљи и иностранству, званичне податке наших статистичких институција и податке до којих смо сами дошли праћењем рада и функционисања јавног сектора општине Лесковац. Временски задати оквир прати другу половину XX века; у ствари, последице политике урбо-економског развоја на самом његовом крају.

2. Теоријске основе функционисања јавног сектора локалне самоуправе

Јавни сектор на нивоу локалне самоуправе теоријски је нужан због немогућности тржишта да регулише оптималну понуду локалних јавних

добара, битну за егзистенцију грађана локалне заједнице. Зато се појављује потреба за интервенцијом локалних органа власти, која обавља и алокативну и дистрибутивну функцију расположивих ресурса и добара уместо тржишта. Поред других познатих видова интервенције, овде ћемо поменути само три: монопол, екстерне ефекте и јавно добро.

Природни монопол се појављује у случају када се покаже да је постојање једног предузећа економски ефикасније од постојања два или више предузећа на истом (локалном) тржишту због економије обима. Нека емпиријска искуства у Америци показала су да је природни монопол (једно предузеће) бољи у водоснабдевању и изношењу комуналног отпада. Уз нешто више просечне цене услуга, друштвени ефекат је знатно већи. Нечист монопол је, међутим, случај када монополско обављање комуналних функција може бити уз допуштање рада неколико предузећа.

С обзиром на то да је, у области коју посматрамо, монопол нужан, битно је поменути и начине побољшавања остваривања комуналних функција:

- увођење конкуренције приликом избора монополског предузећа (кроз концесионарство, на пример),

- слободније улажење нових предузећа у делатност која је од значаја за локалну привреду,

- регулисање монополског понашања кроз контролу профита и цена,

- национализација.

У случају општине Лесковац у примени су последња два начина регулације монопола (преко јавних предузећа као садашњем облику организовања) али би се могло размишљати и о постепеној примени и претходна два начина.

Објашњење за потребу монополског начина обављања комуналних делатности даје теорија екстерних ефеката. Пошто се, по дефиницији, екстерни ефекти (и позитивни и негативни) не могу економски наплатити на тржишту, а у случају локалних добара екстерни ефекти су огромни, не постоји критична маса заинтересованих предузећа да обављају неку комуналну делатност како би се формирало слободно тржиште ових добара. Са друге стране, због одређења локалног јавног добра као општег добра, локална заједница има потребу за што већим екстерним ефектима у овој области (што већи број корисника), па се нужно намеће поменута монополска регулација.

Дефиниција локалног јавног добра најбоље показује значај претходних тврдњи: (1) нема ривалитета потрошача у потрошњи (свако коришћење јавне хигијене једног потрошача ни најмање не умањује корисност другог), (2) немогуће је искључити потрошаче из уживања јавног добра (из егзистенцијалних разлога одржавања живота, а у неким случајевима је чак пожељна стимулација што већег учешћа потрошала - као што је, на пример, јавно

добро рекреативних и зелених површина). Пошто у овако рестриктивним условима нема заинтересованих произвођача локалних јавних добара, опет се нужно намеће монополска регулација обављања ових делатности од стране представничког тела локалне заједнице.

Методи регулације понуде локалних јавних добара су познати и опробани:

- контрола цена производа и услуга,

- опорезивање корисника позитивних екстерних ефеката,

- реализација урбаних средстава у пожељном развојном правцу.

У конкретној анализи појединих видова остваривања урбоекономског развоја у општини Лесковац надаље ће се видети резултати примене ових метода.

II ГРАДСКО ЗЕМЉИШТЕ И ПОЛИТИКА УРБОЕКОНОМСКОГ РАЗВОЈА

1. Градско земљиште

Основни управљачки инструменти политике развоја локалне самоуправе смештени су у оквире политике газдовања градским земљиштем (и уопште простором којим располаже једна локална заједница). Два најважнија су: урбанистичко планирање и градска рента (у нашим условима и тзв. комунални допринос). Касније ћемо видети да постоји још један моћан инструмент - политика цена комуналних добара.

После Другог светског рата постојали су још код нас различити системи управљања градским земљиштем, али је генерална оцена да значај политике управљања градским земљиштем никад није схваћен и на прави начин валоризован. Независно од тога, уз помоћ различитих побочних државних механизама финансирања, постигнути су значајни резултати у урбаном развоју наших градова. Такав је случај и са Лесковцем:

- почев од пописа из 1981. године број станова надмашује број домаћинстава (у1991. за 5%),

- степен урбанизације општине Лесковац приближава се нивоу од 50%.

- површина урбаних станова по становнику од 1961. до средине 90. година порасла је са 8,5 на 20,5 m^2,

- разводна електрична мрежа по становнику у истом раздобљу порасла је са 4,6 на 8,7 m,

- дужина уличне мреже по становнику порасла је са 1,2 на 3,5 km а површина са 11,4 на 48,7 m^2.

Не валоризујући посебно овакве трендове, треба скренути пажњу да је од 80. година процес урбанизације у општини Лесковац изразито успорен, са претњом укидања даљег раста, пошто је механички прилив становништва у

главни урбани центар - град Лесковац - готово заустављен, а од 1996. године по први пут је забележена негативна стопа природног прираштаја (!?). Несумњиво је да је економски развој најважнији виновник оваквих токова, па ће о томе касније бити више речи.

Основу политике градског земљишта чини усмерена креација позитивних екстерних ефеката, расподела тих ефеката између учесника који је креирају и производња нових екстерних ефеката. Позитивни екстерни ефекти у овој области појављују се у крајњем ефекту као побољшање услова живота грађана и пословања привредних субјеката кроз све бољу инфраструктурну опремљеност постојећих и нових локација. Главни креатори ових екстерних ефеката су: локална управа градским земљиштем и за урбанистичко планирање (код нас је то Дирекција за урбанизам и изградњу), који усмерено производе позитивне ефекте, и остали приватни учесници (грађани и привредни субјекти), који то раде спонтано кроз своје активности. Главна „копча" у политици развоја градског земљишта јесте успостављена мера расподеле ових ефеката између њихових креатора. Расположиви инструменти су:

- урбанистичко планирање и нормативи,

- накнада за коришћење и уређивање градског земљишта (плус, у нашем случају, тзв. комунални доприноси),

- опорезивање пораста цена градског земљишта.

Наћи оптималну меру у употреби ових инструмената је срж сваке добре развојне политике. При томе треба разрешити низ недоумица: тешкоће у мерењу погодности локација због непостојања тржишта градског земљишта (метод лицитације или метод симулације), проблеми у наплати накнада, да ли је боље јаднократна продаја неграничног права коришћења градског земљишта (као што је сада код нас) или дугогодишњи закуп (као што је у другим земљама са јавном својином над градским земљиштем) и друге.

Најважнији финансијски извор развојне политике је накнада за коришћење градског земљишта (или градска рента). У земљама западне Европе овим инструментом преусмери се 2-8% дохотка локалне привреде за локалне развојне потребе. У нашем случају због неразвијености система наплате и неадекватних модела примене, не убере се ни два промила од расположивог народног дохотка који се произведе у граду. Зато се прибегава другој законској могућности, тзв. комуналном доприносу (уствари, накнада за коришћење комуналних добара од општег интереса), због лакоће и аутоматизма наплативости и економске снаге пореских обвезника. Он је сада најважнији инструмент развојне политике Општине, али са управљачке тачке гледишта далеко од развојних потреба. Тако долазимо до ситуације да остали креатори позитивних екстерних ефеката (грађани и привредни субјекти) бесплатно користе највећи део ових ефеката, док главни креатори (као представници локалне заједнице) немају средстава за осмишљену разво-

јну политику. На тај начин пропушта се прилика да се примени и редистрибутивна улога локалне управе (из угла праведности), јер највећи корисници позитивних екстерних ефеката (нпр. у ужем пословном језгру града) релативно најмање плаћају за положај своје локације, иако је њен „квалитет" колектина креација целе заједнице у више генерација а најмање њихов допринос.

2. Политика урбоекономског развоја

Политика развоја локалне самоуправе у непосредној је вези са нивоом развоја привреде коју продукују привредни субјекти на њеној територији. Та непосредна мера је народни доходак по глави становника. Што је већи доходак по глави становника, веће су креације позитивних екстерних ефеката, убирају се већа средства за развој локалне инфраструктуре, која са своје стране производи нове позитивне екстерне ефекте за боље пословање привредних субјеката. И обрнуто, код пада дохотка, какав је наш случај током деведесетих година.

Најдиректнија веза локалне самоуправе је са тзв. малом привредом (у области трговине, угоститељства, туризма и занатства), зато што је то најбољи произвођач позитивних екстерних ефеката у граду и интегрални саучесник у његовим развојним потенцијалима, а креирање ових ефеката (односно, погодности локација) најважнији је задатак у развоју. Да би се тај задатак остварио, неопходно је да изразита реткост грађевинског земљишта, као производног ресурса, буде ценом употребе алоцирана на оптималан начин. Главни алокативни инструмент, међутим, како смо напред видели, није расположив у довољном обиму. Зато ће у наредном периоду један од најважнијих задатака бити израда правог модела убирања градске ренте.[1]

Ту је и веза са остатком привреде која је смештена на локалном простору. Према Тајбаутовом моделу развоја градова, понуда коју једна локална самоуправа може да пружи својом инфраструктуром за живот и пословање одлучујућа је приликом избора власника капитала где ће га просторно сместити. Зато је политика инфраструктурног развоја у целини у директној вези са укупним привредним развојем локалне самоуправе. У односу на друге градове у Србији сличне величине, Лесковац је у периоду после Другог светског рата, у овој области имао знатно неуспешнију развојну путању[2], па се према инфраструктурним показатељима у Просторном плану РС (средином 90-их година) сврстао у средње индустријализоване градове.

Целина развоја локалне самоуправе најбоље се прати преко тзв. „прагова инфраструктурног развоја". На овом месту се преламају и укрштају политика развоја градског земљишта, комуналне привреде и стамбене делатности

1 Додуше, овде треба,напоменути да се овај модел најдоследније може примењивати у великим градовима (преко милион становника) у којима је притисак тражења за погодним локацијама велики.

2 Независно од значајног развојног помака у времену, који смо утврдили у овом поглављу.

(све у директној надлежности локалне самоуправе) са политиком привредног развоја. Сваком прагу инфраструктурног развоја одговара достигнути степен комуналног стандарда, а овима достигнути ниво локалне привредне структуре. И vice versa.

Начелно, прагови инфраструктурног развоја могу се поделити у три нивоа:

I - почетени праг: „струја, пут и вода" (за градове до 20.000 становника),

II - средњи праг: градска чистоћа, канализација, јавни градски саобраћај у почетном облику (градови од 20.000 до 100.000 становника),

III - квалитативни праг: топлофикација и гасификација, регионални водоводни системи, рециклажа неорганског и органског отпада, станица за пречишћавање отпадних вода и сл.

Сваком прагу нужно одговара и одређени степен развоја локалних комуналних предузећа - пословање без профита, са профитом и са порастом квалитета услуга.

У општини Лесковац на делу су сва три прага инфраструктурног развоја. У централним градским зонама понуда локалних јавних добара је из трећег прага, а у неким периферним насељима није комплетиран ни први праг. Изградња водосистема „Барје" је очигледно значајан искорак у квалитативној понуди комуналних добара на значајном делу територије општине, али га не прати (нарочито деведесетих година) потребна производна структура локалне привреде. У овом тренутку на затеченом нивоу народног дохотка по становнику општине (око 1.000 УСД) није реално очекивати проширење понуде локалних јавних добара из трећег прага инфраструктурног развоја. Интересантно је још поменути да су, по принципу угледања, и друга два урбана насеља у општини (Грделица и Вучје) закорачила у сва три нивоа инфраструктурног развоја, иако имају изразито ниску густину насељености, и то им на нивоу достигнутог дохотка по глави становника реално не припада. Међутим, са становишта политике развоја општине као целине, то има својих оправдања.

Теоријски проблем „прагови инфраструктурног развоја" полази од континуалног пораста тражње за комуналним добрима и дискретног (скоковитог) пораста понуде. Континуални пораст тражње одређен је законитошћу стопа раста потреба потрошача (природни и миграциони раст становништва, раст потреба у количини и квалитету). Дискретан (скоковит) раст понуде одређен је нерационалношћу изградње инфраструктурне мреже „на парче" и потребом за изградњом мреже која ће се исплатити на дуги рок. У овом случају увек је проблем великих почетних трошкова по јединици потрошача. Допунски проблем код ширења градова је повећање почетних укупних трошкова градње при преласку на шире прстене развоја, независно од површине и густине насељености нових прстенова. У сваком случају, за сваки праг развоја могуће је утврдити оптимум понуде и тражње за комуналним добрима, тако да је могуће планирање следећих прагова развоја. Ово

је, истовремено, изванредан инструмент политике развоја локалне самоуправе, поготово ако је прати политика промене структуре локалне привреде као реалног носиоца средстава за реализацију сваке политике развоја. У противном, ако нема одговарајућег дохотка по становнику, какав је случај код нас деведесетих година, алтернатива је повећање броја становника по јединици градског земљишта (угушћавање), што је са економско-развојне тачке гледишта лакше. Међутим, додатни проблем може да избије на површину, јер, како смо напред утврдили, пораст урбаног становништва у општини се крајем деведесетих све више сатурира, па ускоро неће више бити понуде за угушћавање. А распон исплативости рада комуналних служби са датом инфраструктуром налази се између 150 и 600 становника по хектару. Између је оптимум који сваки град мора да нађе.

Како су расположиви инструменти политике развоја примењивани у општини Лесковац:

1. Проблем недостатка критичне масе средстава за прелаз у наредни праг инфраструктурног развоја наводио је стално на избор лакшег решења на кратак рок - повећање броја корисника постојеће инфраструктурне мреже. То је, са своје стране, повећавало искоришћеност постојеће мреже, али је још више дисперзовало постојећа средства, па развој града није био организован и усмерен.

2. Доношењем генералног урбанистичког плана за град Лесковац сачињена је добра полазна основа за усмерен социо-економски развој општине. Но, нерешено и неуређено својинско питање на градском земљишту које дестимулише приватне инвеститоре, а нарочито недостатак економског знања о димензијама проблема и начинима његовог решавања, условио је да се у развојном смислу не удаљимо много од полазних основа. Као лакшем решењу, прибегавало се поново решењу изнетим напред, под бројем 1 - угушћавању искоришћености постојеће мреже.

3. Најважнији фискални инструмент политике развоја, накнада за коришћење градског земљишта („градска рента“) развијен је тек у рудиментарном облику. Од Другог светског рата наовамо требало је неколико деценија да он буде уопште уведен као инструмент у политици развоја. И тада, као и сада, инфраструктурна политика остваривана је преко других побочних извора - инвестициони фондови, накнаде инвеститора - што је обезбедило напред утврђени урбани развој, али не и његов квалитет. Израда одговарајућег модела примене овог инструмента и утврђивање оптималног обима издашности, био би први у наредном периоду.

4. Уместо ове накнаде, на делу су друга два инструмента развоја: накнада за уређивање градског земљишта (некадашња „накнада инвеститора“) и накнада за коришћење комуналних добара од општег интереса („комунални допринос“). Проблеми са првом накнадом су вишеструки: факултативног је карактера, неки теоретичари сматрају да чак и није јавни приход (са чиме се

ми не слажемо), релативно је великог обима, наплаћује се од инвеститора унапред и одједном, или у тек неколико месечних рата, што значајно оптерећује трошкове градње и успорава је (није чудно да је инвеститори избегавају на све могуће начине). Измене у примени овог инструмента требало би да буду крупније у правцу разрешавања назначених проблема, како би била погоднији инструмент развојне политике у прелазном периоду док се не развије модел „градске ренте".

Накнада за коришћење комуналних добара (тзв. комунални допринос) de facto једини је фискални извор инфраструктурног развоја (пошто претходна два морају махом да покривају текућу и заједничку комуналну потрошњу). То је замена за некадашње локалне инвестиционе фондове и, по неким истраживачима, не постоји нигде у свету па је треба укинути. Наш је став да, према искуству функционисања у општини Лесковац, то није реално ни потребно све док се не развије модел „градске ренте". Проблем са овим инструментом је што га плаћају само послодавци са целе територије општине (из дохотка од пољопривреде, самосталних делатности и предузећа), али не и грађани који су такође корисници изграђене инфраструктурне мреже. На начин како се примењује (чисто фискалан) нема снагу управљачког инструмента развоја какву има „градска рента". Допунски проблем је што је лимитиран одговарајућом одлуком Владе те на дуги рок не може да се планира његова финансијска издашност. И у овом погледу, потпуно је обрнуто са „градском рентом", која је у потпуној надлежности општине. Међутим, добра страна ове накнаде је да је она релативно издашан и ефикасно наплатив извор средстава, што је битно за континуитет започете инфраструктурне изградње. Добра страна му је, што поменути истраживачи не запажају, и то што обвезници са целе територије општине (а не само града) ипак морају да партиципирају у инфраструктурном развоју града (и општине) јер су и сами корисници постојеће и будуће мреже као локалног јавног добра (што систем „градске ренте" не може да обезбеди).

5. На крају ћемо поменути и самодопринос и локалне комуналне таксе као, такође, инструменте развоја локалне самоуправе, али због факултативности, односно мањег инструменталног значаја, нећемо их елаборирати.

Политика цена комуналних добара и услуга није предмет разматрања у овом поглављу, али ћемо је због целовитости излагања обрадити. Поготово ако се зна да прелазак у више фазе (прагове) инфраструктурног развоја захтева све више напуштање фискалних инструмената као извора финансирања и прелаз на наплату од непосредних корисника кроз цену локалних комуналних добара, као најефикаснијем тржишном механизму алокације ресурса.

Из угла микроекономике комуналне привреде поставља се крупан, скоро непремостив, захтев. Због општих карактеристика јавног добра per se, приступ његовој употреби мора да буде лак и масован. То изискује ниске цене. Да би се постигло управо то, односно одговарајући ниво понуде комуналне привреде, потребна су велика средства - дакле релативно високе цене.

Циљ се покушава постићи природним монополом у грани комуналне делатности (због економије обима, тј. опадајућих приноса), али један произвођач се понаша монополски па нужно продукује више цене и истовремено умањење понуде. Улога надзора и контроле органа локалне самоуправе овде је незамењива, али је она теоријски неефикаснија од тржишта. Као помоћно средство ради повећања ефикасности пословања монополског предузећа може се понудити акционарско организовање ових предузећа (што је најновијим Законом о концесијама и омогућено).

Пошто се општина Лесковац у свом развојном стадијуму налази, уопштено посматрано, у другом прагу инфраструктурног развоја, овом нивоу, као што смо напред рекли, одговара организовање комуналних предузећа са профитним пословањем. Садашње одржавање цена комуналних производа и услуга на нивоу тзв. просте репродукције не одговара достигнутој развојној фази, а поготово ако се жели прелазак у трећи инфраструктурни праг развоја. Уосталом, најновије измене прописа који регулишу ову област омогућују формирање цена изнад нивоа просте репродукције. Да би се ипак избегла евентуална изненађења, прелазак на нови систем, како неки урбоекономисти предлажу, треба уговорно регулисати на тај начин да се доказани проценат обарања трошкова пословања дели између предузећа и локалне заједнице по принципу, рецимо, половичног признавања пораста цене (и тиме профита). Потпуни прелаз на нови систем пословања и цена је, међутим, за сада, према достигнутом дохотку по глави становника, односно просечној заради у општини, немогућ. У сваком случају, тај прелаз мора бити синхронизован са изменама система финансирања ове области из локалних јавних извора.

III КОМУНАЛНА ДЕЛАТНОСТ

Под комуналном делатношћу у овој анализи подразумева се скуп привредних органа које су у надлежности локалне власти, из теоријских разлога које смо напред објаснили, за чије обављање су организована посебна предузећа (не нужно, али у нашем случају су то јавна предузећа). Са функционалне тачке гледишта (и егзистенцијалне, у првом реду) организовање обављања комуналних делатности на својој територији је најважнији задатак локалне самоуправе.

Кроз историју развоја локалне самоуправе постојало је мноштво делатности које су имале комуналну функцију, од којих су неке изгубиле свој значај и угасиле се, а друге су повећале свој значај па се због економије обима организују на државном, односно чак међународном нивоу. Као пример првих наводимо јавна купатила која су још у Римском царству била важна комунална (и друштвена) делатност, да би се, са развојем кућних купатила, њен значај изгубио. Занимљиво је да из одређених локалних разлога ова делатност, у свом маргиналном облику, функционише и у Лесковцу (у оквиру ЈКП „Водовод"), обављајући своју комуналну и социјал-

ну функцију. Као пример других комуналних делатности наводимо сигурносну функцију која је са нивоа локалне самоуправе прешла на ниво државе (мада се у неким земљама ова функција у рудименторном облику задржава и данас на локалном нивоу - енглески bobly нпр.), или електроенергетску преносну мрежу која је од локалне делатности у прошлом веку доспела до ситуације да се рационално може организовати тек изван државног оквира.

У овом поглављу анализираћемо само оне делатности које у модерним системима локалне самоуправе чине основу комуналне функције и које су примерене величини града у нивоу развијености општине Лесковац. При томе ћемо поштовати врло практичну, и са аналитичке тачке гледишта врло важну, поделу комуналне делатности на:

1. Службе заједничке потрошње
2. Службе индивидуалне комуналне потрошње.

Критеријум поделе је формиран у оквире система финансирања ових служби (из јавних извора или из цена комуналних добара), али су и други критеријуми одлучивали, што ће се видети из тока излагања. На овом месту само скрећемо пажњу да подела није тако стриктна и да неке службе, или неки њихови делови, а нарочито кроз проток времена и развојем, могу спадати и у једну и у другу врсту службе. А кроз анализу ћемо видети да је тај прелаз чак и пожељан.

1. Службе заједничке комуналне потрошње

Рад ових служби везан је за буџетски систем финансирања с обзиром да у највећем делу није могуће персонализовати конкретног корисника, а у неким случајевима, из угла теорије јавног добра која је на почетку објашњена, пожељно је што масовније учешће корисника тако да је идентификација корисника бесмислена (или превише скупа). Основу финансирања чине: накнада за коришћење и уређивање градског земљишта, накнада за коришћење путева, комуналне таксе, партиципација у порезима на имовину и пренос некретнина и слично. У службе заједничке комуналне потрошње спадају: уређење улица и тргова, одржавање зелених површина, јавна хигијена, уређење гробља и служба сахрањивања, „мали урбанизам", ватрогасна служба, саобраћајна милиција, јавна паркиралишта и гараже, пијаце и кланице, јавна расвета и др.

а) Уређење улица и путева

Ова комунална служба обухвата изградњу, уређивање и одржавање улица, тротоара и локалних путева у општини. Финансира се из локалних јавних извора: накнада за путеве, за уређивање градског земљишта, као и прописаном партиципацијом грађана, односно републичких фондова за путеве, када је локална улица или пут од регионалног односно магистралног значаја. Најбоље је кад је везана за службу која управља градским земљиштем (код нас је то у оквиру Дирекције за урбанизам и изградњу).

Општина Лесковац располаже са 614 km путне мреже, од чега је 320 km (52%) са савременим коловозом (просек за Србију је 58%). Дужина путева од локалног значаја (у надлежности су општине) износи 397 km, од чега 38% са савременим коловозом, односно 152 km (просек за Србију 40%).

Само град Лесковац располаже са 225 km улица укупне површине 1,3 милиона m^2, просечне ширине 6m. Располаже још и са 640.000 m2 тротоара.

У општини је регистровано нешто преко 20.000 аутомобила што је 132 аутомобила на 1.000 становника (у развијеним земљама је око 150)[3], а у Србији 131).

Изградња, уређивање и одржавање путева и улица у непосредној је вези са проблемом даљег ширења аутомобилског саобраћаја због ограничености површине града и уличне мреже, као и повећаних друштвених трошкова аутомобилског саобраћаја у граду. Допунски проблем за општину Лесковац је у површини општине и броју насељених места (највећем у Србији) који захтева знатне трошкове употпуњавања и одржавања локалне путне мреже. По овом основу општина може на убедљив начин да потражује допунска средства из републичких путних фондова, уз сопствену партиципацију наравно, што досад као аргумент није озбиљно коришћено. Резултат је релативно неразвијенија путна мрежа у односу на друге општине сличне величине. Једно упоредно истраживање за општину Врање је то недвосмислено показало.

Неусмерено и непотребно ширење града утиче на густину насељености и прерано доводи до преласка у следећи праг инфраструктурног развоја. Проблем са уличном мрежом је такав да изазива увек претходне трошкове за изградњу основних инфраструктурних мрежа које се полажу дуж улица. У подручјима малих густина трошкови изградње ове мреже по становнику су огромни, практично недоступни за ту густину, а и садашњи ниво дохотка по становнику у општини Лесковац. Због тога у оваквим насељима (Васково, Сточна пијаца и др.) годинама нема изграђене уличне мреже. Због свега тога процес угушћавања је заустављен, што допунски појачава проблем и временски се удаљава од реализације.

Град Лесковац по својој величини (65.000 становника) полако улази у зону развоја када је нужан градски јавни саобраћај. Стратегија развоја у овој области то мора да уважава све више. Разлог је једноставан: „за исти број превезених путника аутомобил заузима 10-30 пута већу површину коловоза од возила у јавном градском саобраћају.“[4])

б) Уређивање зелених површина

Град Лесковац располаже са 18 паркова укупне површине 13.000 ha. Достигнути стандард у градовима развијених земаља је 20 m^2/становнику

3 Овај и остали слични урбанистички подаци надаље преузети су из књиге „Урбана економика“ Г. Милићевића

4 Ибид. стр. 199

свих зелених површина, док је просек у Србији тек 5 m^2. У Лесковцу, према подацима само за паркове у 1996. години, тај просек је само 2 m^2 по становнику. Главни непријатљ зелених површина је аутомобил и напред утврђена концепција развоја града непрекидним угушћавањем становања и пословања на постојећој инфраструктурној мрежи, а број расположивих локација се због тог тренда све више смањује.

Лесковац треба да реши проблем непостојања концепције озелењавања града у којој би распоред зелених површина (предвиђен ГУП-ом) био повезан дрворедима. Пошто је град још увек довољне величине да се може препешачити од сваке периферне тачке до центра за 20 минута[5]), у летњим месецима немогуће је стићи до центра без великих тешкоћа због недостатка одговарајућих повезаних дрвореда.

С обзиром на високе трошкове изградње и одржавања зелених површина, концепт би требало да се развија у правцу активирања грађана по месним заједницама и четвртима уз финансијску и стручну партиципацију Дирекције за урбанизам и изградњу.

в) Јавна хигијена

Ово је најзначајнија комунална служба у граду, с обзиром на познату и дугу историју разних епидемија. Од 31 града у Србији који се статистички прате, само 10 имају мањи број расположиве механизације од Лесковца. Према процењеним подацима (нема тачних јер се одвоз комуналног отпада мери према површини а не количини), годишња продукција комуналног отпада је близу 50.000 тона, од чега 23.400 производи становништво. Укупно се чисте 232 улице, од чега редовно само 64.

С обзиром на процењену количину комуналног отпада, да би се утврдила оптимална величина понуде услуга ове службе, неопходно је димензионирати укупну количину комуналног отпада по становнику и њене варијације по сезони и саставу. Нека истраживања су показала да је количина комуналног отпада код мањих градова 100 kg по становнику годишње а код већих и преко 500 kg. Претходно показане процењене количине за град Лесковац од око 330 kg по становнику или су прецењене или становништво реално продукује повећане количине отпада. У сваком случају, треба извршити реалну процену количине комуналног отпада како би се одредила динамика даљег раста ове службе.

Она је мешовитог карактера у погледу финансирања јер се извор финансирања, буџет и цена услуге формирају по индивидуалном кориснику. Други извор је могуће димензионирати одговарајућом политиком цена и начина обрачуна. Досадашње искуство у Лесковцу полазило је од утврђених површина и цене по јединици површине, што је дестимулативно за становништво и правне субјекте. А посебан парадоск је код привредних суб-

5 По К. Доксијадису то је мера оптималне, хумане величине града, а он се утврђује на оквирни ниво од 50.000 становника

јеката, који у последњој деценији, због пада физичког обима производње, све мање производе комунални отпад али им се трошак изношења не смањује. Зато о увођењу система наплате на основу количине треба одмах размишљати, поготово и најпре у случају правних субјеката. Увођење истог система за становништво је нешто сложеније јер захтева велике трошкове улагања и појачану едукацију целокупног становништва, а све то без добрих припрема и много времена није могуће извести.

Према нашем искуству из 1998. године, годишњи издатак домаћинства у Лесковцу које живи на просечној величини плаца од 4 ара је око 70 ДЕМ, односно 20 ДЕМ по становнику. У развијеним западним земљама, које имају дуго искуство у раду ове службе, просечан годишњи издатак по становнику је преко 100 ДЕМ. То значи да је садашњи ниво цена код нас већ добро димензиониран, само треба тражити бољу унутрашњу структуру њене наплате и реализације.

Што се тиче организовања предузећа која се баве јавном хигијеном, искуство на Западу је показало да она морају да буду велика, у монополском положају (ексклузивно право само једног предузећа), организована на акционарском принципу, са већинским или мањинским учешћем капитала локалне управе и концесионарски продатом ексклузивном праву обављања делатности на једној територији. Најновији прописи који регулишу ову област - закон о акционарству и закон о трансформацији друштвеног капитала - омогућују управо да се постојећа јавна предузећа организују тако да се искористе све напред поменуте могућности побољшања ефикасности обављања ове комуналне делатности.

Из угла прагова инфраструктурног развоја, општина Лесковац са садашњим нивоом народног дохотка по становнику, не може скоро очекивати прелаз у трећи праг у овој области, који обухвата селекцију и рециклажу комуналног отпада. У овом тренутку најприоритетније питање је изградња савремене депоније комуналног отпада на пројектованој локацији „Жељковац", а у најсмелијим пројекцијама организовање и изградња рециклажних центара може доћи на ред тек после 10 година. Вишегодишње одлагање реализације пројекта изградње одговарајуће депоније (због недостатака критичне масе средстава од 2,5 милиона ДЕМ) поскупело је текуће трошкове изношења отпада на већој даљини, што је скратило амортизациони век постојеће механизације и, уместо прелаза у III праг инфраструктурног развоја, погоршано је стање у II прагу.

г) Јавна расвета

Јавна расвета се јавила први пут у II веку нове ере! Улога јој је продужетак „градског распореда времена", повећање личне безбедности грађана, а посебно саобраћајне безбедности, и декоративна улога у склопу „малог урбанизма".

Комунални значај јој је изразито порастао са проналаском електричне енергије крајем 19. века и данас је већ незаменљиви део првог прага инфра-

структурног развоја. Јавна расвета троши само око 1% произведене електричне енергије (а са осветљавањем магистралних путева не прелази 2-3%). Изградња се финансира из локалног буџета, а послови одржавања повераваји се локалној служби електродистрибуције.

Јавна расвета у општини Лесковац почела је да бива и део урбаног стандарда у сеоским насељеним местима. Даље ширење овог процеса у зависности је од интересовања локалних заједница, могућности редовног одржавања и финансирања из буџета (односно преко Дирекције за урбанизам и изградњу). Прекидање било којих веза из овог ланца производи неадекватност употребе јавне расвете.

2. Службе индивидуалне комуналне потрошње

Специфичност обављања ове врсте комуналних делатности је што је могуће индивидуализовати конкретног корисника који сам плаћа (мимо локалног буџета) услугу или потрошено комунално добро према утрошеној количини. То је, истовремено, и највећа предност рада ових служби, пошто је могуће мерити ефикасност њиховог рада и економичност употребе комуналног добра.

На вишим фазама развоја свих комуналних служби управо се полази од ове предности, па се траже допунске могућности персонализовања конкретних корисника и прецизирање мерења степена коришћења, како би се од буџетског финансирања, у што већем броју случајева, прешло на финансирање преко цене комуналног добра. Наравно, у неким случајевима то неће бити могуће нити пожељно, а има чак и обрнутих токова (ако су трошкови наплате изразито велики).

У основи, службе индивидуалне комуналне потрошње су: водовод, одвођење отпадних вода, јавна расвета, служба грејања, јавни градски саобраћај, јавна купатила, служба за дезинфекцију, дезинсекцију и дератизацију, кафилерија, димничарска служба и др.

а) Производња воде - водовод

Снабдевање урбаног становништва водом постаје егзистенцијална потреба која је регистрована још у античкој Грчкој, а изградња првих водоводних система започета је у периоду Римског царства. Од средине 19. века изградња водовода је обавезни елемент почетног прага комуналног опремања града.

Према истраживањима урбоекономиста, дневна потрошња воде у модерним условима креће се у распону 200-800 литара по становнику. Од тога, половина одлази на домаћинство, око трећина на индустрију, а међу осталим потрошачима, са око 10%, издвајају се остале службе комуналног сектора. Губици у водоводној мрежи, због дотрајалости мреже и неисправних славина, износе у просеку 10-15% дневних испорука, а код нас у Србији и до 30% (!).

На територији општине Лесковац постоји пет јавних водовода, један скупни за Лесковац и неколико мањих насеља; остали су локални. Укупна дужина главних довода је 87 km а разводне мреже 300 km. Према попису становништва из 1991. године, 80% станова у општини обезбеђено је водом.

Доступни подаци за лесковачки водовод показују да се водом уредно снабдева преко 25.000 домаћинстава, односно 90.000 индивидуалних потрошача. Око 1.100 прикључака су за правна лица, која троше, према искуству из деведесетих година, 40% продате воде (остало троше домаћинства). У овом периоду се укупно производило 10-12 милиона m^3 воде годишње, а продавало потрошачима 9-9,5 милиона. Дневна потрошња по становнику је око 200 литара.

Према подацима о проданој количини воде, види се да се губици у мрежи приближавају српском просеку. С обзиром на проценат учешћа домаћинстава у укупној потрошњи, добија се да је дневна потрошња по становнику око 185 литара. То говори, према подацима изнетим напред о дневној потрошњи у модерним условима, да становништво града Лесковца тек достиже доњи минимум савремених урбаних потреба за водом. Изградњом водосистема „Барје" понуда би се знатно повећала.

Посматрано са становишта теорије прагова инфраструктурног развоја, може се рећи да је производња воде, уз електрификацију, онај нужан урбани стандард из оквира почетног прага развоја који је претходно обезбеђен приликом ширења града Лесковца (што није случај са асфалтирањем улица из почетног прага и канализацијом из другог инфраструктурног прага развоја). Започетом изградњом регионалног водосистема (1986. године), у области водоснабдевања, прешло се и у трећи праг инфраструктурног развоја, што би у највећем комплетирало почетни праг урбанитета код великог броја насеља у општини. Но, како се ради о огромним трошковима градње, достигнути ниво дохотка по становнику у општини (нарочито деведесетих година) указује да се пренаглило у одлуци да се уђе у трећи праг инфраструктурног развоја у овој области. Отуд спорост у изградњи, без обзира на значајно учешће одговарајућег републичког фонда вода у финансирању.

б) Одвођење отпадних вода - канализација

Канализациона мрежа је функционално везана за водоводну мрежу, при чему се процесује да канализационе воде чине око 80% од испоручене питке воде, док остатак испари или доспе у земљу заливањем башти. Од укупне канализационе воде преко 90% представљају атмосферске падавине.

Према подацима о годишњој потрошњи воде у Лесковцу, преко 6 мил. $м^3$ отпадне вода прође кроз канализациону мрежу, а заједно са кишом више од 60 милиона $м^3$. Ово димензионирање је битно с обзиром на планове за изградњу станице за пречишћавање отпадних вода. Пошто се ради о врло скупом објекту, то се у већим градовима развијених земаља граде сепарациони канализациони системи - за „кишну" и „кућну" канализацију - како би

се „кућна“ отпадна вода (бар у централним градским подручјима) спровела до станице и тако смањио обим активности ових станица.

Постојећи пројекти изградње канализационе мреже за Лесковац предвиђају изградњу сепарационог система за део града на левој обали Ветернице и до сада је изграђена тек маргинална дужина овог система у једној улици. Пројекат изградње станице за пречишћавање отпадних вода полази, међутим, од алтернативне могућности сепарације „кишне“ канализације специјалним уставама, испред саме станице, које се активирају у кишном периоду, што би знатно појефтинило градњу у почетној фази и елиминисало недостатак изграђеног сепарационог система.

Америчко искуство са градњом ових станица је следеће. Око 80% (код нас 50%) у финансирању изградње учествује централни буџет а 20% локална управа, док трошкови експлоатације падају на терет локалних органа у потпуности. Како су трошкови експлоатације велики, станице су најчешће у „квару“. Имајући у виду ово искуство, као и претходна сазнања о висини дохотка по глави становника општине, можемо констатовати да су планови за изградњу станице за пречишћавање отпадних вода без реалног финансијског покрића, односно да улазак општине у овој области у трећи праг инфраструктурног развоја за извесно време није могућ.

У ствари, претходно треба решити питање комплетирања другог прага инфраструктурног развоја, јер је Лесковац са око 200 km канализационе мреже у заостатку за 1/3 у односу на већ изграђену сопствену водоводну мрежу (а и она није комплетирана). А каже се у теорији урбане економике да се градски печат неком насељу даје тек када се комплетира канализациона мрежа!

Изградња саме канализационе мреже је врло скупа, нарочито што се више удаљава од разводне мреже и приближава све већим промерима цеви, које су и по два пута скупље од водоводних (око 50.000 УСД/km, а за главни колектор и до 100.000 УСД/km). Овај проблем скупоће посебно је изражен код нас јер се не уважавају законитости прагова инфраструктурног развоја, па се због недостатка критичне масе средстава не могу изградити главни колектори чиме читава приградска насеља годинама остају без канализационе мреже. Поред критичне масе средстава, проблеми са градњом канализационих система у теорији урбаног развоја су још и: исплативост на врло дуг рок[6]), мала густина корисника, ниска платежна способност корисника код нас који партиципирају у изградњи, незаинтересованост корисника на суседним већ изграђеним канализационим мрежама и др.

в) Градска служба грејања

Као што смо на почетку анализе скренули пажњу, служба грејања спада у трећи праг инфраструктурног развоја. Овде ћемо видети у ком степену је Лесковац закорачио у ову фазу развоја.

6 Познат је случај римског канализационог колектора „Cloaca maxima“ који је у употреби више од 2000 година. Можда најекономичнији објекат изграђен у историји цивилизације

Укупна дужина мреже централног грејања у Лесковцу је око 4,5 km. Греје се нешто преко 3.000 становника са површином од 163.000 m^2 и пословног простора од 66.000 m^2. Са постојећим грејним капацитетима могуће је даље проширење појаса грејања за 18%.

Пошто је од преко 50.000 станова у општини, у граду лоцирано 22.000, површине 1.330.000 m^2, произилази да је централним грејањем обухваћено 13,6% становника, односно 5% од укупне површине свих градских станова. С обзиром на то да је мрежа грејања усмерена према стамбеним зградама, у којима у граду има око 7.500, то значи да овим системом није још увек обухваћено 50% станова колективног становања. Уз просечну величину домаћинства од 3,35 члана, произилази да је централним грејањем обухваћено око 10.000 становника или 15% од укупног броја становника града.

Економија обима је најважнији разлог увођења система грејања. Из напред изложених бројки, наслућује се та економија обима - греје се 5% површина свих градских станова и 15% становништва. Изнете бројке, истовремено, показују и релативну неразвијеност понуде ове комуналне службе, односно показују да се само мали број становника (тј. делова града) налази у трећем прагу инфраструктурног развоја.

Предност овог система грејања је што се економија обима релативно лако постиже и на веће даљине (30 km, највише до 50 km) и изван урбаних делова града, за разлику од других инфраструктурних комуналних мрежа. Разлог што то није постигнуто у Лесковцу лежи у високом почетном нивоу инвестиције, који се може постићи само уз знатно већи ниво дохотка по становнику (од чега се Лесковац деведесетих година све више удаљава), и што је цена изградње мреже у просеку већа од цене изградње других комуналних мрежа, па се најчешће изградња усмерава на централне или густо насељене делове града, где се просечни трошкови експлоатације мреже по становнику убрзано смањују.

г) Јавни градски саобраћај

Јавни градски саобраћај у рудиментарном облику спада у други праг инфраструктурног развоја. Опредељује га одређен број становника и величина града. Град Лесковац управо по овим критеријумима улази у фазу потребе за јавним градским саобраћајем, када економичност употребе аутобуса као колективног превозника (8 пута мањи потрошач енергије по путнику од аутомобила, а два пута већи од трамваја) може да смањи додатне друштвене трошкове побољшања пропусне моћи улица у периодима градских шпицева. У противном мора се пристати на све негативне екстерне ефекте од буке и загушења саобраћаја у времену вршног оптерећења.

Сврсисходност јавног градског саобраћаја постиже се само ако задовољи ове услове: што бржи превоз до свих важних тачака у граду (и околини), учесталост и поузданост превоза на свакој од линија током целог дана по

унапред прецизираној тарифи, на вишим нивоима стандарда преферира се брзина и комфор уз већу цену. Садашњи јавни превозник у општини Лесковац не задовољава ни један од ових критеријума. У избору понуђача треба поћи управо од ових критеријума, поготово ако се остваре најаве да ће се донети закон о саобраћају којим ће ова област бити либерализована.

IV СТАМБЕНА ДЕЛАТНОСТ

У овом поглављу стамбена делатност посматрана је из угла урбанистичке производње и експлоатације станова, а не становања. Стамбене потребе се у принципу налазе врло високо на хреиолошкој ранг листи вредности, па их локална самоуправа не сме мимоилазити. Ово и из разлога што је 1992. године извршен велеобрт у надлежности општине и изградњи и експлоатацији станова - од једне тоталне регулације и учешћа општине, дошло се до скоро потпуног развлашћивања. Но, и ту има простора за акцију.

Облик власништва над становима јавља се универзално у три вида: као јавно власништво, приватно (за изнајмљивање) и лично власништво. У скоро свим земљама света данас доминира лично власништво над становима, за разлику од почетка овог века када је, на пример у Енглеској, 90% станова било у приватном власништву са циљем остваривања профита. Данас је та пропорција управо обрнута.

Специфичност нашег случаја је што од 1992/3. године јавног власништва над становима уопште нема, чиме је локална самоуправа лишена могућности вођења социјалне политике у овој важној области. Јавни сектор на Западу, заједно са задружним, власник је 20-40% станова, али због пораста дохотка по становнику тај проценат све више опада. Код нас чак и средства из фонда за солидарну стамбену изградњу се не користе за изградњу социјалних станова у јавном власништву.

Још једна специфичност нашег колективног становања од 1992. године, у погледу власништва, јесте функционисање тзв. кондоминијума. То значи да је земљиште у јавној својини, зграде у заједничкој, а станови у личној. Оваква тројност, видећемо касније, значајно успорава и усложњава изградњу, доградњу и одржавање стамбених зграда. Иначе, овакав тип власништва није непознат ни на Западу, али се не појављује у толиком обиму као код нас од 1992. године.

1. Економика изградње станова

Ово је област у којој је општина до 1992. године имала изузетан утицај, нарочито код градње колективних станова. Од те године, када је општина дефинисана као локална самоуправа, доживела је потпуно развлашћење. Но, ипак, постоје инструменти управљања развоја овог сектора у рукама локалне власти.

У начелу, највећи значај имају инструменти државне власти: монетарно-кредитне политике и законском регулацијом станоградње и задругарства. У

овом тренутку ниједан од ових инструмената не функционише, тако да је дошло до изразитог застоја у изградњи станова. Томе не доприноси ни постојећи фонд за солидарну изградњу који, иако располаже значајним средствима, не стимулише повећану изградњу станова јер нема садејства осталих учесника у станоградњи. Тако је данас изградња станова сведена на личну станоградњу (најскромнија варијанта) из задржане штедње или претварањем других облика некретнина у станоградњу.

Места интервенције локалне самоуправе у стамбеној изградњи концентрисана су на: (1) просторно планирање (генерални урбанистички план, регулациони планови, просторно уређење насеља), (2) управна контрола реализације планова од нивоа инспекцијске контроле градње, (3) уређивање градског земљишта и комунално опремање. Једина директна инвестициона интервенција је у области солидарне стамбене изградње из истоименог фонда, али без значајнијих ефеката. У периоду од седам година функционисање овог фонда средства су подстицајно ангажована на завршеним објектима на локацијама у Влајковој улици, насељу Дубочица и Масариковом тргу и незавршеним на локацијама Катастар и Западна капија.

Према неким урбоекономистима, урбанистичко планирање је најважнији инструмент планирања развоја уопште, па и социо-економског развоја области станоградње. Оно треба да буде либерално, са рестриктивним доњим и горњим границама прописаних социо-економских стандарда. У досадашњем периоду урбаног развоја Лесковца овај инструмент играо је значајну улогу. Већ у области управне контроле реализације планова долазило је до првих поремећаја, па и осетног кочења усмереног развоја станоградње. У комбинацији са паралелном градњом пословног простора покушавао се решити проблем нефункционисања монетарно-кредитне сфере, али без неких великих успеха. Инструмент политике развоја станоградње у виду уређивања градског земљишта (до нивоа градског земљишта као „полупроизвода") и инфраструктурног опремања (до нивоа градског земљишта као „готовог производа") патио је од свих ових болести које смо већ поменули у поглављу о градском земљишту.

Сви ови инструменти су ипак недовољни све док држава не уреди на прави начин ову област. Ту, пре свега, мислимо на опоравак банкарског система, формирање специјалних хипотекарних банака, развој и подстицај стамбеног задругарства (у Шведској, најмоћнија индустрија у области станоградње), укључивање великих парајавних институција (као што су фондови пензионог осигурања), агенција за некретнине итд.

На крају наводимо резултате једног занимљивог истраживања чији показатељи могу да објасне многе пропусте у укупној политици развоја станоградње у Лесковцу. Друштвени трошкови у стамбеној изградњи опадају са повећањем спратности од 4. спрата без лифта и 8. са лифтом. Тако, на пример, трошкови градње зграде са 4 спрата су два пута нижи од приземних кућа, а када се додају и укупни друштвени трошкови везани за густину насе-

љености, и три пута (и више од два пута у односу на куће у низу). Ови стандарди су већ уграђени у важећи ГУП за Лесковац, али је учешће новоизграђених станова колективне градње изузетно ниско. Поменули смо, за седам година само су три стамбене зграде завршене. На страни понуде локација максимално се доспева до кућа у низу, али ни то није доминантно. Тако проблеми грађевинарства и општи проблем са дохотком по становнику општине принуђују на индивидуалну стамбену изградњу као најскупљу варијанту![7]

2. Економика експлоатације станова

Експлоатација станова је много значајнија област од станоградње на нивоу локалне самоуправе. Ово отуда што је чак 1/4 друштвеног богатства концентрисана у већ изграђеном стамбеном фонду, а годишња стопа изградње станова износи максимално 1-2%.

Стамбени фонд општине Лесковац, премашује 50.000 станова према попису из 1991. године и већи је од броја домаћинстава (тако је било и по попису из 1981. године). Зато новоградња није критичан проблем у последњих 20 година. У граду број становника од око 22.000 такође надмашује број домаћинстава, и то за 5%. Ако се томе дода неправилан распоред власништва, може да се каже да постоји вишак стамбениг простора од 10 до 15%, таман колико је потребно за добро функционисање тржишта изнајмљивања станова.

Одржавање станова у личној својини је натуралног карактера, у приватној својини тржишног, а у јавној и задружној својини квазитржишног. У нашим садашњим условима предоминантан део станова је у личној својини (65%), док је остатак такође у личној својини, али су зграде заједничко власништво станара, што је нешто између јавног и задружног власништва. С обзиром на ову структуру, одржавање станова је скоро у потпуности натуралног карактера из личних средстава власника, осим дела заједничког власништва над стамбеним зградама које се остварује квазитржишним начином, преко парајавног локалног предузећа (и то не све зграде). Дакле, ту је једино смештен домен деловања локалне самоуправе у области експлоатације станова. Одржавање заједничких делова зграда, пошто је постао најугроженији део стамбеног фонда после 1992. године, постаје једина брига локалне самоуправе.

Међутим, мала тражња за услугама одржавања зграда онемогућује развијање тржишта у овој области, па се појављује као једино решење формирање непрофитног предузећа. Одмах се појављује допунски проблем - неефикасност рада и пословања оваквих предузећа. Као решење за будућност, наводимо начин решавања овог допунског проблема у Шведској: уговарање инвеститора са грађевинским предузећем, нпр.десетогодишње, бесплатно одржавање зграда по њиховој изградњи, чиме се, узгред, обезбеђује заин-

7 Где је танко, ту се кида!

тересованост градитеља за ефикаснијом и квалитетнијом градњом. У сваком случају, трећина стамбеног фонда у Лесковцу је у колективним зградама, које су већином у поодмаклој старости, па је налажење оптималног решења за одржавање стамбених зграда од приоритетног значаја.

3. Стамбена политика

Урбоекономика стамбене делатности дефинисала је теоретски и практично три могуће фазе у развоју ове делатности, што истовремено формира могуће пожељне циљеве стамбене политике:

I фаза - елиминација „стамбене глади" до нивоа када је број станова једнак броју домаћинстава,

II фаза - вишак станова од 10 до 15%, ради елиминације значаја неправилног распореда у власништву и задовољавања потреба за изнајмљивањем,

III фаза - достизање норматива од једне собе по становнику.

У односу на достигнути ниво развоја стамбене делатности у Лесковцу, можемо рећи да је I фаза већ достигнута почетком осамдесетих година, а да се крајем деведесетих дошло до пола II фазе. Друга фаза се развија више због пада прираштаја становништва него због пораста станоградње, али у сваком случају, према успостављеном тренду, за коју годину треба очекивати завршетак и ове фазе. А то значи да би политика развоја стамбене делатности већ сада требало да иде у правцу повећања квалитета становања.

Сходно томе, али и на основу сазнања из претходних поглавља, могуће је дефинисати неколико правца деловања стамбене политике:

- не подстицати (ограничавати) индивидуалну градњу приземних кућа,

- подстицати етажну својину у вишеспратницама због јачања друштвене кохезије града и социјализације становања, и изградњу кућа у низу.

- придржавати се горње границе величине зграда од П+8 а стимулисати до нивоа између П+3 и П+5.

- мерама фискалне политике, уз пораст per capita дохотка општине, стимулисати искоришћеност локација и већ изграђених и неусељених делова кућа (опорезивањем неизграђеног и неусељеног стамбеног простора преко „градске ренте").

- изградити оптималан модел одржавања и обнове стамбених зграда.

За реализацију свих ових мера стамбене политике на располагању општини стоје сви они инструменти управљања развојем које смо већ обрадили у овом делу анализе.

V ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Достигнути ниво урбо-економског развоја општине Лесковац на крају XX века у свом квантитативном изразу мери се средњим степеном развоја:

- проценат урбаног становништва премашује 40%,

- у просеку, град Лесковац налази се на II прагу инфраструктурног развоја и комуналне понуде, а

- стамбена делатност у средњој фази развоја када се производи вишак станова у односу на број домаћинстава.

Наставе ли се овакви трендови, социо-економска основа града и општине Лесковац доспеће у парадоксалну и неодрживу ситуацију - урбана понуда превазилазиће социјалне потребе и економску издржљивост становништва, са тенденцијом урушавања целокупног урбаног система.

Користећи сазнања која смо стекли у претходном излагању, можемо предложити промптне и текуће активности које треба предузети да би се предупредиле последице наведених токова, а које стоје на слободном располагању органима и службама локалне самоуправе:

1) Увођење тржишних елемената у функционисање комуналних делатности, њиховог економског организовања и нових метода и начина надзора и контроле обављања локалних комуналних функција,

2) Откривање узрока опадања прираста становништва у граду и општини и појава негативног природног прираштаја,

3) Разрада веза између рада малих и средњих предузетника и креације позитивних екстерних ефеката у склопу укупног имица града,

4) Увођење нових и савремених норматива и стандарда у урбанистичком планирању,

5) Утврђивање алгоритамске везе између нивоа народног дохотка по становнику општине и могућности употпуњавања постигнутих инфраструктурних прагова развоја,

6) Разматрање социо-економске димензије употребе свих инструмената политике развоја,

7) Разрада начина за обезбеђивање критичне масе средстава за реализацију крупних инфраструктурних објеката,

8) Синхронизовање функционалне везе између урбанистичког и просторног планирања, својинске основе, изградње, економске подлоге и контроле реализованог,

9) Разрада могућности смањења апсолутног обима накнаде за уређивање градског земљишта до нивоа градског земљишта као „полупроизвода“,

10) Усаглашавање временске димензије подизања значаја „градске ренте“ на рачун тзв. „комуналног дприноса“ (у ствари: накнаде за коришћење градског земљишта) као замене једног чисто фискалног инструмента правим локалним, тржишним и развојним инструментом,

11) Сагласно претходном, паралелено развијање нове политике цена локалних комуналних добара,

12) Провера могућности концесионарског обављања неких комуналних функција,

13) Разрада критеријума за „вучење" допунских средстава за употпуњавање путне мреже, школске мреже и др., по основу великог броја насељених места у општини,

14) Иновирање концепта озелењавања града и јавне хигијене, што треба да обухвата: димензионирање величине комуналног отпада, димензионирање предузећа које се бави овим послом, прелаз на квантификацију услуге према количини отпада,

15) Преиспитивање идеја о изградњи постројења за пречишћавање отпадних вода и гасификације даљинског система грејања,

16) Увођење реизборности јавног градског и приградског превозника,

17) Проналажење модела одржавања, санације и реконструкције стамбених зграда (кондоминијумског типа власништва) уз активну локалну фискалну политику за повећање изграђености и искоришћености расположивог стамбеног и пословног простора.

На средњи рок, сви ови елементи политике развоја морају бити уграђени и имплементирани. У тој временској димензији развоја истичемо кључне циљеве развоја:

1) Операционализовати активности свих јавних и нејавних актера са територије општине, на побољшању производне структуре, комуналних, инфраструктурних и других урбаних услова за привлачење домаћег и страног производног капитала и промовисање предности општине Лесковац на тржишту општина и градова Србије,

2) Сачинити нови модел „градске ренте", утврдити његов обим и динамику поступног увођења,

3) Конституисати политику развоја комунално-стамбене делатности на новим тржишним основама.

Истовремено са текућим и средњорочним временским отклоном, из разматрања која смо напред изнели могуће је извући и неке смернице за дугорочну политику урбо-економског развоја општине Лесковац. Једна таква политика не би могла избећи да реши следећа питања:

- Нова организација функционисања целокупног политичког система локалне самоуправе у екстерно задатом оквиру система локалне самоуправе,

- Успех управљања политиком развоја мерити према степену остваривања посебних програма извршења, у склопу увођења политичког и економског принципа одговорности,

- Социо-економска и културна основа мора постати репер делотворности изабраних инструмената политике развоја.

Сви наши предлози служе једној сврси - како избећи опасне последице парадоксалне деурбанизације која је захватила Лесковац. Ако већ није могуће утицати на опште економске услове, могуће је усмерено и организовано градити сопствено урбо-економско ткиво. А оно мора да буде такво да може да носи сав терет већ изграђене социо-културне и урбо-економске инфраструктуре.

ЛИТЕРАТУРА

1. Г. Милићевић, „Урбана економика“, Економски факултет, Београд, 1990.

2. Ч. Оцић, „Систем и структура развијености београдских општина“, Општина, бр. 2-3/1985.

3. Г. Трпин, „Нова гледишта о уређењу комуналних дјелатности“, Стамбена и комунална привреда, бр. 3/1990.,

4. L Mumford, "Grad u historiji", Naprijed, Zagreb, 1988.

5. Б. Беговић, „Економика урбанистичког планирања“, CES MECON, Београд, 1995.

6. Ch. M. Tiebout, "A pure Theory of Local Expenditures", Journal of Public Economy, Oct. 1956.

7. „Друштвене финансије општина и градова Југославије“, Економски институт, Београд, 1985.

8. Р. Константиновић, „Философија паланке“, Трећи програм Радио Београда, Београд, 1969.

9. Љ. Пјанић, „Политичка економија простора“, Савремена администрација, Београд, 1980.

10. E. Pusić, "Komuna i općina", Informator, Zagreb, 1981.

11. Г. Михаљевић, „Имати и бити“, Београд-Тиглен, 1995.

12. К. Доксијадис, „Човек и град“, Нолит, Београд, 1982.

13. K. Messere, "Tax policier in OECD Conuntries", North-Holland, Amsterdam, 1993.

14. R. W. Bahl, J. F. Linn, "Urban Public Finance in Developing Contries", Oxford University Press, New York, 1992.

15. World Bank, "World Development Report 1994: Infrastructure for Development", Oxford University Press, Nev York, 1994.

16. М. Јанић, „Одржив развој људских насеља земаља у транзицији“, Дирекција за грађевинско земљиште и изградњу Београда, Београд, 1997.

17. „Реформа урбаних политика земаља у транзицји“, Југословенски институт за урбанизам и становање и Удружење урбаниста Србије, Београд, 1997.

18 В. Приходко, Н. Соколова, В. Орлов, „Управљање земљишним ресурсима“, у: Б. Стојков, „Грађевинско земљиште у урбанистичком плану локалне самоуправе“, Удружење урбаниста Србије и Пословно удружење јавних предузећа за стамбене услуге и грађевинско земљиште, Београд, окт. 1999.

19. М. Кијановић, „Локални јавни приходи у систему јавних прихода Републике Србије", Музеј у Прибепољу, Прибепоље, 1999.
20. Ј. Цветковић, „Искуства у финансирању функција локалне самоуправе", Финансије, бр. 3-6/1999.

RÉSUMÉ

Jovica M. Cvetković

LES PROCESSUS URBO - ÉCONOMIQUES DANS LA COMMUNE DE LESKOVAC VERS LA FIN DU XXe SIÈCLE

En se basant sur une analyse détaillée, l´auteur finit par conclure que les cours de la vie économique de la commune, particulièrement caractéristiques pour la dernière décennie, ont gravement menacé son développement. Les conséquences peuvent être très graves et causer la destruction de tout son système urbain. Pour cette raison l´auteur propose une politique de long terme du développement urbain qui comprend une novelle organisation de tout le système politique de l´autogestion locale et une application stricte du programme de mesures basées sur les principes économiques. De la sorte on pourrait éviter les conséquences de la désurbanisation qui ont envahi Leskovac.

УДК 72. 071. 1 : 929

Александар Кадијевић

О РАДУ АРХИТЕКТЕ КСЕНИЈЕ БЕЛАВЕНЕЦ-МЕДВЕДЕВ

Проучавање стваралаштва руских уметника у емиграцији подстакнуто је политичким променама у Европи и падом Берлинског зида, пре свега у државама које су након октобарске револуције у Русији прихватиле многобројне руске избеглице. Међу таквим државама значајно место припада Краљевини СХС/Југославији, у којој је нашло уточиште преко четрдесет хиљада руских емиграната. Дуго занемариван допринос руских емиграната југословенској култури, крајем двадесетог века постаје популарна тема историографских проучавања.[1]

Осим научника и уметника, крајем грађанског рата у домовини, у Краљевину СХС су дошли и многи архитекти, који су оставили дубок стваралачки траг у свим областима грађевинарства.[2] Међу њима је било неколико афирмисаних руских архитеката и више тек дипломираних или несвршених студената архитектуре. Од млађег нараштаја руских избеглица формирана је посебна генерација неимара, исписника београдског Архитектонског факултета, која се сасвим утопила у токове српске архитектуре. Том нараштају припадале су и жене архитекти, које су се школовале у Србији.

Ксенија Петровна Белавенец, удата Медведев, била је најактивнија међу малобројним женама архитектима у кругу руске емиграције у Србији. Део грађе о њеном раду сачуван је у породичној заоставштини њеног супруга, архитекте Александра Медведева у Нишу.[3]

Ксенија Белавенец је рођена 18. 9. 1905. године у Екатеринославу у Русији. Њен отац Петар Иванович Белавенец био је поморски официр Црноморске флоте, пореклом из познате породице помораца руског дворског племства из Санкт-Петерсбурга. Мајка Љубов Гавриловна, рођена Харченко, потицала је из богате и угледне земљопоседничке породице. Завршила је клавирски одсек на Московском конзерваторијуму. Како је Ксенијин отац, у време њеног рођења, по свом захтеву, био премештен из канцеларије на двору цара Николаја II Романова на свој матични брод у

руско-јапанском рату, кума на крштењу јој је била Марија Фјодоровна, мајка цара Николаја II.

До 1919. године Ксенија Белавенец је живела у Екатеринославу, где је завршила три разреда гимназије. Седмог јануара 1919. године, у јеку грађанског рата,[4] са мајком и очухом Сергејем Димитријевичем Страховским,[5] архитектом, напушта домовину. После повлачења преко Одесе и Севастопоља, као и привременог боравка у Грчкој и Бугарској, Ксенија Белавенец долази у Србију, 30. маја 1919. године. Краће време се задржала у Београду и Скопљу, где јој очух преко Министарства грађевина добија запослење. Са мајком и очухом добија визе да се врати у Русију 1920. године, преко Бугарске, али се разбољева од богиња у Софији и тифуса у Варни, тако да се њена цела породица вратила у Србију, у Нови Сад, новембра 1920. године.

Ксенијин очух Сергеј Страховски добио је посао у Техничком одељењу Градске управе у Великом Бечкереку. У том граду Ксенија Белавенец је остала до јесени 1921. године, када је наставила школовање у Новом Бечеју. Тамо је 1925. године завршила руски двојезични Харковски институт, основан под покровитељством њене куме, царице мајке Марије Фјодоровне. Исте године уписала се на Грађевински одсек Техничког факултета у Београду. Годину дана касније прелази на Архитектонски одсек, на коме је упознала студента Александра Медведева, за кога се удала 1927. године. До 1930. године, Медведеви су живели у Београду, када прелазе у Бањалуку, где заједно руководе изградњом управе и чиновничких станова у организацији фирми „Коста Шијачки" и „Василије Бикер" из Београда.

Ксенија Белавенец-Медведев је дипломирала јуна 1932. године, са пројектом Бановинске управе. Пројекат је замишљен у академизованој варијанти српског националног стила. Веома функционално решена основа разуђеног двоспратног објекта, са складним размештајем простора, усаглашена је са уздржаном обрадом спољних површина. Одсуство академичног претрпавања фасада елементима првостепене и другостепене пластике и примена равних кровова показују тежњу ка модернијим архитектонским облицима. Осећај за симетричну просторну композицију, брижљиву одбраду детаља и одлично познавање историјског стилског репертоара, дошли су до изражаја на завршном, као и на претходним студентским радовима Ксеније Белавенец-Медведев.[6]

У августу 1934. године ауторка је пројектовала дрвену туристичку кућу, која је требало да буде изграђена поводом посете краља Александра I Карађорђевића Врбаској бановини. Због краљеве погибије у Марсељу, октобра исте године, овај пројекат Ксеније Белавенец-Медведев није реализован. Унутрашњост куће прилагођена је потребама монарховог краткотрајног боравка, као и укусу функционера Врбаске бановине. Сећање на руску фолклорну традицију, изражено у китњастој декорацији и пластичној обради фасадних површина једноспратне грађевине, са карактеристичним асиметричним прочељем, дало је специфично обележје овом нацрту.[7]

Године 1935. из Бањалуке брачни пар Медведев прелази у Ниш, где оснива приватни пројектантски бито. Уз то, Ксенија Медведев је краће време радила као хонорарни професор нацртне геометрије у Техничкој школи. Из грађе о њеном животу и раду сазнајемо да је вршила одређен утицај на стваралаштво свог супруга, архитекте Александра Медведева. Учествовала је у разради појединих нацрта у њиховом бироу и усаглашавала заједничка модерна градитељска опредељења у периоду после 1935. године.[8] Својим укупним стручним деловањем, Ксенија Белавенец-Медведев је дала несумњив прилог модернизацији нишке архитектуре у предратном периоду.

Модерна архитектонска начела дошла су до пуног изражаја на њеном пројекту Зграде за ренту са пасажом из 1940/41. године, испитним радом за стицање статуса овлашћеног архитекте.[9] По задатку узидан објекат, уметнут у густо изграђено градско ткиво, решен је са савремено конципованим атријумом, ка коме су у приземљу смештени луксузни, модерно уређени дућани и угоститељски локали, док су на спратовима, ка атријуму, оријентисани четвороособни станови са балконима. Прочеље је подељено по средини вертикалним испустом, чиме је наглашена његова симетрична подела површина. Декоративан и пластичан ефекат ове мирне, уравнотежене фасаде, подупиру и парови округлих прозорлића у поткровљу, као типича елемент београдског модерзима. Од грађевинских материјала предвиђени су опека и армирани бетон.

Од 1946. године до пензионисања 1971, Ксенија Медвед је радила као пофесор у Средњој техничкој школи у Нишу. Предавала је нацртану гометрију, перспективу, конструкције, енциклопедију пројектовања, урбанизам, пољопривредне зграде, кућне инсталације и друге предмете на архитектонском и грађевинком одсеку. Активно јерадилау низу друштвених организација.[10] Своја сећања о животу и радудругих жена архитеката у Србији, Ксенија Медвед је1977. годинепренела Дивни Ђурић-Замало, када је касније написала монографију о тој теми.[11]

НАПОМЕНЕ

[1] Видети зборник радова „Руска емиграција у српској култури XX века I-II", Београд 1994, и тезе реферата симпозијума „Руске емиграције у српској и другим словенским културама" (Београд 1997).

[2] О раду руских архитеката у Југославији од 1920. до 1950. године видети: З. Маневић, Новија српска архитектура. Српска архитектура 1900-1970, Београд 1972, 17-18; А. Кадијевић, Допринос руских неимара емиграната српској архитектури између два светска рата. Руси без Русије. Српски Руси, Београд 1994, 243-254; Г. Гордић-В. Павловић-Лончаревић, Руски архитекти у Београду, Београд 1998.

[3] Податке о животу и раду Ксеније Белавенец-Медведев љубазно нам је уступио њен син, арх. Михаило Медведев из Ниша. Видети и: Д. Ђурић-Замоло, Грађа за проучавање дела жена архитеката са Београдског универзитета генерације 1896-1940. године, Београд 1996, 8.

[4] О карактеру револуционарних превирања у Русији и њиховим историјским последицама, видети: А. Митровић, Време нетрпељивих, Подгорица 1998, 71-100, 252-269.

[5] Архитекта Сергеј Страховски Димитрович је у Краљевину СХС доспео у првом избегличком таласу почетком 1919. године, после краћег задржавања у Грчкој и Бугарској. У Београду је добио запослење у Архитектонском одељењу Министарства грађевина. Године 1920. одлучио је да се врати у домовину, али се због болести ћерке Ксеније на пропутовању кроз Бугарску са породицом вратио у Србију. Новембра 1920. године настанио се у Новом Саду. Убрзо је добио посао у Техничком одељењу Градске управе и Великом Бечкереку. Његово даље кретање у служби, за сада, није истражено (податке о арх. Страховском нам је такође уступио арх. Михаило Медведев из Ниша).

[6] Њен рад из предмета „Архитектонски елементи" (1926), објављен је на насловној страни часописа „Архитектура и урбанизам", бр. 1 у Београду 1994. године. Тренутно се чува на Архитектонском факултету у Београду.

[7] Нацрт се чува у породичној заоставштини Ксеније Белавенец и Александра Медведева у Нишу, коју је систематизовао њихов син, арх. Михаило Медведев.

[8] О арх. Александру Медведеву (1900-1984) видети: М. Живковић, Градитељи Ниша, Ниш 1993, 16-17; А. Кадијевић, Допринос руских неимара - емиграната српској архитектури између два светска рата. Руси без Русије. Српски Руси, Београд 1994, 249; М. Медведев, Архитектура и стил инг. Александра Медведева, арх., у каталогу ретроспективне изложбе „Пројекти и архитектура инж. Александра И. Медведева, овл. архитекта", Ниш 1994; М. Миловановић, Преглед делатности архитекте Александра Ивановича Медведева на подручју југоисточне Србије, Лесковачки зборник XXXVI, Лесковац 1996, 19-26; Медведев Александар, Лексикон српских архитеката 19. и 20. века, Београд 1999 (уредио З. Маневић), 125-126.

[9] Оригинал рада на паусу чува арх. М. Медведев у заоставштини својих родитеља. Уз рад сачуван је и опширан технички извештај са образложењем пројекта.

[10] Реч је о Друштву пријатеља деце, Друштву за школе и интернате, Друштву жена, Друштву универзитетски образованих жена, Црвеном крсту итд. За свој хуманитарни рад Ксенија Белавенец-Медведев је добила низ признања.

[11] Реч је о подацима о архитектама Људмили Пољушкиној и Јелени Томић-Бокур (в.: Д. Ђурић-Замоло, нав. дело, 51, 59).

RÉSUMÉ

Aleksandar Kadijević

SUR LE TRAVAIL D´ARCHITECTE KSENIJA BELAVENEC-MEDVEDEV

Ksenija Petrovna Belavenec (1905) mariée Medvedev, était la plus active parmi les femmes architectes peu nombreuses du cercle des émigrés russes en Serbie. Une partie du matériel concernant son travail est conservée dans la succession familiale de son époux architecte Alexandre Medvedev à Niš.

En 1935 les époux Medvedev quittent Banjaluka pour habiter Niš où ils établissent le bureau privé de plans de construction. Qui plus est, Ksenija Medvedev a travaillé un certain temps comme agrégé de géometrie descriptive de l´École technique. Le matériel concernant sa vie et son travail nous apprend qu´elle exerčait une certaine influence sur la création de son mari, architecte Alexandre Medvedev, en participant à l´élaboration de certaines charpentes et en coordonnant leurs conceptions architecturales modernes dans la période d´après 1935. Par son activité multiple Ksenija Belavenec - Medvedev a donné une contribution incontestable à la modernisation de l´architecture de Niš.

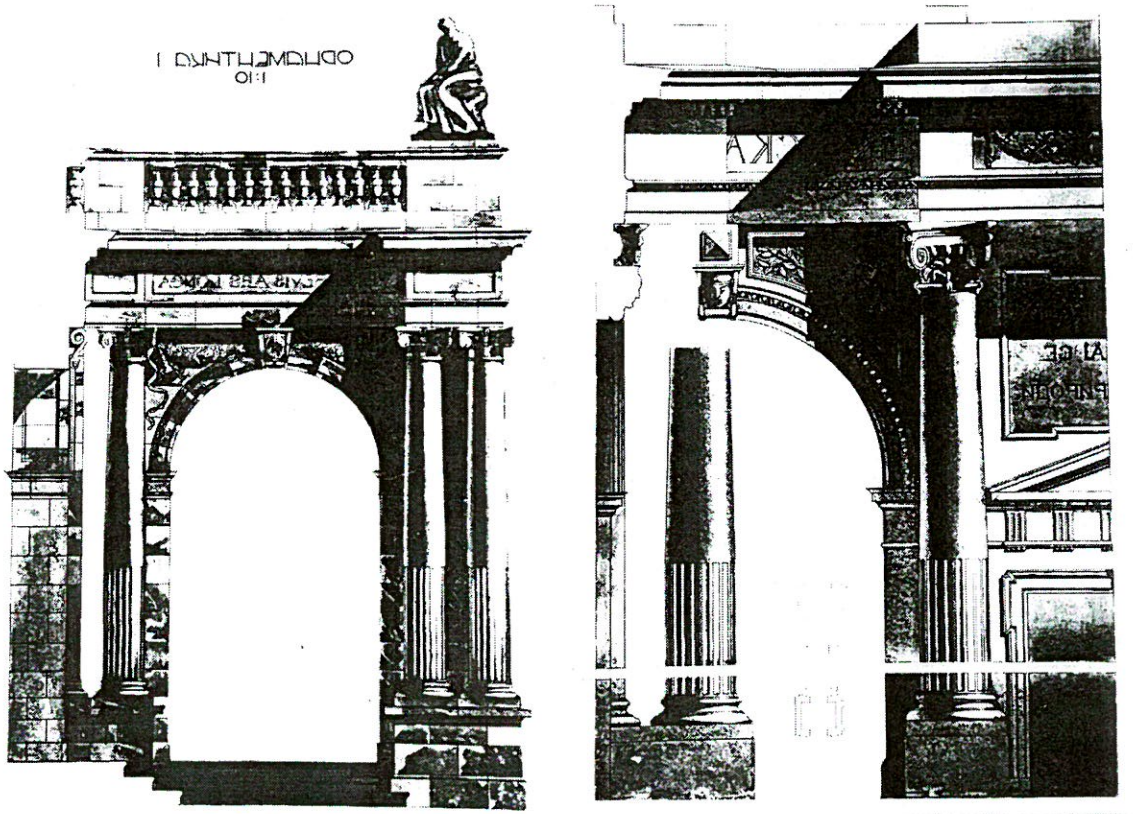

Графички рад на предмету „Архитектонски елементи“ (1926).

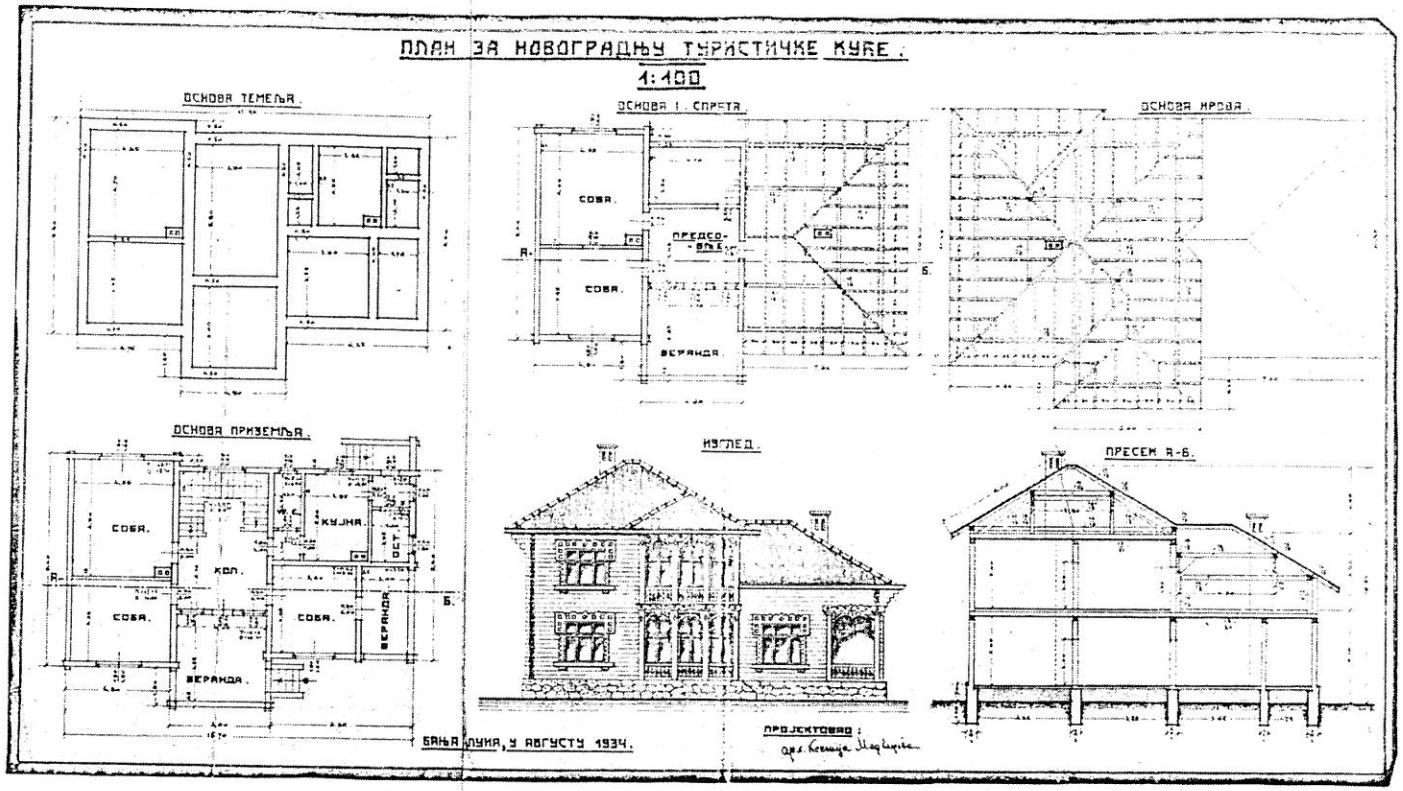

План за новоградњу туристичке куће (1934).

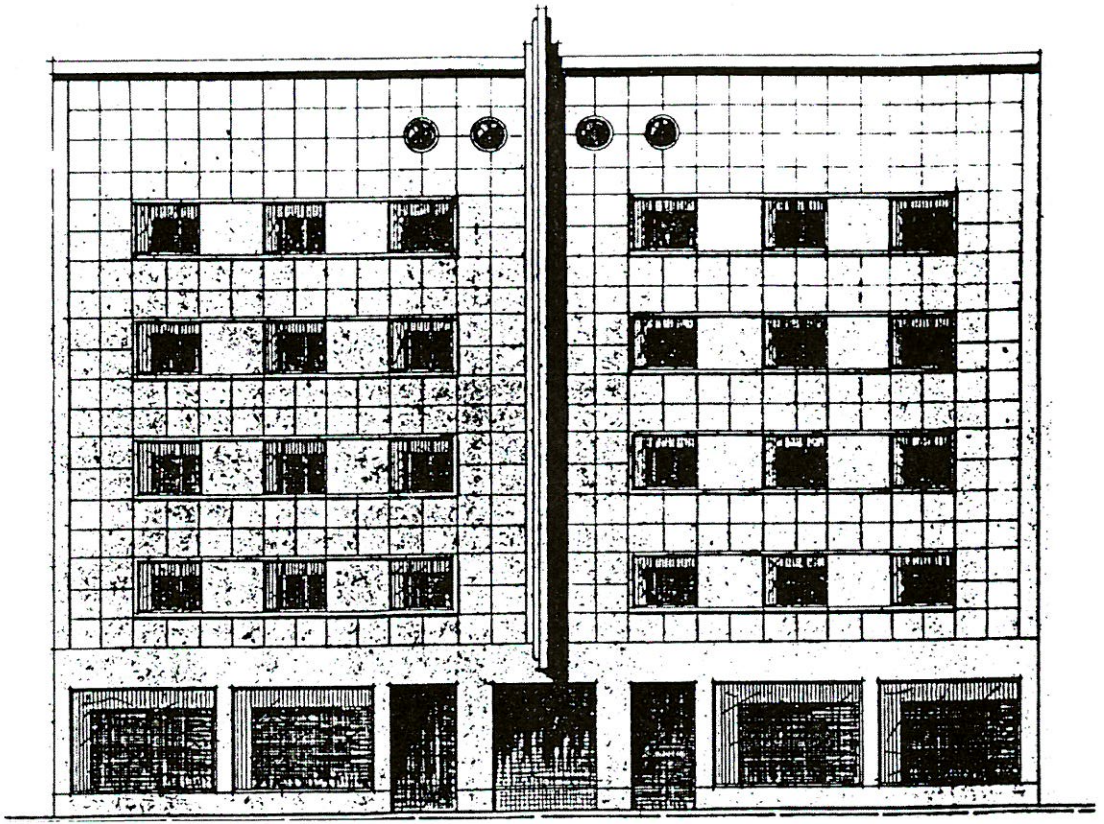

Пројекат зграде за ренту, прочеље (ради стицања статуса овлашћеног архитекте, (1940-1941).

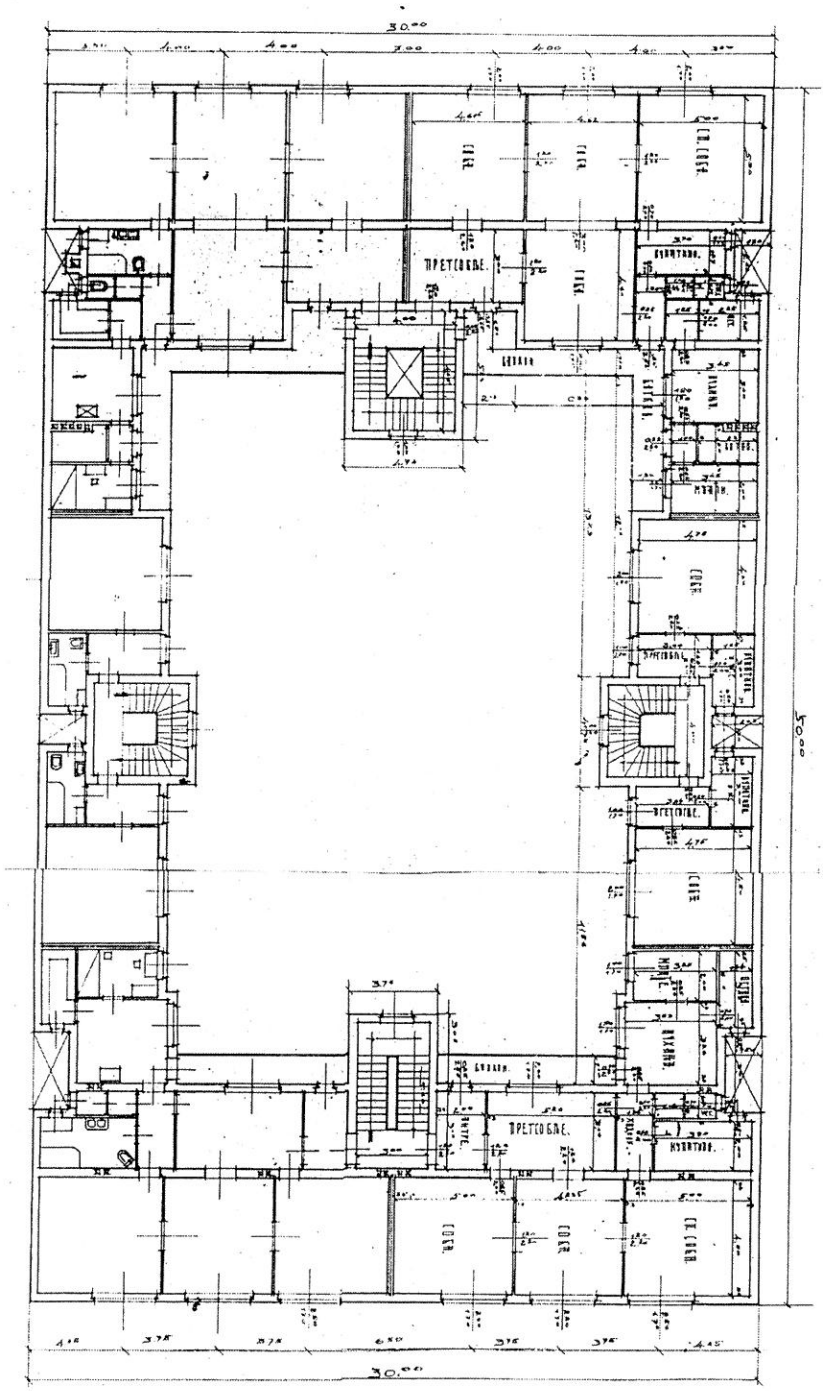

Пројекат зграде за рентгу, основа приземља и другог спрата.

УДК 711. 435 (497. 11)

Даница Валчић

АРХИТЕКТУРА У ВЛАСОТИНЦУ ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА

I НОВИЈА ИСТОРИЈА ВЛАСОТИНЦА С ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА УРБАНИ РАЗВОЈ

Варошица Власотинце смештена је на обалама реке Власине и удаљена је петнаестак километара од најзначајније комуникације на Балканском полуострву која води Моравско-вардарском долином.

Власотинце се развило као друмско насеље на једном од најзначајнијих караванских путева који спаја Јужно поморавље са Горњим понишављем. Налази се на раскрсници путева који воде од Лесковца ка Пироту и од Пирота ка Врању. Ови путеви су у XIX веку повезивали насеља у Моравској долини са Знепољем и Трном у Бугарској, а касније су играли важну улогу у економском животу новоослобођених крајева Србије.

У варошици постоји већи број објеката насталих између два светска рата који су још увек добро очувани. Али, пре увида у архитектонске токове међуратног Власотинца, корисно је осврнути се на историјски развој варошице као урбаног насеља и на записе у делима писаца и путописаца XIX века.

Власотинчани су од почетка XIX века до коначног ослобођења четири пута дизали буне против Турака. Први пут 1809. а последњи 1877. године када су се прикључили војсци Србије.[1] Власотинце је по ослобођењу постало средиште среза који је имао 42.057 душа.[2]

По попису из 1879. године, у Власотинцу је било 519 кућа и 2.626 душа. На основу административне поделе из те године, власотиначки срез припао је нишком округу.[3]

Од свих градова Нове Србије, В. Карић издваја Власотинце на основу његове правилне урбане структуре и његових широких улица. Ту се констатује за Власотинце. „Велика реткост по варошима новоослобођених крајева Србије“,[4] Мита Ракић пише о Власотинцу као о варошици која је „лепша од

1 В. Карић, Србија (опис државе, земље и становништва), Београд-Нови Сад 1997, 748.
2 Ф. Каниц, Србија II, Београд 1982, 281.
3 В. Карић, нав. дело, 748.
4 В. Карић, нав. дело, 748.

Прокупља и Врања, као мсто од Лесковца, а од Пирота и као место и као варош".[5] Обилазећи југоисточну Србију Ф. Каниц је приметио да она има „веома дугу чаршију".[6]

За развој Власотинца као урбаног насеља од великог значаја су биле старе попречне комуникације, а једна од њих је од Врања преко Лесковца и Власотинца избијала на Цариградски пут код Ниша.[7] Као урбано средиште на овој важној раскрсници, по свом географском и комуникационом положају, Власотинце је било важна караванска станица за време Турака. Трговачки каравани, натоварени мешовитом робом, пролазили су кроз Власотинце и ишли за Пирот, ка Бугарској и ка Румунији.[8] Трговином су се бавили способни и образовани људи који су умешно и лако обртали капитал. Осим тога водили су живу трговину вином са Знепољем и Трном у Бугарској.[9]

Са обнављањем српске државе и са одласком Турака смањује се значај старих уздужних и попречник комуникација и улога њихових урбаних средишта на важнијим раскрсницама. Наиме, балканска трговина са јужних помера се ка северним, новоослобођеним крајевима Србије, тако да преко Београда ка централној Европи трговина постаје живља од оне која је и даље текла дуж Моравско-вардарске на југу и дуж Нишавско-маричке комуникације на југоистоку.[10] Променом политичких граница, Власотинце је изгубило знепољско тржиште, које је остало у Бугарској, и тада настаје затишје у развоју трговине и занатства и тежак период за власотиначке трговце. Али, власотиначки крај је један од значајнијих винородних региона у Србији, па, благодарећи својим повољним природним условима, Власотинчани се оријентишу на виноградарство и веће површине земљишта засађују виновом лозом. После катастрофе која је задесила ово подручје, када је филоксера уништила домаће сорте винове лозе (1895. године), виногради засађују америчку винову лозу која се показала отпорна на болести, а садницама се снабдевају преко власотиначког расадника, основаног 1901. године.[11] То је Власотинчанима омогућило да опстану током светске економске кризе крајем двадесетих и почетком тридесетих година овог века а тада настаје и динамичан развој Власотинца који ће се одразити и на развој целокупног живота варошице.

На иницијативу школског надзорника Јована П. Јовића и инжењера агрономије Милутина Стојановића, у Власотинцу 1929. године оснива се

5 М. Ракић, Из Нове Србије (Отаџбина, књ. 4, 5 и 6, 1880-1881), Лесковац 1987, 142.
6 Ф. Карић, нав. дело, 281.
7 В. Стојанчевић, Елементи старе урбане балканске цивилизације у развоју „чаршија" традиционалне културе њихових становника у јужној Србији у XIX веку, Лесковачки зборник XXX, Лесковац 1980, 198.
8 Д. Он. Поповић, Историја Власотинца и околине, рукопис у Народном музеју у Лесковцу, 1945, 17.
9 М. М. Костић, Привредно-географске прилике и гравитационе сфере Власотинца, св. XXXIV, бр. 1, Београд 1954, 37.
10 В. Стојанчевић, нав. дело, 199.
11 М. М. Костић, нав. дело, 34.

први подрум Винарско- виноградарске задруге који је изграђен 1932. године. Држава је помогла изградњу са 1.300.000 динара.[12] Како је повећана производња вина, јавља се потреба и за другим подрумом који гради 1937. године среска власотиначка виноградарско-винарска и воћарска задруга „Власина" користећи средства удружених виноградара. Поред задружних, подижу се и приватни подруми. Иступањем из првог подрума, Јован Димитријевић и Милан Валчић подижу сопствене подруме 1937. године са почетим капацитетом од 20, а касније капацитет повећава на 40-60 вагона.[13] Благодарећи овим задругама, власотиначка вина извозила су се у Словенију, Чехословачку, Аустрију и Немачку, а продавала су се у задружним продавницама у Власотинцу, Лесковцу, Скопљу, Београду и Загребу.[14]

После одласка Турака 1878. године стварају се услови и за развој индустрије која се у Власотинцу развијала у мањем обиму, а користила је домаће сировине. Пре 1878. године постојале су радионице за производњу сапуна, а најпознатији произвођачи били су Тома Митић, Ставра Паштракуља и Коста Илић Мумџија.[15]

Најпре се развила текстилна индустрија која се везује за име Косте Илића Мумџије који је још 1892. године у селу Козаре, које се налази на половини пута између Власотинца и Грделице, отворио фабрику гајтана „Поповић, Илић и КО."[16] У самој варошици радиле су две фабрике текстила. Фабрика под називом „Лабуд" била је власништво лесковачких индустријалаца Јоргаћевића и Стојановића, била је смештена у помоћним просторијама Млина и имала је 15 радника.[17] Најинтензивније је радила током 1922. године када је могла да запосли и већи број радника.[18] Производила је све врсте српског платна, пртењаче, американ у разним дезенима и памучне производе. Друга фабрика била је власништво Петра К. Илића и налазила се на десној обали Власине, а запошљавала је 20 радника.[19]

После ослобођења од Турака почео је и развој млинске индустрије. Године 1895. Гаврило Поповић је подигао млин на Власини који је радио са опремом купљеном у Аустрији и Немачкој а прерађивао је два вагона жита дневно. У млину су његови синови 1912. године уградили генератор јачине 20 KW.[20] Тада је Власотинце добило прво електрично осветљење а нова електрична централа изграђена је 1937. године у атару села Манастириште са јачином од 140 KW. Била је власништво Владе и Тихомира Илића под

12 М. М. Костић, нав. дело, 34.
13 Исто.
14 М. М. Костић, нав. дело, 35
15 П. Сеизовић, Почеци развоја индустрије у Власотинцу и околини, лист „Власина", бр. 10, 1991.
16 Исто.
17 Исто.
18 Оглас фабрике „Лабуд", у сталној поставци Завичајног музеја Власотинца.
19 П. Сеизовић, нав. лист, стр. 10.
20 Уместо саопштења Војислава Б. Поповића из Власотинца.

називом „Електрична централа Косте Илића и Синова“.[21] Поред овог млина Гаврила Поповића, постојали су и радили млинови Прокопија Црниловића и Арсе Петковића.[22] Године 1935. Војислав Поповић изградио је електрични млин.[23]

Досељавање становништва из околних села утицало је на повећање стамбене изградње у варошици, а тиме и употребе керамичког материјала. То је допринело да се у Власотинцу утемељи и развија индустрија керамичких производа. Прву циглану је имао Кузман Стојановић, а она је подигнута 1937. године. Власници су били Анђелковић, Стаменковић и Стојановић.[24] Са развојем керамичарске индустрије, формирају се и грађевинска предузећа. Током 1926. године у Власотинцу су успешно пословала грађевинска предузећа Данила Ђорђевића, Миладина Ђорђевића и Ставре Крајинчанића.[25]

До Првог светског рата радила је и фабрика кожа Зарија Јовића Камењара. На жалост, о овој фабрици нема битнијих података. После Првог светског рата постојала је и штампарија „Зора“ која је радила до 1929. године.[26] Динамичан развој трговине и занатства изазвао је оснивање разних удружења. Године 1901, оснива се Власотиначки еснаф свију заната, а окупљао је занатлије свих профила, тако да је 1930. године имао 150 чланова.[27] Трговачко удружење оснива се 1920. године и тада се у Власотинцу отварају занатске и трговачке радње. У Власотинцу је било 78 занатских и 30 трговачких радњи. То је учинило да варошица добије изразит занатско-трговачки карактер.[28]

Развијајући се још за време Турака, а интензивно после 1878. године, јачањем трговине и занатства, Власотинце се истакло као место са знатном акумулацијом капитала.[29] До оснивања Задруге за помагање и штедњу „Власотиначки Кнез“, Коста Илић Мумџија имао је иметак који се ценио на 600.000 динара а који је стекао давањем новца на зајам уз камату од 6 процената месечно.[30] Са капиталом од 700.000 динара, Таса С. Валчић је 1908. године отворио Трговачку банку која је представљала и акционарско друштво, а давала је новац на зајам уз високу камату.[31] Од 1921. године Поповићи су основали Кредитну банку са седиштем у млину. Ова банка била је и акционарско друштво. Оснивањем Земљорадничке банке и виноградари добијају повољне кредите и унапређују производњу.[32]

21 Исто.
22 П. Сеизовић, лист „Власина“, бр. 10, 1991.
23 М. М. Костић, нав. дело, 34
24 П. Сеизовић, лист „Власина“, бр. 10, 1991.
25 Адресар Краљевине СХС, Београд 1928, 863.
26 П. Сеизовић, лист „Власина“, бр. 10, 1991.
27 Деловодни протокол Власотиначког еснафа за период 1919-1930, у Завичајном музеју у Власотинцу.
28 М. М. Костић, нав. дело, 39.
29 Исто
30 Ф. Каниц, нав. дело, 281.
31 Син Т. Валчића, Милан, имао је 2/3 акција.
32 П. Сеизовић, лист „Власина“, бр. 10, 1991.

У настојању да изграде јаку индустрију и да од Власотинца створе развијену и напредну варош, власотиначки богаташи су своје синове слали на школовање у иностранство.

Боравећи у европским центрима, власотиначки интелектуалци су су се упознали са европским начином живота, европском културом и са, што нас овде посебно интересује, европском архитектуром. По повратку у завичај подстакли су архитектонски преображај варошице желећи да провинцијско-оријенталну варошицу Власотинце претворе у модеран град. Иако је међуратни период веома кратак, у Власотинцу је протекао у знаку плодне градитељске активности. Власници репрезентативних зграда били су трговци, индустријалци и банкари који су кроз архитектуру исказивали свој углед, свој укус и своје место у заједници.

Развој трговине изазвао је потребу и за писменошћу. За време Турака, у Власотинцу је радила школа манастирског типа у којој се учио часловац, требник и псалтир. Школе савременијег типа основане су 1866. године а после 1878. године у власотиначком крају радило је седам таквих школа са шест просветних радника.[33] По попису из исте године, Власотинце је имало 432 писмена мушкарца и 22 писмене жене.[34] Прва стручна школа отворена је 1911. године са три одељења као трговачко-занатска, а наредне 1912. године, власотиначки индустријалци из породице Косте Илића Мумџије за потребе текстилне индустрије отворили су текстилну школу са три одељења. Управник је био Живојин Поповић.[35] Тек 1929. године отворена је државна мешовита школа која је својим програмом и профилом одговарала потребама развијене трговине и занатства, а управик школе био је др Петар Илић. Много касније (1939. године) отворена је Домаћинска школа која је својим програмом одговарала „домаћинству уопште".[36] Исте године отвара се стручно-занатска школа чији је управник био Словенац Фердо Вигеле.

Своју културно-образовну мисију вршила је Народна књижница и читаоница основана 1912. године која је развијала просветну и издавачку делатност а била је организатор бројних културних акција у граду. Основана је на иницијативу учитеља Петра Спирића.[37] Њен рад прекинули су Балкански ратови, затим Први светски рат, а њен књижни фонд, документацију и имовину уништили су Бугари у Првом светском рату. Рад књижнице и читаонице обновљен је 1919. године на иницијативу учитеља Јована П. Јовића.[38] У оквиру Народне књижнице и читаонице активно је радила позоришна секција. Извођена су дела Нушића, Удицког, Плаовића, Ђокића и Сремца.[39]

33 П. Сеизовић, Просветне и културне прилике у старом Власотинцу и околини, лист „Власина", бр. 12, 1995.
34 В. Карић, нав. дело, 748.
35 П. Сеизовић, лист „Власина", бр. 12, 1995.
36 Исто.
37 Н. Митровић, рад Народне књижнице и читаонице у Власотинцу у периоду до рата, Лесковачки зборник XXXI, Лесковац 1991, 189.
38 Исто, 189.
39 Исто, 189.

Значајну улогу у развоју културног живота у Власотинцу имале су и певачке дружине. Најстарија певачка дружина основана је 1897. године под називом „Његош". Оснивач је био учитељ Јован П. Јовић а први хоровођа свештеник Душан Он. Поповић. Неко време хоровођа је био Аца Милојевић, а од 1927. године на челу дружине био је Словенац Фердо Вигеле, професор музике. Концерти и маскенбали одржавани су у просторијама Народног дома и у хотелу „Палас".[40] Друштво је изводило дела Д. Јенка, Ј. Маринковића и др. Од 1936. године дружину води професор музике Рус Владимир Курагин. Тада је, као културно-национална и репрезентативна установа, дружина је припремала свој први уметнички концерт са забавом који је одржан у сали Народног дома. Извођене су биле хорске и соло песме.[41] Од 1931. године Власотинце је добило и црквено певачко друштво „Карађорђе" чији је оснивач био учитељ Драгољуб Бркић. У оквиру друштва радио је и хор и музичка секција. Извођена су дела Даворина Јенка, Стевана С. Мокрањца, Хајтла, а дружина је имала и сопствени џез оркестар.[42]

Важну улогу у културном животу Власотинца имало је и издаваштво. Септембра 1926. године изашао је први број локалног листа „Власина" који је третирао привредно-виноградарска и културно-просветна питања, здравствене и хигијенске прилике, као и друштвени живот Власотинца. Власник листа био је индустријалац Воја С. Поповић а главни уредник Милорад Д. Марјановић, кандидат економских и комерцијалних наука. После неколико бројева лист је престао да излази, а његово обнављање покренула је Народна књижница и читаоница 1937. године. Уредник је био Милутин С. Поповић.[43]

Прву биоскопску представу Власотинчани су видели 1937. године у приватном биоскопу Александра Црнатовића и Радивоја Поповића, а налазио се у кафани „Црнатовац". Звао се „Телекино Тесла" и радио је са киноапаратуром „Сименс".[44]

Ако се сагледа у целини развој културно-просветног живота у Власотинцу између два светска рата, прегалаштво даровитих и школованих људи, као и помоћ личности са стране, учинили су да он буде интензиван. Остварени су значајни резултати у скоро свим областима културног стваралаштва.

После Првог светског рата настају крупне политичко-друштвене прилике за југословенске народе, које ће се одразити и на архитектуру. У новој Краљевини уочљиво је настојање да се успостави српски стил и да се у оквиру унитаристичког концепта државе тежи ка националном академизму.

40 Објекат више не постоји. Био је власништво Прокопија Ђ. Црниловића.
41 Плакат за концерт из 1936. године, у поставци Завичајног музеја у Власотинцу.
42 Усмено саопштење Божидара Савића, бившег члана певачког друштва.
43 Х. Ракић, лист „Власина" као извор бољег упознавања друштвено-политичког и културног живота Власотинца, Лесковачки зборник XXXV, Лесковац 1995, 113.
44 Усмено саопштење Чедомира Бабастојанског из Власотинца.

То је успорило продор модерних архитектонских схватања све до појаве српског модерног покрета 1928. године. Представници националног стила (Петар Поповић, Момир Коруновић, Александар Дероко, Јездимир Денић)[45] водили су битку са присталицама еклектичног, постакадемизма (Димитрије М. Леко, Милутин Борисављевић, Светозар Јовановић)[46]. У тој ситуацији први су своје идеје остварили на сакралним објектима, а други, „академичари", на профаној архитектури, јавним и стамбеним зградама. Академизам је тежио еклектичном комбиновању елемената западноевропских архитектонских стилова, и био заснован на еклектичком приступу и преношењу стилских одлика из једне уметничке епохе у другу. Зато објекти грађени у овом периоду представљају мешавину разних форми. Српски градитељи су у својој средини створили сопствену варијанту академске архитектуре под утицајем француске, италијанске и средњоевропске архитектуре. У трећој деценији свој допринос су дали руски архитекти-емигранти који су у Југославију дошли после превирања у Русији, а оставили су дубок траг у свим доменима архитектонске праксе у маниру руског академизма.[47] Технички развој и модернизација живота у Европи одразили су се и на српску средину а заокрет се догодио у најнапреднијим бироима за пројектовање и на градилиштима. Оснивањем групе модерног покрета већина градитеља опредлила се за безорнаменталну модерну архитектуру. До 1941. године у Србији је званично тријумфовала Модерна, а тежња модерниста је била да створе нови стил а не нову функционалну архитектуру. Између два светска рата своје надахнуће су нашли и „фолклорно" настројени градитељи који су примењивали облике традиционалног српског и балканског градитељства.[48]

Међу градовима југоисточне Србије, Власотинце је питорескна варошица која је у односу на друге градове сачувала свој градитељски фонд који представља драгоцени део богате градитељске баштине југоисточне Србије.

Интензивна урбанизација варошице одвијала се и у време док је била под турском административном управом до 1877. године. У Власотинцу никад није доминирао турски елеменат а средиште турске власти било је у „Кули", грађеној кулуком Власотинчана, Грделичана и становника околних села у другој половини XVIII века. Ова грађевина по својој морфологији подсећа на тврђаву.[49] Власотинце је „може бити једина варош на Балканском полуострву у којој Турци и после владе своје од неколико стотина година нису имали никако ни једне џамије".[50]

Двадесетак година после одласка Турака, српска културна традиција, карактеристична за ово подручје, попримила је специфичне одлике оријенталних утицаја кроз спонтано прихватање оријенталног начина живота и

45 З. Маневић, Новија српска архитектура, Српска архитектура 1900-1970, Београд 1972, 19-20.
46 Исто, 18-19.
47 А. Кадијевић-С. Марковић, Градитељство Лесковца и околине између два светска рата, Лесковац 1996, 18
48 З. Маневић, нав. дело, 17-18.
49 „Кула" је данас Завичајни музеј.
50 В. Карић, нав. дело, 748.

кроз постепену урбанизацију. Урбана агломерација варошице у периоду урбанизације расла је у неколико наврата. Од најстаријег досељавања и зачетка насеља на садашњем месту (формирана од родова досељених током друге половине XVIII века), затим у другом таласу досељавања, почетком XIX века до 1847. године (у периоду када је зачета чаршија) и у периоду од 1847. до 1878. године када је Власотинце најинтензивније расло. У периоду између два рата досељава се становништво из околних села које се бавило грађевинским радовима и радило у „печалби" по Краљевини. Досељавање је нарочито интензивирано после изградње винарско-виноградарске задруге 1932. године.

Развој типова кућа у Власотинцу може се пратити кроз неколико различитих фаза, од најстаријих станишта до савременијих вишеспратница. Најстарија станишта биле су земунице које су замењиване колибама, оне плетарама, а затим чатмарама покривеним сламом. Од 1800. године почело је са изградњом долмара од ћерпића. Најновије куће биле су пуњенице (кованице), а од 1890. године граде се куће од чврстог материјала.[51]

Крајем XIX века средину Власотинца је заузимала пространа пијаца, око које је било изграђено неколико објеката по плану (кафане и дућани), а све остало је било наслеђено. Регулација варошице замишљена по плану из четрдесетих година XIX века почела је 1912. године и то најпре у чаршији, рушењем старих дирека и ћепенака, а план је у целини завршен 1922/23. године.[52] Дуж главних комуникационих токова ређају се занатске и трговачке радње. Најстарији део чаршије заузимао је потез организован линеарно око главне комуникације у улицама М. Величковића, Немањиној и огранку старе чаршије у Земун мали са занатским радњама.[53] Очувана власотиначка чаршија уклопила се у нове токове живота у међуратном периоду и сачувала свој изглед са фасадним украсима, са гирландама и маскеронима, а портали су остали дрвени. Чаршија представља архитектонско и споменичко наслеђе и заузима значајно место у развоју града и саставни је део ткива данашњег Власотинца и сведок општих, економских и културних прилика у варошици између два рата. Градитељи власотиначке чаршије настојали су да усагласе принципе трговања и становања у истом објекту. Већи значај је имао стамбени део објекта у коме се улазило са дворишне стране, а у пословне и трговачке просторије улазило се директно са улице.[54]

Тип градске куће је карактеристичан за период између два светска рата. Упоредо са грађењем нових објеката мења се и начин живота и уметнички укус грађанске средине која је почела да се формира од ретких интелектуалаца школованих у иностранству, од банкара и рентијера, трговаца и занатлија. Школовани синови власотиначких богаташа утицали су да се Власотинце од провинцијско-оријенталне варошице претвори у модеран

51 Власотинце, детаљни урбанистички план, Југословенски институт за урбанизам и становање, Београд 1977, 3.

52 Исто, 2.

53 Исто, 11.

54 С. Марковић, Новија историја грађанске архитектуре у Власотинцу, Лесковачки зборник XXXIII, Лесковац 1993, 204-205.

град. Упознавши се са начином живљења, културом и архитектуром у европским центрима (Ахен, Минхен, Беч, Цвикау) они су подстакли развој и преображај Власотинца. Од варошице у којој су цветали трговина, занатство, банкарство и индустрија знатно мањег обима, Власотинце је прерастало у град у коме је грађевинска активност била најинтензивнија у међуратном периоду.

Еклектичко оживљавање западноевропских стилова настаје тридесетих година када и настају објекти грађени у маниру постакадемизма и објекти који у стилском погледу представљају мешавину стилова који егзистирају у Краљевини у периоду између два светска рата.[55]

55 А. Кадијевић-С. Марковић, нав. дело, 17.

II ПРИМЕРИ ГРАДИТЕЉСТВА

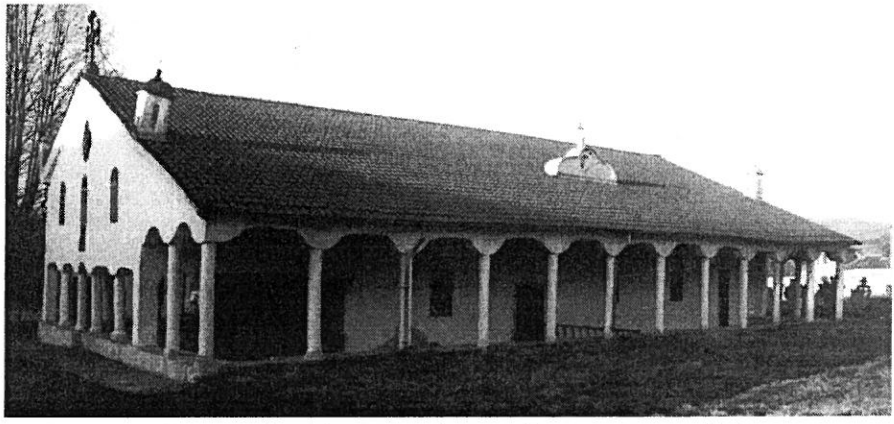

Црква Св. Тројица (изглед са југозапада)

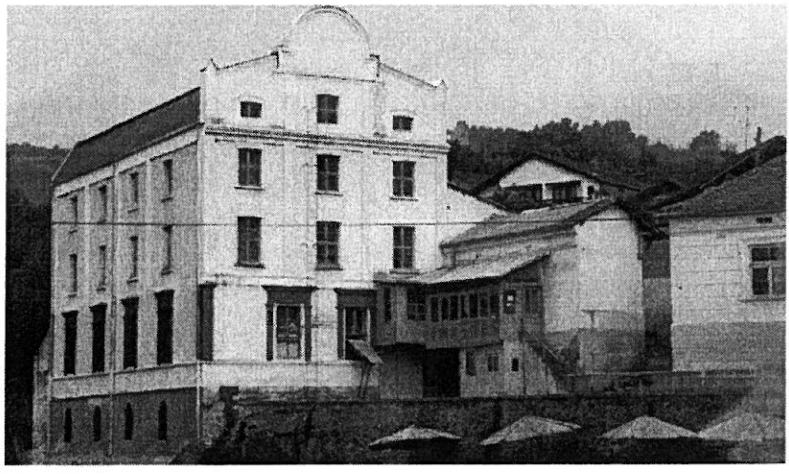

Млин Поповића (главна фасада)

Кућа Глиīорија Паруновића (заīадна фасада)

Кућа Гаврила Поīовића (изīлед са уīла)

Николај Краснов - Спомен чесма

Кућа Миладина Ђорђевића (угао)

Народни дом (ūрочеље)

Кућа др Радула Велашевића (уīао)

Палата Милана Т. Валчића (изглед са угла)

Кућа Душана Ц. Валчића (угао)

Кућа Јована Димитријевића Американца

Кућа Димитрија Он. Поїовића (изгледа са улице)

Кућа свештеника Чедомира Поповића (главна фасада)

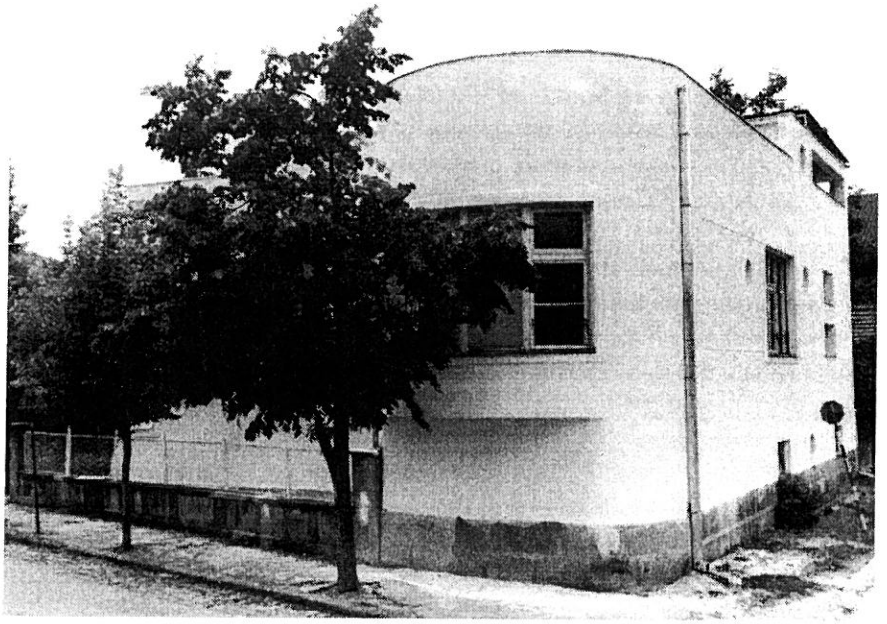

Кућа браће Паруновић

ЦРКВА СВЕТЕ ТРОЈИЦЕ

Значајан сегменат градитељског наслеђа Власотинца је црква Свете Тројице. Изградња цркве је почела 1832. године на имању Саве Скробара који га је поклонио црквеној порти. Завршена је 1835. године када је и освећена од епископа Венедикта. Црква се изненада срушила 1838. године а њена изградња је поново почела 1855. године Грађена је до 1858. године и исте године освећена од епископа Јанићија.[1] На западној и јужној страни црква има пространи трем на аркадема који је поплочан циглом. Кров цркве је двосливан са четири „слепа" кубета на угловима. То је „реткост у нашој црквеној архитектури. Код нас у лесковачкој области више их нигде нема".[2]

Црква у Власотинцу је дело чувених градитеља из породице Дамјановски из Западне Македоније.[3] Живописана је 1894. године у северном и јужном делу наоса а фреске су поклон власотиначких трговаца и занатлија.[4] Ремек дела резбарства су два стола у цркви, израда Зафира Заше Димитријевића, досељеног из Прилепа или Велеса.[5] Овог дуборесца помиње и Душан Он. Поповић у рукопису „историја Власотинца и околине"[6] Звонара је подигнута 1899. године заузимањем свештеника Душана Он. Поповића и свештеника Христифора Поповића, тутора Јордана Цонића, Цире Хранића и Вукадина Шушулића.[7] Парохијски дом је подигнут 1927. године, а од 1939. до 1947. године црква је ограђена високим каменим зидом.

МЛИН

Међу примерима индустријске архитектуре и као заштитни знак Власотинца, издваја се млин на Власини који својим монументалним и свечаним изгледом показује истанчани укус власника. Грађен је умереном романтичарско-класицистичком стилском обрадом. Његова чеона фасада представља складну и кохерентну композицију која на посебан начин тежи отмености и намеће се својом висинском доминацијом у панорами Власотинца. Прочеље млина рашчлањено је по вертикали, плитким неупадљивим пиластрима који се уздижу до завршног мотива који представља упрошћени лучни забат. Склад и симетрија и једноставност маса обогаћени су плитком декорацијом око прозорских отвора.

1 Д. М. Ђорђевић, Власотинце (прилози за проучавање лесковачке области, Лесковачки зборник XII, Лесковац 1972, 170.
2 Исто, 170.
3 М. Ђорђевић, Поглед на новије градитељство југоисточне Србије до Првог светског рата, Лесковачки зборник XXXV, Лесковац 1995, 62.
4 Д. М. Ђорђевић, нав. дело, 179.
5 Д. М. Ђорђевић, Дело Заше Димитријевића у Власотинцу и Лесковцу, Лесковачки зборник I, Лесковац 1961, 33.
6 Рукопис се налази у Народном музеју у Лесковцу.
7 Натпис изнад улазних врата Звонаре.

Овај стогодишњи објекат и данас функционише као производни и сврстава се у занимљивија архитектонска остварења у граду на Власини. Очуван је као симбол грађанске епохе у развоју града и као сведок развоја варошице.[8]

КУЋА ГЛИГОРИЈА ПАРУНОВИЋА

После 1878. године у југоисточној Србији су се стекли услови за озбиљнију градитељску активност. Настаје напредак на пољу урбанизације и архитектонских остварења. Било је очигледно да је градитељство од романтичарског заноса променило смер до строгог академизма на бази ренесансе. Организација простора и спољњи склоп грађевине засновани су били на унапред утврђеним моделима који су задовољавали строга правила пропорције, хармоније и естетике. Крајем XIX века 1895. године, настала је породична кућа Гаврила Паруновића, инжењера грађевине, који је био помоћник министра грађевине у Министарству грађевине у Београду.

Објекат је масивна једноспратна грађевина, са правилном четвртастом основом. Спрат куће и подрумски део, издвојени су кордонским венцем од масивних камених парапетних плоча изнад којих је кордонски венац спрата. Главна фасада и остале фасаде украшене су декоративном пластиком са неокласицистичким елементима. Мирно решење запажа се на спољној композицији са равномерно распоређеним прозорским отворима, са стране уоквирене плитко канелираним пиластрима који на себи носе забате, троугласте и лучне. Испод четвороводног крова је кордонски венац украшен пластиком.

Главни мотив објекта је улазни трем. Плитко канелирани стубови носе балдахин са високом атиком на којој је утиснута година изградње и име власника. Трем је изведен у средњој основи објекта чиме је знатно обогаћена концепција фасадне површине дајући јој извесну дозу монументалности.

Истанчани укус исказан у распореду маса и складност пропорција, чињенице су које кућу Гаврила Паруновића сврставају у репрезентативне примере стамбене изградње у Власотинцу са неокласичним и неоренесансним стилским одликама. На западној фасади изнад полулучног подрумског улаза налази се балкон на конзолама.

Објекат је ограђен масивним, високим каменим зидом разбијен на истоку улазном капијом од кованог гвожђа, и на западу колским улазом који води у двориште.

КУЋА ГАВРИЛА ПОПОВИЋА

На углу учитеља Петра и Вука Караџића налази се импозантно градитељско остварење настало 1910. године чији је власник био власотиначки тргоавац и индустријалац Гаврило Поповић, који се обогатио тргујући стоком; вином и мешовитом робом које је у великим количинама извозио у

8 О Млину В. А. Кадијевић - С. Марковић, Градитељство Лесковца и околине између два светска рата, Лесковац 1996, 115-116.

Једрене, Солун и Цариград. Стечени капитал улагао је у изградњу млина и породичне куће као и у школовање својих синова. Кућу су зидали мајстори из Рупља који су као печалбари радили на грађевинама у престоници. Објекат има високи партер и спрат. Партер је разчлањен ситним хоризонталним фугама чији континуитет је испрекидан прозорским окнима, лучно засведеним. Изнад спољних прозорских лукова налази се плитки пластични испуст који има декоративну функцију.

На чеоној фасади залазе се велика улазна полулучна врата са лучним завршетком и пластиком која прати њен облик. Изнад улаза налази се велики балкон са декоративном оградом од ливеног гвожђа. Зидно платно изнад балконских врата је лучно засведено, а испод кровног венца са леве и са десне стране налазе се стилизовани биљни орнаменти између којих се налази монограм Гаврила Поповића.

У односу на партер, спрат је наглашен издвојеним зидним венцем (коронским и парапетним) и са богатијом декоративном пластиком изнад прозора. Бочне стране прозора уоквирене су плитким пиластрима са стилизованим коринтским капителима. Пиластри на себи носе забат, а на прозорима се забати смењују у два облика, троугласти и полукружни и доприносе пластичном ритму фасаде. У унутрашњим пољима забата налазе се стилизовани пластични детаљи у облику шкољке или лишћа.

После Другог светског рата кућа је одузета породици и служила је као Интернат за ратну сирочад и за децу без родитеља, а неке просторије коришћене су као школске учионице. Неко време ту је био магацин за намештај. Данас објекат је у дерутном стању склон распадању, а сведок сјаја једне породице која је желела да од Власотинца начини град са модерним изгледом.[9]

СПОМЕНИК ПАЛИМ РОДОЉУБИМА У ОСЛОБОДИЛАЧКИМ РАТОВИМА СРБИЈЕ (1809-1918)

Подигнут је на главном градском тргу 1932. године за време краља Александра Првог Карађорђевића, са изразитом архитектонском структуром, као и већина спомен-обележја изведених у националном стилу током треће и четврте деценије и представља значајан јавни објекат у Власотинцу.

Пројектант споменика је чувени руски архитекта Николај Краснов који је у Србију дошао 1920. године и запослио се у архитектонском одељењу Министарства грађевине. Током рада у краљевини извео је више спомен-обележја у Србији и Македонији, а у Црној Гори је реконструисао Његошеву капелу на Ловћену. У духу академског класицизма саградио је више административних палата у Београду, а у духу романтичарског историзма извео је

9 О кући Г. Поповића, В. С. Марковић, Новија истраживања грађанске архитектуре у Власотинцу, Лесковачки зборник XXXIII Лесковац, 1993. 203-206.

Банску палату на Цетињу. Елементе српског стила употребио је за мањи број објеката.[10]

Власотиначки споменик је у облику обелиска чије је стабло срасло са базом. Обелиск је монолитна академска композиција која се ка врху сужава, а врх завршава вишесегментном „капом", разчлањеном малим лучним нишама. Облик „капе" је већ виђено решење на старијим утилитарним грађевинама у националном стилу (капије, чесме, спомен-обележја).

База споменика има испусте за воду у облику лављих глава и са шкољкама за одвод воде. Складна композиција обогаћена је плитком ситном декоративном пластиком симболичког и хералдичког значаја коју је радио локални каменорезац Светозар Јанковић Желеце.

Упадљиво је да је споменик дело вештог академичара иако поседује „романтичарско надахнуће". Статична композиција споменика плени својим достојанством и уздржаношћу и тиме испуњава своју свечану меморијалну функцију. По својој виткој силуети, једноставности маса и лакоћи власотиначки обелиск спада у репрезентативније српске меморијалне грађевине међуратног периода (коме припадају споменици на Зејтинлику, Виду, Мачковом камену).[11]

Данас је споменик подређен масивнијим зградама другачије стилске обраде и нема већи значај у композицији градског трга. Стоји као усамљени пример архитектуре националног стила у Власотинцу, отуђен од амбијента у коме нема стилски сродних грађевина.

КУЋА МИЛАДИНА ЂОРЂЕВИЋА

На угаоном делу Улице Марка Орешковића број 10, на мање упадљивом градском потесу, налази се кућа Миладина Ђорђевића, грађевинског предузимача из села Брод, општина Црна Трава.[12] Према породичном предању кућу је пројектовао сам власник, комбинујући нацрте и скице донесене из престонице.[13] Изграђена је 1922. године у време превласти академског концепта у српској архитектури. Ђорђевић је показао амбицију да оствари допадљив објекат са отменом стилском фасадом, вероватно виђеном у Београду. Кућа има приземље и спрат, а њена композиција је оживљена полихромним контрастима различито обојених површина. Логичан завршетак архитектонске композиције је необарокно звонасто кубе покривено лименим кровом. На фасади су избегнуте непотребне импровизације и претеривања, што говори о вештом и способном градитељу

10 А. Кадијевић-С. Марковић, Градитељство Лесковца и околине између два светска рата, Лесковац 1996, 111.

11 Фотографије већине спомен-обележја налази се у фотомонографији „Споменици и гробља ослободилачких ратова Србије" 1912-1918, Београд 1978, и А. Кадијевић, „Момир Коруновић", 1996.

12 М. Ђорђевић је имао грађевинско предузеће које је регистровано у Адресару Краљевине СХС, 1928. године на страни 86.

13 Радио је на изградњи Народне скупштине у Београду

који се образовао радећи на објектима у престоници одакле је доносио скице и планове.

НАРОДНИ ДОМ

Објекат у Улици М. Орешковића број 4, чија је изградња завршена 1931. године, грађен као пример хумано-културне и професионалне установе за јавне намене. Иницијативу за подизање дома дао је др Радул Велешевић који је имао значајну улогу у културном и јавном животу варошице. Дом је изграђен материјалним средствима Власотиначког еснафа, певачке дружине „Његош", Соколског друштва, Трговачког удружења, Женске подружнице и Књижнице и читаонице, под називом Власотиначки Народни дом.

У дому су биле просторије свих културно-хуманих и професионалних удружења, а велика сала је служила као соколска вежбаоница и као просторија за приређивање забава, скупова и славе ових удружења. Дом је имао као чланове: велике добротворе, добротворе, утемељиваче, помагаче и почасне. Имовину дома чинили су приходи од забава, добровољни прилози, завештана имања у корист дома, годишње уплате друштава која су имала уложени мањи капитал.[14]

Од отварања 1931. до 1941. године, дом је активно радио. У њему су биле приређиване забаве са игранкама, позоришне представе, соколске вежбе, прославе, славе удружења, матинеи и разни скупови. После рата, до 1951. године, у дому је била смештена женска занатска школа, а од 1951. године до 1972. године школа ученика у привреди (ШУП). После 1972. године просторије дома преузело је друштво за телесно васпитање „Партизан". Данас у дому смештени су редакција локалног листа „Власина" и локалне РТВ Власотинца.

Народни дом је једноспратни објекат грађен у мешовитом академском националном стилу. Има приземље и спрат. Приземље је изведено у живој ритмичкој композицији, рашчлањено полулучним прозорским отворима са дорским стубовима на чијој се стопи спајају полулучни венци који прате облик полулучних прозорскух отвора.

Спрат од приземља је издвојен кордонским венцем. Дом је изведен строго и незграпно и оставља утисак недоречности. Прочеље завршава истакнутом, строго обрађеном атиком, као и многи други домови у Власотинцу, настали у међуратном периоду. Изнад улаза у дом налази се плитки балкон који више смета него што доприноси кохерентности објекта. На северном, заобљеном делу објекта налазио се градски сат, срушен 1941. године. Пројектант је остао непознат али се зна да је грађевинским радовима руководио локални предузимач Миладин Ђорђевић.

14 Правила Народног дома из 1926. године уступио ми је Божидар Савић - лимар, члан и председник власотиначког еснафа лимара.

КУЋА РАДУЛА ВЕЛАШЕВИЋА

У процесу постепеног напуштања крутих начела постакадемске архитектуре у корист савременијих метода градње, настала је породична кућа др Радула Велашевића, подигнута 1930. године на углу Улице Ивана Милутиновића бр. 1.

По архитектонској обради спада у примере прелазне, стилски хетерогене архитектуре са елементима различитих концепција. Преовлађује незнатни модернији приступ у спољној обради фасаде.

Објекат је угаона упадљива градска кућа са умерено декорисаним зидним платнима и са траговима академског раслојавања зона, подеоним венцима и атиком на којој је утиснута година изградње. Модерна архитектонска средства видљива су на доминантним правоугаоним отворима и неутралним зидним површинама. Четвороводни кров објекта је „сакривен" и чини зграду компромисном творевином са дуалистичким стилским садржајем. Аутор пројекта остаје непознат.[15]

ПАЛАТА МИЛАНА Т. ВАЛЧИЋА

Најмонументалнија и најрепрезентативнија грађевина у Власотинцу је палата власотиначког банкара и рентијера. Налази се у самом центру града, на Тргу 8. октобра. Подигнута је као породична кућа. Пројектант објекта остао је непознат, али се зна да су на објекту радили локални мајстори из црнотравског краја под руководством грађевинског предузимача Миладина Ђорђевића. По својој архитектури палата се сврстава у примере еклектичког постакадемизма који се у периоду између два рата у Србији издвајао по својој монументалности волумена и по доминантној улози у структури градског центра.[16]

Објекат има три обрађене фасаде. Једна је окренута према дворишту, друга је на угаоном делу, а трећа ка уличном фронту. Стилски је еклектичка мешавина популарних историјских стилова од којих се јасно препознају елементи ренесансе, барока и неокласицизма. Темељи куће освећени су 1933. године. Систем академске камене рустике у приземљу није доследно спроведен јер је приземље изведено много отвореније, олакшано бројним прозорским отворима.

Улаз у објекат налази се у дворишном делу парцеле. Композиција трема наглашена је еклектичким стилизованим, кратким тосканским стубовима који носе лођу првог и терасу другог спрата. У композиционом смислу завршетак овог прочеља није довољно истакнут и завршава се упадљивим и једноставним забатом. Пропорције последњег спрата непотребно су

15 О кући Велашевића в. А. Кадијевић-С. Марковић, Градитељство Лесковца и околине између два светска рата, 1996, 116

16 О палати М. Т. Валчића в. а. Кадијевић-С. Марковић, Градитељство Лесковца и околине између два светска рата, 1996, 113-114

смањене у односу на димензије нижих спратова, а то подвлачи његову споредну улогу у композицији целине.

Највећу пажњу градитељ је посветио уском, угаоном делу фасаде која је рашчлањена еркерно, истуреним трактом на првом и лођом на другом спрату. На врху ове фасаде налази се балустра са атиком у виду картуше са утиснутим хералдичким знацима.

Уличну фасаду сачињавају две целине зидног платна са равномерно распоређеним прозорским отворима, са балконом на првом спрату који има декоративну ограду од кованог гвожђа.[17] Други спрат завршава се надвишеним забатом испод којег су два лучно засведена прозора, а испод њих је парапет украшен балустерима.

Иако је градитељ хтео да оствари богату и разноврсну архитектонску композицију, он је палату претворио у пласман разних мотива, повезаних неорганско чиме је постигао недореченост уместо склада и хармоничности. Створио је затворено и блоковито решење упркос бројним отворима и конвексно-конкавним површинама, увучених и истурених сегмената. У овом архитектонском остварењу тражио се блесак раскошне и богате европске стилске архитектуре. Међутим, створено је компликовано и неразговетно решење које ипак има локални значај јер је подстакло процват неостилске, постакадемске архитектуре у Власотинцу.

КУЋА ДУШАНА С. ВАЛЧИЋА

Подигнута је на углу Улице Бранка Радичевића бр. 1 као стамбено-трговачка кућа власотиначког житарског трговца Душана Валчића, 1932. године. По својој архитектури може се сврстати у примере еклектичког постакадемизма који се у архитектури Србије издвајао по монументалности волумена и њеној доминантној улози у структури града.

Објекат има приземље, спрат и три обрађене фасаде. Једна је окренута према уличном фронту, друга је на угаоном делу улице, а трећа према дворишном делу парцеле. У приземљу се налазе трговачко-пословне просторије, а на спрату је део за становање. Улаз у зграду је са дворишног дела парцеле а изнад њега је дуга, пространа тераса.

Највећу пажњу градитељ је посветио угаоном делу фасаде са истуреним балконом изнад приземља испод којег је утиснут монограм власника и година изградње. Маштовитом декорацијом и мансардним прозорима оживљена је фасада ове куће која се висином издваја у амбијенту. Академска симетрија и складност фасаде наглашена је вертикализном маса и применом правоугаоних прозорских отвора испод којих су парапети украшени балустерима.

Зграда има статичан, кубичан академски волумен. Покривена је двосливним кровом. Унутрашњост зграде је једноставна и функционална.

17 Дворишну ограду од кованог гвожђа и балконску ограду радио је локални бравар Миле Санин који се школовао у Бечу (усмено саопштење В. Б. Поповића из Власотинца).

Грађена је од опеке и омалтерисана, а прозори на мансарди изграђени су са циљем да се истакне врх архитектонске композиције репрезентативних прочеља породичних кућа богатих трговаца.

Композиција је лишена претерано наметљивих мотива чиме се постигло складно и симетрично архитектонско остварење, што говори о укусу власника и његовој жељи да има отмену и монументалну породичну кућу на углу улице.

КУЋА ЈОВАНА ДИМИТРИЈЕВИЋА АМЕРИКАНЦА

У развијеним урбаним срединама Краљевине академска архитектура развијала се као у самој престоници. Отмени и декоративно урађени ентеријери одржавали су европски укус нашег грађанства у овом периоду.

Развој академске архитектуре у југоисточној Србији може се пратити и у Власотинцу на кући Јована Димитријевића Американца. Подигнута 1935. године као породична зграда са отменом и једноставном архитектонском обрадом, грађена је „по сећању на неке куће виђене у Америци".[18]

Фасаде зграде су омалтерисане и наглашене хоризонталним канелурама. Испод правоугаоних прозорских отвора налазе се парапети са балустерима, а изнад кровног венца налази се балустра која има функцију да сакрије четвороводни кров.

Својом ведром и профињеном композицијом оживела је традиционални затворени волумен, а тиме је остварено једно од најуспелијих дела академизма у међуратном Власотинцу. Улазни трем је био украшен муралима са флоралном орнаментиком и мотивима из природе.[19] Данас се у објекту налазе пословне просторије Електродистрибуције Власотинце.

КУЋА ДИМИТРИЈА ОН. ПОПОВИЋА[20]

Објекат који се издваја по својој карактеристичној архитектури. Има камено приземље и спрат. Зидне површине приземља разбијене су полулучним прозорским отворима са луковима који прате њихов облик. Простор између прозора украшен је пластичном орнаментиком која је изведена у техници цизелирања. Спрат је изведен академски, од приземља издвојен кордонским венцем. Прозорски отвори су правоугаони а изнад њих је декоративна пластика изведена у духу сецесије.

Мансардни кров оживљен је прозорима наткривеним плитком троугластом атиком, испуњена сецесијском декоративном пластиком. Дворишна фасада оживљена је полукружним балконом који наткрива улаз. То је монументална грађанска кућа са компромисним узбурканим волуменом.

18 Усмено саопштење Зорана Ј. Димитријевића Американца

19 Према усменом саопштењу Зорана Димитријевића, мурале је радио неки Мађар чијег се имена није могао сетити

20 Димитрије Поповић је био син свештеника Онуфрија, намесника власотиначке цркве. Био је значајна политичка личност Краљевине Југославије, заузимао је место секретара Народне скупштине Краљевине. Заслужан је за регулисање уличне мреже Власотинца.

У међуратној еклектичкој архитектури Власотинца истичу се и многобројне приземне породичке куће на којима такође варирају различити стилски мотиви. Њихова стилска обрада се најчешће огледа у скромној декорацији трема, орнаментацији кључног камена, стилизованим подеоним венцима, натпрозорној пластици на уличном фронту, забатима и балустерима.

Међу примерима такве архитектуре пажњу привлачи кућа свештеника Христифора Поповића у Улици Вука Караџића бр. 41, са складном и елегантно обрађеном пластиком сецесијског порекла, изнад прозорских отвора у облику формалних венаца. То је унело симетрију и живост у композицију овог архитектонског волумена који плени лепотом орнаментације и топлином фактуре. Пажњу привлаче и породичне куће браће Димитрија и Сотира Ђикића у Улици Ивана Милутиновића бр. 15 и 16, кућа Јована П. Јовића у Улици Иве Лоле Рибара бр. 38.

КУЋА СВЕШТЕНИКА ЧЕДОМИРА ПОПОВИЋА

Вредан пример власотиначке међуратне архитектуре, грађен 1937. године, на коме преовлађује незнатан модеран приступ у спољној обради полукружног уличног тракта са балконом наткривеним атиком. Кратки тоскански стубови носе атику, а она прати линију балкона и сакрива четвороводни кров. Правоугаони прозори рашчлањују симетричну поделу главне и бочних фасада куће. Зидно платно оживљено је стилизованим парапетима.

Овај објекат има допадљиве контуре и ефектне пропорције и по својој репрезентативности превазилази локални значај. Плени пластичном обрадом волумена и изведен је на завидном занатском нивоу. Вероватно је комбинација архитекстонских решења и скица донесених из „белог света".

Објекат нема сувишних мотива нити претерани декор, а ефекат је остварен одмереним приступом при комбиновању форми. Оплемењен је сензибилним градитељским рукописом којим је градитељ постигао допадљиво архитекстонско решење.[21]

КУЋА БРАЋЕ ПАРУНОВИЋ

На углу Улице Иве Лоле Рибара број 40, налази се кућа браће Христифора и Благоја Паруновића који су били трговци и живели су у Београду. Пројекат за кућу прибавио је њихов стриц Гаврило Паруновић, грађевински инжењер, који је живео и радио у Београду.

Са овом кућом модерна је ушла у међуратно Власотинце. Архитектонска композиција куће је у облику лађе. То је веома популаран мотив у српској архитектури експресионистичког смера. Експресионисти су заступали наглашени симболизам форме у којем је преовлађивала симболика модерне

21 Породица Поповић се доселила из Великог Боњинца. Породичну кућу градио је Сима М. Ђорђевић, син Миладина Ђорђевића, грађевинског предузимача из Брода код Црне Траве, досељен у Власотинце (усмено саопштење Тихомира Поповића).

научно-техничке ере а узори су тражени у формама у индустрији авиона, машина, бродова. Експресионости су се надовезали на романтичарску традицију, на готику и на пластичне мотиве арт-нивоа.

У конструкцији куће пројекат је користио једноставне форме равних зидова бес пластичке декорације, које је разбио округлим прозорским отворима, распоређеним по вертикали. Овај мотив карактеристичан је за београдски зрели модернизам којим је градитељ супротставио хоризонтале класично обликованих прозорских отвора. Тиме је избегао несразмерни однос зидног платна и водоравног прозора и приступио отварању још једног округлог прозора у продужетку хоризонтале. Уступак традицији огледа се у затворености волумена, на декоративној тролисној степенишној огради од бетона и на ситним отворима на уличној страни фасаде.

По блоковитој затворености волумена и хоризонталних маса, објекат се уклапа у токове српског модернизма с краја четрдесетих година. Као најсавременији објекат у власотиначкој средини превазишао је локални значај и означио радикални заокрет, напуштајући застарели метод изградње у корист савременијих и функционалнијих решења.[22]

ЗАКЉУЧАК

Архитектонска остварења у Власотинцу између два светска рата у овом раду сагледана су према њиховој улози у урбаном развоју града и према њиховим стилским особеностима. Примарни извори у уметничко-историјским истраживањима били су пре свега постојећи објекти, сећања савременика, старе фотографије и разгледнице, ретки архивски документи, подаци узети из дневне и периодичне штампе и ретки историографски прилози.

Градитељство Власотинца није темељно проучено и приказано. Власотиначки објекти се у историографским прегледима који се односе на опште токове новије српске архитектуре не помињу јер нису систематски ни истражени. Неке грађевине су приказане монографски у лесковачкој научној публицистици посвећеној градитељству новијег доба. У тој невеликој литератури издваја се рад мр Срђана Марковића, објављен у „Лесковачком зборнику" XXXIII из 1993. године и књига др Александра Кадијевића и мр Срђана Марковића „Градитељство Лесковца и околине између два светска рата" објављена 1996. године.

Као примери најрепрезентативнијих архитектонских остварења у Власотинцу насталих између два светска рата, издвајају се споменик палим родољубима у ослободилачким ратовима Србије од 1809-1918, дело руског академичара Николаја Краснова, палата Милана Т. Валчића, стамбено-трговачка кућа Душана С. Валчића, зграда Народног дома у српском национално-академском стилу, кућа Јована Димитријевића Американца као пример

22 О кући браће Паруновића в. А. Кадијевић-С. Марковић, „Градитељство Лесковца и околине између два светска рата", 1996, 117-118

чистог академизма. Елементи сецесије налазе се на кућама Димитрија Он. Поповића, свештеника Христифора Поповића у Улици Вука Караџића, Јована П. Јовића у Ул. Иве Лоле Рибара, браће Ђикић у Улици И. Милутиновића бр. 15 и бр. 16 и браће Паруновић, грађене у развијеном модерном стилу. У градитељском смислу то значи да је Власотинце правовремено усвајало популарне методе изградње из већих центара (Београд, Ниш, Лесковац). Све је то део богатог архитектонског наслеђа Власотинца а које треба очувати и заштитити, а будуће концепције града уклапати у постојеће садржаје.

Иако је некомплетна, архитектонска мапа Власотинца између два светска рата, осветљава један значајан период у развоју варошице. Изузев имена руског архитекте Н. Краснова и локалних мајстора, имена аутора градитељских остварења остала су непозната. Свакако овај прилог о међуратној архитектури Власотинца не исцрпљује ову проблематику већ је покушај да се учини напор у систематском истраживању градитељског наслеђа Власотинца.

ЛИТЕРАТУРА

1. В. Карић, Србија (опис државе, земље и становништва), Београд-Нови Сад 1997, 747-748.

2. М. М. Костић, Власотинце (антропогеографска проучавања), Гласник српског географског друштва, св. XXXIV, бр. 1, Београд 1954, 119-130.

3. М. М. Костић, Привредно-географске прилике и гравитационе сфере Власотинца, Гласник српског географског друштва, св. XXXIII, бр. 2, Београд 1953, 33-37.

4. Ф. Каниц, Србија II, Београд 1985, 281.

5. Власотинце, детаљни урбанистички план, Југословенски институт за урбанизам и становање, Београд 1977, 1-11.

6. З. Маневић, Новија српска архитектура и „Српска архитектура 1900-1970", Београд 1972, 7-38.

7. М. Ракић, Из Нове Србије (Отаџбина, књ. 4, 5 и 6, 1880-1881), Лесковац 1987, 142.

8. Д. М. Ђорђевић, Власотинце (прилози за проучавање историје лесковачке области), Лесковачки зборник XII, Лесковац 1972, 167-181.

9. В. Стојанчевић, Елементи старе урбане балканске цивилизације и развој „чаршија" традиционалне културе њихових становника у јужној Србији у XIX веку, Лесковачки зборник XX, Лесковац 1980, 197-209.

10. С. Марковић, Новија истраживања грађанске архитектуре у Власотинцу, Лесковачки зборник XXXIII, Лесковац 1993, 203-206.

11. Р. Стаменковић, Архитектура Широке чаршије, Лесковачки зборник XXXI, Лесковац 1991, 101-115.

12. М. Војиновић, Архитектонско наслеђе Лесковца од 1878 до 1940, Лесковачки зборник XXV, Лесковац 1985, 321-333.

13. А. Кадијевић-С. Марковић, Градитељство Лесковца и околине између два светска рата, Лесковац 1996.

14. М. Ђурђевић, Поглед на новије градитељство југоисточне Србије до Првог светског рата, Лесковачки зборник XXXV, Лесковац 1995, 61-67.

15. П. Сеизовић, Развој индустрије и занатства у власотиначком крају, лист „Власина", бр. 10, 1991, стр. 10.

16. П. Сеизовић, Просветно-културне прилике у старом Власотинцу, фељтон „Из историјенашег краја", лист „Власина" од броја 11 до 15, из 1995.

17. Ј. Ћирић, Урбано и архитектонско наслеђе у ужој Србији и данашња изградња, Лесковачки зборник VII, Лесковац 1967, 55-63.

18. Адресар Краљевине СХС, Београд 1928, 863.

19. Н. Митровић, Рад народне књижнице и читаонице у Власотинцу у периоду до рата, Лесковачки зборник XXXI, Лесковац 1991, 189-193.

20. Хранислав Ракић, Лист „Власина" као извор бољег упознавања друштвено-политичког и културног живота Власотинца, Лесковачки зборник XXXV, Лесковац 1995, 113-118.

21. Б. Лилић, Традиционална култура у југоисточној Србији до ослобођења од Турака, Лесковачки зборник XXXV, Лесковац 1995, 119-123.

22. Д. Он. Поповић, Историја Власотинца и околине, рукопис у Народном музеју у Лесковцу, 1945.

23. Д. С. Стојановић, Хроника Стоилковићевог рода (период с краја XVIII века до 1979. године, прилог историји ослобођења Власотинца од Турака), Београд 1983.

RÉSUMÉ

Danica Valčić

L´ARCHITECTURE DE VLASOTINCE ENTRE DEUX GUERRES MONDIALES

Cet ouvrage comporte deux parties: dans la première, aux éléments historiques, on donne des informations sur le développement culturel et économique de Vlasotince à partir de la libération de l´occupation turque jusqu´au commencement de la Deuxième guerre mondiale et dans la deuxième on donne des examples pour nous informer sur les résultats de ce développement dans le domaine de l´architecture de Vlasotince. L´auteur constate que l´architecture de Vlasotince reflète, de manière éclatante, l´élargissement de cette bourgade qui représentait le centre culturel et économique de toute la région.

En analysant chacun des objectifs d´architecture d´une valeur considérable, l´auteur cite des exemples des monuments érigés en signe de mémoire des patriotes morts dans les guerres depuis 1809 à 1918 - la création de l´architecte russe Nikolaï Krasnov, les maisons de Milan T. Valčić, Dušan Valčić, Jovan Dimitrijević, Hristifor Popović, Dimitrije On. Popović, Jovan Jović, des frères Parunović, etc. Dans ces réalisations architecturales c´est le style académique qui domine, mais il y a aussi des éléments de sécession ainsi que de la modernisation. En tout cas il est évident que les habitants réputés de Vlasotince ont du goût en se faisant construire un bâtiment d´une valeur architectonique incontestable. Les auteurs de ces projets architecturaux sont en principe anonymes, mais la plupart d´entre eux proviennent de la ville même ou de la région, fameuse par des constructeurs extraordinaires.

УДК 808. 67. 311 : 808. 61 - 311

Радмила Жугић

НЕКЕ ПАРАЛЕЛЕ ИЗМЕЂУ БУГАРСКОГ И ЈУЖНОМОРАВСКОГ АНТРОПООНОМАСТИКОНА

Циљ овога рада је да се установе сличности и разлике између бугарског и јужноморавског антропоономастикона на основу мотивисаности личних имена и њихове творбе. Имена ће бити прегледана по најзаступљенијим мотивационим и творбеним типовима.

Биће начињен и покушај да се лично име, сходно семантици, дефинише у светлу општелингвистичких законитости.

Ово упоредно истраживање засновано је на грађи која је за бугарски језик узета из Етимолошког речника личних имена Николаја Ковачева[1] (у даљем тексту: Ковачев 1995), а за јужноморавски говор из Речника личних имена код Срба Милице Грковић[2] (у даљем тексту: Грковић 1977). Наравно, сходно задацима рада, из наведеног извора су коришћена лична имена са пунктова: Власотинце и околина, Лесковац, Лесковац и околина, Врање и Ниш. Корпус је допуњен још личним именима из околине Лебана и Лесковца која сам лично бележила. Као допунски извор узета су лична имена сачувана у микротопонимији доњег тока слива Јабланице, као и у презименима, која су заједно са микроназивима дијахроно отпорнија од личних имена.[3]

Јужноморавска лична имена (у даљем тексту: јмл), за разлику од бугарских (у даљем тексту: бли), неће бити акцентована, да би се с једне стране избегла недоследност (она су у Грковић 1977 неакцентована), а с друге стране произвољност у одређивању акцента.

Сврставање одређеног бли у одговарајућу мотивациону групу биће спроведено на основу тога како је оно протумачено у Ковачев 1995. За имена која се на плану израза, али не и на плану садржаја као основе за утврђивање мотивисаности, поклапају са јмл биће дато тумачење у виду напомене на одговарајућем месту.

Критеријум за редослед мотивационих група неће бити бројчана заступљеност одређене групе (пребрајање имена одузело би много времена),

већ ће се поћи од оне групе чији се мотивациони елементи односе на конкретна, манифестативна својства човека.

Због преплитања мотива унутар једне групе, као што је то случај код личних имена зоонимске (ређе фитонимске) мотивисаности, нека зоонимска лична имена са израженим мотивом заштите од умирања, нечастивих сила и сл., биће дата у оквиру мотивационе групе зоонимских имена на која ће бити упућена имена настала по тотемским животињама из групе заштитних личних имена.

За бугарска лична имена мотивисана називима биљака и животиња, на плану израза различитим од назива у српском језику, дати су преводни еквиваленти. Латински називи су преузети од Ковачев 1995 уз претходно сравњење са Ботаничким речником имена биљака Д. Симоновића и Како живе животиње А. Брема.

СЕМАНТИЧКА КЛАСИФИКАЦИЈА

I. Мотив надевања личних имена са жељом да њихови носиоци добију пожељна физичка својства, карактерише оба именослова. Имена ће бити прегледана по елементима општег мотива.

I. 1. а. Елементом опште телесне лепоте мотивисана су нпр. ова бли: Ги́зда (ж), Гизда́ва (ж), Ги́здо (м), Гюзе́ла (ж) - према гюзе́л „леп“, Дива́на (ж), Ди́вна (ж) - да буде прекрасна, лепа, Зо́ра (ж) - да буде сјајна и лепа као зора , Ико́на (ж), Икони́я (ж) - да буде лепа и честита као светица, Ки́пра (ж) - да буде ки́пра „стасита, лепа“, Ки́про (м) - да буде стасит, леп, Кра́са (ж), Кра́сен (м), У́бавка (ж), Уба́н (м), Ху́ба (ж), Хубаве́на (ж), Ху́бава (ж), Ху́бавка (ж), Хуба́н (м).

Исти елемент мотивисао је ова јмл: Гиздава, Дивна, Красица, Лепава, Лепана, Лепка, Лепша, Лепоја, Лепоје, Лепосава, Убавка, Цакана, Иконија.

1) Сва наведена бли, изузев Ико́на, Икони́я и Зо́ра су придевског порекла. Таквог образовања су и јмл изузимајући име Иконија.

2) С творбеног аспекта, бли Гизда́ва, Гюзе́ла, Ки́пра, Кра́сен, Ху́бава, као и јмл Гиздава, Дивна, Цакана су придеви у свом основном облику у функцији именица.

3) Бли Ди́вка, У́бавка, Ху́бавка, Хубаве́на, као и сва остала јмл (изузев имена датих под 1) и 2)) настала су суфиксацијом придева из основе имена.

4) Бли Ки́про и Кра́са настала су аналошки према женском имену Ки́пра, односно мушком имену Кра́сен. Овакав пут настанка није забележен код јмл ове мотивације.

5) Изузимајући име У́бавка, сва јмл придевског порекла, настала су према придевима који одговарају садашњем стању стандардног језика.

6) Бли Зо́ра доводи се у везу са особинама овог дела дана. Јмл Зора,

Зоран, Зорица мотивисана су зором као делом дана када је новорођенче дошло на свет. О томе исп. тумачења наведених имена под нап. 18, 19, 20, у овом раду.

I. 1. б. Лепотом очију семантички су условљена нпр. следећа бли: Ва́кла (ж), Вакли́на (ж), Вакли́ша (ж) - од вакла „црноока, црних обрва", са жељом да има црне очи, црне обрве, Вакли́н (м), Вакли́ш (м) - од ва́къл „црноок, црних обрва", са жељом да има црне очи, црне обрве, Вежда́н (м), Вежда́на (ж) - да има изразито лепе обрве , Мо́дро (м) - да има плаве очи.

Овим елементом мотивисано је у јужноморавском антропоонимастикону само име Светозар.[4]

Већа заступљеност бли постигнута је конкретизацијом лепоте очију која се једном огледа у њиховој боји, а други пут у лепоти обрва.

I. 1. в. Лепота косе семантички је мотив нпр. ових бли: Вра́н (м), Вра́нка (ж) - да има лепу црну косу, Коса́н (м), Коса́на (ж) - према коса́н „који је са лепом, густом, бујном косом", Коса́р (ж) - од коса́р „који је с дугом косом, дугокос", са жељом да има дугу косу, Копри́н (м), Копри́на (ж), Копри́нка (ж) - од копри́на „свила", да има сјајну и мекану косу као свила , Свила́н (м), Свила́на (ж), Сви́лен (м), Сви́лена (ж), Сви́ленка (ж), Сви́ленчо (м) - да буде леп(а) с меком и сјајном косом.

Јмл овакве мотивисаности су Косана и Косара.

Уочава се већа продуктивност бли условљених лепотом косе. Разлози за ово су следећи:

Суфиксалном деривацијом апелатива коса изведена су већ наведена бли и јмл.

У бли Вран и Вранка лепота косе је конкретизована црном бојом.

Остала бли настала су поређењем косе са особинама које има свила и њен синоним коприна.

I. 1. г. Лепота лица је мотив за следећа бли: Гал (м), Га́ла (ж) Галу́ша (ж) - од гал „црн, црномањаст", да је црн(а), црнпураст(а), Кафе́на (ж), Кафя́ва (ж) - да јој је кожа боје кафе, Ру́мен (м), Ру́мена (ж), Румя́н (м), Румя́на (ж) - да буде румен(а), Сне́жа (ж), Снежа́на[5] (ж) - да буде чиста и бела као снег, Ся́ро (м) - од сяр „сив, загасит", да има сиву, тамну боју лица, Че́рнъо (м), Че́рна (ж) - да буде црн(а), Черве́нко (м) - да буде здрав, црвених образа.

Јмл овакве мотивисаности су нпр.: Бела, Белан, Белана, Белашин, Белош, Белисава, Белица, Белка, Белојка, Белуна, Гара, Румена, Руса, Руско, Русана, Русија, Русинка, Руска, Светлан, Светлана[6], Светолик[7], Црни, Црнча.

Запажа се да је у бугарској култури пожељна црна, тамна боја лица; изузетак су имена Сне́жа и Снежа́на.

Јмл су претежно настала према придевима бео и светао.

Пожељна особина румених, црвених образа готово да је равномерно заступљена у оба именослова. Највероватније се и у једној и у другугој култури румени, црвени образи доводе у везу са добрим здрављем.

I. 2. 1. Општи мотив пожељних душевних особина реализује се у бугарским личним именима низом конкретних елемената (јак, чврст карактер, јака воља, блага нарав, скромност и примереност, искреност, чистота душе, правдољубивост, доброта, веселост, радост, љубав према раду, омиљеност у друштву, заштитнички однос према најближима, храброст и неустрашивост).

Најфреквентнија имена овакве мотивације биће овде наведена по редоследу појединачних елемената у оквиру општег мотива: Ка́мен (м), Ка́мена (ж), Кремéн (м), Кремéна (ж), Твърди́н (м) - са жељом да буде јаког, чврстог карактера , Желя́з (м), Желя́за (ж), Желя́зка (ж), Желя́зко (м), Ста́мен (м), Ста́мена (ж) - са жељом да има јаку, чврсту вољу , Бла́га (ж), Бла́го (м), Блага́тка (ж), Благи́ца (ж), Благу́на (ж) - да буде благе нарави , Благоми́л (м) - да буде благе нарави и мио, Хри́сим (м), Хриси́ма (ж), Хри́симка (ж) - према хри́сим нар. „скроман, миран, повучен“,са жељом да буде скроман (скромна), миран (мирна), повучен (повучена);Тихоми́р (м) - да буде тих, миран; И́скрен (м), И́скрена (ж) - да буде искрен (искрена) у опхођењу с људима; Сълза́ (ж), Сълза́на (ж) - да буде душе чисте као суза; Пра́вда (ж) - са жељом да се бори за истину; До́бра (ж), Добра́н (м), Добра́на (ж), Добри́л (м), Добри́ла (ж) - да буде благородног карактера ; Доброми́р (м), Светоми́р (м) - са жељом да чини добра дела, да шири мир у свету; Бранеми́р (м) - да брани и штити оне који су му блиски; Ве́сел (м), Весели́н (м), Ве́села (ж), Весели́на (ж), Ве́се́лка (ж) - са жељом да буде весео (весела), да се радује животу; Радосла́в (м), Радосла́ва (ж) - да је радостан и славан; Ра́дос (м) - да другима доноси радост; Де́йо (м), Де́йна (ж), Дея́н (м), Дея́на (ж) - према де́ен „активан, енергичан“, са жељом да буде активан (активна), енергичан (енергична); Драголю́б (м), Драголю́ба (ж) - да буде драг(а) и вољен(а); Дра́га (ж), Драга́н (м) - од стб. драгъ „мио, вољен“, са жељом да буде омиљен у друштву; Хра́бър (м), Хра́бра (ж), Юна́к (м) - да буде храбар, смео, неустрашив.

У јмл такође се огледа богатство конкретних елемената општег мотива пожељних душевних особина (блага нарав, искреност, правдољубивост, честитост, доброта, веселост, радост, гордост, особина да буде драг, мио, да воли и буде вољен). Имена ће и овде бити изложена по редоследу наведених елемената: Благоја, Благија, Благиња, Благојка, Благуна, Благица; Искрен; Правда, Правдица, Правдимир, Правдољуб, Правомир; Рисим, Рисима, Рисимка; Добривоја, Добрила, Добринка, Добруна, Добрунка, Добрин, Добринко; Весела, Веселина, Веселинка, Веселка, Ведра; Радован, Радан, Радмила, Радунка; Гордан, Гордана;[8] Драган, Драгана, Драгица, Драгиша; Милен, Милија, Милана, Милан, Миланка, Милева, Милена, Миленко, Милица; Љубан, Љубинка,[9] Љубица[10], Љубиша.

Нека бли из напред изложене групе заслужују коментар: име Ка́мен, као и имена Желя́з, Желя́за мотивисана су жељом да особе с тим именом буду карактерне, да имају јаку вољу. О мотивисаности јмл имена Камен, Гвозден, исп. нап. 28, 29, у овоме раду. Име Сузана на простору јужноморавског говора, као и на простору српског језика уопште, само се на плану израза поклапа са бли Сълза́на. На плану садржаја ова два имена су различита, те их стога можемо сматрати хомонимима. Бугарско Сълза́на има јасну мотивацију према сълза „суза". Библијско име Сузана настало је од хебр. Šosanna „бели крин", а код нас је прихваћено у новије време преко западноевропских језика (Грковић 1977).

Бли Дея́н, Дея́на настала су према придеву де́ен „активан, енергичан", док су јмл Дејан, Дејана изведена од Деја, хипокористика од имена Десимир, Десислав (Грковић 1977).

I. 2. 2. Жеља да новорођено дете заузме у породици место старијег или најстаријег брата, да добије сестру чијој ће деци бити ујак, да има сина чија ће га деца звати дедом, мотив је нпр. ових бли: Ба́йо (м), Ба́йко (м), Ба́йчо (м) - да постане старији брат ; Ба́тъо (м) - да порасте и постане најстаријi брат ; Бра́то (м), Брата́н (м) - да има много браће ; Вы́йчо (м) - да постане ујак ; Де́до (м), Родъо (м) - да постане деда, да му се породица умножава; Челеди́н (м) - да има велику породицу. Сва ова имена имају социолошку позадину. У њима се огледа жеља за проширењем породице.

На јужноморавском простору посведочена су само имена настала према апелативу брат: Братимир, Братомир, Братољуб. Име Братош сачувано је у микротопониму Братошевачки дол.[11] Нема имена према осталим апелативима за сродство. Тумачење да ова наша имена имају исту мотивацију као већ изложена бли с апелативима за сродство, било би произвољно.

I. 2. 3. Животним успехом кроз стицање богатства и славе мотивисана су ова бли: Бан (м), Ба́нко (м) - да постане бан, господар; Бе́го (м), Бе́йо (м) - да постане бег ; Ви́ден (м) - да буде познат ; Видосла́ва (ж) - да буде славна; Владисла́в (м) - да постане славан, да влада; Станисла́в (м), Станисла́ва (ж) - да постане славан (славна), чувен (чувена); Господи́н (м), Господи́на (ж), Господи́нка (ж) - да постане господар, велепоседник.

Јмл овога типа, изузев имена Владимир, Владислав, нема.

Бли Станисла́в, Станисла́ва у свом првом делу имају глагол ста́на „постанем". Глаголска основа стан у јмл Станислав, Станислава у значењу је стати, а спадају у групу заштитних личних имена. За име Станислав исп. нап. 35, у овоме раду.

Бли Господи́нка, на плану израза, идентично је јмл Господинка као варијанти имена Госпођинка које се везује за рођење у дане празника Мале и Велике Госпође. За име Госпођинка исп. нап. [15], у раду.

I. 3. Здравље (добро здравље, дуговечност, срећан живот, продужена младост, животни оптимизам) је мотив којим су у бугарском именослову

условљена нпр. ова имена: Здра́ве (м), Здраве́йка (ж), Здраве́йко (м), Здравели́н (м), Здравели́на (ж), Здра́вка (ж), Здра́вко (м) - да буде здрав(а); Багря́н (м), Багря́на (ж) - према багрен „црвен, румен; здрав", да буде црвен(а), румен(а) (црвена, румена боја као симбол здравља); Ве́ли (м) - да доживи дубоку старост, Столе́тка (ж) - да живи сто година , Жи́ва (ж), Жи́вко (м), Жи́вка (ж) - да буде дуговечан (дуговечна); Младе́н (м), Младе́на (ж), Младе́нка (ж) - да дуго буде млад(а), Мла́дост (ж) - да живи продуженом младошћу; Све́жа (ж), Све́жен (м) - према свеж „који има животну снагу, виталност", да буде животан, виталан, оптимистичан, Сре́тен (м), Щастли́в (м) - да буде срећан у животу.

На подручју јужноморавског говора ткђ. су уобичајена имена с кореном здрав, жив, млад, сретан: Здравко, Здравка, Живадин, Живан, Живко, Живка, Живана, Живанка, Младен, Младенко, Младенка, Сретен[12], Сретко, Срећко, Сретенија, Сретенка.

Јужноморавски именослов, за разлику од бугарског, не потврђује имена с конкретним елементима за дуговечност и животну виталност. Код јмл, изузев имена Сретен, није присутна директна онимизација која се уочава у бли Здра́ве, Мла́дост, Жи́ва, Све́жа, Щастли́в.

I. 4. Продуктивност личних имена по старим занимањима ограничена је у оба антропоономастикона. Бугарски извор бележи имена Ко́вка (х 2 ж), Ко́вна (х 15 ж) према глаголу ковати, поткивати као и име Ко́вня (х 17 ж) према ко́вня „поткивачка радња". Занимљиво је да су овим занимањем мотивисана само женска лична имена. У јужноморавском именослову (у примарном извору) нису потврђена имена Ковач, Кован, Ковинка, којих иначе има у широј језичкој бази. Лично име Ковач сачувано је у породичном надимку Ковачови, а име Ковинка у презимену Ковинић (Жугић, Ономастичка грађа).

Пажње су вредна бли по релативно новим занимањима типа: Майо́р (м) - са жељом да у војсци достигне чин мајора , Студе́нка (ж) - да постане студенткиња, Студе́нтчо (м) - да постане студент, Иконо́м (м) - са жељом да постане црквени или манастирски управитељ, Касие́рка (ж) - да постане касирка, Гу́да (ж) - да постане виолинисткиња.

Имена по релативно новим занимањима нема ни на подручју јужноморавског говора, као ни у широј језичкој бази.

II. Мотивисаност личних имена фитонимима заступљена је у оба антропоономастикона. Наводимо најпре нека бли овакве мотивације: Биля́н (м), Биля́на (ж) - у основи је биље, биљка, Боси́лка (ж), Боси́лко (м) према боси́лек „босиок" (Ocumum basilicum), Ви́шя (ж) према ви́шна „вишња" (Prunus cerasus), Гладио́ла (ж) према гладиола (gladiolus), Гро́зда (ж), Гроздан (м), Гроздана (ж), Дафи́н (м), Дафи́на (ж) - према дафи́на „ловорово дрво", За́мба (ж) - према замба́к „крин" Lilium candidum или перуника Iris germanica, Зюмбу́л (м), Зюмбу́ла (ж) од зюмбю́л „зумбул" (Huacunthus

orientalis), Любúка (ж) - према кандилка Akuilegia vulgaris, Гороцвéт (м) - према гороцвет Adonis, Малúна (ж), Малúн (м), Мимóза (ж), Любúца (ж) - према велигденче, Veronica, Смил (м), Смúлко (м) Смиля́на (ж) - према смиље Halichrisum arenarium, Каранфúл (м), Каранфúла (ж), Орхидéя (ж), Хризантéм (м), Хризантéма (ж), Цикла́ма (ж), Латúнка (ж) - од латинка Tropaeolum majus , Невéн (м), Невéна (ж) , Шибóй (м), Гладиóла (ж), Я́вор (м), Я́ворка (ж), Я́года (ж), Ясмúн (м), Я смúна (ж), Цвéта (ж), Цветá́на (ж), Цветá́нка (ж), Цветá́н (м), Рýжа (ж), Ружá́н (м), Лóза (ж), Лозá́н (м), Лозá́на (ж), Лиля́на (ж).

Посебну пажњу привлаче имена настала по биљкама чији називи нису уграђени у јмл: Брéза (ж), Брéзо (м), Брезúца (ж), Бýка (ж), Бýко (м) - према буква, Гáбър (м) - према граб, Детелúна (ж), Детелúн (м), Крýшка (ж), Крýшко (м), Лимóн (м), Лимóна (ж), Лúпа (ж), Овсá́на (ж) - према овас , Портокáл (м) - према наранџа, Капúна (ж) - према купина Rubus, Пáлма (ж), Палмéн (м), Прасковúя (ж) - према бресква Camigdalus persica, Орéшко (м), Орéшка (ж) - према орах Spireea filipendula, Черéша (ж) - према трешња Prinis avium, Чýбра (ж) - према чубрица Satureja hortensis.

Међу јмл наводимо најпре она имена која су посведочена на више пунктова јужноморавског говора: Биљана[13], Босиљка , Врбена, Гроздан, Гроздана, Дафина, Дуња, Зумбулка, Јаблан, Јаворка, Јагода, Јасмина, Каранфилка, Латинка, Љиљана, Малина, Невена, Невенка, Невенко, Рузмаринка, Ружа, Ружица, Смиљана, Цвета, Цветана, Цветанка, Цветан, Цветко. Следећа имена забележена су на по једном пункту: Врба, Јабука, Јаглика, Јасенка, Јабланка, Кринка, Каранфил, Лозана, Лозан, Лозица, Невен, Трњина.

Уопштено гледано, већа је фреквентност бугарских личних имена насталих по фитонимима (око 2,7% од укупног броја личних имена).

Личних имена оваквог образовања на подручју јужноморавског говора , по лично изведеној статистици, има око 1%.

Већа заступљеност фитонимских личних имена у бугарском антропоономастикону може се објаснити: 1) много већим бројем фитонима који су послужили као мотив за лично име и 2) успостављањем мушких облика имена према женском имену апелативног фитонимског образовања: Детелúн < Детелúна, Дафúн < Дафúна, Крýшко < Крýшка, Палмéн < Пáлма, Хризантéм < Хризантéма, Брéзо < Брéза, Бýко < Бýка, Върбáн < Върба и сл., или пак успостављањем женских облика имена према мушким: Лимóна < Лимóн, Я́ворка < Я́вор, Ясмúна < Ясмúн, Невéна < Невéн, Зюмбýла < Зюмбýл, Фидáна < Фидáн и сл.

III. У групи личних имена зоонимског порекла, у оба именослова, запажају се два мотивациона елемента: 1) елемент именовања по животињама уопште са мотивом да носилац имена добије једну од особина животиње чије ће име носити и 2) уграђивање имена животиња у лична имена с

непосредним мотивом проистеклим из веровања о заштитној улози животиња.

Наводимо најпре нека бли мотивисана елементом 1): Вра́бчо (м) - са жељом да буде живахан као врабац , Гълъ́б (м), Гълъби́н (м), Гълъ би́ца (ж) - по голубу или голубици као симболу лепоте и невиности, Гугу́тка (ж) (гугутка је врста голуба), Columba tutrur, За́ю (м), За́я (ж), За́йка (ж), За́йко (м) (у Ковачев 1995, није конкретизована особина зеца која је била непосредни мотив именовања), Кана́ри (м) - према арх. кана́р „врста птице певачице", Кошу́та (ж) - да буде грациозна као кошута, Пеперу́да (ж) - од пеперу́да „лептир" Papilio, Свету́лка (ж) - по свету́лка „свитац" са жељом да доноси људима светлост, Славе́й (м), Славе́йка (ж), Славе́йко (м) - од славе́й „славуј", Соколи́н (м), Соколи́на (ж), Соколи́ца (ж) - по соколу, птици грабљивици опеваној у народним песмама, али се не прецизира да ли су ова имена заштитна, или мотив проистиче из неке друге особине ове птице, Со́йка (ж) - од со́йка „врста шарене птице" Stanulus glandarius, Оре́л (м) - по орлу „царској птици", Пау́н (м), Пау́на (ж), Пау́нка (ж), Пауни́ца (ж) - по пауну, са жељом да буде леп(а) као паун (пауница).

Лична имена с елементом 2): Вълка́н (м), Вълка́на (ж), Въ́лко (м), Въ́лка(ж), Вълкоди́н (м), Вълка́нка (ж) - према въ́лк „вук", Медве́д (м), Ме́чо (м) - од медвед, мечка да га не нападају животиње.

Из прегледаних бли под 1) може се запазити да се у највећем броју случајева прецизира непосредни мотив именовања. Има се утисак да је овакав начин увођења у мотив надевања личних имена прилично непоуздан. Наиме, за мотив настанка имена узима се у обзир само једна особина појма којим је означен збир особина. Можда би се пре могло говорити о укључивању једне, било које позитивне особине зоонима у лично име, чиме би се остварила дистинкција према заштитним зоонимским личним именима. И у бугарској и у нашој култури, животиње којима су мотивисана имена под 1) јављају се у конотацији нечег позитивног, доброг, лепог, као што се животиње чија су имена уграђена у ли под 2) јављају у конотацији нечег страшног, лошег, чега се ваља бојати. То значи да сваки припадник одређене језичке средине, у овом случају бугарске и наше, може сегментовати конкретну стварност која се односи на животиње различито. Имајући у виду блискост култура, заједнички елемент могла би представљати опозиција позитивно / негативно, односно добро / лоше.

С обзиром на напред изнето образложење, јмл зоонимске мотивације биће разврстана у два типа као и бли, али ни код једног имена неће бити прецизиран појединачни мотив именовања.

Јужноморавска лична имена типа 1) нпр. су: Грлица, Голуб, Лабуд, Паун, Паунко, Пауница, Славуј, Славујка, Сокол.

За тип 2) наводимо нпр. ова имена: Јелен, Јеленко, Вукадин, Вукадинка, Вукана, Вукица, Вукосава, Вукашин.

Приметна је већа заступљеност зоонимских личних имена у бугарском антропоономастикону. Разлози су истоветни као код фитонимских личних имена.

IV. Не тако богата, али семантички је занимљива група личних имена везана за време (на јужноморавском простору и за место) доласка на свет новорођенчета (дан, месец, годишње доба рођења, редослед рађања у породици у коме се (само у бугарском именослову) открива и елемент са жељом да дете са таквим именом претходи рођењу наредног жељеног детета у породици.

Бугарска лична имена овакве мотивисаности доносимо по редоследу наведених елемената: Понделия (ж) - рођена у понедељак, Пóндъо (м) - рођен у понедељак, Сре́да (ж), Сря́да (ж) - рођена у среду , Пе́тко (м) - рођен у петак, Съ́ба (ж), Съ́би (м), Съботи́н (м) - рођен(а) у суботу, Неде́лка (ж), Неде́ля (ж), Неде́лчо (м) - рођен(а) у недељу; Януа́ри (м) - рођен у јануару, Се́чка (ж) - према се́чко, нар. називу за месец фебруар, Апри́л (м), Апри́лка (ж) - рођен(а) у априлу, Май (м), Ма́я (ж) - рођен(а) у мају, Ю́ни (м) -рођен у јуну, Първома́й (м), Първома́йка (ж) б рођен(а) првога маја, Септе́мври (м), Септември́йка (ж), Септември́на (ж) - рођен(а) у септембру; Про́лет (ж), Про́лета (ж), Пролете́са (ж), Пролети́на (ж), Пролети́нка (ж), Пролети́н (м) - рођен(а) у пролеће, Ле́то (м) - рођен у лето, Е́се́н (м) - рођен у јесен; Първоле́тка (ж) - рођена у првој години брака; Пъ́рва (ж), Първа́на (ж), Първа́нка (ж), Пъ́рви (м), Пъ́рво (м) - прво дете у породици; Тре́ти (м), Третя́к (м), Тре́та (ж), Тро́йка (ж), Тро́я (ж), Троя́на[14] (ж), Тро́йо (м), Троя́н[14] (м) - треће дете у породици, или да претходи рођењу трећег детета.

Јужноморавска лична имена овакве мотивисаности су: Средоје, Петак, Петко, Петкана, Недеља, Недељка, Недељко, Госпава, Госпођинка,[15] Душан[16], Душица[17], Зора[18], Зоран[19], Зорица[20], Даница[21], Маја,[22] Опролеђована; Првул, Првослав, Првен, Првена, Прван; Горан 23(изведено од Гор(а) + ан), Горча (изведено од Гор(а) + ча, Горица (изведено од Гор(а) + ица); Планинка.

Из прегледаних бли и јмл овакве мотивације могу се извести следећи закључци: 1) у бугарском именослову нису уграђени називи два седмична дана (уторак и четвртак), а у јужноморавском четири (понедељак, уторак, четвртак и субота); у бли уграђени су називи пет месеци у години, а у јмл само име једног месеца; бли имају мотивацију у три годишња доба, док јмл само у једном; бли ове групе мотивисана су редним бројевима први, трећи и четврти, док јмл само бројем први; 2) у бугарском именослову нема личних имена која се везују за дане хришћанских празника, као што је то потврђено за јужноморавска лична имена; 3) изостају бли по месту где новорођенче долази на свет.

Из напред изложених поређења мотивационих елемената може се извести закључак о бољој заступљености бли овакве мотивације.

V. Лична имена мотивисана топонимима и хидронимима (ређе етнонимима) уобичајена су и у бугарском и у јужноморавском антропоономастикону.

Разгледаћемо најпре нека бли овакве мотивације домаћег порекла: Балка́н (м) - по једном од имена Старе поланине, Ви́то́ша (ж), Пири́н (м), Пле́венка (ж), Пло́вдивка (ж), Ри́ла (ж), Руме́лия (ж), Хе́ма (ж) - по месту Хем које је тракијски назив Старе планине, Хиса́ра (ж), Хиса́рка (ж) - по месту Хисар код Пловдива; Би́стри́ца (ж) - по једној од седам река с овим називом у Бугарској, Мора́ва (ж), Я́нтра (ж) - по имену реке која протиче кроз Велико Трново.

Од многобројних имена топонимског постања страног порекла наводимо само нека: Анато́лий (м), Аризо́н (м), Ато́н (м), Варша́ва (ж), Вирджи́ния (ж), Ге́вгелия (ж), Македо́ния (ж), Любля́на (ж), Нишли́я (м), Орлеа́н (м), Перси́я (ж), При́зрен (м), При́леп (м), Со́лун (м), Со́лунка (ж), Спа́рта (ж), Руси́я (ж), Хава́на (ж), Югосла́в (м), Югославия (ж); Ви́сла (ж), Дра́ва (ж), Дри́на (ж); Македо́нка (ж).

Од јмл топонимске, хидронимске и етнонимске мотивације домаћег порекла наводимо нпр. ова имена: Босанка, Варадинка, Југослав, Југослава, Косовко, Косовка, Сарајка, Смедеревка; Дрина, Дринка, Дунавка, Јадранко, Јадранка, Моравка, Топлица; Словенка, Словенко, Србијанка.

На простору јужноморавског говора забележена су само два имена овакве мотивације страног порекла: Солунка; Гркиња.

На основу наведених бли, али и из ширег увида у Ковачев 1995, може се запазити тенденција надевања имена по топонимима и хидронимима страног порекла, за разлику од јужноморавског именослова у коме су присутна само два оваква имена.

Посматрана с творбеног аспекта, упоређена имена претходне мотивационе групе, показују различито стање. У бугарском именослову, у највећем броју случајева, лично име је настало директном онимизацијом, односно преузимањем топонима или хидронима у свом основном облику за лично име. Овако су у јужноморавском именослову настала само имена Дрина и Топлица. Сва остала имена су изведена суфиксалном деривацијом.

VI. Мотивациона група бугарских заштитних личних имена, по заступљености елемената општег мотива, безмало је еквивалентна са групом јужноморавских заштитних имена. Оваква имена, у оба антропоономастикона, проистекла су из народног веровања да лична имена могу да заштите оне који их носе од непријатних догађаја, нечастивих сила, урока и болести.

Најпре ћемо по елементима општег мотива прегледати бли.

VI. 1. Надевање ружних имена проистекло је из народног веровања да такво име представља непремостиву препреку за зле духове и болести: Бедъо (м) - према беда „несрећа“, да га име чува од несреће, Ва́рда (ж), Ва́рдъо (м) - од ва́рдя „чувам, пазим“, да га пази, штити од зла, Гъ́рда (ж),

Гъ́рдво (м) - од гъ́рд „ужасан, страшан", Гро́за (ж), Гро́зен (м) - од стбуг. гро́за „ужас, страх", Груба́н (м), Грубади́н (м) - од груб „ружан", Пу́ше (м), Пу́шо (м) - од пу́ше „некрштено дете", да је без имена како зло не би обраћало пажњу на њега, Пъ́да (ж), Пъ́дъо (м) - од пъ́дя „одгоним, терам", да тера несрећу и болести од себе, Страхи́л (м) - да изазива страх код непријатеља, Ту́ла (ж), Тули́на (ж), Ту́лка (ж) - од гл. ту́ля се „сакривам се", да је сакривена од болести и несреће, Щърба́н (м) - од щъ́рб „безуб", да од њега беже нечастиве силе и уроци.

Јужноморавска лична имена с овим елементом општег мотива су: Грубан[24], Груја[25], Грујица,[26] Завиша[27], Камен[28], Каменко, Каменча, Гвозден[29], Гвоздена, Гвозденка, Ненад[30], Немил, Огњан[31], Огњана, Огњенко.

VI. 2. Лична имена по тотемским животињама (в. III. под 2.).

Јужноморавска лична имена по тотемским животињама (в. III. под 2.).

VI. 3. а. Лична имена мотивисана жељом да се у породици без деце роди дуго очекивано дете, или да се породица заштити од даљег умирања деце: Да́ра (ж), Жела́н (м) - од желан „жељен, очекиван", Нова́к (м) - са жељом да обнови свој род, колено, Хо́тъо (м), Хоте́на (ж) - према стб. хотъти „хоћу, желим", Обра́д (м); Спре́нка (ж) - да се заустави умирање деце, Ста́йо (м), Ста́йко (м), Ста́йка (м) - од стб. стаюти „стојим чврсто, опстајем, одолевам", Тра́йо (м), Тра́йко (м), Тра́йчо (м) - од стб. траюти, траю „постајем чврст, стабилан", да одолева болестима и животним тешкоћама. Исти елемент мотивисао је нпр. ова јмл: Дарко, Дарина[32], Даринка, Дарка, Жељко, Новица, Новко, Обрад[33]; Остоја[34], Станислав[35], Станислава, Станко, Станоја, Станојка, Стојан[36], Стојана, Стојанка, Стојмен[37], Стојменка, Траја[38], Трајка, Трајил, Трајко, Тројан[39], Тројана.

VI. 3. б. Лична имена везана за обичај куповања, продаје и подбацивања деце са циљем да се заустави њихово умирање: Ку́пен (м), Про́дан (м), На́йда (ж), На́йден (м), На́йдена (ж), Обре́тен (м) - од стб. обрътънъ „намерен", нађен, Обре́н (м).

По истим мотивационим елементима настала су нпр. ова јмл: Продан[59]; Најдан[60], Најден[61], Нађен[62], Најда, Најдана[63], Најданка[64], Обрен[65], Обренија[66], Обренка[67]. Лично име везано за обичај куповања деце није забележено на простору јужноморавског говора, али шира језичка база потврђује име Купљен (Грковић 1977).

VI. 3. г. Лична имена проистекла из веровања да дете неће умрети ако му се на рођењу да име животиње која је тих дана угинула: Во́ле (м), Во́ло (м), Гъ́ска (ж), Гъ́ско (м), Кра́вко (м), Кра́вчо (м), Ку́чо (м), Кучка́н (м).

Овај елемент општег мотива о заштитној улози имена није уграђен у јужноморавски, али и шире, у српски именослов.

VI. 4 . Лична имена мотивисана жељом да се многочлана породица заштити од даљег рађања деце, односно да се заштитним именом заустави

рађање деце: Дóста (ж), Достáн (м), Достáна (ж), Достéна (ж), Запрéн (м), Запрéна (ж), Запри́н (м) - од гл. запра „зауставим, прекинем“, Спрéна (ж), Спрéнка (ж) - од гл. спра „зауставим“, Воспи́ра (ж) -од гл. възпи́рам „заустављам“.

Јужноморавска лична имена с овим елементом тешко је одвојити од имена под VI. 3. а. с кореном стан и стој. У прошлости су се ова имена давала као заштитна имена: а) када деца често умиру, б) када се жели зауставити даље рађање деце.

Из упоредне анализе бугарских и јужноморавских личних имена са општим мотивом да овакво име заштити свог носиоца од болести, урока, нечастивих сила, умирања и сл., могу се извести следећи закључци: 1) у јужноморавском именослову нема имена везаних за обичај куповања деце; 2) заштитна имена са циљем да се у породици заустави даље рађање, или даље умирање деце, нису у јужноморавском именослову издиференцирана у оквиру ова два елемента, како је то у бугарском антропоономастикону; 3) нису потврђена јмл проистекла из веровања да деца неће умирати ако им се надене име животиње која је угинула непосредно пре рођења детета.

VII. Са социолошког аспекта је занимљива група бугарских личних имена која су, у ствари, преузета страна лична имена или презимена неких историјских личности, јунака литерарних дела, политичара у моди, музичара и сл.: Гайдáр (м), Гагáрин (м), Елéктра (ж), Лев (м), Лéнин (м), Лéрмонт (м), Маркс (м), Нáна (ж), Наполеóн (м), Одисéй (м), Óмир (м), Орфéй (м), Пасионáрия (ж), Петъофи (м), Платон (м), Рýзвелт (м), Сокрáт (м), Софóкли (м), Тарзáн (м), Толстóй (м), Тóска (ж), Трóцки (м). Интересантно је успостављање и женских, према већ преузетим мушким личним именима, нпр.: Лéнина, Наполеóна, Наполеóнка, Шумáнка, или само женских имена према изворним мушким, нпр.: Риголéта, Паганúни, Кадафúя.

Јужноморавски именослов не бележи ни једно име овакве мотивисаности, док Грковић 1977 доноси само име Лењин.

На основу претходне анализе бугарског и јужноморавског антропоономастикона, могућно је извући неке уопштене закључке:

Начињен преглед бугарских и јужноморавских личних имена по мотивационим типовима, показао је, у оквиру општег мотива, поклапање ова два именослова у шест, од укупно седам класификационих група. Наиме, тип личних имена која у бугарском именослову представљају преузета лична имена или презимена неких историјских личности, јунака литерарних дела, политичара у моди, музичара и сл. (група VII),није посведочен у систему јужноморавских личних имена.

Ова два именослова показују самосвојност и на плану мотивационих група које се поклапају само у домену општег мотива, док су разлике уочљиве како у продуктивности појединих његових елемената тако и у погледу њиховог присуства / одсуства: 1. бугарска лична имена условљена

лепотом очију (I.1.б.) и косе (I.1.в.), као елементима општег мотива телесне лепоте, показују већу заступљеност у односу на јмл, а она је постигнута с једне стране конкретизацијом оба елеммента преко боје, и с друге стране поређењем другог елемента са особинама које има свила и њен синоним коприна. 2. Бугарска лична имена претежно су мотивисана црном, тамном бојом лица за разлику од јмл која су, изузев имена Гара, Црни, Црнча, настала према придевима бео и светао (исп. I.1.г.). 3. У јужноморавском именослову, за разлику од бугарског, нису посведочена ,изузев према апелативу за сродство брат, имена према осталим апелативима за сродство (исп. I. 2. 2.). 4. Нису потврђена јмл с конкретним елементом за дуговечност (исп. I. 3.). 5. За разлику од бугарског, јужноморавски именослов не бележи имена по релативно новим занимањима (исп. I. 4.). 6. Бугарска лична имена фитонимског порекла готово су три пута продуктивнија од јмл исте мотивације. За разлоге ове појаве исп. коментар иза класификационе групе (II). 7. Лична имена везана за време доласка новорођенчета на свет продуктивнија су у бугарском именослову у коме су у лична имена уграђени називи пет седмичних дана (у јужноморавском три), називи пет месеци у години (у јужноморавском само назив једног месеца), називи три годишња доба (у јужноморавском само једног), редни бројеви први, трећи, четврти (у јужноморавском само први) везани за редослед рађања у породици у коме се (само у бугарском именослову) открива и елемент са жељом да дете са таквим именом претходи рођењу наредног жељеног детета. У оквиру ове групе нису потврђена, за разлику од јужноморавских, бли везана за место доласка новорођенчета на свет (исп. у овом раду мотивациону групу IV и јмл Горан, Горча, Горица, Планинка). 8. У мотивационој групи личних имена топонимског, хидронимског (ређе етнонимског) порекла, у бугарском именослову се запажа тенденција надевања имена по топонимима, хидронимима и етнонимима страног порекла. Јужноморавски именослов бележи само два имена с овим мотивом и то Солунка и Гркиња (исп. у овом раду бугарска и јужноморавска лична имена у оквиру мотивационе групе V). 9. У оквиру мотивационе групе заштитних личних имена (група VI), јужноморавски именослов, за разлику од бугарског, не потврђује имена везана за обичај куповања деце, као и лична имена проистекла из веровања да дете неће умрети ако му се на рођењу да име животиње која је тих дана угинула (исп. у раду бли под VI. 3. б. и VI. 3. г.). Заштитна имена са циљем да се у породици заустави даље рађање, или даље умирање деце, нису у јужноморавском именослову издиференцирана у оквиру ова два елемента, како је то у бугарском антропоономастикону (исп. бли под VI. 3. а. и VI. 4.).

СТРУКТУРАЛНА КЛАСИФИКАЦИЈА

Увидом у структуру бли и јмл установљени су следећи творбени обрасци:

1. У оба именослова постоје лична имена настала онимизацијом, односно преузимањем готових лексичких јединица за лична имена. Таква су нпр. ова бли: Господи́н, Здра́ве, Зла́тен, Каранфи́л, Оре́л, Ра́дост, Сви́лен, Хра́бър,

Юна́к, Ясми́н, Гълъби́ца, Зла́тна, Копри́на, Ру́са, Уте́ха, Я́года, Пъ́рва. Од јмл насталих онимизацијом наводимо само нека: Гвозден, Голуб, Јаблан, Лабуд, Паун, Јагода, Вишња, Видра, Дуња, Правда, Продана.

2. Лична имена настала суфиксацијом као најзаступљенијим начином творбе, биће у оба именослова прегледана по најпродуктивнијим суфиксима.

Суфикси којима су изведена мушка бли: -ил : Аби́л, Арти́л, Богоми́л, Божи́л, Бои́л, Бори́л, Брай́л, Бързи́л, Васи́л, Векй́л, Гаври́л, Герги́л, Данай́л, Добри́л, Дражи́л, Иваний́л, Игри́л, Кати́л, Крсти́л, Любоми́л, Манои́л, Мари́л, Момчи́л, Пандй́л, Ради́л, Радои́л, Раний́л, Рафай́л, Рахи́л, Роми́л, Самои́л, Самуи́л, Севи́л, Серги́л, Сиби́л, Сиви́л, Симй́л, Софи́л, Стами́л, Стои́л, Страхи́л, Станй́л, Стати́л, Страши́л, Трай́л, Трофи́л, Фиди́л, Цвети́л.

Суфикс бил је у јмл слабе продуктивности и њиме су изведена само ова лична имена: Момчил, Стојил, Трајил. Имена Момчил и Трајил јављају се на више пунктова у варијетету Момчило, Трајило.

-ан (-ян): Алекса́н, Андрия́н, Антоа́н, Байка́н, Бата́н, Биля́н, Блажа́н, Божа́н, Боря́н, Бура́н, Вела́н, Венециа́н, Вилиа́н, Вида́н, Гроздан, Герга́н, Галия́н, Диман, Димития́н, Душа́н, Звезда́н, Злата́н, Ива́н, Кита́н, Кума́н, Коса́н, Лука́н, Мария́н, Паша́н, Светла́н, Смиля́н, Цвета́н;

-ин: Алекси́н, Благи́н, Белги́н, Божи́н, Бойчи́н, Бори́н, Боти́н, Вали́н, Гали́н, Голуби́н, Гили́н, Димитри́н, Добри́н, Дости́н, Зари́н, Злати́н, Краси́н, Крсти́н, Лори́н, Лазари́н, Съботи́н, Спаси́н;

-ен: Аре́н, Весели́н, Вели́н, Вере́н, Види́н, Даре́н, Добре́н, Илие́н, Кити́н, Каре́н, Куме́н, Кристе́н, Лози́н, Миле́н, Море́н, Павли́н, Русе́н, Руме́н, Свелти́н;

- о, -йо, -во: Ба́но, Ба́нъо, Ба́тъо, Бла́го, Благо́йо, Бо́жо, Бо́йо, Бо́зъо, Бояно, Бо́то, Бо́тъо, Бра́то, Ванче́лъо, Ве́ло, Ве́лъо, Вале́нто, Ги́здо, Гро́здъо, Га́ро, Га́то, Ги́чо, Да́рио, Данié́ло, Ду́ко, Ку́рсто, Ми́тъо, Мо́дро, Пе́тко, Ради́о, Ра́йно, Ри́сто, Ро́ско, Ста́йо, Ста́но, Са́во, Са́шо, Симео́но, Стани́шо, Стои́ло, Тешо, Ти́лъо, Цвя́то, Цве́то, Йово, Я́шо, Ю́лио;

Није потврђено ниједно јмл с овим суфиксом.

-уш: Белу́ш, Вакл у́ш, Варган у́ш, Ган у́ш, Иван у́ш, Кал у́ш, Кан у́ш, Ман у́ш, Мал у́ш, Мат у́ш, Мил у́ш, Михал у́ш, Нар у́ш, Нин у́ш, Пар у́ш, Петр у́ш, Рад у́ш, Стан у́ш, Серан у́ш, Сиран у́ш, Тан у́ш, Тен у́ш, Тим у́ш, Ян у́ш;

С овим суфиксом забележено је само јмл Петруш.

-ун: Благу́н, Богу́н, Брату́н, Владу́н, Варту́н, Галу́н, Дару́н, Драгу́н, Ману́н, Павлу́н, Пашу́н, Петру́н, Пешу́н, Раду́н, Спасу́н, Славу́н, Сиру́н, Спасу́н, Ферду́н;

Суфикс **-ун** је слабе продуктивности и њиме су изведена само јмл Горун, Милун, Петрун, Радун.

-ул: Брату́л, Драгу́л, Ману́л, Негу́л, Нягу́л, Петру́л, Раду́л, Ромул, Секу́л, Стаму́л, Санду́л, Стану́л,Тату́л, Хрусу́л, Янку́л;

Суфиксом **-ул** изведена су само јмл Станкул, Радул.

-и: Га́ни, Ге́ни, Гу́ни, Гъ́ди, Гу́ти, Гъ́рди, Де́ни, Де́нчи, До́ри, Дро́си, Ду́ни, Зо́ри, Уо́ли, Ка́ли, Ко́ни, Ко́ци, Ла́ци, Ли́ли, Ми́лети, Па́вли, Пе́ни, Ра́ди, Ра́йни, Ро́си, Са́ви, Са́нди, Сирапи́, Сла́ви, Су́зи, Та́ни, Цве́ти;

Овај суфикс западноевропског порекла није ушао у деривациони систем јмл.

-ик: Андрони́к, Анти́к, Асти́к, Беди́к, Белчи́к, Божи́к, Йо́нчик, Мали́к, Мани́к, Опри́к, Ради́к, Рафи́к, Роли́к, Павли́к, Сатени́к, Хачи́к;

Јужноморавски именослов бележи само име Милика које је настало аналошки према женском имену Милика.

-ей: Алексе́й, Але́й, Богате́й, Власе́й, Вилхе́й, Герге́й,Елисе́й, Драге́й, Макаве́й, Але́й, Мире́й, Михе́й, Мате́й, Пезе́й, Славе́й;

Није посведочено ниједно јмл с овим старим словенским наставком.

-ой: Анто́й, Бако́й, Благо́й, Бого́й, Боревóй, Брато́й, Драго́й, Истро́й, Калиро́й, Каро́й, Лепо́й, Мило́й, Михо́й, Мано́й, Николо́й, Перо́й, Радо́й, Седо́й, Славо́й, Стано́й;

-о: само имена Бла́го, Бо́го , Бра́то , Дра́го , Ста́но која се јављају као варијанта далеко фреквентнијих напред наведених имена на бой; нпр. име Благо́й је забележено 7268 пута, а име Бла́го 252 пута.

-ий: овим суфиксом који представља фонетску адаптацију грчког суфикса -ios, или лат. -ius адаптирана су грчка и латинска имена, нпр.: Анто́ний, Арсе́ний, Анаста́сий, Анато́лий, Верги́лий, Верги́ний, Васи́лий, Вике́нтий, Григо́рий, Гео́ргий, Га́надий, Корне́лий, Мето́дий, Ната́лий, Пайсий, Софро́ний ; примери везивања за домаћу основу су ретки: Ангела́рий, Ане́лий;

-ел: из адаптираних страних имена Дание́л, Венизе́л, Марче́л, Мануе́л, Мире́л, Рафае́л проширио се на имена с домаћом основом: Дарие́л, Дение́л, Иване́л, Креме́л, Каре́л, Кире́л, Нине́л, Саве́л, Мане́л и др.

-он: Аго́н, Алио́н, Бeróн, Будио́н, Веро́н, Вилио́н, Димо́н, Кимо́н, Кито́н, Кифо́н, Мито́н, Мишо́н, Радио́н, Радо́н, Рамо́н, ...ерио́н, ...ервóн, ...елио́н, ...ирио́н, Юлио́н, Ясо́н;

Овим суфиксом није изведено ниједно име у јужноморавском именослову.

-ол: Барто́л, Вано́л, Войо́л, Водо́л, Гъргóл, Дино́л, Еро́л, Киво́л, Крачо́л, Мано́л, Миро́л, Нацо́л, Него́л, Неко́л, Нешко́л, Нягóл, Радо́л, Са́дол, Станко́л, Христо́л;

Нема ниједног јмл с овим суфиксом.

Суфикси којима су изведена женска бли имена:

-а, -я : Абле́на, Авели́на, Ага́тия, Анто́на, Акси́на, Але́кси́я, А́нгела, Антоане́та, Ану́ша, Богда́на, Богоми́ла, Богосла́ва, Боя́на, Будена, Валенти́на, Васи́лия, Велими́ра, Венели́на, Верги́лия, Вита́на, Владими́ра, Въста́на, Гаври́ла, Георги́на, Гора́на, Данаи́ла, Дани́а, Кари́на, Константи́на, Лимо́на, Маноила, Момчи́ла, Нарци́са, Рене́та, Ру́та, Стои́ла, Цвета́на и др.

-ана (-яна): Киприя́на, Кира́на, Киря́на, Кита́на, Коса́на, Коста́на, Коца́на, Коя́на, Красиа́на, Красия́на, Крема́на, Кремя́на, Лада́на, Латиа́на, Лида́на, Лидия́на, Липа́на, Лука́на, Люба́на, Мела́на, Миля́на, Мира́на, Нелия́на, Павла́на, Пета́на, Пеша́на, Реса́на, Рося́на, Ружа́на, Свила́на и др.

-ия : Андрони́я, Анжели́я, Вене́лия, Благи́я, Веро́ния, Весели́я, Витани́я, Гини́я, Евдени́я, Камили́я, Кане́лия, Ка́тия, Кера́ния, Кирки́я, Корали́я, Кости́я, Краси́я, Лиди́я, Латини́я, Левенти́я, Луки́я, Маруси́я, Марчели́я, Милети́я, Мими́я, Нари́я, Недели́я, Нени́я, Нони́я, Нуни́я, Олеси́я, Панделия, Петрани́я, Ранели́я, Сари́я, Севести́я, Стефани́я, Тими́я, Цветани́я и др.

-ина: Изоли́на, Ирми́на, Йони́на, Йорги́на, Ками́на, Керали́на, Кили́на, Кирили́на, Кои́на, Кристали́на, Кули́на, Лави́на, Лазари́на, Ламби́на, Леди́на, Лили́на, Липи́на, Лози́на, Макси́на, Мариети́на, Марки́на, Мати́на, Мели́на, Михали́на, Мишели́на, Неви́на, Неги́на, Неди́на, Нери́на, Никули́на, Павели́на, Палми́на, Параски́на, Пари́на, Паси́на, Паши́на, Пепи́на, Пети́на, Полети́на, Ради́на, Рени́на и др.

Овим суфиксом слабе продуктивности која је највероватније условљена аугментативном и пејоративном значењском нијансом, изведена су ова јмл имена: Ђурђина, Златина, Зорина.

- ена: Каре́на, Кате́на, Косе́на, Косте́на, Ирме́на, Каве́на, Кое́на, Криме́на, Кристале́на, Лазаре́на, Лефте́на, Леле́на, Лисе́на, Лозе́на, Магде́на, Макре́на, Мариéна, Мате́на, Меле́на, Милве́на, Мире́на, Митре́на, Михале́на, Моме́на, Море́на, Павле́на, Палме́на, Пауле́на, Паше́на, Радосте́на, Рале́на, Роде́на, Руме́на, Русе́на, Светле́на, Соколе́на, Стеле́на, Христе́на и др.

Овим суфиксом изведена су само јмл имена Љубена и Милена.

-ика: Божи́ка, Гени́ка, Ели́ка, Еремика, Или́ка, Йони́ка, Кои́ка, Кости́ка, Лиди́ка, Луси́ка, Люби́ка, Люси́ка, Маври́ка, Маноли́ка, Мари́ка, Марини́ка, Мели́ка, Митри́ка, Мои́ка, Петри́ка, Раи́ка, Рози́ка, Руси́ка, Сари́ка, Севери́ка, Сили́ка, Сони́ка, Софи́ка, Спаси́ка, Станои́ка, Стефани́ка, Тани́ка, Таси́ка, Тодори́ка, Толи́ка, Тони́ка, Траи́ка, Фани́ка, Флори́ка, Цени́ка, Чени́ка, Шари́ка, Юли́ка, Яни́ка и др.

Овим суфиксом слабе продуктивности изведена су јмл имена Борика, Јелика, Марика,Милика, Мицика, Станика.

-ула: Ану́ла, Анастасу́ла, Аргиру́ла, Гергу́ла, Димитру́ла, Ену́ла, Ету́ла, Змару́ла, Киряку́ла, Ксанту́ла, Мару́ла, Мату́ла, Нику́ла, Параскеву́ла, Перзу́ла, Петру́ла, Софу́ла, Ставру́ла, Стамату́ла, Стату́ла, Тарсу́ла, Тасу́ла, Фану́ла, Хрису́ла, Христу́ла, Яну́ла и др.

Нема јмл имена изведених суфиксом -ула.

-ила: Божи́ла, Ваши́ла, Весѝла, Висѝла, Дени́ла, Леони́ла, Мари́ла, Себи́ла, Сиви́ла, Мери́ла, Раи́ла, Раки́ла, Трофи́ла и др.

Није потврђено ниједно јмл име изведено суфиксом -ила.

-уна: Аспару́на, Белу́на, Благу́на, Валу́на, Ветру́на, Владу́на, Галу́на, Злату́на, Ману́на, Мару́на, Митру́на, Палу́на, Пару́на, Пашу́на, Пер у́на, Петру́на, Раду́на, Секу́на, Славу́на, Сладу́на, Спасу́на, Талу́на, Тату́на, Ташу́на, Хрису́на и др.

Овај суфикс је слабо продуктиван у јужноморавском систему женских личних имена и њиме су изведена само имена Белуна, Благуна, Добруна, Драгуна.

-уша: Аву́ша, Алену́ша, Ангелу́ша, Берну́ша, Брандýша, Вакл у́ша, Ван у́ша, Ванку́ша, Вълу́ша, Галу́ша, Ган у́ша, Ген у́ша, Дан у́ша, Добру́ша, Драгу́ша, Злату́ша, Керу́ша, Киру́ша, Лату́ша, Лену́ша, Мару́ша, Мату́ша, Милу́ша, Пару́ша, Петру́ша, Ставру́ша, Стану́ша, Тену́ша, Тяну́ша, Цвету́ша, Яну́ша и др.

Суфиксом -уша изведена су само јмл имена Веруша, Маруша, Миљуша, Петруша.

- она: Виолóна, Галóна, Димитрóна, Калóна, Карóна, Киркóна, Кичóна, Маргóна, Симóна, Милиóна, Митрóна, Митóна, Николóна, Ташóна, Труфóна, Харисóна, Хрисóна и др.

Међу јмл именима нема имена изведених суфиксом -она.

-ела: Антониéла, Ваниéла, Вениéла, Венциéла, Ганéла, Йоанéла, Канéла, Кристéла, Мандéла, Марéла, Мартéла, Марионéла, Мириéла, Санéла, Синéла, Станиéла, Сърнéла, Христинéла и др.

Јужноморавски именослов не потврђује имена с овим суфиксом.

-ета: Арсенéта, Бенéта, Венéта, Гинéта, Григорéта, Динéта, Дорéта, Дориéта, Евéта, Жанéта, Жинéта, Жоржéта, Зорéта, Иванéта, Магнéта, Марионéта, Миéта, Милионéта, Лазéта, Леонéта, Ненéта, Оприéта, Пиерéта, Райнéта, Риголéта, Ружéта, Савéта, Салвéта, Сенéта, Секрéта, Совéта, Сълзéта, Танéта, Флорéта, Хенриéта, Цанéта и др.

Овај деминутивни суфикс из француског језика није ушао у деривациони систем јмл имена.

- ита: Аделúта, Венúта, Ганúта, Денúта, Донúта, Дорúта, Жанúта, Елúта, Зенúта, Зорúта, Йонúта, Кармелúта, Милúта, Моренúта, Паулúта, Пепúта, Перунúта, Пулúта, Розúта, Росúта, Сарúта, Талúта, Чанúта, Юлúта, Юнúта, Янúта и др.

Нема јмл имена изведених деминутивним суфиксом -ита страног порекла.

Суфикси којима су изведена мушка јмл имена:

-ко: Верко, Видојко, Вучко, Гојко, Дарко, Дилко, Добринко, Драшко, Живојко, Иванко, Јадранко, Јанко, Јеленко, Каменко, Милинко, Милко, Наско, Нинко, Огњенко, Паунко, Рајко, Ратко, Славенко, Стаменко, Стојко, Ташко, Цанко, Цветко и др.

Суфиксом -ко у бугарском именослову граде се искључиво деминутивно-хипокористична имена, нпр.: Де́нко, Де́шко, Добри́нко, Желя́ зко, Жи́вко, Ко́цко, Матей́ко, Ра́дико, Са́тко, Са́шко, Ца́нко, Ши́нко.

-ан: Батан, Владан, Вукан, Драган, Живан, Зоран, Лозан, Микан, Милан, Милќан, Миљан, Радан, Ристан, Цветан и др.

Суфикс -ан је високо продуктиван и у бугарском именослову.

-ица: Војица, Вујица, Грујица, Добрица, Ђокица, Жикица, Јовица, Лукица, Милојица, Николица, Новица, Перица, Ристица, Стевица, Стојица и др.

Нема мушких бли изведених суфиксом -ица.

-ија: грчка хришћанска имена на -иос адаптирана су у јужноморавском именослову суфиксом -ија, свакако аналошки према бројним женским личним именима на -ија: Агапија, Аксентија, Алексија, Алимпија, Антонија, Арсенија, Атанасија, Василија, Георгија, Глигорија, Димитрија, Ђорђија, Игњатија, Прокопија, Софронија, Тадија и др.

-ча: Војча, Горча, Дејча, Денча, Димча, Ивча, Илча, Јанча, Јованча, Јовча, Јонча, Калча, Каменча, Манча, Марче, Милча, Мирча, Николча, Нунча, Пајча, Панча, Пејча, Пенча, Перча, Ранча, Симча, Славча, Станча, Стевча, Стојанча, Стојча, Тимча, Томча, Тонча, Тројча, Ћирча, Црнча и др.

У бугарском именослову нема мушких имена са суфиксом -ча.

-че: Бранче, Војче, Гојче, Димче,Јанче, Јованче, Јовче, Јонче, Љупче, Манче, Марче, Миланче, Милче, Мирче, Николче, Перче, Рајче, Ралче, Симче, Славче, Стојче, Тимче, Трајче и др.

Нема мушких бли изведених суфиксом -че.

-иша: Бориша, Будиша, Велиша, Добриша, Драгиша, Јовиша, Љубиша, Малиша, Надиша, Периша, Пуниша, Радиша, Синиша, Славиша, Станиша и др.

-оја: Благоја, Богоја, Видоја, Вукоја, Драгоја, Живоја, Лепоја, Љубоја, Милоја, Радоја, Станоја и др.

-ић: Вукић, Вучић, Дикић, Драгић, Жикић, Красић, Маркић, Миланчић, Милић, Новић, Радић и др.

Овај суфикс није заступљен у деривационом систему бли.

-ен: Виден, Грозден, Дражен, Љубен, Мален, Милен, Милтен, Младен, Млађен, Обрен, Озрен, Првен и др.

Суфикс је продуктиван и у бугарском именослову.

-ин: Божин, Веселин, Војин, Вукашин, Добрашин, Дојчин, Драгутин, Живојин, Милашин, Радовин.

Суфикс је продуктиван и у бугарском именослову.

-ета: Владета, Вучета, Вулета, Лакета, Милета, Мирчета, Радета, Ракета и др.

Овај суфикс није заступљен у извођењу мушких бли.

-адин: Вујадин, Вукадин, Живадин, Којадин, Миладин, Настадин, Сенадин, Стојадин.

Нема бли с овим суфиксом.

Суфикси којима су изведена женска јмл имена:

-ка: Аленка, Анка, Бериславка, Благојка, Богданка, Богољупка, Бранимирка, Будимирка, Ванка, Василка, Велимирка, Веселинка, Витка, Владанка, Властимирка, Вујадинка, Гвозденка, Градимирка, Далиборка, Добринка, Душанка, Жанка, Живанка, Живоратка, Иванка, Изворка, Јаворка, Јованка, Косанка, Лазарка, Лепосавка, Миланка, Милунка, Невенка, Огњанка, Раданка, Радованка, Савка, Симка и др.

Суфикс -ка је далеко најпродуктивнији суфикс у извођењу женских јмл имена.

Овим суфиксом се искључиво граде деминутивно-хипокористична женска бугарска имена, нпр.: А́цка, Бе́лка, Бина́ска, Бла́жка, Божа́нка, Бори́нка, Ва́сенка, Ве́нка, Ге́нка, Дори́ка, Кало́тка, Мари́нка, Петру́шка,Ту́шка и др.

-ија: Аврамија, Алексија, Благија, Васкија, Гвозденија, Гроздanија, Ђурђија, Јевремија, Крстија, Миладија, Миланија, Милунија, Николија, Обренија, Петрија, Руменија, Спасенија, Сретенија, Стаменија, Томанија и др.

Овај суфикс је врло продуктиван и у женским бли.

-а: Верољуба, Веселина, Владана, Војислава, Далибора, Достана, Драгана, Живана, Златана, Косана, Љубомира, Милана, Младена, Огњана, Првена, Радуна и др.

Овим суфиксом су изведена бројна женска бли.

-ица: Анкица, Благица, Бранкица, Весница, Вукица, Горица, Драгица, Зорица, Јелица, Катица, Лелица, Милица, Милкица, Надица, Олгица, Радица, Савица, Славица и др.

Суфиксом -ица у бугарском именослову претежно су изведена женска деминутивна имена нпр.: Благи́ца, Вени́ца, Вели́ца, Гали́ца, Герги́ца, Гори́ца, Елени́ца, Ени́ца, Злати́ца, Зони́ца, И́скрица, Йони́ца, Кери́ца, Мали́ца, Мели́ца, Роси́ца, Ружи́ца, Сълзи́ца и др., а много ређе пуна имена као што су

нпр. Зорúца, Иванúца, Нурúца, Радúца, Русúца, Слáвúца уз која стоји квалификатив страно.

-ана: Андријана, Белана, Ведрана,Видана, Витана, Вујана, Вукана, Гроздана, Десана, Драгана, Ђукана, Златана, Косана, Лепана, Милкана, Ружана,Смиљана и др.

Суфикс -ана је врло продуктиван и у извођењу женских бли.

-ојка: Белојка, Владојка, Лепојка, Милојка, Михојка, Радојка, Славојка, Сладојка.

Овај суфикс није ушао у деривациони систем женских бли.

-инка: Боринка, Видинка, Даринка, Илинка, Катинка, Љубинка, Радинка, Ратинка, Слободинка, Србинка.

Суфиксом -инка није изведено ниједно женско бли.

че: Живанче, Јелче, Лалче, Милевче, Станче.

Нема женских бли изведених суфиксом -че.

3. Сложена лична имена од две словенске основе као општесловенски тип личних имена заступљена су у оба антропоономастикона.

Бугарски антропоономастикон бележи нпр. следећа имена овога типа: Богомúр, Божидáр, Братомúл, Богорóд, Богомúл, Благовéс, Благомúл, Бóгдан, Благолю́б, Боримúр, Берислáв, Будимúр, Будислáв, Бранимúр, Бранислáв, Велислáв, Владислáв, Владимúр, Войдáн, Добродáн, Милорáд, Радивóй, Радомúр, Радослáв, Растислáв, Светозáр, Светомúр, Светослáв, Станимúр, Станислáв, Страшимúр, Стрезимúр и др.

Сложена јмл имена су нпр.: Богомил, Богосав, Богослав, Боривој, Борислав, Бранивој, Бранимир, Бранислав, Братислав, Братољуб, Видослав, Вишеслав, Војислав, Градимир, Десимир, Живодраг, Љубислав, Милослав, Станимир, Станислав, Хранислав и др.

4. Творбени тип настанка нових имена срастањем два већ постојећа имена, или фонетских, односно морфолошких елемената првог и завршетка другог имена, присутан је само у бугарском именослову. Навешћемо неке примере овако образованих имена: Анилúна < Áни + Лúна, Ватислáв < Вáти + Слав, Галатина < Гáла + Тúна, Ивинéла < Ívи + Нéла, Ангелéна < Áнгел(а) + Елéна, Боденка < Бóд(а) + Дéнка, Видóна < Вúд(а) + Дóна, Ганиéл < Гáни + (Дани)éл, Десмина < Дéс(а) + Мúна, Елóна < Él(а) + (Ил)óна, Ивануúл < Ивáн + (Ману)úл, Илимóна < Íл(а) + Мóна, Картúна < Кáр(а) + Тúна, Лемóна < Лéм(а) + Мóна, Невéта < Нéв(а) + (Цв)éта, Палýко < Пá(ло) + Лýко, Пандалú < Пáн(о) + Дáли / Дáле, Тáнгел < Тáн(о) + (Áн)гел и др.

Појава оваквог начина образовања личних имена објашњава се жељом оба родитеља да у имену свог детета сачувају имена својих родитеља. Највећи број оваквих имена постају бесмислена и не би требало допустити да овај образац творбе стекне право грађанства[41].

На основу претходно упоређена два именослова на творбеном плану могу се успоставити следеће паралеле међу њима, а на основу сличности и разлика у творбеним типовима.

Лична имена настала путем онимизације готових лексичких јединица присутна су и у бугарском и у јужноморавском именослову.

Морфолошки начин образовања личних имена, начелно гледано, заједнички је за оба антропоономастикона. Оно што сваки од ова два именослова чини самосвојним јесте реализација суфикса у личним именима који се, уз ретка поклапања, јављају као специфични за један, односно други систем личних имена: а) суфикси **-ан, -ин, -ен** врло су продуктивни у извођењу и бугарских и јужноморавских мушких личних имена; б) суфикси **-ил, -уш, -ун, -ул** показују високу продуктивност у мушким бли, док је њихова заступљеност у јужноморавским мушким личним именима готово занемарњива (Момчил, Стојил, Трајил, Петруш, Горун, Милун, Петрун, Радун, Станул, Радул); в) врло продуктивни бугарски суфикси **-о (-йо, - во), -и, -ей, -ел, -ом и -ол** нису присутни у деривацији јужноморавских мушких имена; г) суфиксом **-ой** су изведена бројна мушка бли од којих се само имена Благо́й, Бого́й, Брато́й, Стано́й јављају и у варијанти са суфиксом **-о** (в. имена образована суфиксом **-ой** и пример односа фреквенције имена на **-ой и -о**); д) суфикси **-ко, -ица, -ча, -че, -иша, -оја, -ић, -ета, -адин** типични су искључиво за образовање јужноморавских мушких имена (суфиксом **-ко** изводе се само деминутивна бугарска мушка имена); ђ) у творби женских имена у оба антропоономастикона продуктивни су суфикси **-а, -ана, -ија**; ж) суфикси **-ина, -ена, -ика, -уна, -уша** показују високу продуктивност у бугарским женским именима, док је у јужноморавским именима њихова продуктивност ограничена на ова имена: Ђурђина, Златина, Зорина, Љубена, Милена, Борика, Јелика, Марика, Милика, Мицика, Станика, Белуна, Благуна, Добруна, Драгуна, Веруша, Маруша, Миљуша, Петруша; з) суфикси **-она, -ела, -ета, -ита** типични су само за бугарска женска имена; е) суфиксима **-ка, -ица, -ојка, -инка, -че** изводе се искључиво јужноморавска женска имена (суфикси **-ка** и **-ица** имају високу продуктивност у деминутивним бугарским женским именима); и) у суфиксалној творби бугарских личних имена веома је раширена појава везивања домаћих суфикса и за основе страног порекла, као и извођење имена страним суфиксима (**-и** за мушка, а **-ета, -ита** за женска имена); јужноморавски именослов врло добро чува и домаће основе и домаће суфиксе (изузетак је име Урош са основом мађарског порекла).

Творбени тип образовања сложених имена од две словенске основе или корена, као стари општесловенски тип образовања личних имена, присутан је у оба именослова.

Лична имена настала срастањем два већ постојећа имена, или фонетских, односно морфолошких елемената првог и завршетка другог имена, карактеристична су само за бугарски именослов.

На основу изложених парцијалних закључних разматрања о односу бугарског и јужноморавског именослова на мотивационом и творбеном плану, може се извести коначни закључак у виду неколико опаски: 1) без обзира на блискосродност упоређених сегмената језичке стварности, јужноморавски именослов је на мотивационом плану неодвојиви део српског именослова; 2) имајући у виду значајан део синонимичне лексике са бугарским језиком, јужноморавска лична имена на лексичком плану одлично чувају везу са савременим стањем српског језика; 3) на творбеном плану, како у погледу творбених модела, тако и у погледу деривационих суфикса, јужноморавски имењослов се, изузев имена на **-оја** као варијанте српских имена на **-оје**, у потпуности поклапа са широм базом српских личних имена; 4) јужноморавски именослов, изузимајући адаптирана хришћанско-црквена и календарска имена из грчког, латинског и јеврејског језика, као и малобројна имена страног порекла новијег датума, остао је монолитан, српски; 5) у бугарском именослову само је 36,25% личних имена бугарског порекла (бугарско-турских 2,50%, бугарско - грчких 20,00%, бугарско-латинских 2,50%, грчких 17,50%, грчко-латинских 1,25%, јеврејских 1,25%, јеврејско-грчких 8,75%, латинских 6,25%, енглеских 1,25%, француских 1,25% и осталих 1,25%).[69]

У раду анализирани појединачни системи личних имена два блискосродна језика упућују на опште особине личног имена као самосвојне лингвистичке категорије.

Маретић сматра да је име у Хрвата и Срба (као и код свих народа уопште - подвукла РЖ) оно, како кога зову по њему самому.[70]

Речник САНУ дефинише лично име као лични назив човеков који званично добије по рођењу и који с презименом представља пуну ознаку идентитета.[71]

Име је уз презиме и надимак типично стандардно средство за обраћање, ословљавање, евоцирање и идентификацију.[72]

Наведене дефиниције личног имена сагледавају социолингвистичко одређење имена, начин на који лично име функционише у заједници, али не и оно што име јесте.

Лична имена се могу дефинисати као основна антропонимска категорија прасловенског језика; то је тип именовања који није мотивисан другим антропонимима и који карактерише непосредна номинација.73

Оваквим дефинисањем личног имена Марojевић, у ствари, само подвлачи разлику између личног имена као примарног, непосредног начина именовања и имена по оцу и презимена као типовима посредне номинације. Стога би се овде могло говорити о ауторовом схватању места личног имена у оквиру антропонимског система, али не и о његовој суштинској природи.

У литератури нама доступној, категоријом личног имена најподробније и на посебан начин бави се Џон Serl. У домену филозофије језика, он разма-

тра како се теорија референце може применити на значење властитог имена. У студији Говорни чинови Серл осветљава властито име с два аспекта: а) с аспекта употребе властитог имена и б) са семантичког аспекта.[74]

Сагледавајући властито име са становишта његове употребе (аспект а), Серл властито име дефинише као реч којом се реферира на појединачни ентитет и онда када он није присутан док се о њему говори. IВластито име користимо како бисмо указали на исти објекат ... у различитим приликамав.[75]

Разматрајући семантику властитог имена (аспект б), Серл полази од схватања семантике као везе између означавајућег и означеног[76], односно између објекта и знака при чему истиче да властита имена имају денотацију, али не и конотацију[77]. То значи да је веза између објекта и знака (личног имена) произвољна у оквиру шире језичке заједнице, док је код осталих језичких знакова она обавезујућа.[78]

Моје тумачење семантике личног имена наслања се на Серлов став о властитом имену као имену са денотацијом, али не и конотацијом. Тако, нпр. језички знаци сто, столица, пепељара асоцирају представнике корисника ових знакова на збир особина предмета будући да је веза између знака и ентитета имплицитно уговорена у оквиру дате језичке заједнице. Међутим, језички знак Крњча у функцији надимка означава само једну особину конкретног појма који је препознатљив за кориснике једне уже језичке заједнице у којој је уговорен.[79] Лично име, уговорено такође у ужој језичкој заједници, као језички знак није у стању да асоцира ни на једну особину ентитета (конкретног појма), јер је веза између знака (личног имена) и ентитета више произвољна, а за ширу језичку заједницу потпуно произвољна. Лично име је дакле, семантички празно: ако кажемо нпр. мушко име Милован, искључили смо само све особе женског пола (дистинкција по полу), али ово лично име као језички знак не упућује ни на једну особину свог носиоца (не знамо да ли је Милован висок или низак, витког или дежмекастог стаса, светлопут или тамнопут и сл.). Шира језичка заједница није у стању да идентификује конкретног човека само по имену. С обзиром на то да језичка заједница има више објеката (појединачних људи), ради успостављања унивокне везе између знака и објекта, успостављају се категорије презимена, средњег слова (почетног слова имена оца), а неретко и категорија личног надимка. На произвољну, ничим одређену везу између означавајућег и означеног у личном имену као језичком знаку указује и Серл анализирајући семантику личног имена, јер знати име објекта не значи и знати било какву чињеницу о њему.[80]

Опште запажање да лично име на посебан начин повезује објекат (ентитет) и знак (лично име) проистиче вероватно из још неких особина ове лингвистичке категорије посматране с различитих аспеката: а) семантички аспект - ако именица указује на збир особина, права именица, онда лично име не указује ни на једну особину; б) из овог директно следи и социол-

ингвистичка особина где се лично име уговара у широј социјалној групи - укупна језичка заједница разликује брдо од реке, планину од ливаде, док је само ужа заједница у којој је лично име уговорено у стању да разликује географске објекте по имену, односно да разликује појединце по имену (да их познаје); в) дијахрони план личног имена корелира са дијахроним планом ентитета на који упућује - имена географских објеката дијахроно су стабилнија од имена људи.

У смислу граматичке категорије лично име функционише као именица. У нашем језику се мења кроз падеже и може бити субјекат, објекат, место, потицање, намена, циљ.

По семантичкој хијерархији лично име функционише као крајњи хипоним: нпр. оно се уклапа у врсту људи, сисара, кичмењака што су сукцесивни хипероними, док се само лично име не може издвојити из шире групе, оно се не може конкретизовати.

На општелингвистичком плану лично име је језички знак који на посебан начин (уговором у ужој језичкој заједници) повезује објекат (конкретни појам) са знаком (личним именом). Будући да није у стању да асоцира ни на једну особину ентитета (конкретног појма), оно је семантички празно. По семантичкој хијерархији лично име функционише као крајњи хипоним јер није у стању да конкретизује свог носиоца (представник шире језичке заједнице у групи људи није у стању да идентификује носиоца имена Милован знајући само име, јер оно као језички знак не асоцира ни на једну особину свог носиоца).

НАПОМЕНЕ:

1 Николай Ковачев, Честотно - етимологичен речник на личните имена в съвременната българска антропонимия. - Велико Търново (ПИК), 1995 (скраћено: Ковачев 1995).

2 Милица Грковић, Речник личних имена код Срба. - Београд (Вук Караџић), 1977 (скраћено: Грковић 1977).

3 Радмила Жугић, Ономастичка грађа из околине Лебана и Лесковца, у рукопису (скраћено: Жугић, Ономастичка грађа).

4 Име Светозар је „сложено име које је први пут забележено у Летопису попа Дукљанина. Милован Видаковић га је оживео својим романом Љубомир у Јелисиуму „(Грковић 1977). М. Шћепановић прецизира да је име сложено од придева свет и корена зар < зарити, озарити и наглашава да оно није прасловенске старине (корен зар до сада није потврђен у ЕССЈ у) (Михаило Шћепановић, Именослов ваљевске Петнице. -Београд - Ваљево (Институт за српски језик САНУ. Истраживачка станица Петница. ИП Колубара), 1997, 55 (скраћено: Шћепановић 1997).

5 Име Снежана је „превод нем. Schneevvittchen - снежно бела ... распрострањено под утицајем главне личности приче Снежана и седам патуљака „(Грковић 1977). Шћепановић наводи да „Босанац ... ово име тумачи као изведеницу од придева снежна, а Шимундић ... од корена 54 снијеж- ити. Ивашко ... тумачи име Снежана као словенско, од снег, снежна „(Шћепановић 1997, 42, 62). 55

6 Светлана је „старо словенско име изведено од придева светл(а) + ана забележено у Сопоћанском споменику из HV и HVI века. У новије време постало је нарочито распрострањено под руским утицајемв (Грковић 1977).

7 За име Светолик Маретић истиче два битна момента: а) по времену постанка оно је „врло младо" и б) име је двосложно и његов други део -лик не налази се више ни у једном сложеном словенском имену (Т. Маретић, О народним именима и презименима у Хрвата и Срба. -Загреб (Рад Југославенске академије знаности и умјетности), књ. 81, 1886, 129 (скраћено: Маретић 1886). Светолик је „сложено име које је први пут забележено у Летопису попа Дукљанина. Милован Видаковић га је оживео својим романом Љубомир у Јелисиуму" (Грковић 1977). Светолик је „сложено име од словенског придева свет и именице лик. Творба вероватно није прасловенска, јер други део антропонимске сложенице није потврђен у ESSJa" (Шћепановић 1997, 55).

8 Име Гордана сврстано је у ову мотивациону групу условно, јер „народ ово име везује за придев горд, па је због тога у новије време у групи најчешћих имена" (Грковић 1977). У ствари, име је настало према грч. имену Гордианос (Грковић 1977). Шћепановић у тумачењу настанка овог имена такође полази од грч. имена Гордианос у зн. гордијски, изведено од Гордион, назива града у Фригији (у Малој Азији). Исти извор наводи и народну етимологију овог имена, али прецизира да је горд словенски придев и да је име изведено од русизма гордая суфиксом -ана (Шћепановић 1997, 57).

9 Име Љубинка је „изведено од корена љуб + инка" (Грковић 1977). Шћепановић име изводи од имена Љубина (суфиксом -ка подвукла РЖ) које је изведено од прасловенског придева *лубвнъ(јв), реконструисаном у ЕССЈа (Шћепановић 1997, 60).

10 Име Љубица је „изведено од корена љуб + ица" (Грковић 1977). Шћепановић настанак овог имена везује за псл. * л убица које је настало супстантивизацијом придева женског рода * л уба суфиксом -ица (Шћепановић 1997, 60). Исти извор напомиње да је Љубица као женско име потврђено и у бугарском именослову, али не коментарише да ли је бугарско Любица исте мотивације као и српско Љубица. Бугарско име Лю бица је према Ковачев 1995, фитонимске мотивације (исп. бли Любица у оквиру мотивационе групе II).

11 IT. Маретић мисли да је ово име /Сретен/ настало од истог корена од кога и придев сретан и именица срећа (Грковић 1977).

12 Жугић Р., Ономастичка грађа.

13 „Име /Биљана/ је постало популарно под утицајем песме „Биљана платно белеше". На основу проучавања проф. Харалампија Поленаковића ни у једној изворној народној песми не помиње се ово име па се може претпоставити да је оно уметничка творевина композитора Мокрањца" (Грковић 1977). Овакво тумачење је неприхватљиво поће ли се од чињенице да је свако име мотивисано па да је самим тим и Мокрањац као творац овог имена морао име довести у везу са конкретним мотивом. Овоме у прилог иду новија истраживања настанка имена Биљана.

По наводима М. Шћепановића, Шимундић име Биљана изводи од именице биљ-е. Исти извор доноси и тумачење Недељковића који име доводи у везу са календарским празником Биљани петак, први петак пред Ђурђевдан, када се бере лековито биље (Шћепановић 1997, 45, 57). За надевање личног имена по празнику као временској одредници рођења, исп. нап. 15, у овом раду. Настанак овог имена везује се за биље и у бугарској антропонимији (Ковачев 1995).

14 Бугарска имена Троян и Трояна поклапају се са јмл Тројан и Тројана на плану израза, али не и на плану садржаја. Бли по Ковачев 1995 мотивисана су редоследом рађања у породици (IV мотивациона група), док су јмл сврстана у групу заштитних личних имена (исп. њихова тумачења под нап. 57, 58, у овом раду).

15 „ Име /Госпођинка/ је настало од назива хришћанских празника Мала и Велика Госпођа посвећених Богородици" (Грковић 1977). „Раније се много гледало на празнике и према томе су кумови давали имена. Ако је дете било рођено пре Ускрса, кум ће дати име Величко, Велимир, Вељко за мушко, а ако је дете женско, Велика, Велинка. Деца рођена ... пре Велике Госпојине: Госпођинка, Госпава ... и сл." (Ђорђевић Д. М., Живот и обичаји народни у Лесковачкој Морави. -Београд (Српски етнографски зборник 70/31),1958, 419). Претходно размишљање да се нека имена, међу којима је и име Госпођинка, доводе у везу са одређеним празником као временском одредницом рођења, могу потврдити податком са теренских ономастичких истраживања да моја блиска рођака Госпођинка из села Лугара (56 година), слави 28. август када пада празник Велика Госпојина (у овом говору Госпођиндан) као свој имендан.56

16 Душан је „изведено од истог корена који је у именицама дух и душа. Није искључено да је име изведено од назива празника Духови" (Грковић 1977). Име је сврстано у ову мотивациону групу полазећи од друге могућности у тумачењу настанка имена Душан из претходног извора.

17 Душица је изведено од Душ(а) као скраћеног облика имена Душанка суфиксом -ица (Грковић 1977). Шћепановић ово име сматра изведеним од скраћене основе личног имена Душанка хипокористичким суфиксом -ица (Шћепановић 1997, 58). Мада претходна два извора име Душица сматрају изведеним именом од скраћене основе два различита имена, евидентно је да тумачења нису контрадикторна, јер се и у имену Душа и у имену Душанка налази исти корен душ(а). Ово нам даје за право да име Душица можемо сматрати изведеним од душ(а) суфиксом -ица, исто онако као што је мушко име Душан изведено од душ(а) и суфикса -ан.

18 „Зора /је хипокористик/ од Зорислава, а може бити да је назив за доба дана узет за лично име. Неки сматрају да је Зора била астрална богиња у словенској митологији)" (Грковић 1977).

19 Зоран /је/ „изведено од словенске основе која се налази у именима Зоривој, Зорислава, итд. (зор + ан)" (Грковић 1977).

20 Зорица /је/ изведено од Зор(а) суфиксом -ица (Грковић 1977). Овакво мишљење прихвата и Шћепановић (Шћепановић 1997, 59). Први извор допушта и могућност да је Зора настала по називу за доба дана што би значило да је Зорица изведено од основе апелатива зор(а) суфиксом -ица, тим пре што се ова основа налази и у имену Зорислава.

21 У имену Даница јев општесловенски назив за јутарњу звезду узет за лично име (може битии да је Даница била астрална богиња словенског пантеона)в (Грковић 1977).

22 Маја је настало од Марија, или по месецу мају као временској одредници рођења (лат. Маиа - римска богиња по којој је настало име месеца маја) (Грковић 1977). Аутор овога рада на терену бележи (пунктови Лебане и Лесковац) скр. Мара од Марија, као и хип. Маре, Маке, Мариче, али не и Маја. Маја је на терену забележено као релативно младо име које се везује за име месеца маја у коме је особа

рођена. Име је овако протумачено и у бугарској антропонимији (Ковачев 1995, исп. стр. 15, у овом раду).

23 Имена Горан, Горча, Горица су изведена суфиксима -ан, -ча, -ица од имена Гор(а) за које у (Грковић 1977) читамо: „Вук Караџић каже да тако највише прозову онога који се роди у планини око стоке, а може бити и хип. од Григор, Григорије итд."

24 Грубан је заштитно име које је „изведено од корена груб + ан" (Грковић 1977).

25 Груја је хипокористик „од Грубан, Грубаш итд." (Грковић 1977).

26 Грујица је „изведено од Грујс(а) + ица" (Грковић 1977). Тумачење да је ово име „даљи хипок. на -ица од хипокористика на -а / -о: Груја < Грубан, Грубаш" (Шћепановић 1997, 49) је поступно и прецизно одређење овог имена из полазног тумачења претходног извора. Шћепановић имена Грубан Грубаш, Грујица одређује по мотивисаности као „заштитна имена са псл. придевом * груъ(јв) у основи" на шта (Грковић 1977) не скреће пажњу.

27 Завиша је настало према имену Завид (Грковић 1977). „Могућно је, да име Завиша ... и није непосредно наслоњено на глаг. завидети, него на име Завид ... које имају ... и Чеси и Пољаци ... а осим њих и Руси ... Име је Завид профилактичко, т.ј. значи „cui invidetur", да чељадету не би никако зло наудило" (Маретић 1886, 145).

28 У имену Камен „именица камен узета /је/ као заштитно име. Није искључено да је превод грч. имена Петрос." Имена Каменко и Каменча су изведена од имена Камен суфиксима -ко и -ча (Грковић 1977).

29 Име Гвозден је преводни еквивалент бли Желяз које је по мотивисаности сврстано у групу (I. 2. 1). У имену Гвозден придев гвозден је узет за заштитно лично име (Грковић 1977).

30 Име Гвоздена је преводни еквивалент бли Желяза које је по мотивисаности сврстано у групу (I. 2. 1.). Гвоздена је женски облик према мушком имену Гвозден (Грковић 1977). Може се претпоставити и да је име настало директном онимизацијом придева гвоздена.

31 Име Гвозденка је заштитно име које је изведено од мушког имена Гвозден суфиксом -ка.

32 Ненад /је/ име „од корена који се налази у глаголу надати се са негацијом; заштитно име као Немил, Нерад, итд." (Грковић 1977).

33 За име Немил исп. нап. 32, у овом раду.

34 Име Огњан је супстантивизирани придев у чијој је основи именица огањ. Заштитно је име као и Огањ у коме је „општесловенска реч огањ узета за заштитно лично име" (Грковић 1977).

35 Име Огњана је „настало према мушком имену Огњан" (Грковић 1977).

36 Огњенко је заштитно мушко име које је изведено од Огњен суфиксом -ко (Грковић 1977).

37 Дарко је „изведено од корена дар + ко" (Грковић 1977).

38 Дарина је „изведено од корена дар + ина" (Грковић 1977). ЕССЈа псл. * дарина третира као изведеницу од глагола * дарити (Шћепановић 1997, 58).

39 Даринка је „изведено од корена дар + инка" (Грковић 1977). ЕССЈа наводи сх. име Даринка као суфиксалну изведеницу од * дарина при чему се псл.*дарина сматра

као изведеница од глагола *дарити. Даринка : Дарос(л)ава као Милинка : Милос(л)ава (Шћепановић 1997, 58).

40 Дарка је изведено од корена дар + ка (Грковић 1977). У прикупљеној антропонимској грађи на пунктовима околине Лебана и Лесковца, Дарка је забележено као скраћено име од Даринка (Жугић, Ономастичка грађа).

41 Име Жељко је изведено од именице жељ(а) суфиксом -ко (Грковић 1977 и Шћепановић 1997, 50), с тим што први извор допушта и могућност да је ово хипокористик од Желимир.

42 Новица је изведено од придева нов суфиксом -ица (Грковић 1977).

43 Новко је изведено од придева нов суфиксом -ко (Грковић 1977).

44 „Обрад ... се наслања на глагол обрадовати се, а може бити и да је превод грч. имена Иларион > Хилариус - онај који је учинио да се обрадујемо" (Грковић 1977). „Обрад је пријевод од гр. Илариос, лат. Hilarius, лат. прид. hilaris „весео" (Иван Остојић, Прилог ономастици шибенског краја. -Крапина, 1980, 135). М. Шимундић, коментаришући Остојевићево тумачење имена Обрад, преузето од Скока, сматра неодрживим, „јер се Обрад налази и у бугарскоме и староме руском именарству, у староме је чешком Обрад(ец). Обрад је сложен од приједл. об- и прид. рад (успор. обрадовати)" (Мате Шимундић, Непозната особна имена и презимена шибенског краја, Ономатолошки прилози. -Београд (Српска академија наука и уметности. Одељење језика и књижевности. Одбор за ономастику), 1983, књ. IV, 180. Обрад је настало од словенског глагола обрадовати (Шћепановић 1997, 53). Пажљивим читањем прве могућности из првог извора о настанку имена Обрад може се закључити да особа с тим именом (новорођено дете) треба саму себе да обрадује. Као и код сваког имена, тако се и овим именом изражава жеља даваоца имена, у случају имена Обрад, да особа с дотичним именом треба некога да обрадује, да учини да се неко обрадује, а не да саму себе обрадује. Тумачење истог извора да је име превод грч. имена Иларион у значењу - који је учинио да се обрадујемо, није довољно уверљиво. Ако бисмо хтели да дефинишемо име Обрад као онај који је учинио да се обрадујемо, дефиниција би се поклопила са дефиницијом грч. имена Иларион. Није јасно зашто би се име Обрад сматрало преводом Иларион уколико постоји словенски глагол обрадовати. Потврде овог имена у бугарском (исп. Ковачев 1995 и Шимундић 1983 у овој напомени) као и у староруском и чешком (исп. Шимундић 1983 у овој напомени) иду у прилог тумачењу имена Обрад као имена словенског порекла.

45 Остоја је „настало према Станимир и Станислав, али са везивањем за глагол остати" (Грковић 1977). „Шимундић ... име тумачи као предлошку конструкцију о- + стој - ати, онај који остаје. Заштитно име као Станица, Вук и сл., да се одржи носилац имена" (Шћепановић 1997, 54). Ми бисмо још додали: заштитно име као и имена од глагола стојати Стојан, Стојана, Стојанка.

46 Име Станислав је сложено име од словенских основа (Грковић 1977). Код Маретића читамо да је ово сложено име од основа стати и слав(а) „фирмам глориам хабенс", као и то да је стсл. станв = фирмитас (Маретић 1886, 128).

47 Имена Станко, Станоја изведена су од корена стан суфиксима -ко, -ица (Грковић 1977), док је женско име Станојка изведено од мушког имена Станој(е) моционим суфиксом -ка (Грковић 1977 и Шћепановић 1997, 62).

48 Име Стојан је „изведено од корена стој + ан" (Грковић 1977). У питању је глагол стојати у зн. постојати, опстајати, трајати што ово име сврстава у мотивациону групу заштитних личних имена.

49 Стојана је „женски облик према мушком имену Стојан, или изведено од корена стој + ана“ (Грковић 1977).

50 Стојанка је изведено од мушког имена Стојан + ка (Грковић 1977).

51 Стојмен је „изведено од корена стој + мен“ (Грковић 1977). Заштитно име као Стојан, Стојана, Стојанка, Остоја са глаголом стојати у зн. Ипостојати, опстајати, трајатив.

52 Стојменка је „изведено од мушког имена Стојмен + ка“ (Грковић 1977).

53 Траја је скраћено име „од Трајан, а може бити и од глагола трајати као заштитно име“ (Грковић 1977).

54 Трајка је „изведено од Трај(а) + ка“ (Грковић 1977).

55 Трајил је „изведено од Трај(а) + ил“ (Грковић 1977).

56 Трајко је „изведено од Трај(а) + ко“ (Грковић 1977).

57 Тројан је варијанта имена Трајан које долази од рум.Траиан < лат. Траианус име римског цара, градитеља моста на Дунаву и освајача Дакије, а у народу ово име је повезано са глаголом трајати па је давано као заштитно име (Грковић 1977).

58 Тројана је „женско име према мушком Тројан“ (Грковић 1977).

59 У имену Продан је „трпни придев од глагола продати узет за заштитно лично име“ (Грковић 1977).

60 Најдан је „варијанта имена Најден“ (Грковић 1977). За мотивисаност имена исп. напомену 61, у овом раду.

61 Име Најден је „дијалекатски облик трпног придева глагола наћи. Даје се обично детету које родитељи оставе на путу из веровања да ће се сигурно одржати у животу ако га крсти онај ко први наиђе и нађе га“ (Грковић 1977).

62 У имену Нађен је „трпни придев глагола наћи узет за лично име“ (Грковић 1977). Исте је мотивисаности као и имена Најден и Најдан.

63 Име Најдана је „настало из истих разлога као и мушко име Најдан“ (Грковић 1977). Женски облик према мушком имену Најдан.

64 Име Најданка је „изведено од мушког имена Најдан + ка“ (Грковић 1977).

65 Име Обрен је „изведено од Обр(о) + ен, или /је/ хипокористик од Обретен“ (Грковић 1977). Исти извор за име Обретен наводи да је настало од основе глагола обрести у значењу наћи и да у том смислу спада у исту мотивациону групу као имена Најдан, Најден, Наход.

66 Обренија је „изведено од мушког имена Обрен + ија“(Грковић 1977).

67 Обренка је „изведено од мушког имена Обрен + ка“ (Грковић 1977).

68 Ковачев 1995, 16.

69 Ковачев 1995, 599.

70 Маретић 1886, 84.

71 Речник српскохрватског књижевног и народног језика. -Београд (Српска академија наука и уметности. Институт за српски језик), 1971, књ. 7.

72 Милорад Радовановић, Социолингвистика. -Нови Сад (Књизевна заједница Новог Сада. Дневник), 1986, 140 - 141.

73 Радмило Марojевић, Лична имена у систему антропонимских категорија прасловенског језика, Српски језик. -Београд - Никшић (Филолошки факултет. Филозофски факултет), 1998, бр. 1 - 2, 10.

74 Dzon Serl, Говорни чинови. -Београд (Нолит), 1991, 137 (скраћено: Серл 1991).

75 Серл 1991, 255.

76 Ролан Барт, Књижевност, митологија, семиологија. -Београд (Нолит), 1971, 349 (скраћено: Барт 1971).

77 Серл 1991, 250.

78 Сваки језички знак је априори произвољан, а апостериори обавезујући (Барт 1971, 351).

79 Радмила Жугић, Надимци у околини Лебана и Лесковца, Ономатолошки прилози. -Београд (Српска академија наука и уметности. Одељење језика и књижевности. Одбор за ономастику), 1999, књ. XV.

80 Серл 1991, 250.

RÉSUMÉ

Radmila Žugić

QUELQUES PARALLÈLES ENTRE L´ANTHROPOONOMASTICON BULGARE ET CELUI DE LA MORAVA - SUD SUR LE PLAN MOTIVATIONNEL ET CONSTRUCTIF

La révision des prénoms bulgares et de ceux de la Morava - Sud, en ce qui concerne les types motivationnels, a fait voir dans le cadre du type général particulier, la coïncidence de ces deux registres des noms dans six sur sept groupes de classification, au total. C´est à dire, le type des prénoms qui, dans le registre des noms bulgares, représentent les prénoms ou les noms de famille, appropriés de certains personnages historiques ou des personnages des oeuvres littéraires, des hommes politiques en vogue, des musiciens etc. (groupe VII), n´est pas confirmé dans le système.

Ces deux registres des noms présentent l´indépendance sur le plan des groupes motivationnels qui ne coïncident que dans le domaine du motif général tandis que les différences sont évidentes dans la productivité de certains éléments du motif général, de même qu´à l´égard de leur présence ou absence: 1. conditionnées par la beauté des yeux (I. 1. b.) et des cheveux (I. 1. b.) en tant qu´éléments du motif général de la beauté corporelle, ils montrent un usage assez grand par rapport au lms et elle est réalisée d´un côté par la concrétisation des deux éléments par l´intermédiaire de la couleur et de l´autre par la comparaison de l´autre élément avec les qualités distinctives de la soie et de son synonyme - le voile (sur les autres différences dans le cadre de ce groupe ex. I. 1. a. et I. 1. dans le même ouvrage); 2. dans lms à la différence du lb elles ne sont pas remarquées, sauf quand il s´agit de l´appélatif de parenté (ex. 1. 2. 2., dans cet ouvrage). 3. à la différence du bulgare, dans son registre des noms, les professions relativement nouvelles ne sont pas inscrites. 4. le lb d´origine phytonimique, sont presque trois fois plus productifs que le lms de la même motivation. 5. les prénoms sont inspirés par la saison où le nouveau - né est mis au monde et ils sont plus productifs dans le registre des noms bulgares (ex. le groupe de

motivation des prénoms bulgares d´origine toponymique, hydronymique et ethnonymique d´origine étrangère se fait remarquer)le registre des noms du territoire de la Morava - Sud marque rien que deux noms pareils - la Grecque et la Salonique (celle qui vient de Grèce et de Salonique). Dans le groupe de motivation de prénoms protecteurs, le registre des noms du territoire de la Morava - Sud, à la différence du bulgare, ne confirme pas les dénominations qui se rattachent à l´habitude de l´achat des enfants, ainsi que les prénoms provenant de la croyance que l´enfant ne mourrait pas si on lui donne le nom d´un animal qui vient de crever (ex. dans l´ouvrage lb).

Ayant en vue la structure des prénoms bulgares et ceux de la Morava - Sud, on a constaté trois types communs de formation: 1. le type de prénoms faits par l´onimisation, c´est à dire par l´acceptation des unités lexiques toutes faites de prénom; 2. le type de formation des noms composés à partir des deux racines ou radicaux slaves; 3. le moyen morphologique de la création des prénoms n´est commun aux deux anthropoonomasticons qu´en principe, car les deux registres des noms sont indépendants au point de vue de la réalisation des suffixes dans les prénoms qui, avec de rares coïncidences, paraissent être spécifiques pour l´un ou l´autre des systèmes des prénoms (voir des remarques de conclusion à la page 36 de cet ouvrage). 4. les prénoms formés par la conjonction des deux prénoms déjà existants, ou des éléments morphologiques du premier et de la fin de l´autre ne sont caractéristiques que pour lb

La recherche parallèle des prénoms bulgares et de ceux de la Morava - Sud nous permet de tirer la conclusion finale sous forme des deux remarques: 1. tout en négligeant la parenté des deux segments comparés de la réalité linguistique, le registre des noms de la Morava - Sud est la partie inséparable du registre des prénoms serbes sur le plan motivationnel et constructif. 2. Ayant en vue la partie considérable de la lexique synonyme avec la langue bulgare, lms sur le plan lexical entretiennent parfaitement un rapport avec l´état contemporain de la langue serbe.

A la fin de l´oeuvre l´auteur commente la définition déjà existante du prénom et donne sa propre interprétation de cette catégorie anthropoonomique sur le plan grammatical, sémantique et linguistique général.

Лесковачки зборник XL, 2000.

УДК 808. 61-551

Радивоје Жугић

СМИСАО ДЕКЛИНАЦИЈЕ НА ПРИМЕРИМА ЛЕСКОВАЧКОГ ГОВОРА

Уврежена мисао да је стандардни (службени) језик „правилан“, док за дијалекте важи негативно вредновање и оцена „неправилности“ је нестручна и неодржива[1]. Сви језици, односно њихови дијалекатски слојеви, служе споразумевању њиховних говорника симболизујући ванјезичку стварност која их окружује. Школовани и културни људи се међусобно споразумевају користећи „правилан“ књижевни језик, али се исто тако добро споразумевају и неписмени земљорадници користећи „неправилан“ говор свог села. Мора се још приметити да школовани Београђанин лепо разуме неписменог Лесковчанина и обрнуто, што сведочи да обојица говоре истим језиком, али различитим дијалектима.[2] Граница када један идиом[3] представља дијалект једног језика, а када постаје посебан језик зависи од много фактора и никад није ни јасна ни једнозначна. Норма својим писаним правилима ограничава варијантност и сиромаши језик, али је и нужна, јер спречава раслојавање. Грубо узев, хипотетички образовани Београђанин и неписмени Лесковчанин (исто важи и за неписменог Београђанина и просвећеног Лесковчанина) имају исту лексику, али различиту граматику. Речи су мање више исте, али су граматичке категорије (гласовне промене, деклинација, конјугација, компарација и сл.) различите. Ради потпуније анализе језички знак[4], у конкретном случају падежна синтагма, биће посебно разматрана и с аспекта израза и с аспекта садржаја.

1 Бугарски Ранко, Увод у општу лингвистику, Београд, Завод за уџбенике и наставна средства, 1995. стр. 160.

2 Наш стандардни језик је дорађени (експлицитно нормирани) источнохерцеговачки дијалекат из чега следи проста истина да су сви дијалекти природни варијетети, а само стандардни језик вештачка творевина.

3 Идиом у лингвистици има два основна значења: непреводиву синтагматску јединицу и говор једног подручја. Ово друго значење се поклапа са појмом дијалекта и тако се користи у тексту.

4 Језички знак има свој израз и он је неодвојив од садржаја. Поједностављено речено израз је линеарни след гласова или слова, а садржај ментална слика појма која се овим гласовима позива у свест комуникатора. Сосир Фердинанд, Општа лингвистика, Београд, Нолит, 1969.)

I ИЗРАЗ

Највише неслагања са нормом показује деклинација и она је у стручној литератури анализирана на општем плану без детаљнијег улажења у деклинационе врсте.[5]

Стандардни језик има четири деклинацине врсте[6], а говори у околини Лесковца свега три.

Првом деклинационом врстом стандардног језика обухваћене су, углавном, исте именице (облик и значење номинатива) као у дијалекту.

I а) У ову деклинациону групу савремена граматика сврстава неколико категорија именица:

I а 1. Именице које се завршавају сугласником, односно именице у номинативу једнине немају никакав наставак. У говорима околине Лесковца именице обично имају два падежна облика номинатив и casus generalis (општи падеж)[7]. Ево како изгледа парадигма на примерима именица коњ и срп у синтакси:

Номинатив: Наш коњ се чивта.	Овај срп неје остар.
Генитив: Од њинога коња нема вајда.	Бегај од срп!
Датив: Тури сено на коња.	Тури ли дршку на срп?
Акузатив: Ће појимо ли коња?	Наостри ли срп?
Инструментал: Све изорамо сас коња.	Забави се сас срп.

Локатив: Јулар је још на коња (треба га скинути). Нема гвожђе у онај срп (само нека бескорисна легура, као резултат фабричке преваре).

Лесковачки говор прави разлику између именица ове деклинационе врсте у зависности да ли означавају живо биће или неживу ствар, односно било шта друго. У случају живог бића зависни падеж има облик генитива, док у случају неживе ствари зависни падеж је једнак номинативу.

Треба напоменути да ову дистинкцију (живо, неживо), за деклинациону врсту именица на сугласник, познаје и стандардни језик, када се ова именица нађе у облику акузатива[8].

I а 2. Прва деклинациона врста стандардног језика обухвата именице на

5 Променом речи по падежима у зони где је деклинација аналитичка бавиле су се две значајније студије:
1. Белић Александар, Дијалекти источне и јужне Србије, Београд, Српска краљевска академија, 1903.
2. Ивић Павле, Дијалектологија српскохрватског језика, Нови Сад, Матица српска, 1985.

6 Стевановић Михаило, Савремени српскохрватски језик I, Београд, Научна књига, 1975. стр. 181 - 247.

7 Ивић Павле, Дијалектологија српскохрватског језика, Нови Сад, Матица српска, 1985. стр. 112.

8 Стевановић Михаило, Савремени српскохрватски језик I, Београд, Научна књига, 1975. стр. 190 - 191.

самогласник -о[9] (течо, ујко и сл.). Заједничке именице
(течо, ујко и сл.) у лесковачком говору имају увек варијанту на -а и мењају се као именице треће деклинационе врсте (в. т. I в 1).

Двосложни хипокористици на -о (Перо, Жико, Васо и сл.) у лесковачком говору имају варијанту на -а (Пера, Жика, Васа итд.).

I а 3. Лична имена на -о (Мирко, Станко, Славко и сл.) која у номинативу задржавају тај наставак у свему имају исту промену као и именице на сугласник, кад оне значе живо биће (в. т. I а 1).

Номинатив: Наш Станко најбрго копа.
Генитив: Купимо теле од Станка.
Датив: Јутре ће платимо на Станка.
Акузатив: Видомо Станка.
Инструметал: Свуде иде сас Станка.
Локатив: Види му се и на Станка старос по суресту главу.

Лако је закључити да општи падеж и за ову деклинациону врсту има облик генитива.

I а 4. Именице средњег рода које се завршавају самогласницима -а и -е (коло и поље) такође, у стандардном језику, припадају првој деклинационој врсти. Општи падеж има облик номинатива:

Номинатив: Коло игра.	Поље родило.
Генитив: Не мож се пушти из коло.	Дође ли из поље?
Датив: Овој ћу дам на коло (свирачу)	Отиде накуд поље.
Акузатив: Гледам си коло.	Покоси цело поље.
Инструментал:	Прочуја се сас коло.
Локатив: Игра у коло.	Седи у поље.

Зависни (коси) падеж има облик номинатива тако да је промена сведена само на један облик. Тешко је проценити да ли исказ такмичи сас цело коло постоји, док је сасвим сигурно да просекутивно[10] значење инструментала овај говор не познаје. Просекутив (инструментал у значењу простора или времена) ни у стандардном језику нема формалних ознака (предлога) које би га диференцирале од осталих значења инструментала. Пример: има муку сас поље може се чути у описиваном говору, али му је значење пренесено, тачније елидирано, и може значити да неко има проблема са продајом, куповином или обрадом поља, што одговара инструменталу околности стандардног језика[11].

I б 1. Друга деклинациона врста, у стандардном језику, обухвата именице средњег рода које у косим падежима проширују основу.

9 Исто стр. 189.
10 Стевановић Михаило, Савремени српскохрватски језик II, Београд, Научна књига, 1991. стр. 451.
11 Исто стр. 459 - 460.

Примери су: име и кубе[12], али овај тип промене имају и све именице које значе младунце са неиздиференцираним полом: дете, теле, јагње, прасе итд. С обзиром на то да је у тачки I а 4. утврђено да код именица средњег рода у зависном падежу стоји облик номинатива јасно је да се код ове деклинационе врсте не јављају ни облици косих падежа ни проширена основа.[13] Говорна пракса лесковачког говора потврђује да се ова врста именица јавља само у облику номинатива и њихова се промена ни по чему не разликује од промене именица коло и поље. Првом деклинацоном врстом у лесковачком говору обухваћене су и именице друге деклинационе врсте.

I в 1. Трећу деклинациону врсту, у стандардном језику, чине именице женског рода које се завршавају на -а и именице мушког рода које се, такође, завршавају на -а.[14]

Номинатив: Жена је стуб на кућу.	Новица је домаћин човек.
Генитив: Купи расад од овуј жену.	Од Новицу ћу да узнем чук.
Датив: На моју жену не прети!	Да дам на Новицу кључ.
Акузатив: Виде ли ми жену?	Новицу да неси дираја!
Инстр.: Руку под руку свс жену.	Рукуј се свс Новицу!
Локатив: Прича од жену.	Причај ми од Новицу.

Овде се могу приметити две особине дијалекта. Зависни падеж ове деклинационе врсте има облик акузатива и сва мушка имена која се завршавају самогласницима не могу алтернирати са наставком -а. Перо, Мико, Лазо и сл. у дијалекту имају облике Пера, Мика, Лаза и сл. и мењају се по истом обрасцу као и жена и Новица. Зависни падеж ових имена, у лесковачком говору је акузатив. Именице, пак, Мирко, Станко, Славко, затим Павле, Миле, Раде[15] и сл. задржавају свој наставак у номинативу, али имају различит коси падеж. Именице на -о имају зависни падеж у облику генитива, док именице на -е имају зависни падеж у облику номинатива, што значи да се мушка лична имена и из њих изведени хипокористици могу поделити у две деклинационе врсте. Имена на -а припадају трећој, а сва остала (на -о и -е) првој деклинационој врсти.

Прва деклинациона врста, дакле, разликује именице које означавају живо биће од неживе ствари (коњ и срп), ако се завршавају сугласником, али и мушка имена ако се завршавају на -о, односно -е (Мирко и Раде).

12 Стевановић Михаило, Савремени српскохрватски језик I, Београд, Научна књига, 1975. стр. 227.

13 Овде се мисли на облике какве познаје стандардни језик.

14 Стевановић Михаило, Савремени српскохрватски језик I, Београд, Научна књига, 1975. стр. 231.

15 Променом падежног наставка из -о, односно -е у -а, добила би се женска имена: Станка, Славка, Мила, Рада и сл. Неки наши говори са четвороакценатским системом познају и ове облике за мушка имена, али се дистинкција између мушког и женског имена обележава акцентом. С обзиром на то да лесковачки говор нема ових акценатских средстава логично је да се дистинкција ове врсте обележава падежним наставком. Вишесложна имена на -е типа Радоје, Милоје, Танасије у лесковачком говору имају варијанте на -а типа Радоја, Милоја, Танасија и мењају се као именице женског рода на -а.

I г 4. Четврта деклинациона врста стандардног језика обухвата именице женског рода које се завршавају сугласником[16]. Овај тип именица, посебно ако означава апстрактан појам, у лесковачком говору није фреквентан. Ствар, маз (фонетска варијаванта именице маст) и сл., у лесковачком говору, имају мушки (најчешће граматички род) и мењају се као именице мушког рода на сугласник које значе нешто неживо. Зависни падеж код овог типа именица има облик номинатива, а образац промене је идентичан са променом именица типа срп.

I д 1. Уместо закључка треба нагласити да се именице лесковачког говара према облику зависног падежа могу сврстати у три врсте:

Прву врсту чине именице чији зависни падеж има облик номинатива, а то истовремено значи да су сви падежни облици међусобно идентични. Ова деклинациона врста обухвата:

а) Именице мушког рода које се завршавају сугласником и не значе живо биће.

б) Све именице средњег рода.

в) Двосложна мушка лична имена и хипокористике на -е (Раде, Миле, Коле итд.).

Друга деклинациона врста има зависни падеж у облику генитива и њоме су обухваћене следеће именице:

а) на сугласник које значе живо биће.

б) мушка лична имена на -о.

Трећу деклинациону врсту чине именице које имају зависни падеж у облику акузатива:

Овој врсти припадају све именице које се завршавају на -а без обзира да ли су природног женског (имена, хипокористици и женске јединке) природног мушког (имена и хипокористици), или граматичког женског рода.

I е 1 Заменичка деклинација у лесковачком говору и њена паралела са стандардним језиком заслужује посебну студију, али је нарочито интересантан акузатив множине заменице трећег лица. У стандардном језику он гласи: њих (их)[17], а у дијалекту: ги.

Купићу их, односно ћу ги купим.

Пример је изабран да би показао фонолошку (а и фонетску) спретност дијалекта у односу на стандардни језик. Сугласник х не познају средњештокавски и готово сви новоштакавски дијалекти, а Вук Караџић је

16 Стевановић Михаило, Савремени српскохрватски језик I, Београд, Научна књига, 1975. стр. 241.

17 Стевановић Михаило, Савремени српскохрватски језик I, Београд, Научна књига, 1975. стр. 273.

почео да га употребљава, тек кад га је чуо у говорима околине Дубровника.[18] Оваквим решењем све проблеме артикулације, етимологије па и историје језика лесковачки говор поједностављује.

II САДРЖАЈ

II а 1 Под садржајем, било ког знака, па и језичког, наравно, подразумева се део стварности на који се знак односи[19], тачније психички одраз те стварности. Једноставније речено, проблем се тиче значења падежа као граматичке категорије. На плану израза падеж је зависно употребљена независна реч[20] (основа + падежни наставак), а на плану садржаја је то однос између појмова означених основом.[21]

II а 2. Савремени стандардни језик има посебне облике за пет (редуковани су на четири) основних односа међу независним речима (односно појмовима које оне означавају). У најширим семантичким цртама генитив означава тицање, датив намену, акузатив циљ, инструментал средство или друштво, а локатив место радње. Падеж, ма које, независне речи у синтагматском ланцу има смисла само ако уз њега стоји управна реч према којој се исказује однос. Нешто се тиче нечега (неко некога), нешто је намењено нечему (неко некоме) итд.

II а 3. Номинатив и вокатив не исказују овакав однос, па семиолошки речено, они су на плану израза падежи (имају посебан израз и у дијалекту и стандардном језику), док на плану садржаја нису падежи, јер не означавају однос.

II а 4. Начелно, стандардни језик има четири[22] различита облика да би означио пет различитих односа, а лесковачки говор само један, без обзира о ком је типу именице реч. (Ти односи су у најгрубљим цртама: тицање, намена, циљ, средство / друштво / и место).

II а 5. С аспекта морфологије ови односи се формално обележавају са две врсте граматичких средстава: предлозима и флективним (обличким) морфемама. И једна и друга граматичка категорија припадају затвореном скупу речи[23], што значи да су системске природе. У стандардном језику за

18 Белић Александар, Фонетика, Београд, Научна књига, 1972. стр. 105-106.
19 Bart Rolan, Књижевност, митологија и семиологија, Београд, Нолит 1971. стр. 341.
20 Белић Александар, О језичкој природи и језичком развитку, св. 1, Београд, Нолит, 1952. стр. 107.
21 Стевановић Михаило, Савремени српскохрватски језик II, Београд, Научна књига, 1991. 165-174.
22 Датив и локатив за све типове промене имају исти облик.
Стевановић Михаило, Савремени српскохрватски језик II, Београд, Научна књига, 1991. стр. 174. - 527.
Локатив у стандардном језику никад се не јавља без предлога, јер би у супротном добио значење датива.
23 Бугарски Ранко, Увод у општу лингвистику, Београд, Завод за уџбенике и наставна средства, 1995. стр. 103.

означавање односа користе се оба граматичка средства, а у лесковачком говору само једно. Ево примера:

Стандардни језик	Лесковачки говор
Г. Купио сам нешто од Пере.	Купија сам нешто од Перу.
Д. Иде према Пери.	Иде на куд(е) Перу.

Опозицију генитива и датива, у стандардном језику, обележавају предлози од и према , али и падежни наставци -е и -и. Лесковачки говор, пак, разлику генитива и датива обележава само предлозима од и на куд(е). Семиолошки гледано оба средства за обележавање падежа су, свакако, сувишна. Међусобном заменом предлога у реченицама стандардног језика добиће се семантички бесмислене синтагме: од Пери и према Пере. Замена предлога у дијалекту резултираће само другачијим падежном односом.

Падежни однос се може означити и одсуством предлога, а ту стандардни језик и дијалект показују различите особине. У стандардном језику се без предлога могу јавити сви падежи осим локатива[24], а у лесковачком говору се без предлога појављује само акузатив.

Опозиције између падежа, у стандардном језику, када се јављају без предлога, обележавају само падежни наставци. Лесковачки говор, с обзиром на то да сви зависни падежи имају исти облик, ову могућност нема, тако да сви падежи без предлога имају значење акузатива. Отуда и уочена особина о немогућности означавања просекутива именице поље. Просекутив се од инструментала (мисли се на прави инструментал средстава) разликује у одсуству, односно присуству предлога с (свс).Одсуство предлога у лесковачком говору увек има значење акузатива, а предлог с (свс) упућује на дружење. Једном је реченица бесмислена, а други пут значи нешто друго. Погрешно би било закључити да лесковачки говор не може да изрази сегмент стварности у коме се неко или нешто креће пољем: иде по поље (локатив), уз поље, низ поље или по вр(поље (акузатив са предлозима, а они поред циља означавају и физичку оријентацоју поља, тачније - нагнутост). Коришћење различитих реченица да би се означио исти сегмент стварности представља реченичну синонимију, синтаксичку трансформацију, а указује и на општу генеративност језика као симболичког система.[25]

Очигледно је да лесковачки говор са мање граматичких средстава изражава сложеност ванјезичког света, исто тако успешно, као и стандардни језик. Једноставност форме израза, вероватно, условљава лакше усвајање дијалекта, него стандардног језика, а и обрнуто, посебно говорницима језика са аналитичком деклинацијом. Енглезу, Француз или Немцу је лакше да појми један падежни облик који има дијалект, него пет колико их има у стандардном језику. Носилац природног говора из околине Лесковца лакше

24 Стевановић Михаило, Савремени српскохрватски језик II, Београд, Научна књига, 1991. стр. 174. - 527.

25 Čomski Noam, Граматика и ум, Београд, Нолит, 1972. стр. 69 - 111.

поима систем деклинације у енглеском, француском или немачком, него у стандардном српском језику.[26]

Језик се може схватити и као кибернетички модел стварности[27]. На примеру падежа (модел односа) се види колико је говор Лесковца и околине економичнији и једноставнији (један облик за све односе) у односу на стандардни идиом (четири облика за пет односа, пошто датив и локатив у свим врстама промена имају исти облик, односно показују синкретизам).

II б 1 Ипак, говори се, пише и службено комуницира на стандардном језику, а не на дијалекту, премда је он, аутору се бар тако чини, једноставнији и лакши за учење.

Да би се ово разумело треба разликовати унутрашње и спољне разлике међу језицима. Унутрашњим особинама и њиховим разликама, у посебним језицима, бави се лингвистика. Са семантичког аспекта и способности комуникације разлике међу природним језицима нема. Све што говорницима треба сваки језик је способан да изрази. За сваки нови појам говорници спонтано налазе нови израз (неологизам), нестајањем или модификацијом ванјезичког феномена нестаје и модификује се израз, ако се, пак, задржи и у старом облику има статус архаизма. Ниједан језик се у свету није распао зато што је изгубио комуникативну функцију. (Језици нестају са историјске сцене, јер се раслојавају, на пример праиндоевропски, старословенски, вулгарни латински итд., говорници их напуштају учећи светске језике, помру им говорници и сл.)

Спољашње разлике се тичу социолошког вредновања језика - број говорника, културна и технолошка достигнућа која тај језик носи, географски положај итд. У том смислу се осећа предоминација енглеског, у првом реду, као носиоца информатичке технологије и делатности.

Лесковачки говор је структурално једноставнији и граматички ближи (бар у области деклинације) престижним језицима и може да изрази све што и стандардни језик, а ипак не припада норми. Његова употреба се у интектуалним круговима сматра знаком слабе писмености и ту се ништа не може учинити.

II б 2. Од Вукових Рјечника и Писменице прошло је довољно времена да на тим стандардима (лексичком и граматичком) настане српска књижевност, српска граматика и остале стручне књиге из других области. Стандардни језик (дорађени источнохерцеговачки дијалекат) је однео превагу на социолингвистичком и политичком (спољни критеријум) плану, премда би

26 Стратегија усвајања језика је иста за све људе на свету. Психолингвистика чак егзактно утврђује да се лакше усваја језик који је структурално (граматички) ближи матерњем језику.
Психолингвистика (зборник радова, ур. Ранко Бугарски), Београд (Трећи програм, број 44), 1980. стр. 249 - 392.

27 Петковић Новица, Елементи књижевне семиотике, Београд, Народна књига, 1995. стр. 78.

унутрашњелингвистички фактори, вероватно, дали предност призренско - тимочком дијалекту (њему као језички слој припада и говор Лесковца). Упркос медијском утицају стандардног језика, лесковачки говор живи свој здрави и природни живот, како у говору тако и у књижевности (Сремац, Станковић, Ивановић и др.).

Добро познавање стандардног језика је цивилизацијска нужност савременог српског интелектуалца, док је владање дијалектом додатно богатство израза.

Аутор се не залаже за прелажење важећег стандарда на лесковачки говор, већ само покушава да осветли смисао деклинације упоређујући два (у унутрашње лингвистичком смислу) равноправна језика.

ЛИТЕРАТУРА

Барт Ролан, Књижевност, митологија и семиологија, Београд, Нолит 1971.

Белић Александар, Дијалекти источне и јужне Србије, Београд, Српска краљевска академија, 1903.

Белић Александар, Фонетика, Београд, Научна књига, 1972.

Белић Александар, О језичкој природи и језичком развитку, св. 1 , Београд, Нолит, 1952.

Бугарски Ранко, Увод у општу лингвистику, Београд, Завод за уџбенике и наставна средства, 1995. стр. 160.

Жугић Радмила, Микротопонимија доњег тока слива Јабланице
(семантичко творбени аспект), необјављена докторска дисертација одбрањена на Филошком факултету у Београду 1993. године.

Ивић Павле, Дијалектологија српскохрватског језика, Нови Сад, Матица српска, 1985.

Петковић Новица, Елементи књижевне семиотике, Београд, Народна књига, 1995.

Психолингвистика (зборник радова, ур. Ранко Бугарски), Београд (Трећи програм, број 44), 1980.

(де) Сосир Фердинанд, Општа лингвистика, Београд, Нолит, 1969.

Стевановић Михаило, Савремени српскохрватски језик I, Београд, Научна књига, 1975.

Стевановић Михаило, Савремени српскохрватски језик II, Београд, Научна књига, 1991.

RÉSUMÉ

Radivoje Žugić

LE SENS DE LA DÉCLINAISON MISE EN PRATIQUE DANS LA LANGUE PARLÉE DE LESKOVAC

La déclinaison ou, mieux vaut dire, l´absence de la déclinaison nous apprend que le parler de Leskovac, avec moins de moyens grammaticaux, exprime la complexité d´un monde hors de langues, aussi réussie que le serbe standard. Il est plus simple au point de vue structural et plus proche des langues prestigieuses au point de vue grammatical (au moins dans le domaine de la déclinaison), capable d´exprimer toutes les choses aussi bien que le serbe standard, sans être limité par des normes. Son usage est considéré par les intellectuels comme signe d´instruction insuffisante, mais on n´y peut rien.

УДК 37 (497. 11) (091)

Бориславa Лилић

ПОЧЕЦИ ГИМНАЗИЈСКОГ ОБРАЗОВАЊА У ПИРОТУ

Црква и школа су биле две најважније националне српске институције у Старој Србији за време турске управе; оне су практично биле нераздвојне јер је школа једино и могла да постоји као црквена институција. У почетку су српске школе и биле црквене, јер су их оснивале и издржавале црквене општине, као једине легалне институције које су то могле да чине. Црквене општине су одиграле улогу од огромног значаја у српској националној ствари јер се кроз цркву и школу одржавала вера прадедовска, одржавала се нација. Црква је могла да узима у заштиту угрожене њене вернике под турском влашћу, директно пред локалним властима, или индиректно преко Митрополије. Манастири су били у нашем народу и „тиха пристаништа" његовој намученој и умореној души. У њима је он могао слободно већати о својим невољама и тражити пута и начина како да их се ослободи или бар, ма у чему олакша. У појединим од њих лежале су, а леже и данас свете мошти њихових оснивача, па је и природно било што су оне привлачиле масе српског народа да им се поклони. Српски народ је у њима гледао и некадашњу славу и величину својих предака па је, напојен надом и вером у Бога „да ће тећи вода куд је текла", лакше подносио беде и патње у ропству. Ту привлачну силу, која је прелазила с колена на колено, нарочито код нашег народа у Старој Србији, имале су особито четири наше највеће лавре: Хиландар у Светој Гори, Патријаршијска црква у Пећи, Високи Дечани и Милешева. Ако су у Хиландар могли одлазити само мушкарци, у остале манастире су одлазиле многобројне породице од Сарајева преко Софије (где је до 1898, постојао метох манастира Високих Дечана, у близини цркве Св. Краља Милутина, - Св. Недеље где се налазе краљеве свете мошти), Ћустендила, Прилепа и Охрида сваке године о Петровдану, без обзира на то што није било довољно безбедности. Видљиви знаци тих веза су записи посетилаца манастира и њихови дарови метосима - кућама које су имућнији Срби куповали и поклањали манастирима. У вези са манастирима и њиховим оснивачима, краљевима и царевима српским, и народне песме, које је у манастирима народ слушао од гуслара, а које су му износиле српске

див-јунаке, који су се одметали у планине, давале су народу пример како се брани слобода.

По укидању самосталности Српске Патријаршије и присаједињења Цариградској, народно име Срба замењује се са „Рум-милети", „Христијан-милети" а Турци Србима дају заједнички назив „Болгар". Са губитком свога врховног црквеног поглавара српски народ се организује у еснафе по занатима који су били у њиховим рукама, и од занатлијских старешена и других виђенијих грађана ствара црквено-школске општине, како би се успешније могао одупрети наметнутим митрополитима, Грцима, које му је Цариградска патријаршија почела наметати. Све главније вароши у Старој Србији имале су изабране своје прваке којима су ту борбу поверили. За Пиротску нахију то су били: Хаци Неша Филиповић, Ћел Петар, Гога Јерменин, Хаци Павел. Они су имали у Цариграду свога представника - С. А. Игуманова - који је све тужбе из свих епархија подносио српском капућехаји у Цариграду и Патријаршији. Сва нада неослобођеног српства полагана је „на блиску му и братску Србију". Преко својих трговачких веза у Београду, били су сталној вези са српским кнежевима, а њиховим сликама китили своје домове. Ти трговци су набављали за своје школе, у Београду и Новом Саду, потребне уџбенике и зато су „све школе у Старој Србији имале искључиво српски карактер, без обзира на то како су се оне тада називале према политичким приликама."[1] А садржина тих уџбеника била је поучна и патриотска. Тако у отсеку за земљопис код дванаесте главе стајало је старим правописом ово: „Србија ће бити отечество свију Срба. Срба има и изван Србије. У држави Турској 2.160.000, у држави Аустријској 2.000.000, а у Црној Гори 120.000..."[2] у косовском вилајету за српску мушку децу, школски степен дворазредна

1 Споменица 50. годишњице Призренске Богословско-учитељске школе 1871-1921, Београд 1924, 22.; Др Бориславa Лилић, Тодор Станковић, савременик И. С. Јастребова, Научни скуп „Иван Степанович Јастребов, руски конзул у Призрену", у организацији САНУ и СО Призрен, 31. 10-1. 11. 1996.

2 Петар Костић (Призрен 12. 6. 1852-1934), наставник призренске Богословије, вршилац дужности ректора и ректор те школе од 1873. до краја 19. века. П. Костић је био истакнути просветни, национални и политички радник и борац за просперитет Срба у Турској и за њихово што скорије ослобођење. Свој полувековни рад П. Костић овековечио је у трима обимним књигама: Просветно кулурни живот православних Срба у Призрену и његовој околини у 19. и почетком 20. века (Са успопменама писца), Скопље 1933; Црквени живот православних Срба у Призрену и његовој околини у 19. веку, Београд 1928; Споменица 50. годишњице Призренске богословско-учитељске школе 1871-1921, Београд 1924. САНУ и СО Призрен организовали су научни скуп Петар Костић - „Живот и дело" 7. и 8. новембра 1997. на коме сам прочитала реферат Питомци Нишавске и Нишке епархије на школовању у Призренској Богословији. П. Костић је велику помоћ у свом раду имао од свог верног сарадника, пријатеља и заштитника Ивана Степановича Јастрбова, руског конзула у Призрену 70. и 80. година 19. века, уз чију је помоћ успео да оснује доста нових школа у Старој Србији. Успомени и делу И. С. Јастребова Призренци су се, поводом освећења његовог споменика одужили научним скупом у организацији САНУ и СО Призрен „Иван Степанович Јастребов, руски конзул у Призрену", 1. 11. 1996. на коме сам учествовала са рефератом „Тодор Станковић савременик И. С. Јастребова". Од 60. година 19. века осећа се потреба за вишим степеном образовања од основно-школског, па је и сам Петар Костић био у прилици да међу првима заврши два разреда ниже гимназије који су тада били највиши степен образовања у Старој Србији - Петар Костић, Аутобиографија, приредила Вјера Митровић, Призрен 1997.

гимназија-средња школа били су дозвољени предмети (1872. године): Упутство светог писма од Никанора, Београд 1864; Хигијена од Јовановића, Београд 1872; Омилитика Београд 1861; Здравствено Богословље од Михаила, Београд 1871; Географија од Смирнова, Петровград 1865; Психологија од Васиљевића, Београд 1870; Српска књижевност од Новаковића, Београд 1871; Француски језик и Турски језик.[3]

Како се бугарско црквено питање почело приближавати крају, односно успостави Егзархије, српска влада је појачала своју активност у Старој и Јужној Србији. Још од почетка бугарског рада 1853. године у Русији су се образовали комитети са задатком да морално и материјално помогну Бугаре у њиховим циљевима. Увидевши то, српски студенти у Русији -Митрополит Михаило, Панта Срећковић, Милош С. Милојевић, први су скренули надлежнима пажњу, и на њихов предлог 1868. године образован је у Београду Одбор за школе и учитеље у српским земљама под турском влашћу; у изворима се помиње и под називом „Одбор за Стару Србију и Македонију". Председник одбора је архимандрит Нићифор Дучић, чланови -Пантелија Срећковић, Милош Милојевић, Стојан Новаковић (1872-1873). Одбор је радио до српско-турског рата 1876. године.[4]

Српска црква је, после другог укидања Пећке патријаршије била обезглављена и Срби под турском влашћу припали су под јурисдикцију Цариградске патријаршије. Решење српског црквеног питања у Турској зависило је од Порте, Цариградске патријаршије и великих сила и оно није могло бити решено све до краја турске окупације. Уз помоћ Русије, Бугари су успели да добију своју егзархију и да се осамостале од патријаршије, али су у њој Срби у Турској добили једног од највећих својих националних непријатеља. Егзархија је од почетка активно радила на однарођивању Срба и њиховој бугаризацији, иако су Срби знатно помогли Бугарима да добију егзархију. Зато су се Срби приклонили Цариградској Патријаршији као мањем злу. Ниже свештенство било је српско, а по оснивању Егзархије оно је или уклоњено или преведено под бугарску цркву а на место српских свештеника доведени су бугарски, антисрпски усмерени. Зато је било врло значајно што су у варошима основане црквеношколске општине, у којима су били угледни Срби, па су оне бар у духовној сфери живота могле да се баве школским и другим црквеним питањима важним за Србе. Црквеношколске општине су саме отварале школе, без много тешкоћа од турске власти, зато што су оне отваране све до 1875. године на основу повластица које су биле дате Цариградској патријаршији, а патријаршија је била носилац црквено-врховне власти над свима православнима у Турској. Као оснивачи црквеношколске општине су доводиле учитеље и плаћале их, снабдевале потребама за њихов рад.

3 Споменица, 80.

4 АС, СН-185; Видети извештај Нићифора Дучића о раду одбора од 1868-1874. - „Шездеситих година 19. века богата чаршија пиротска издржава и своје школе" - Коста Костић, Историја Пирота, Пирот 1973, 26.

Црквеношколска општина у Пироту никла је из занатлијских еснафа, који су настали и ојачали након смиривања стања после сеоба и пустошења ових крајева с почетка 19. века. Због бедног стања нашег народа који није имао свога врховног црквеног поглавара, патријарха, ни својих митрополита, нити иоле просвећенијег нижег свештенства, а ради самоодржања - народ се почео прикупљати око својих еснафа. Тиме је био постављен основ доцније црквеношколске општине. По предању из ранијих времена зна се да су избор управе црквеношколске општине - Синода у Пироту - вршили митрополити у својој резиденцији - Митрополији - код старе цркве на Пазару, по свом нахођењу. Они су око себе окупљали виђеније и имућније грађане од свих месних еснафа, према бројном стању њихових чланова или су избор вршили приликом каноничке визитације, или њихови намесници који су могли да ислеђују разне спорове и слали их на коначно решавање митрополиту. Владимир Николић наводи занате који су имали своје еснафе у Пироту: грнчарски, кацарски, абаџијски, терзијски, црепарски тј. керамиџијски, ткачки, папуџијски, кондурџијски, мутавџијски, ћурчијски, симиџијски-фурунџијски, самарџијски, берберски, бијаџијски, туфегџијски, поткивачки, сарачки, ковачки, опанчарски, кујунџујски. У записима се еснафи помињу као руфети.[5] У почетку су неке занате радили и Турци. У Пироту су били бербери Турци све до 1856. године, од када се помињу први Срби бербери Николча Димитријевић и Мијалко Митић. Туфегџијски и поткивачки занат радили су Турци, а ковачи су били Цигани. Турци, Цигани и Јевреји нису улазили у српске еснафе. Еснафи су имали и своје домове а најбогатији је био терзијски еснаф који је имао своје зграде и издавао их под кирију. Еснафи су се старали о појединим манастирима у околини Пирота својим прилозима и поклонима, а за то су имали своју манастирску собу када су посећивали манастир приликом манастирске славе. Терзијски еснаф је управљао Темским манастиром Св. Ђорђа, а бојаџијски еснаф одржавао је манастир Св. Јована Богослова - Поганово; Ткачки еснаф помагао је манастир светог Димитрија у Дивљани, Бакалски еснаф старао се о Расничкој цркви. Пиротској кази[6] је

5 В. Николић, Стари Пирот, Етнолошке белешке из прошлости града, Пирот 1974, 40.

6 Према једном анонимном рукопису о „Административној подели турског царства по званичном извештају" из прве половине 19. века, на европском делу турске било је свега 15 ејалета (губерниа) и то: Чирмен, Силистре (Бугарска), Богдсн (Молдавија), Ефлак (Влахија), Видин (Бугарска), Ниш, Скопље (Йскуб), Србија, Београдски град, Босна, Румелија, Јанина (Епир), Солун (Салоник), Македонија и Тесалија, Цаир (Цезаир - Архипелаг), Крит -САНУ Анонимни рукопис бр. 1402 „Разделеније административно Царства Турског по званичном извештају". Нишки ејалет (губернија) био је подељен на четири санџака (провинција), како каже анонимац: Ниш са некадашњим Алаџа Хисаром (Крушевац), совија, Самоков и Ћустендил. Нишки алаџа хисарски санџак имао је следеће казе: Ниш, Прокупље, Куршумлија, Лесковац, Шехиркој (Пирот), Брковац (Берковица). Према општој (државној) салнами османске империје 1863/3. године нишки ејалет имао је и даље четири лива(санџака); Нишки, с казама: Ниш, Берковац, Пирот с нахијом Добруђа, Куршумлија, Прокупље, Лесковац, софијски, Самоковски и Ћустендилски. На челу елајета тада се налазио Мидхат паша, док се на дужности мухасебеџије - финансијског начелника, налазио Рифад Ефендија. (Салнаме су турски годишњаци званично обнародовани од државе од средине 19. века и то захваљујући идеји и старању Коџа Решид паше. Од тада, из сваке области обнародоване су било званичне било специјалне (са стране установе), различите и

до ослобођења припадало 372 села па је било и схватљиво зашто је постојало 30-40 терзијских и абаџијских дућана, око 70 дућана ткача, кујунџијских и златарских десет итд. С почетка 19. века највиђенији човек у Пироту био је Хаџи Неша Филиповић. Много година пре Пиротске буне 1836, Хаџи Неша

корисне салнаме. Најважније салнаме су: Армијска салнама, државна салнама (Девлет салнамеси), салнама министарства спољних послова, салнама просвете (Мааријф саланмеси), салнама дажбина итд. - M. Sertoglu, Resimli Tarihi Ansiklopedisi, Istanbul 1958, 280, 282.)

У циљу ублажавања унутрашњих супротности и обезбеђивања извесног просперитета царевине, централна турска власт је 1864. године донела коначну уредбу о вилајетима по идеји Фуад паше, којом је требало извршити нову територијалну и управну поделу Турског царства. Преко ове нове мере настојало се да се централизује управна власт, те је требало одвојити војну управу од грађанске и, поред шеријатских, оснаовати и грађанске судове. Ранију поделу царевине на ејалете, односно бегрелбеглуке или пашалуке требало је заменити системом вилајета. По тој уредби вилајет је поседовао два већа: упрвано веће и опште вилајетско веће. У упрвано веће улазили су: валија, виши функционери вилајета и по два члана, представника муслиманске и немуслиманске конфесије, а у опште вилајетско веће улазили су, поред кадија, по четири члана представника свих санџака дотичног вилајета (по два мулимана и по два немуслимана). Одлучено је да се формира на Балкану једна таква јединица и једна у Азији. Тако је 1864. донесена уредба којом је од ејалета Рушчука, Видина и Ниша формиран Туна вилајет, а у Азији Сиријски вилајет. Вилајет Туна био је подељен у седам санџака: санџак Варне, Волћи Рушчук, Трново, Видин, Ниш и Софија. Нишки санџак био је подељен на казе: Ниш, Пирот, Лесковац, Врање, Прокупље са нахијом Куршумлија и Изнебол. - Devlet Sâlnamesi, 1282 (27. V 1865 -17. IV 1876), 153-154. По салнами за 1288. X (23. III 1871-11. II 1872) формира се још један вилајет Призренски, са три санџака: Призрен, Дебар и Скопље. Према салнами од 1289. X (11. III 1872-30. I 1873) Нишки санџак са наведеним казама одвојен је од Туна вилајета и припојен је Призренском вилајету као четврти санџак. (Devlet Sâlnamesi 1289, 245). Током 1875, нишки санџак се поново враћа Туна вилајету а Призрен је расформиран као вилајет. Нишки санџак је остао у Туна вилајету до краја јануара 1877. године када је (31. 1. 1877) формиран косовски вилајет са центром у Приштини са седам санџака: Приштински, Призренски, Скопски, Новопазарски, Нишки (с казама Ниш, Прокупље, Куршумлија и Лесковац), Пиротски (с казама Пирот, Изнебол) и Дебарски. Нишки и Пиротски санџак остали су у оквиру Косовског вилајета све до одлука Берлинског конгреса (средина 1878), када је Србија добила своју независност.

О турским реформама 1867. године има много извештаја енглеске дипломатије. Тако лорд Lyois у свом извештају из Истанбула 6. маја 1867, истиче да је „Висока Порта утврдила важне реформе у вези побољшања положаја хришћанских поданика, односно у вези укидања разлика које се налазе између хришћана и муслимана. Према одредби која ће бити израђена о вилајетима, заменици валија, у хришћанским вилајетима, биће хришћани." Следеће 1868. године Султан је основао и Државни савет на који је пренео административне и законске надлежности, један део врховне власти, тако да је он могао да буде нека врста парламента у зачетку „у њега је позвао јаку пропорцију хришћанских саветника, инаугуришући његове седнице 10. маја он му је поверио мисију да обезбеђује јединство свих, општи просперат и напредак образовања. За председника Државног савета изабран Мидхат паша личност веома просвећена и врло убеђена у потребу реформи за спас Османског царства." (F. O. 78/1954); Acconts and Papers, 25, 1870 LXV, 65, 568. У вези са управно-политичком институцијом Подунавског вилајета, енглески генерални конзул у Београду, Longworth у свом извештају из 1865, подвлачи: „... Мидхат паша, који је показао необичну способност у управљању са Нишким пашалуком, поседује велику енергију, одлучан је, оштроуман, и човек са свестраном снагом. Вешт је за комбинације и анализе, а нарочито је способан да организује посао. У својим осећањима је правичан и либералан и то, можда више, него сваки други Турчин. поседује државничке мудрости и бори се за једнакост муслимана и хришћана. Но ове његове нарави, особито ова последња, довешће га у сукоб са фанатицима и назадњацима не само у Истанбулу, него и у вилајету. Али ће стећи велико поштовање." (F. O. 881/1393. 1). У нишком санџаку према извештају Longworth-a Турци су у знатној мањини. Хришћани су тамо 10:1. Иницијативом Мидхат паше формиран је фонд за посуђивање (менафи сандуги) под условом да се положи властита кауција у руке изабраних упрвитеља, а приносници да могу да добијају зајам са месечном каматом од 1% уместо 4%. Захваљујући овако формираном фонду пољопривреда је почела да се развија, где кредит може највише да се користи). (F.O. 881/1393. 9). Мидхат паша је много учинио и у развоју школства. Од његовог именовања у Нишком санџаку био је доследан утемељивач образовања. Под његовим покровитељством основане су турске школе - прогимназије - у којима је изучван и фрнцуски језик. Ове дворазредне гимназије основане у већим градовима вилајета, биле су доступне хришћанима..." (F.O. 881/1393. 11).

се помиње у записима као чорбаџија - „1820. лета месец јуни чорбаџи Неша од деда Марка узе цркве(н)ске па(р)е.“ Сачувани су и његови отисци на печату које је у првој половини 19. века израђивала чувена радионица Ћел Петра на Пазару. Хаџи Неша је био лични пријатељ кнеза Милоша и његовог сина Михаила, који је 1840. године по повратку из Цариграда ноћио у његовој кући.[7] После Пиротске буне 1836. године када су били смењени озлоглашени ајан Махмуд Капицибаша и владика Јероним, Хаџи Неша постаје главни кмет бхоџабашија, и његовим зузимањем почеле су да се састају чорбаџије 1840. године у хајдук Оглиној кафани, где је почео са радом савет чорбаџија - Синод - кога су сачињавале еснафске старешине. Касније су се чорбаџије састајале у Тијабари, у кући неког Ђорђа, а потом у Митрополији код старе цркве. Поред Хаџи Неше као главног Хоџабаше, у црквеном суду помињу се као коџабашије и благајници за целу варош: Пенча Копилаш, Панајот Граматик, Гога Ненин, Гога Царибродски, Алекса Даскаловић, Ига Каракаш и Риста Павлов - сви Срби. У запису који је објавио В. Николић стоји: „Билет којито се направи у обшчество наше пиротско“, у коме је извршена нека деоба кућевних ствари и новца, на крају записа стоји: у Митрополији 15. новембра 1846, пред сведоцима - Виден Јовановић, Ђура Стојановић, Стефан Вељковић, Коџабаша, Цветко Тодоровић Терзибаши, Кира Млаџин, Устабаша Ткачки, Илија Игњатовић, учитељ Петар Ђорђевић. Чорбаџије су извршиле деобе неких ствари, писменим путем је посао обављен у Митрополији а цео документат потписао је Петар Ђорђевић, познати дасакл Пејча, као писар у Синоду чорбаџија, односно у том „Обшчеству пиротском“. Овде нема Хаџи Неше, који се отселио у Софију 50. година 19. века после покушаја Ђорвете буљубаше да убије његовог сина Костадина; вероватно је Цветко Тодоровић први коџабаша после њега.

У Синоду је било 25 чорбџија - изгледа да су у суду чорбаџија суделовали од свих заната устабаше или по један занатлија; тада је у Пироту било 25 разних еснафа. Чорбаџијие су судиле за мање спорове, а и сами Турци су често упућивали парничаре чорбаџијама: „Иди бре код вашите чорбаџије, они че ви боље пресуде, а може и да ви измире“. Чорбаџије су кривца обично кажњавале да купи цркви оку или више воска, или су окривљеног кажњавали батинама. Бијење - батињање вршио је лагатор. Чорбаџије су кажњавали и жене лошег понашања. Код старе цркве Рождества Христовог постојала је соба у црквеној својини где су затваране жене које су хтеле да се потурче. Синод је бирао и црквене туторе, обично по двојицу на две године са задатком да прегледају рачуне око Божића. Тутори су примали благослов од владике, обично са поруком: „Ви одсада постајете с Богом ортаци, пазите да не турите огањ у џеп“. Приликом прегледа црквене касе о Божићу чорбаџије су одбијале извесну суму - око 5.000 гроша, од којих су куповали сиромашним ученицима и сиротињи одећу, обућу и школске потребе.

7 Опширније видети: Бориславa Лилић, Пиротска буна 1836, Зборник радова Пиротска буна 1836. са посебним освртом на ослободилачки покрет у Понишавњу, Пирот 1977, 27-54.

Чорбаџије су радиле свој посао самостално обавештавајући владику о свему, с тога је на многим документима 60. година 19. века потпис Антима. Сачувани су записи даскал Пејче који је знао и турски језик, за кога Јован Хаџи Васиљевић сматра да је он писао сва писма Пирођанаца кнезу Милошу из времена Пиротске буне 1836. Из Синода је по два члана бирано за меџлис - турски суд - Савет од 1845. године. Чланови од Срба за меџлис бирали су се најпре именовањем од стране турских власти, или избором - гласањем по селима. Избор је одобравао валија издавањем документа који се у Пироту звао атестат-мандат. Седамдесетих година је ушао и владика и без њега није могао бити осуђен ни један хришћанин. У меџлису је постојало оделење за издавање тапија - познато под именом тапиција - са три чиновника Турчина и једном извршитељем таксидером. Дужност таксидера у очи ослобођења обављао је Панајот Боровац, само код хришћана. У оба оделења меџлиса (меџлис идаре - председава кајмака - оружни начелник и меџлис идарије - председава и суди кадија) расправљале су се грађанске парнице и кривични спорови. При меџлису најважније је било благајничко оделење - сндак емини - окружни благајник, дужност коју су обављали Срби. Чорбаџије су у меџлису добијали као награду до 150 гроша. 70. година 19. века Турци су у Пироту установили ново надлештво названо беледие, у које је улазио по један представник од сваке народности, са задатком да се брину о раду, чистоћи, улепшавању подизању нивоа живота у самој вароши. Тих 70. година у Пироту је поред 200 војника у самом граду, боравио и одред сејмена - жандарма са старешином Бели Мемедом, који је имао српско порекло и са Пирођанцима општио на српском језику. Бели Мемед је често боравио у височким селима где је уз гусле певао српске јуначке песме; 1875. године дочекао је у Пироту Јордан-пашу који је постављен за пиротског мутесарифа.[8]

Због нараслих потреба за писменим људима Црквено школска општина у Пироту на предлог Одбора за школе у Старој Србији, отвара продужне разреде у основној школи 29. септембра 1869. године.[9] Тако је створена нижа гимназија у Пироту која је имала школски одбор, који је управљао школским финансијама и осталим школским пословима. Чланови школског одбора Пиротске дворазредне гимназије били су: Тодор Кокаловић, Тана Поп Крстић, Алексије Даскаловић и Алексије Стефановић. Они су вршили надзор над школама а организовали су о новој години прикупљање прилога у новцу од богатијих грађана. Од тог новца је школски одбор куповао сиромашним ученицима књиге и одећу. До почетка Првог српско-турског рата у дворазредној гимназији радили су: Симеон Крстић, Ђорђе Табановић, Нестор Абацијевић и Ћира Илић кога је лично послао београдски митрополит по свршетку Богословије. Своје ученике Ћира је учио на српском језику, што није

8 Пирот је према Е. Челибији с краја 14. века постао царски хас, који је султан уступио румелијском паши, а према А. Буеу у 19. веку Пирот је био царска мукада и вакуфско задужбинско насеље у коме живе ерлије који се поред турског користе и српским језиком. - Е. Челеби, Путопис, Сарајево 1970, 60; Ами Боуе

9 АС, МПс. Ф. 13-110.

остало без непријатности од стране егзархиста и пиротскиг владике Партенија. У овој дворазредној гимназији било је, у духу егзархије, код неких ученика замене презимена од ић на ов, као код Мите Антића који се око 1874 потписивао као Димче Антов.[10] Активност друштва Светог Саве од 1869. године помагања српских школа у Отоманском царству озбиљно се супроставила и у Пироту бугарској активности, па и раду самог епископа Евстатија. Отпор пиротског грађанства и сељаштва које никада није пристајало уз егзархију успела је, мада се не може порећи известан успех егзархије међу пиротским чорбацијама оријентисаним према великим тржиштима Турске који су је прихватили из разлога јер су и једни и други били хришћани, ослободилачке тежње су им биле заједничке а и језици оба народа били су слични.[11]

Одмах по ступању на дужност пиротског епископа, Евстатију је из Софије било наређено да заустави српску националну црквену активност, да тамошње школе прилагоди школском систему бугарских основних школа, да у цркви уведе богослужбени поредак сличан оном у Бугарској, и да настави са увођењем бугарског језика у црквеној администрацији, у школи па и у општењу са грађанством. Евстатијев долазак у Пирот није наишао на срдачност верника, иако му је турска власт помагала свуда где му је помоћ била потребна, али се није мешала у питања цркве. Сва питања школе и цркве решавао је Синод пиротске црквене општине. У њему су били Пироћанци одани својој српској нацији и ослободилачкој идеји која се тих година огледала у припреми оснивања Нишког комитета (основан 1874) чији је рад, уз окупљање највиђенијих Срба из Нишког, а касније и Пиротског мутесарифлука много учинио на припреми ослобођења Југоисточне Србије од турске власти. Улогу у тзв. Тајном комитету (браћа Крстићи, Хранча, Мита и Цека, чорбације, Живко Антић, Миладин Манчевић, Глиша Табаковић, Хеђим Тана Поп Крстић) који је формиран у Пироту 1870. године у чијем су раду велики допринос на припреми ослобођења Југоисточних крајева дали сви његови чланови, међу којима се помињу и чланови школског одбор Пиротске дворазредне гимназије.

У Пироту и околини писменост се развијала на основу месног говора помешаног са српским књижевним језиком онога времена, што се види на основу бројних записа које је прибележио Владимир Николић. Из тих записа, као и из бројних представски народних представника из Пирота српским владарима и црквеним властима види се да су „широке масе под утицајем српског језика".[12]

10 В. Николић, Народне школе, 26,

11 Српске новине 1860, 186.

12 М. Ђ. Милићевић, Краљевина Србија, Београд 1874, 206, 213, и 215. Многе од представки Пироћанаца писао је Даскал Пејча, који је своју писменост стекао у Србији и половином 19. века био један најписменијих људи у Пироту. Чилингиров пише да је бугарска школа 1872. године затворена у Нишу и да је замењена српском школом и да „полако владајући језик постаје српски, и у Нишу као и у Пироту преовладава заблуда како припадају Старој Србији" - што свакако одудара од тврдње егзархиста како је ово подручје насељено Бугарима. - Јован Хаџи Васиљевић, нав. дело 339.

Интересантно је истаћи да је у турској администрацији у Понишављу 60. година 19. века, у време када је Мидхат паша био на челу Туна (Дунавског) вилајета са седиштем у Рушчуку, у званичној употреби био српски језик. За време Мидхат пашиног управљања нишким мутесарифлуком 1861-1866, сачувана су писма из 1863, којима се Мидхат паша обраћао на српском језику својим поданицима.[13] Када је Мидхат паша дошао у Ниш 1861. године једна од најважнијих брига била му је да сазна из којих књига српска деца уче. У ту сврху поручио је да ће доћи у школу да прегледа књиге. У очи његовог доласка школа се запалила и изгорела. Године 1863, подигнута је нова зграда основне школе код Саборне цркве за коју су варошки прваци сакупили 100.000 гроша а Мидхат паша је за школу дао 2.000 гроша, такође и владика Калиник 1.999...[14] У својим забелешкама Мидхат паша је оставио драгоцене податке о схватањима европеизације Турске. Он пише: „Не видим никакве основе да хришћански поданици немају свој парламент... и школе где ће се учити на језику хришћана... ми смо покорили хришћане и не дозвољавамо им никакву власт у руковођењу државним парламентом...[15] Колико је Мидхат паша полагао на Пиротску нахију и њено сређивање, поред прве основане кредитне касе - „Менафи сандуги" - 1863. године у Пироту[16] види се да је сво време његове управе Нишким санџаком имало далекосежне последице за целокупни живот у Пиротској нахији. По извештају оновремене штампе која је, нешто касније, пратила „Његово Високопревосходство", часног валију Сафет пашу овом нахијом, извештач је са посебном пажњом истако заслуге Мидхат паше и Пиротског ајана Халил бега за побољшање укупних комуналних, привредних, школских и здравствених[17] прилика у граду. У

13 АС, Ф. Нишка Митрополија од 22. 9. 1863 и 16. 10. 1863. Мидхат паша се потписивао у обраћању својим подабницима као нишки валија, како су га звали у Нишу.

14 Бруно Ловрић, Историја Ниша, Приликом педесетогодишњице ослобођења Константиновог и Немањиног града, Ниш 1927, 27.

15 Devereuh R., The First Ottoman Consstituonal Period. A study of Midhat Constution and Parlament, Baltimore 1963, 40; Документи за Българската история (Документи из Вьиенските дъержавни архиви 1830-1877) ч. И том. В София, 1948; Освобождение Болгарии от турецкого ига, Документи, т. II-III, Москва 1964.; Смирноф В., Тутецкая цивилизция, ее школеы, софта, библиотеки, книжное дело. Из поездки в Константинополъ летом 1875. - „Вестник Европы", 1876, кн. 8-9.

16 Devereuh R., The First Ottoman Consstituonal Period. A study of Midhat Constution and Parlament, Baltimore 1963, 40; Davison R. H., Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876, Princeton 1963, 71.; Midhat Pacha, La Turqyie. Son passé son avenir, Paris 1878; Ali Haydar Midhat, Midhat Pacha, sa vie con oeuvre, Paris 1908.

17 Мидхат паша је 70. година основао болницу у Пироту. О њеном изгледу и раду до ослобођења (28. 12. 1877) имамао извештај Светозара Магдаленића. Он пише: „Још на дан доласка у Пирот почео сам инвентирати Турске болнице. Што се тиче самога уређења турских болница нашли смо тргове тачне и добре уредбе. Болничке књиге и сви рачуни вођени су примерним редом. Апотека, бар по етикетама судећи (јер је много већ однешено било) била је богата; завојни прибор богат и елегантан; постеље добре а тако и преобука болесничка. Кревети болеснички начињени од правог прућа, укованог јексерима. То је јефтино просто и практично, и брзо се може направити. Постеља се састојала, из сламњаче, душека вуненог, танког, два уска вунена јастука, чаршава од танког платна, и јаоргана, опшивеног тангим истим чаршавом. За кување јела имали су Турци казане, а за јело бакарне чанке, тепсије и кашике. Само у једној соби нашао сам фуруну; остале су грејане дрвеним ћумуром у мангалима, што смо и ми морали чинити доцније. Наравно ово је имало шкодљивог уплива на болеснике.

извештају „С пута“ у листу „Призрен“ од 6(18) септембра 1871 (Рецеб 3. 1288) пише:[18] „На највеће (валијино) задовољство, уверио се да се Пиротски кајмакам благородни Алил - бег неуморно труди, да овај град већма украси. Свуда је по градским улицама заповедио да се ставе фењери од гаса, који по ноћи сав град врло лепо осветљавају. Исто тако заповедио је да се из општинске касе (менафи сандуги основане 1863) начине две фабрике. У јед-

У Пироту употребљавани су мангали због тога што у далекој околини није било дрва, а да је то била стална болесничка потреба доказ је градна магаза овог ћумура, коју пронађосмо. Рубине су прале Турцима сиромашне Пирођанке под кулук, што смо и ми после упражњавали. Начин брзог сушења овог перива, достојан је да овде ближе опишем. У једној повећој, добро затвореној соби, ископане су рупе четвороугалне у земљи, и напуњене врућим ћумуром. Над ћумуром направљена је скела од прућа. На ову скелу простиру се рубине да се суше. Таких рупа било је неколико у тој соби. При свем том болесници турски слабо су лечени, неговани, бар тако се закључити могло из њихових надглавних цедуља, на којима смо читали врло смешне рецепте с тако се могло закључити и по изгледу болесника. У Пироту заједно с болницом тражио је од мене заштиту писар ове болнице, снабдевен црвеним полумесецом. Он је примљен под заштиту Женевске конвенције, као и болесници и рањеници турски, који су, по одобрењу корпусног команданта одмах заишљени на храну. Да је турским болесницима и рањеницима било добро код нас, да смо ми разумевали добро задатак ове хуманитарне установе, најбољи је доказ писмо, које ми је доцније послато чак у Бојник, и које гласи: „Господину ДР. Јасњевском, По одласку г. доктора Јасњевског, који је одсекао ногу неком низаму, подписани од своје стране, увидев предусретљивост г. Јасњевског и његових последњика, сада Карла Хибаума, при овдашњој болници, узима слободу од своје стране изјавити захвалност у име свију лежећих рањених војника турских, који су сада готово потпуно и оздравили, на потпунао признање овдашњим лекарима који се са свим очински и пријатељски заузимају. Напослетку са свима рањеницима и болесницима турским, који уживају добру храну, добро надгледање и чистоћу, остајем признателан, молећи у исто време и да се одговора на ово писмо удостојим. Пирот, 7. јануара 1878. године (М. П.) Мустафа Азим Башћатиб - ефендија.“ - Св. Магделенић, Ратник , 9., 1902, 122-123.

18 Призрен је постао столица вилајета 1868. године а први валија био је Исмаиљ Рамиз паша. У Призренски валилук спадали су: Приштина, Качаник, Љума, Гњилане, Вучитрн, Пећ, Гусиње, Ђаковица, Тетово, гостивар, Дебар, Елбасан, Мат, Скопље, Куманово, Кратово, Кочане, Врање, Знепоље, Ниш, Лесковац, Прокупље, Куршумлија, Пирот, Радовиште, Паланка. Други валија био је Сафет паша који је до доласка у Призрен 6. 3. 1871 био босански валија са столицом у Сарајеву. За његово време у Сарајеву је излазио на српском и турском језику вилајетски орган „Сарајевски цвјетник“. Доласком у Призрен се постарао да установи вилајетски орган „Призрен“, који ће бити штампан на српском и турском језику. Велику заслугу у покретању листа „Призрен“ има тадашњи руски конзул у Призрену Иван Јастребов, који је у договору са српском владом у Београду набавио српска слова за штампање листа. Слова су донели из Београда Илија Н. Ставрић, професор призренске Богословије и Петроније Радивојевић, старешина Св. Марка из Призрена. Са њима је стигао и словослагач Државне штампарије, Максим Давидовић. За уредника српског дела „Призрена“ дошао је Илија Н. Ставрић а познати национални радник, касније конзул у Приштини, Скопљу и Солуну Тотор П. Станковић као преводилац са турског на српски језик. Станковић је у Нишу свршио шесторазредну турску гимназију - руждију, чије је отварање изгледа помогао чувени реформатор Мидхат паша. Први број Призрена изашао је 2. августа 1871. Лист је излазио једном недељно, понедељком и као вилајетски орган разносио се по целој Турској. Док је Призрен излазио и на српском језику, Срби у Турској имали су прилике да се упознају са спољним светом, а као утеха народу била је објективно писање о злочинаима појединих зулумћара које су валије хватале и вешале све док Србија 1876. године није повела рат против Турске. Лист је излазио до јесени 1875. године. Кад је седиште вилајета премештено из Призрена у Приштину, пренета је и вилајетска штампарија а лист је наставио да се штампа под назив „Косово“, и даље на српском и турском језику. Када је 1876. године вилајетска столица била премештена у Скопље, лист „Косово“ излазио је само на турском језику.

ној од њих чешља се и преде вуна,[19] а у другој прави се гајтан. Да још више умножи градске приходе он је заповедио да се на једном празном месту гди бива панађур, начине такође новцима тамошњим - општинске касе беледије до 50 дућана, од кои градска каса има прихода од 20 до 25.000 гроша сваке године. Све ово прегледао је часни валија Сафет паша са највећим задовољством, после чега је срдачно благодарио врсном кајмакаму тамошњем. Свакоме је познато, да се у Пироту израђују такови добри ћилими, као и у европским фабрикама, али је доста незгодно то , што се не продају на аршин, па купац никад не може наћи готов онолики величине ћилим, колики за њега треба, већ свакад треба да прво своју собу измери па онда да наручује особит ћилим колики му ваља. А кад би се ови ћилими израђивали различите величине по аршину у дужину и у ширину: онда би сваки могао наћи за себе готов ћилим онолики колики му треба. Али, како досадашњи обичаји продаје једанпут променит неможе без велике штете трговаца, зато је часни валија препоручио мутесарифу нишком, да се начини од новаца из беледие една зграда у којој ће плаћени ткачи унапред израђивати ћилиме разне дужине и ширине по аршинима, да се таи епап брже и лакше продае. Нови пут,[20] који

19 Прва фабрика у Пироту подигнута 1871. године била је за влачење и предење вуне. Фабрика је имала предионицу у којој је била механичка влачуга за вуну, бојаџијница, предионица за предење гајтана и четири точка за израду гајтана. Тодор Поповић ову фабрику назива Мидхатовом фабриком, В. Карић - општинском фабриком, М. М. Савић - Халил беговом фабрикаом. Фабрика се налазила на десној обали Градашничке реке, код Чатаљ капије. Свој рад „Пирот и Пиротски округ" окружни начелник Тодор Поповић писао је по савету Стојана Новаковића, тада министра унутрашњих дела. Колико нам је познато то је први спис о Пиротском округу настао непосредно иза ослобођења од Турака. Архив у Пироту откупио је заоставштину Тодора Поповића од његове ћерке госпође Славке Стануловић-Поповић, а неуморни истраживач Душан Ћирић преписао овај рад и тиме употпунио фонд Тодора Поповића. Љубазношћу директора господина Боже Јовановића, приредила сам рукопис Тодора Поповића под Називом „Бледе успомене мог живота", Пирот 1996, 97-98. - „У Пироту су за време Турака била два меџлиса суда. На челу којих је у време уласка наше војске стајао кадија Мехмед Садик ефенди за грађанске а мутесариф паша Салих Ори за политичке државне послове. У судовима су чланови били код кадије Хаџи Сужимах, Јусуф Черкез, Риста Х. Павловић и Илијаче Евреjин. А код мутесарифа господа : Рушен бег, Бели бег, Коца Стефановић и Коца Глигоријевић." У својим мемоарима Тодор Поповић предлаже да се „Михатова фабрика ткива оживи, што би пиротској сиротиња била знаменита помоћ. Кад сам видео да предлози не помажу, и да зграда не би пала, тражио сам да се бар претвори у државни магцин, што је уважено. Али тиме се не постиже онај економски и политички успех који је она имала за време Турака..."

20 „За време Мидхат паша, који је био пореклом Србин, а вероватно његовом иницијативом око 1846-47 просечен је друм кроз Пирот који је тада био прилично велика варош. Стари римски друм Via Militaris ишао је јужно од Пирота. Дуж овог Мидхат пашиног друма ископан је велики број бунара; на осталом делу пута још Римљани су били ископали скоро на свких 1.000 метара бунаре." - Мирко Живановић, Нишавље, Пирот 1933, 7, 29; - Феликс Каниц је у лето 1871, трећи пут посетио Пирот, уочи чувеног Пиротског панађура, када су у Пироту биле окупљене паше из Ниша, Софије и Приштине уз присуство имама, кадије, наколико варошких достојанственика и чланаова меџлиса, када је забележио следеће: „искористио сам прилику да високим намесницима пашалука, на велико чуђење меџлиса, изнесем своје мишљење о лошем стању пољопривреде и школства. На ову примедбу паше ми одговарају како се ускоро ни по чему Турска неће разликовати од државе којом се управља alla franca... За оно што је за Пирот стварно корисно учињено имало је да се захвали једино Мидхат паши; он је 19 km дугим, побољшаним путем повезао Пирот с Белом Паланком, његовим залагањем су сграђени нови путеви до бугарске границе, преко Крупца пут дуг 20 km, преко Ржана 27 km и до Св. Николе на планини Балкану пут дуг 60 km." - Феликс Каниц, Србија, земља и становништво, II, Београд 1985, 211.

је лани отворен од Пирота до границе Лесковачке нахије, није могао бивши инжинир, да добро начини, већ га је тамошњи кајмакан касније врло добро начинити потрудио се.

Часни валија посетио је тамошње градске школе и турску гимназију и српску основну школу где је са трудом господина учитеља и напредовањем ученика врло задовољан остао. Особито му се допало, што су ученици у срп-

Мидхат паша рођен је 1822. у породици видинског кадије. Завршио је школу за грађанске чиновнике прву такву у турском царству. Програм школе имао је предмете као и у медресама: француски језик, аритметику, геометрију и географију. Ови предмети изучавће се и у дворазредним турским гимназијама отвореним касније иницијативом Мидхат паше када је био на положају председника Државног савета Турске. У времену од 1861-1865 као турски заповедник нишког пашалука Мидхат паша је изградио путеве (Ниш-Куманово, Ниш-Софија) развио промет робом, путницима и осталим који се до тог времена одвијао Дунавом. Изградио је касарну (Бубањска касарна) која је могла да прими један пук коњице и један батаљон пешадије; основао је шпедитерску компанију која је на новоизграђеним тврдим путевима одмах почела да ради; прокопао канал и елиминисао поплаве Нишаве; укинуо неке назадне обичаје - претеране трошкове око женидбе који су кочили склапање брака и пораст становништва. Уз помоћ добротвора незбринута хришћанска и муслиманска деца и сирочад скупљени су и смештени су у посебну установу, постављени су учитељи, васпитачи који су водили бригу о њиховом васпитању и изучавању заната. Средства потребна за њихово изучавање из дана у дан су се увећавала. Упоредо са порастом прихода ове установе расло је и бројно стање њених штићеника, који је убрзо премашио цифру од стотину чланова. Пошто је ова устанаова била нова у нашим крајевима дато јој је име Васпитни дом (Ислахана - занатски дом). Након овог догађаја свим заводима подигнутим у другим покрајинама и местима, који су били намењени и служили овој сврси дато је ово име. - Историјски архив Ниш, Али Хајдар Мидхат паша - Политички живот, службовање и прогонство - према покојниковим белешкама из затвора - превод на српски језик, из поглавља „Мидхат ефендијин рад министра и управљање нишком покрајином". Пројекат Мидхат паша и изградња мешовитих школа хришћанске и муслиманске деце од 8 до 12 година старости а у складу са европеизацијом Турске остварен је законом Државног савета почетком септембра 1869. године. Мидхат пашин нови пројекат био је оснивање двојних школа, после свршене дворазредне гимназије и за хришћанске поданике, али је јака опозицијафанатично настројене улеме и муслимана осујетила и саму помисао о могућност укључења хришћана у војсци „бораца за веру". - Тодорова М. Н., Општеполезнити каси на Мидхат паша, Истотически преглед кн. 28, кн. 5, 1972. За време председниковања Државним саветом Мидхат паша је поставио основе свих врста средњих школа у Цариграду и вилајетима. Закон о Народном образовању и школама у вилајетима објављен почетком септембра 1869, имао је далекосежни значај за образовање свих поданика турског царства. Он је детаљно разрадио све ступњеве средње и вишег образовања. Сходно томе дворазредне гимназије биле су средњег ступња. (као и Пиротска дворазредна гимназија). -Желтяков А. Д., Петросиян Ю. А. История просвещения в Турции, конец 18. - начло 20. в, Москва 1965, 14. У занатским школама изучвали су се аритметика и хемија. Када је крајем 1873. године Мидхат паша постао гувернер Солуна, извештаји руског конзула у Солуну Н. Јабуковског указују на паничан страх турских службеника „због обраћања посебне пажње образовању хришћанског становништва" -Архив внешней политики Росси (ВПР), Фонд Посолъство в Константинополе, 1864-1868, 1873-1874, 1879-1881, 143, 151. И ту је Мидхат паша као у Нишком санџаку помагао отварање градских средњих школа и за женску децу. Јабуковски наводи Мидхат пашине речи: „Какав би им ученицима био језик, толико би успешно учили". Имајући у виду важност образовања свих народа османског царства, Мидхат паша је зближио хришћане са турским становништвом тиме што су им деца ишла у исту школу и учила поред турског француски и матерњи језик. Мидхат паша је боравио у Бечу, Паризу, Лондону и Бриселу проучавајући државно уређење и образовање у тим земљама, што му је веома помогло за свеукупни реформаторски рад сређивања односа хришћана и муслимана. У комуникацији са становништвом користио је српски језик, а хришћани су га звали „Наш Мидхат". - H. Fazlagić, Midhat paša, kratka sličica iz njegovog života i rada, Behar 1904-1905, god V, Narodna biblioteka Srbije III, 1632/P.

ској школи и турски пред њим на његово захтевање читали..."[21] За време турске управе учитељи су морали са својим ђацима и народним старешинама излазити у сусрет новим валијама (губернаторима) и мутесарифима (окружним начелницима). Милан Ковачевић[22] је за те прилике певао песму коју су ђаци певали „врло монотоно" она гласи

„Дај, о Боже да нам живи Светли Султан Н. Хан!
Мир утврди, чест му даруј, војсци верност и храброст.
Даруј руци добра цара, Твоје крепке руке моћ,
Да над нама, као отац, место Тебе влада он.
Дај о Боже да нам живи Светли Султан Н. Хан!
И наш светли губернатор. Х. паша господар."

Податак о постојању дворазредне гимназије у Пироту која се је морала звати турском као и све продужне школе основане у призренском вилајету, крајем 60. година 19. века, сматрамо довољном историјском аргументацијом која потврђује овај прворазредни историјски податак оснивања дворазредне гимназије у Пироту за даља научна расветљавања. Нема сумње да је Синод - црквеношколска општина Пирота - неослобођеног српског народа под турском влашћу, користећи истовремени сплет околности - оснивање Одбора за српске школе у Београду и Закона државног савета Порте о оснивању продучних разреда за хришћанске поданике под турском влашћу, одиграла организторску улогу српске школе и српске наставе у Пиротсој нахији касније мутасерифлуку, а то је био доказ борбе за слободу српске народности у Понишављу, израз оданости, доследности и верности своме народном бићу.[23]

21 Призрен, 6.9.1871 с. 1-2, Архив САНУ, рл. 159

22 Милан Ковачевић (1821-1899) по ослобођењу Пирота био је учитељ у школи на Пазару пет година (1879-1873). По пензионисању у Пироту 1875. године написао је дело Историја српског народа. За време учитељевања у Приштини 60. година 19. века нацртао је велико стабло лозе Немањића. С леве стране тог стабла је насликан „Стефан Душан силни Србски", док је с друге стране стабла слика Св. Саве - „Св. Сава Арх. I просветитељ србски". Тај цртеж је учитељ Ковачевић послао на поклон владики рашко-призренском Мелентију, који је у Цариграду умножио овај цртеж и делио Србима у својој епархији. - Владимир Бован, Петар Костић, Приштина 1997, 57.

23 До 1872. године, до доласка владике Евстатија у Пирот, Егзархија није имала никаквог утицаја међу Пироћанцима. Владимир Николић пише да се „од тада талас бугарске пропаганде појачао". В. Николић је своје дело Школе у пиротском округу до ослобођења од Турка 1877, писао на основу само једног наведеног, тенденциозног извора Пироћанца егзрхијски оријентисаног Симеона Христова, објављеног 1894. године у Софији, који не помиње делатност Одбора за школе, не помиње преплатнике за многе српске књиге на овом простору. Зато сматрамо на основу архивских извора да је дворазредну гимназију у Пироту, коју помиње извештач Сафет паше валије основао Синод-црквена општина 29. септембра 1869, а на основу закона које је Порта објавила почетком септембра 1869. о оснивању средњих школа и за хришћанске поданике, који би заједно са турском децом требало да се образују учећи поред турског, српски и француски језик. С. Т. Христов погрешно наводи два оделења тзв „класног училиштав и истиче напоре митрополита Партенија да протера српску књигу на овом простору заменом за бугарске и довођењем Христе Писарова за учитеља. - С. Христов, Пиротският окрг и неговото население, Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, кн. XI, София 1894, 306. Колико је његов рад био неприхваћен од пиротског грађанства, чију је децу даскал Риста учио, сведочи запис Косте Манојловића о протеривању даскал Ристе из Пирота, за којим су Пироћанци „врзоље врљали да се никад више даскал Риста у Пирот не врне." - К. Манојловић, народне песме из Југоисточне Србије, Београд 1953.

RÉSUMÉ

Borislava Lilić

LES DÉBUTS DE L'INSTRUCTION SECONDAIRE A PIROT

Vers la fin des années soixantaines du XIXe siècle il y avait à Pirot un lycée à deux classes qui, d'après les moeurs de l'époque (prescrits) devait être dénommée turque, comme toutes les écoles fondées dans un vilayet provisoire. Pourtant,c' était une école serbe et, pour cette raison, la fin des années soixantaines peut être considérée comme le début de l'instruction secondaire à Pirot.

УДК 37(497.11) (091)

Верољуб Трајковић

ОСНИВАЊЕ ОСНОВНЕ ШКОЛЕ У ОРАШЦУ

Почетком XX века, успостављањем буржоаско-парламентарне монархије[1] долази до бржег развитка капитализма и веће политичке слободе, што је условило, између осталог, и повољније околности за даљи рад на развоју и унапређењу школства.

Већ 19. априла 1904. године донет је нови Закон о народним школама[2], који је укинуо већи број раније неповољних одредаба и позитивније решио актуелна питања школа и учитеља.

Закон о народним школама послужиће као основа за покретање питања отварања школе у Орашцу.

Иницијативу за отварање школе покренули су Коста М. Стојановић, Димитрије Рајковић и Стоиљко Н. Станојевић, сељаци села Липовице, среза власотиначког, захтевом од 10. јануара 1907. године министру просвете и црвених послова Андри Николићу.[3] Они су у свом захтеву, тражили да се нова школа отвори у селу Градашници, као центру црквене општине у чијем саставу су била још села Липовица, Орашац и Пискупово, уз образложење да њихова деца, која су до тада ишла у школу у селу Конопница, не могу више тамо да иду због удаљености пута, који је био брдовит и опасан, нарочито у зимским условима.

Одмах по пријему овог захтева, Министарство просвете и црквених послова је својим актом бр. 645 од 17. јануара 1907. године тражило од Окружног школског одбора у Врању „исцрпан извештај и мишљење". Поступајући по налогу Министарства, Окружни школски одбор је захтевом бр. 120 од 19. јануара текуће године тражио од управника школе конопничке Тодора Ј. Миленковића да поднесе извештај о томе да ли села Градашница, Липовица, Орашац и Пискупово могу смостално да издржавају школу,

1 Историја српског народа, шеста књига, први том, Од Берлинског конгреса до уједињења 1878-1918, друго издање, Београд 1994.

2 Просветни гласник,службени лист Министарства просвете и црквених послова бр. 4, Београд, април 1904.

3 Проф. др Владета Тешић, наведено дело, Београд 1994.

колико ће укупно имати пореских глава, да ли црквена зграда може да одговори потребама школе и, на крају, да ли је то жеља свих грађана поменутих села или је то лични захтев потписника.

Тодор Ј. Миленковић је већ почетком фебруара тражио ове податке од суда општине орашачке за села Орашац, Градашница и Пискупово, од суда општине шишавачке за село Липовица[4] и од Управе цркве градашничке.

Суд општине орашачке је на својој седеници од 11. фебруара 1907. године донео одлуку[5] бр. 158 и известио управника основне школе у Конопници о следећем:

1. Да село Орашац има 61 „пореску главу", село Градашница 108, и село Пискупово 48, што укупно износи 217 пореских глава.

2. Да је жеља грађана ових села, као и села Јарсенова,[6] да се школа отвори, али не у згради цркве градашничке, већ у селу Орашцу, у згради општинске суднице која има боље услове за рад нове школе.

3. Да грађани поменутих села не желе да издржавају школу у Градашници већ у Орашцу, а да село Липовица, које не припада политичкој општини Орашац, може да шаље своју децу, ако то жели, у Орашац.

На основу података садржаних у акту бр. 184 од 8. фебруара 1907. године суда општине шишавачке, достављених управнику школе конопничке, види се да село Липовица има 136 „пореских глава", да суд није упознат са жељом грађана да се село одвоји од матичне школе, као и њиховом спремношћу да учествују у финансирању и издржавању нове школе.

Црквена управа у Градашници, у којој су поред старешине цркве градашничке, свештеника Спасоја Поповића, били још: тутори Груја Миленковић из Липовице, Крста Младеновић из Градашнице, Петар Тасић из Пискупова и Милан Николић из Орашца, на својој седници одобрила је да се нова црквена зграда искористи за школу, с тим да је обавеза поменутих села да изврше оправку старе црквене зграде.

На основу достављених података од стране политичке и црквене власти, управник основне школе конопничке Тодор Ј. Миленковић сачинио је извештај и послао га 22. фебруара 1907. године. Окружном школском одбору у Врању. Он је у извештају написао да је понуђена црквена зграда за потребе школе изграђена 1905. године, да је од слабог материјала, са три просторије и кухињом, без патоса. Највећа просторија која би могла да послужи за учионицу била је 6,10 m дугачка, 5,50 m широка и 3,10 m висока, са четири прозора. Остали подаци у извештају преузети су из прилога достављеног од стране суда општине орашачке, суда општине шишавачке и Управе цркве градашничке.

4 АС, МП, 50 р. 62/908
5 Исто
6 Исто

И поред тога што је доставио тражене податке управнику школе конопничке, Суд општине орашачке се 2. марта 1907. године, на основу донете Одлуке, директно обратио Окружном школском одбору у Врању:

„До сада је ова општина припадала школи јашуњској. Жеља је грађана ове општине да се одвоје од досадање школе јашуњске и образују засебну школу у Орашцу.

Узрок што их за то руководи тај је: што је школа Јашуњска удаљена од ове општине више од 1- 1/2 сат, а поједина села више и од 2 сата, као што је село Пискупово, због чега ни ђаке не може да даје на школовање те ни једног писменог у селу нема.

Због оволике удаљености, и због брдовитог места опасан је пут за ђаке нарочито зими по снегу и код надођу потоци услед кише преко лета а ови нису мало већ их има до школе 5 - 6.

Ова општина састоји се из 4 села и то: Градашница, Јарсеново, Орашац и Пискупово а има свега 320 пореских глава те према томе може школу издржавати.

Зграда за школу има, а то је данашња општинска судница која је сасвим подесна за ову циљ. Стога суд ово општински учтиво моли одбор да изволи одредити што пре комисију за преглед зграде како би се до Петрова дана све свршило и школа од идуће школске године одпочела радити.“[7]

Упознавши се са садржином овог писменог обраћања, Окружни школски одбор је наредио суду општине Орашац да поднесе извештај који треба да садржи следеће:

1. Колико ова општина има пореских глава,
2. Одлуку збора грађана општине где желе школовати своју децу,
3. Број одрасле деце за школу,
4. Извештај окружног инжењера о понуђеној згради и
5. Пристанак већине грађана да привремена школа буде у Орашцу.

У складу са наредбом Окружног школског одбора,[8] а у циљу обезбеђивања одлуке збора грађана где желе школовати своју децу, Одбор општине Орашац[9] састао се 18. марта 1907. године и у складу са чл. 34, тачком 2 и чл. 86 тач. 17 Закона о општинама одлучио је следеће:[10]

7 Исто.

8 Исто.

9 Представници Одбора општине Орашац били су: К(рста(Јовановић, председник; Стеван М. Ђокић, члан; Димитрије З. Милошевић, члан; одборници: Јанко Г. Здравковић, Милош Голубовић, Тодор Ђ. Миловановић, Стојан Марковић, Прокоп Стојковић, Вукашин Митић, Стеван Митровић, Благоје Ц. Стојковић, Алекса Стојановић, Стојиљко Филиповић и потпредседници Ц(ветко(С. Ђорђевић и Митар Крстић.

10 Исто.

- Да се 1. априла сазове општински збор у судници општине на коме ће се одлучивати о отварању привремене школе и у ком месту;

- Да се сачини азбучни списак грађана који имају право гласања;

- Да се чланови гласачког одбора „коцком" изаберу и

- Да се одлука достави начелнику среза лесковачког.

На основу одлуке Одбора, Суд општине орашачке је донео „Објаву" следеће садржине: „По решењу овог општинског одбора од 18. марта т. г. бр. 293, држаће се код суднице ове општ. општински збор на дан 1. априла ове године ради решавања о отварању привремене школе у Орашцу а у згради данашње општинске суднице.

С тога а на основу чл. 33. тач. 2, чл. 34. тач. 2 и чл. 35. Закона о општинама - Суд општине орашачке овим позива све своје грађане који по чл. 30 са обзиром на чл. 32 реченог Закона имају право гласања на општинском збору и који су записани у овом општинском азбучном списку, да горњега дана дођу код суднице ово општинске на збор који почиње у 8 сати преподне и гласају.

Збору овом преседаваће у смислу чл. 38. и чл. 103. реченог Закона председник ово општинског суда, а чланови су гласачког одбора коцком изабрани у смислу тач. 16. чл. 86 истог Закона грађани: Васиљко С. Миленковић из Јарсенова, Благоје Живковић из Градашнице, Илија Ц. Стојковић из Орашца и Никола Т. Митровић из Пискупова.

Од суда општине орашачке 18. марта 1907. год. бр 293 у Орашцу".[11]

У згради општинске суднице 1. априла 1907. године грађани села Орашца, Јарсенова, Градашнице и Пискупова гласали су:

а) за отварање привремене основне школе у Орашцу,

б) за отварање привремене основне школе у Градашници.

У 7.30 часова се најпре састао бирачки одбор а затим је председник одбора у 8 часова „отворио збор и приступљено је примању гласова од појединих гласача". Гласање је трајало од 8 до 12 часова пре подне и од 14 до 17 часова после подне, када је председник бирачког одбора прогласио гласање завршеним. Одмах се приступило пребројавању гласова по азбучном списку[12] и утврђено је да је од укупно 319 бирача гласало свега 186 или 58% бирача.

Резултат гласања био је следећи:

а) за отварање привремене основне школе у Орашцу гласала су 123 бирача, а

11 Исто.

12 Исто, Азбучни списак општине орашачке имао је шест листова са укупно уписаних 319 бирача, и то под: А - четрнаест, Б - пет, В - осам, Г - једанасет, Д - шест, Ђ - једанаест, Ж - један, З - два, И - једанаест, Ј - деветнаест, К - двадесет и шест, Л - два, Љ - четири, М - шестедесет и шест, Н - једанаест, П - двадесет и четири, Р - десет, С - четрдесет и осам, Т - двадесет и седам и Ц - тринаест. Гласачи су у списак уписани по имену и презимену.

б) за отварање те школе у Градашници гласала су 63 бирача.

На основу исказаног резултата гласања, а у складу са чл. 51 Закона о општинама, гласачки одбор је одлучио да се привремена основна школа отвори у селу Орашцу, у згради општинске суднице.

Иначе, збор је протекао у најбољем реду, без икаквих инцидената, међу члановима бирачког одбора није било нејасних питања, а записник[13] о раду бирачког одбора су сви чланови потписали и послали начелнику среза лесковачког.

Против одлуке гласачког одбора да се школа отвори у Орашцу били су иницијатори за отварање школе, најпре Ранђел Живковић у писменој представци упућеној Окружном школском одбору у Врању, 3. априла, а затим у заједничкој представци са Стоиљком Н. Станојевићем, 10. априла 1907. године.

Они су захтевали од Окружног школског одбора да се гласање понови а да се у поновљеном изјашњавању грађанима села Јарсенова не дозволи гласање јер они нису ни тражили да се школа отвара.

У вези са овим, начелник среза лесковачког је добио од суда исцрпни извештај од 12. априла 1907. године у коме се каже: „Представка жалиоца Ранђела у овоме акту неистинита је, који или је погрешно схватио ствар за коју се жали, или намерно хоће да чини забуну и сплетке, а томе задаје измишљену преписку, дакле ствар је у овоме:

Суд ово општински а на основу одлуке одбора овог општинског од 14. фебруара тек. год. бр. 158. молио је окружни школски одбор да изволи одабрати да се привремена основна школа за ову општину отвори у Орашцу, а од јашуњске одвоји, узрок што их на овај мисао доводи наведен је у акту суда под бр. 158 од 2 пр. месеца упућен том одбору.

По овом предлогу окружни одбор тражио је поред осталог податке да му се пошаље и зборска одлука свију грађана ове општине где желе школовати своју децу као и то пристају ли грађани свију села ове општине да привремена школа буде у Орашцу.

Према овоме суд је поступио по наређењу одбора зашта је и збор одржан 1. ов. месеца, на коме је већина гласова решила да се школа отвори у Орашцу а у згради данашње општинске суднице која је зато подесна.

Нема места искључењу села Јарсенова од гласања кад и оно сачињава ову општину а без њега школа неће се моћи издржавати. Школа треба да буде у Орашцу, јер ни једно село није удаљено више од пола часа.

Села која сачињавају ову општину могу школу издржавати а имаће за школовање преко 70 деце које мушких које женских без села Липовице из среза власотиначког..."

13 Исто, Записник о раду бирачког одбора

После свих ових догађања Општински суд у Орашцу је коначно могао да Окружном школском одбору у Врању достави комплетну информацију:

1. већином гласова одлучено је да се нова школа отвори у Орашцу,

2. да у 1907. години цела општина има 327 пореских глава,

3. да би за почетак школске године било укупно 79 ђака.

Једино што у овој информацији недостаје је стање зграде одређене за школу, па је општинска власт од округа тражила да одреди комисију ради прегледа.

Маја месеца, на основу правила о грађењу школа, начелник среза лесковачког одредио је Комисију са следећим члановима:

1. Чед(омир) Ј. Младеновић, окружни инжењер

2. Манасије Стојановић, управник женске основне школе у Лесковцу

3. Миладин М. Мићић, управник основне школе у Јашуњи

4. К(рста) Јовановић, председник суда и Одбора општине Орашац

5. Тодор Ђ. Миловановић, одборник општине Орашац и

6. Стојиљко Филиповић, одборник општине Орашац.

Комисија је свој посао обавила 4 јуна 1907. год. и констатовала следеће:[14]

1. Зграда је новосаграђена од тзв. „паплета у блату" са четири просторије, и то: једне веће, две мале, кухињу и ходник. Зграда је нова и здрава.[15]

2. Двориште у коме се зграда налази је уз главни сеоски пут. Ограђено је и са његове јужне стране налази се воћњак који је општина откупила због школске баште а и због евентуалног проширења. Са северне стране заклоњено је брдима тако да је на тај начин природно обезбеђено од јаких северних ветрова.

3. Досадашња школа у Јашуњи удаљена је од Орашца око једног сата хода а од других села још и више. До ње се ишло преко брда и потока и нарочито је било тешко за сиромашне ђаке, који нису имали шта да обуку и обују.

Предлог Комисије био је не само да понуђену зграду треба прихватити за привремену школу већ и да се под хитно прими наставник и да школа може почети са радом у току школске године.

Но да би зграда одговарала функцији и потребама школе, Комисија је на основу свог стручног мишљења наложила следеће:

а) у највећој просторији, која би послужила за учионицу, треба поставити дашчани патос, извршити премештај прозора, извршити вентилацију због проветравања,

14 Исто.
15 Исто.

б) две мање просторије оспособити за преноћиште ђака из суседних села у случају лоших временских услова,

в) кухиња и ходник да се „патошу“ циглом.

СКИЦА СУДНИЦЕ (ШКОЛЕ)

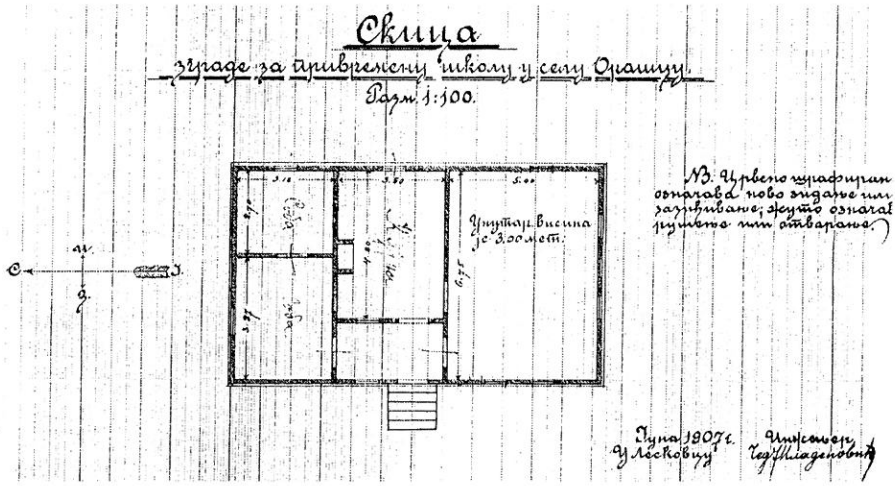

Скица зграде за привремену школу у селу Орашцу

Будући да је комисијски извештај послат школском одбору у Врању, одбор је 9. августа 1907. обавезао Суд општине Орашачке да у потпуности изврши све дате налоге од стране комисије, с тим што ће контролу завршених радова извршити грађевински инжењер.

Не знамо разлог зашто се скоро годину дана чекало са почетком реализације ове обавезе, јер тек 15. јуна 1908. године Општински одбор општине Орашац прихватио је да у потпуности спроведе утврђени план поправке општинске суднице. На истој седници донесена је одлука да се Суд исели из зграде која је одређена за отварање привремене основне школе и усели се у приватну зграду Арсе Стојановића.[16]

Да је поправка суднице, тј. будуће привремене школе, урађена према препоруци Комисије потврдио је шеф грађевинског одељка, виши инжењер Свет(ислав) Јовановић, извршивши контролу 10. августа 1908. године.

Због испуњења свих постављених услова, општина Орашац је тражила од Окружног школског одбора у Врању да упути предлог са пратећом документацијом Министарству просвете и црквених послова. И, најзад, 31. августа 1908. године Окружни школски одбор сачинио је предлог да се поменута зграда прими за привремену школу[17] и упутио га Министарству просвете и црквених послова.

16 Исто.
17 Исто.

На одлуку Министарства није се много чекало, напротив, већ 4. октобра 1908. године својом одлуком бр. 12935 Андра Николић, министар просвете и црквених послова, одобрио је да се у селу Орашцу, срез лесковачки, округ врањски, отвори основна школа у привременој школској згради.[18]

Одлука Министарства о отварању школе

Међутим, школа није могла почети са радом јер није имала постављеног наставника, па је општина морала да крајем октобра 1908. године изврши хитну интервенцију код начелника лесковачког среза како би се што пре именовало лице које ће учити њихову децу. Ова интервенција је, међутим, била без основа јер је школска 1908/1909. година почела са радом 1. септембра.

У међувремену, грађани ове општине сами су преузели иницијативу око проналажења учитеља за своју школу. Тако су ступили у контакт са учитељем Владимиром Г. Даскаловићем из Великог Крчимира. Учитељ Даскаловић је, сходно договору са грађанима, упутио молбу Министарству просвете и црквених послова тражећи да га поставе за учитеља ове нове школе.

Нажалост, договор између учитеља Владимира Даскаловића и грађана општине Орашац није могао бити испуњен јер је за учитеља именовано друго лице.

Претписом[19] г. Министра просвете и црквених послова постављен је за вршиоца учитељске дужности основне школе у Орашцу, среза лесковачког, округа врањског, Станко Петровић.

Станко Петровић, и поред тога што је на овој дужности остао само једну школску годину 1909/1910, остаће запамћен у историји ове школе као њен први учитељ.

Именовањем учитеља, нова основна школа, која је добила назив по месту у коме се налази „Орашачка школа“ могла је да крене са радом јер су за то извршене претходне припреме. Најпре је извршен упис деце у први разред, а према списку деце сачињеном на основу црквених књига цркве градашничке. Право на упис имала су сеоска деца која су започињала осму годину живота и деца која нису прешла једанаесту годину живота (мушки) и десет година живота (девојчице). По правилу, уписана су најпре најстарија деца, а затим и млађа.

Нова, Орашачка школа почела је са радом 1. септембра 1909. године. За општину Орашац и њена села Јарсеново, Градашницу и Пискупово био је то прави народни празник. Школу је у првим годинама похађало око 40 ученика.

18 Исто.

19 Просветни гласник, бр. 11 и 12, новембар-децембар 1909.; Љубомир Поповић, Просветни радници лесковачког краја 1879-1914. године, Лесковачки зборник,. XV, Лесковац 1975.

Разлози због чега је први учитељ Орашачке школе Станко Петровић напустио школу нису нам познати, али је одлуком министра просвете, на основу чл. 37.[20] Закона о народним школама, за наставника народне школе у Орашцу, за сталног учитеља постављен[21] Живојин П. Спирић, свршени ђак Учитељске школе.[22]

Живојин Петра Спирић рођен је у Власотинцу. Отац му је био учитељ још за време турске владавине и један је од првих власотиначких учитеља. Живојин је завршио Учитељску школу у Алексинцу. Прво његово учитељско запослење било је у народној школи у Орашцу, 1910. године, одакле је 1913. године отишао у војску. Испит за резервног потпоручника положио је маја 1914. године. Учитеља Спирића мобилизација је затекла спремног за рат. Ипак, у борби око Београда млади учитељ Живојин Спирић храбро је погинуо 21. новембра 1914. године, дајући свој живот за слободу српске државе.

Живојин П. Спирић

За време службовања учитеља Спирића школа у Орашцу неће радити школске 1912/1913. због балканских ратова у које је ушла Србија.[23] Министар просвете и црквених послова Љубомир Јовановић,[24] на основу Закона о регулисању школског рада, због рата 1912/1913. године, издао је наредбу бр. 9822, од 17. јула 1913. године, следеће садржине:

„1. Да се сви ученици-це народних школа који су уписани у школу 1912/1913. годину преведу у старији разред без обзира на то да ли је школа радила и да ли су ученици долазили или нису.

2. Да се свим учиницима-цама који су ове године уписани у IV разред, а мисле да ступе у средњу школу или Богословију, или иначе хоће да продуже школовање и ради тога затраже уверење у ово убележе оцене успеха и владања из III разреда".

20 Чл. 37. Закона о народним школама, 1904. ІСтечајем непопуњена места и празна места која се укажу у току школске године Министар попуњава привремено новим учитељима.

21 Привремени учитељи могу се преместити само по казни, или кад дотична места добију стални учитељи стечајемв.
Просветни гласник бр. 11, 1910.

22 Споменица учитељима и учитељицама изгинулим и помрлим у ратовима 1912-1918. Београд, 1924.

23 Саво Скоко, Други балкански рат 1913, Београд 1968; Д. Ј.Миленковић, Први балкански рат 1912-1913, Операција српске војске, I, Београд 1959.

24 Љубомир Јовановић, историчар и политичар био је министар просвете и црквених послова од 25. јуна 1911. до 22. новембра 1914. године.

Према овој наредби, прва генерација орашачке школе уписом школске 1909/1910. завршила је своје школовање у ратној школској 1912/1913. години.

После трогодишњег учитељовања у Орашцу, учитељ Живојин Спирић дао је оставку[25] децембра 1913. године, због одласка у војску.

За новог учитеља у Орашачкој школи постављен је Михајло Јефтановић, али догађаји који су ишли у сусрет нису дозволили новом учитељу да се бави својим учитељским послом.

25 Просветни гласник бр. 2, 3, 1914; ПБр. 26919 од 3. XII-1913.

RÉSUMÉ

Veroljub Trajković

LA FONDATION DE L'ÉCOLE PRIMAIRE A ORAŠAC

Au début de janvier 1907 on a initié, auprès du Ministère de l'Instruction Publique, la fondation d'une école dans la commune d'Orašac, du district de Leskovac.

La campagne de la fondation de l'école durait presque deux ans et le ministre de l'instruction et des affaires ecclésiastiques finit par décider, le 4 octobre 1908, de fonder une école dont le siège serait le village d'Orašac et qui serait dénommée „L'École d'Orašac".

L'école a commené à fonctionner 1909/10 dans un bâtiment provisoire qui servait, avant, de salle de tribunal communal qui, outre les enfants d'Orašac, était frequentée par les enfants de village, de Gradašnica, Piskupovo, Jarsenovo et de la Haute Kupinovica.

De la sorte on a fondé un établissement qui serait désormais, avec relâche, chargé d'instruction et dont la fonction éait interrompue, un certain temps, par les guerres et des changements nécessaires d'organisation.

УДК 75.071.1:929

Живојин Прокоповић

ШЕЗДЕСЕТЕ: „ДВОЈЕ ПОСМАТРАЈУ СУТОН“

(Сликарство Јована Поповића)*

Љубазан и гостољубиви доајен нишког и српског сликарства Радомир Антић примио ме је у свом атељеу смештеном у прекрасном амбијенту Нишке тврђаве, спреман да разговара и да ми пружи све податке, а он много зна и много памти. Радомир Антић је друг Јована Поповића не само са Академије већ и сустанар у Студентском дому у Београду. Поседује изванредну документацију о свом дугогодишњем сликарском раду и историји српског сликарства. Ту су каталози, репродукције, чланци, критике... Ништа од тога Јован Поповић нема. Додуше, прве изложбе у Лесковцу приређиване су више стихијски, нису припремане на истоветан и уобичајни начин и нису праћене каталозима. И ликовне критике није било, него су се спорадично појављивале новинске информације о њима. Тражећи неки податак о Поповићу, у Антићевој документацији наилазим на два занимљива каталога. Један је из 1949. год. са изложбе студената Академије, а други је са првог београдског октобарског салона 1960. год., на коме су учествовали многи Поповићеви другови са Академије. Јован Поповић није учествовао на београдском, али је зато један од оснивача и учесника Првог лесковачког октобарског салона. Раде Јовић, лесковачки песник, један од главних организатора ове ликовне изложбе, дао ми је текст у коме описује тај свакако значајан догађај за историју ликовног живота у Лесковцу и омогућује да сагледамо атмосферу у којој се одвија ликовни живот у нашем граду.

Први октобарски ликовни салон организован је године 1961. у холу градске Поште, каже на почетку свог есеја Раде Јовић.[1]

Први лесковачки салон није прошао без одјека, али начин на који је он примљен од јавности и публике заслужује да буде прокоментарисан. У напису у „Нашој речи“, 21. 10. 1961. године, о изложби слике - песма на стару тему, коментатор, између осталог, пише да сама чињеница да су радови

* Поглавље из необјављене студије.

изложени у фоајеу поште, просторији која ни у чему не одговара овој намени, говори да код наших грађана и меродавних фактора још увек не постоји интересовање које заслужује ликовна уметност. У прилог овој консатацији иде и чињеница да већ годинама говоримо о отварању галерије слика без већих напора да је и остваримо.

А када говоримо о вредности изложених слика, у тексту се спомињу акварели Ј. Поповића, изванредна композиција Боже Здравковића и радови у темпери Гмитра Обрадовића и Предрага Цакића. Ови радови наговештавају ауторе великог талента. Посебно је похваљен Анто Краљевић, аматер.[2]

Колико су организатори имали пропуста илуструје још један занимљив коментар из тог времена поводом изложбе слика лесковачких уметника, свечано отворено уочи Првог маја 1960. године. У напису у „Нашој речи" постављено је питање: за кога је изложба приређена? Јер, изложба је одмах после свечаног отварања била неприступачна посетиоцима. На дан првог маја академски сликар Јован Поповић, један од уметника чији су радови нашли своје место на изложби, није могао да уђе у изложбену просторију. Речено му је да је забрањен приступ свакоме без изузетка.

Вредна је помена и реакција публике на отварању изложбе. Она је такође без много афинитета за сликарство и разумевање за хтење, тражење и резултате уметника коментарисала углавном неподобност просторије и пропусте организатора. Све се сводило на приговоре који са самом ствари, са изложеним радовима нису имали готово никакве блискости. У прилог овој напомени о тада још непостојећој ликовној публици, навешћемо и занимљив детаљ који се догодио 1961. год. на изложби Миодрага Нагорног, тада младог сликара и графичара из Власотинца. Он је почетком седамдесетих био учесник Првог тријенала ликовне уметности у Београду, која је наговестила нови правац у српском сликарству. Лесковачка публика је могла да види његове слике и цртеже урађене на основу карактеристичне сликареве визије, која ће касније наћи израз у графици и цртежу. На изложби се догодио и немио инцидент. „Али ко и зашто ли ових дана прободе болесну жену и мртву природу, две најлепше и највеће слике Миодрага Нагорног док су у сајамске дане биле изложене у Дому синдиката?" запитао се коментатор ликовних догађаја „Наше речи", расправљајући о вандалима двадесетог века.[3]

Од тог доба до данас одржано је много изложби октобарског салона. Оне су из године у годину варирале у свом квалитету и броју учесника, мењајући изложбене просторе у граду, од фоајеа Дома синдиката преко хола Дома ЈНА до галерије Дома културе. Октобарска изложба је увек омогућавала увид у актуелну ликовну продукцију остварену у Лесковцу. Концепцијом ревијалног карактера, ове манифестације су биле и остале најпосећеније изложбе у граду јер су излагале скоро све генерације лесковачких уметника, чланови УЛИПУЛ-а који су својим индивидуалним уметничком опусима градили посебан стил и сопствену поетику. Једном речју, салон је пред-

стављао и представља пресек ликовних догађаја у нас, сведочећи о настајањима уметника и развоју ликовне уметности. Али није згорег на овом месту поменути да ни до дана данашњег, иако смо сведоци и квантитативног и квалитативног прогреса лесковачког сликарства - град нема одговарајућу галерију.

На првом лесковачком Октобарском салону неколико Поповићевих слика привукло је велику пажњу љубитеља уметности. На првој самосталној изложби потврдио се његов упорни истраживачки рад у продубљивању и ширењу сопствених ликовних идеја којима је током реализације проналазио и одговарајућу форму. На жалост, само за једну његову слику можемо са сигурношћу да тврдимо да је била изложена на првом Октобарском салону. То је изврсна слика „Веза са лалама".

Слика показује Поповићево схватање природе - његовог односа према, рекло би се, вечитој сликарској теми. Наиме, најбољи сликари желе да пластичним средствима преобразе овај мотив из света идеја и симбола у оно што постаје предмет чулне перцепције. Поповић је после реалистичког приступа теми цвећа, сликајући лалу, успео да овај мотив преобрази у симбол и метафору. У имагинарном простору, бриљантног колористичког склада, у коме су заступљене све боје сунчевог спектра, уткана је геометризована ваза са лалама, претвореним у надстваран свет. Да ли би се и за њих могле изрећи Ћосићеве речи: „Овим цвећем (мисли се на слику Мића Поповића) се сведочи трагизам постојања. Њима се не улепшавају станови и салони, њима се сведочи трајање, које је човек - творац могао да заустави на самој граници смрти".[4]

Шездесете године веома су плодне у развоју Јована Поповића. Његова поетика се продубљује, а тражење ликовног израза све више уобличује. Његово учешће на свим колективним изложбама у граду и на тек установљеном Октобарском салону не само да даје печат тим ликовним манифестацијама, него и потврђује његово израстање у снажну и самосвојну стваралачку личност. Када је реч о тематици Поповићевих слика овог раздобља, онда се мора узети у обзир његова опчињеност призором заласка сунца или сутона, како сам сликар каже. Наиме, према сопственом признању, он је добар део времена на студијама проводио у посматрању заласка Сунца са једне тачке на Калемегдану која је омогућавала перцепцију утока Саве у Дунав и залазак Сунца које је својим последњим зрацима обасјавало ове две величанствене реке. Тај призор је један од најдубљих личних доживљаја сликара и, урезавши се дубоко у његову свест и сензибилитет, постао и окосница његове уметности. Сунце, сутон, боје сутона, атмосфера целокупне природе коју је он доживео као оваплоћење бујања сопственог осећајног света.

Све то дошло је до пуног изражаја на Октобарском салону 1962. године. Тада, на пример, запажена је слика коју је назвао „Сутон" и која је скренула општу пажњу и публике и тада још рудиментарне критике у локалном листу.

У „Нашој речи“ је, наиме, остало забележено да се та слика одликује складним и ненаметљивим бојама и одаје сликара префињеног осећања који уме да обликује тему, да се одрекне нарације и усредсреди на сам израз који носи све карактеристике оригиналног и самосвојног уметника у потпуном дослуху са собом и темом.

Слично је и са сликом „Сутон на плажи“. У питању је изванредна слика која неодољиво делује на посматрача: то је дело пред којим и критичар не може остати аналитички хладан. Ово је слика која у критичару изазива емоције. Реч је о женским фигурама које су постављене у чврстом композиционом склопу на имагинарном загасито плавозеленом обојеном простору, сипкаве фактуре. У предњем плитко захваћеном плану испод гломазне и крупне, лежеће, наге женске фигуре непропорционалног облика са издуженим рукама осећа се таласање модре воде, док у горњем плану су још две мање женске фигуре између којих је црвено сунце постављено као јаки бојени акценат и важан композициони елеменат. У првом слоју, композиција се донекле додирује са Шумановићевим актовима, код којих у густим структуралистичким наслагама ових седећих актова, у њиховој угашеној боји, у тешкој измученој материји, скривена је њихова метафизичка порука, чији је глас поново оживео педесетих година у сликама Миће Поповића, Петловског, Берника и читавог низа младих енформелиста.[5] Међутим, Поповић неће бар у овој фази кренути према енформелу, већ ће на Шумановићевим искуствима разиграти унутрашње сликарско језгро, које неће разбити форме до апстракције. Он воли да се игра облинама женског тела, претварајући их у рељефне облике са утишаним колористичким решењима поетске атмосфере сутона.

Не помињем случајно врхунце српског сликарства какви су Сава Шумановић и Мића Поповић. Мислим да није претерано рећи да је у шездесетим годинама Јован Поповић и тематиком и вредношћу, а поготово концепцијским опредељењима потпуно у току целокупног српског сликарства, а што то досад није верификовано, разлог ће се наћи у његовој личној скромности и у чињеници да је радио у провинцији, физички удаљен од центра и у условима који су, најблаже речено, били неповољни (не само недостатак атељеа, не само скучене материјалне могућности и не само отпори и неразумевање средине већ, више од тога, одсуство стваралачких подстицаја у директним контактима са људима од знања и разумевања стваралачког феномена, при чему је ипак пресудна чињеница да Поповићев рад једноставно није имао ко да вреднује и критички процени у средини у којој је живео и радио, једном речју, Поповић је стваралачки и фактички био у току са тенденцијама ликовног стваралаштва, али је тај његов рад остао незапажен, јер је био далеко од видокруга оних који су могли и знали да то сагледају и констатују).

Фактичко присуство Јована Поповића у српском сликарству шездесетих година потврђују дела као што су „Две фигуре постају сутон“, „Фигуре у сутону“, „Фигуре у простору“ итд.

На три велике изложбе средином шездесетих година Јован Поповић је најпотпуније показао плодове свог интензивног и, рекли бисмо, веома успешног, трагања за новим изразом, остварујући своју сликарску концепцију и визију. Реч је о изложби цртежа 1965, о изложби слика 1966. и поново изложби цртежа, већ следеће 1967. године. И поред већ констатоване мале и свакако недовољне заинтересованости јавности за ликовно стваралаштво у граду и недостатак стручне критике, Јован Поповић се оригиналношћу свог дела и снагом своје уметности наметнуо пажњи, па је и о једној и о другој изложби остало трага у критици. Реч је, додуше, ако не о правој критици, а оно бар о ембриону критике, најпре поводом изложбе цртежа. Наиме, о изложби цртежа 1965. године имамо чак два текста, један у „Нашој речи“, а други у часопису „Наше стварање“. У „Нашој речи“ под насловом „У потрази за човеком“, Миодраг Стојановић са прилично успеха приказује овај тренутак Поповићевог стваралаштва.

Ова изложба изазвала је велико интересовање публике и културне јавности. Доказ томе је осврт Слободана Костића, који је и сам талентован цртач и виспрени карикатуриста. Он улази у анализу Поповићеве цртачке вештине у свом напису под насловом „Ода телу“.[6]

Исто се поновило и са другом великом изложбом која је приређена у оквиру прославе ослобођења града, октобра 1966. године. Такође у „Нашој речи“ Миодраг Стојановић објављује текст „Стваралачки импулс Јована Поповића“ у коме се опширније осврће на ову фазу Поповићевог стваралаштва.

Годину дана касније, маја 1967, у фоајеу Дома синдиката Поповић је приредио још једну изложбу цртежа. И ова изложба није остала незапажена. Напротив, на њу се осврнуо у приказу под насловом „Линија љубави“ Никола Цветковић.

Нема сумње да је Поповићево дело постало предмет опште пажње, да га је и публика и критика прихватила, да је он био стваралац о коме се говорило с поштовањем и чије су слике изазивале опште допадање. Тако, на пример, о Поповићу и његовој уметности, посебно о симпатијама које је уживао, налазимо доста података у тексту сећања Рада Јовића. Наиме, овај лесковачки песник радио је заједно са Поповићем у Центру за културу и изблиза је пратио његов рад. Јовић се добро сећа и тадашње атмосфере у граду и Поповићевих немира и трагања, а умео је да оцени и сликареву вредност и резултате његових покушаја. Зато је сведочење Рада Јовића несумњиво веома занимљиво.

Јован Поповић је увек веома озбиљно припремао своје изложбе. И у томе је показао скрупулозност озбиљног уметника који осећа обавезу не само према свом делу, него и према публици којој ставља на увид своје слике. Зато, у временском распону од три и више година, Поповићеве изложбе увек су представљале важан ликовни догађај за културни живот у нашем граду, пре свега што је на њима уметник демонстрирао и резултате свог

непрекидног и упорног истраживања израза, градећи свој однос према сликарству.

Тако је било и са његовом највећом самосталном изложбом у шестој деценији и коју је забележио наш недељни лист, а коју је коментарисао Миодраг Стојановић.[8]

Иако је наш врстан карикатуриста, у својству критичара ове изложбе, записао називе за један добар део изложених слика, тешко је у потпуности реконструисати ову Поповићеву велику изложбу слика. Велики број добрих слика љубитељи уметности, а нарочито Поповићевог сликарства, однели су из Лесковца и тешко им је ући у траг. Али, на нашу срећу, неколико изврсних слика је остало у приватном власништву у граду и на основу њих може се са сигурношћу говорити о сликарској зрелости Поповића, његовом ликовном домету који ће обликовати један систем у коме тематски и стилски егзистирају човек и жена транспоновани у пронађене форме, које одговарају његовој поетици.

Једна од тих сачуваних дела је бриљантна слика „Двоје посматрају сутон", али збуњује Стојановићева опаска да слика делује незавршено, иако даје комплименте њеној интересантној композицији и богатству боја. Овде треба напоменути да је сликар бележио називе слика на хартији која је са задњег дела рама временом отпадала. Слика која се налази у приватном власништву, са истим називом (према сећању власника слике, мада је могуће и да постоје и више слике са сличним називима) представља најбоље дело у првом делу његовог стваралаштва, а можда и читавог његовог опуса.

„Две фигуре посматрају сутон" је слика која плени својим савршеним и складним јединством линија, простора и боје. Дуге вијугаве, полукружне линије елегантно конституишу нага тела препознатљивих Поповићевих фигуративних деформација у првом плану слике, док иза њих, у ширим воденим површинама, сугерисан је благо назначен дубински план обала, море и великог црвеног сунца.

Посебно привлачи снажно обојено сунце, састављено од већих црвених и мањих плавих и црних површина, које као да је легло у море и рефлектује наранџасту светлосг на целу композицију, а нарочито на необичне облике нагих тела. Хармонија боја и одсјаји светлости диктирају тајанственост коју румени сјај у коме гори предвечерње сунце.

Поповић је насликао велики број слика у којима је проналазио различите положаје фигура и симболичног сунца. Овакав тим слика задржаће се у његовом сликарству и у току седме деценије. У овом периоду сликар ће оставити за тренутак пронађену ликовну концепцију и започеће нови циклус слика у коме ће мотив сутона пренети у благо геометризиране призоре другачијег ликовног изрза. И у једном и у другом поетском низу вариране гест у колористичку интонацију у којима се може препознати ауторова специфична сликарска енергија.

„Фигуре у сутону“ је репрезентативно платно које говори о ликовном језику у коме се прожимају два поетична низа. Још на првој самосталној изложби, на појединим сликама примећено је извесно благо геометризовање предмета, као и површинско третирање простора. На овој слици необична фигура, преображена у музички инструмент, посматра сутон. Вертикалном ликовном композицијом „диптихалне“ организације уметник је сугерисао феномен сунца на смирају. У горњем предметном плану слике, у имагинарном простору, који формирају благе геометризоване површине, богате свим нијансама плаве боје, наслоњени су сутонско сунце и светли део фигуре луткарског облика које се сједињује са стилизованим музичким инструментом мандолином. Новостворени облик необичне фигуре сопственом бојом одваја се од дводимензионално третиране површине и уједно спаја горњи и доњи просторни план слике. Друго, мање и светлије сунце, шкољка и остали облици, потребни за градњу слике, извесно уравнотежавају целу композицију. У ритмичкој и светлосној игри, у којој фигура спаја по вертикали, а мала плавозелена површина воде мора раздваја два просторна плана композиције, у богатству бојених хармонија и у стварању света оригиналних облика, огледа се непресушна Поповићева машта да на једној слици споји фантазију са реалним елементима, а да све то благо геометризује са пуно занимљивих асоцијација.

У низу Поповићевих слика јарко црвено обојено сунце као сведок присуствује необичним загрљајима два музичка инструмента у којима се скривају мушка и женска фигура. На слици „Две фигуре“ у маштовитој ликовној игри кроз склопове гитара и чела сликар се игра са могућим односима између жене и мушкарца.

У другој варијанти представљања сутона Поповић нагло мења своје емоције. Ту се чак јавља идеја апокалипсе која га повремено обузима и притискује. Овог пута приказује пад сунца, а са њим и фигуре које у томе призору учествују. Његова апокалиптична осећања илуструје слика „Фигура у простору“ рађена у оронулој старој кући у којој је становао и то у подрумском простору. Заиста је невероватно колико је Поповић имао тешкоћа да пронађе одговарајући простор не само за свој уметнички рад него и за пристојно обитавање са породицом. Чудна је и несхватљива толика небрига људи на власти да уметнику обезбеди скромни атеље и боље услове становања и живота.

На слици је приказана врло смело у хоризонталној ликовној композицији женска фигура у необичном положају, а у десном доњем углу пад сунца које црвеним акцентима оставља траг као метеор у космосу. Слика својом композиционом поставком и хладним плавозеленим колоритом са по неким јачим црвеним акцентом, открива нека нова осећања сензибилног уметника и биће увод за нови циклус слика са апокалиптичним мотицима.

Поповић је по својој природи човек осетљиве емоције. Он у сукобу са средином реагује на свој начин, избегавајући жестоке дијалоге у којима би

бранио свој став и када је зато имао разлога. Брзо се повлачио у себе, преносећи своју емоцију на сликарско платно. Позната је прича настала средином шездесетих по којој уметник, незадовољан својим третманом и радом на украшавању града уочи празника, један пано, уместо црвене, обојио црном бојом.

Сасвим су разумљиве његове емоције које пројектује у нове мотиве са апокалиптичним визијама. Као уметник, показивао је интересовање за многа календарска одређивања пропасти света. Апокалипса је за њега била изазов, повод да своју распламсалу машту усмери на свој мотив, који би транспоновао у сликарски облик. Код Поповића нема озбиљног предсказивања будућности у смислу научног обрасца израженог у савременој футурологији, већ у настојању да избегнемо сопствено чишћење и побегнемо чељустима катастрофе. Сликар нам предлаже неку врсту своје сликарске игре о могућности наше пропасти. Најинтересантнија слика, која много говори о Поповићевим сликарским преокупацијама за даљу елаборацију почетне фазе је „Апокалипса I". Прва слика која ће бити весник будућих игара са вртешком. На слици, хладном зелено-плавом имагинарном простору, услед неке невидљиве силе, плутају у различитим положајима силуете женских фигура. Поједине фигуре у спиралном кретању лете и упадају у тамне отворе који их привлаче тајанственом силом. Поповићева апокалиптична слутња на овој слици биће више сликарска игра између фигура и имагинарног плошног простора. Истовремено, средином шездесетих, сликар ће исти мотив пренети у постбраковску конструкцију, дакле у сложенију структуру, са сличном хладовитом тамом у којој преовладавају маслинастосиви и плави тонови са обавезним кратким и снажним акцентима црвене и наранџасте.

*
* *

Из цитираних написа различитих аутора о Поповићевим изложбама цртежа провејава констатација да су цртежи најинтимнији пратилац његовог стваралаштва. Они откривају и широки дијапазон Поповићеве комплексне личности. Паралелно са настанком његових сликарских платна. Јован се бавио и цртежом као самосталном ликовном дисциплином. Волео је много да црта те су цртежи заузели велики простор у првој фази његовог опуса.

Трагајући за његовим цртежима, наилазим у атељеу лесковачког уметника Слободана Поповића, цртеж „Руке", окачен на видно и упадљиво место централног зида просторије. Цртеж је највероватније настао 1947. године када је изучавао цртање код професора Ивана Табаковића. Поповићеве радове Табаковић је оцењивао десетком и узимао га је за пример талентованог цртача који уме и зна да истанчано уобличи облике на задане теме.

„Руке" представљају уз већи број радова исте или сличне ликовне концепције типично схватање класичног цртежа који се неговао у стандардном програму ликовне академије. Суштина тог учења своди се на то да један

цртеж значи структуру облика, што подразумева и његову изградњу. Јован као талентован цртач врло брзо је ушао у суштину цртања, нарочито у онај део његове конкретности кад се описује и објашњава предмет или неки облик.

У нашем недељном листу била је популарна рубрика „Из албума уметника“ у којој су репродукована дела лесковачких уметника, претежно њихови цртежи. У мартовском броју 1956. године излази први пут Поповићев цртеж у коме уметник меком линијом, са лакоћом, гради један занимљиви предео из околине нашег града. Следеће године Поповић прихвата улогу илустратора популарних прича и репортажа чији су аутори Сава Димитријевић, Олег Тхорик, Војислав Добријевић и други. У њима, пратећи различиту тематску грађу, Поповић испољава своје цртачке вредности и особеност потеза.

Мајка

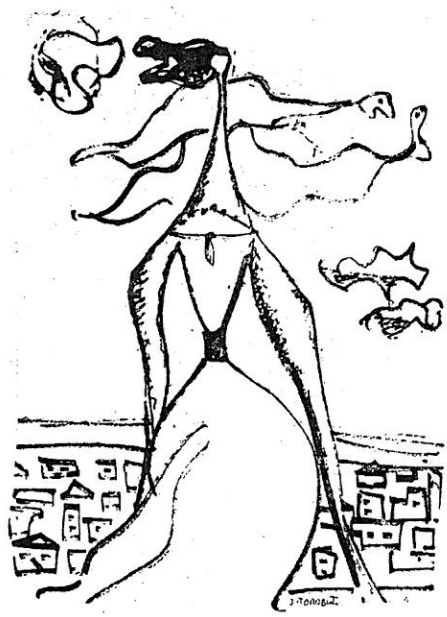

Цртеж

Поповићева прва самостална изложба слика 1957. године изазвала је велико интересовање међу онима који су у то време писали о сликарству. Поповићев модеран израз инспирисао је Радосава Шљивића да напише есеј о савременој уметности. Не улазећи у ауторове идеје и објашњења о његовом схватању савременог израза у модерној уметности, занимљив је избор репродукованих дела: два платна „Одмор“ и „Форма“ и два цртежа „Сирена“ и „Женска фигура“. Гледајући их са данашње дистанце уочљив је Поповићев изграђени ликовни став на реализацији цртеж-слика. „Сирена“ је блиска

уљаним платнима сличног уметничког израза. И овде је као и у „Одмору" доминантна женска фигура, али овог пута окружена добро нијансираним светло-тамним партијама у којима се у лаганим испрекиданим обрисима назначавају таласи мора. Очита је намера уметника да цртеж, у овом случају може и треба да буде основа будућој слици.

Женска фигура у својој поставци одговара више цртежу као самосталној уметничкој дисциплини у којој цртачки елегантно нежно обликује покрете и обрисе женског тела. А уметник га тумачи на свој начин, као симбол животне снаге и енергије.

Својом уметничком визијом Поповић започиње да ствара особене линије љубави које ће средином шездесетих, да прикаже публици на својој самосталној изложби цртежа.

Током године Поповић ће урадити велики број цртежа. Огромну целину карактеришу стилски две етапе, временски неусловљене, које се прожимају, размимоилазе и допуњују. Једна је у реалном схватању преношења спољашњих утисака, док је друга у благим деформацијама и хипертрофираним актовима или још даље, површинског, благо геометријског третирања човека и жене у међусобном прожимају. Користећи и једну и другу цртачку концепцију, за две деценије рада створио је велики број цртежа међу којима се неки истичу снажним личним изразом високог уметничког домета.

Део свог цртачког опуса међу којима су „Руке" изложио је и пружио публици на првој самосталној изложби цртежа названој „Ода телу". Тешко је реконструисати сва приказана дела на изложби, али нам сигурно најбољи критички приказ једне изложбе цртежа - текст Слободана Костића много говори и даје изузетно квалитетне елементе Поповићевог цртачког опуса. Овде треба подвући парадоксалну занимљивост да је Слободан Костић онај талентовани ученик VII разреда гимназије о коме су под насловом „Глад за линијом и цртежом" у листу „Наша реч" 1957. године, изнели своје мишљење Бадули и Поповић. Наиме, Бадули је као наставник цртања у основној школи „Јосиф Костић" пратио и уочио велики цртачки таленат свог ученика Слободака Костића, а касније наставник гимназије Поповић је и даље поучавао свог ученика указујући му на највеће могућности у остварењу склада између линије и форме. И један и други Костићев наставник се у потпуности слажу о великом таленту овог ученика.

Девет година касније Слободан Костић иначе правник по образовању, сјајно и аналитички уочава две цртачке особености свог наставника из гимназије Јована Поповића и износи низ добрих запажања о односу линије, покрета, тела, дубине и површине, нарочито у другој мањој групи радова.[7] Међу њима се истиче цртеж жене на коме је у другом плану просторног решења цртежа дао неколико необичних облика, а у доњем делу трошне зграде панораму града. Издужена женска фигура обликована једноставним сплетом експресивних линија је у првом плану цртежа додирује и облике и

панораму града. Њено тело формира неколико вијугавих, елегантних линија кроз лепршаву хаљину уског струка која подсећа на девојке са корзоа. Кроз крхку женску фигуру, Поповић је остварио склад између линије и форме, светлости и сенке, простора и површине.

Изложени цртежи на изложби из 1967. године приказују оно што је с времена на време у сликању платна окупирало Поповића: како насликати љубав? Линија и боја су његова средства са којима треба ући у област еротског и приказати свој доживљај света као непрекидног и узбудљивог сукоба нагонских енергија са духовним. Дефинисати тајне које постоје између супротних послова, извући и пронаћи ликовне форме, које би универзалним симболима говориле о животу онако како га Поповић доживљава, стално су тематске и садржајне инспирације за којима аутор радознало трага у првој и другој деценији свог стваралаштва. Зато га Никола Цветковић назива песником тела, песником љубави и животног заноса. Боја је водитељ у његовим платнима, а линија у цртежима. Сви ти облици, смишљено одабрани, пуни су живота док су на алегоријском плану негација смрти.[9]

Скицу збивања која се прате на београдској уметничкој сцени седме деценије, сјајно је окарактерисао Јеша Денегри: „То је феномен касног модернизма шесздесетих који, уз поједине видове настављања и осавремењивања претходних концепата, обухвата кулминацију, кризу и крај енформела, као и процесе који настају на правцима његовог превазилажења и испољавају се у паралелним и истовременим токовима обнове представе и обнове форме.“[10]

Током шездесетих лесковачки уметнички живот није тако интензиван као београдски, мада је све већи број колективних и самосталних изложби, које се организују уз доста напора и натезања. Ипак, уз наведене Поповићеве изложбе, приређују самосталне изложбе Ванђел Бадули, Павле Ђокић и Гмитар Обрадовић који предњачи својом агилношћу у пропагирању ликовне уметности, држећи предавања о Милу Милуновићу и још неким великанима српске уметности, у клубу уметности при Народном позоришту). Он постаје и први председник новооснованог Удружења ликовних уметника Лесковца. Њихова прва заједничка изложба одржана је у просторији Музеја НОБ, чија је зграда касније продата приватном лицу.

На крају шездесетих основана је прва сликарска колонија Копашница, а међу њеним гостима били су будући носиоци ликовних токова осамдесетих, млади сликари Предраг Димитријевић, Драгољуб Станковић и Слободан Поповић.

Оно што је заједничко за београдску и лесковачку ликовну сцену шездесетих је покретање Октобарског салона, панорамске изложбе која је окупљала водеће уметнике тога доба.

Дакле, ликовни живот добија у замаху, а круна напора да се он боље организује и интензивира је Октобарски салон, који постаје стална институција.

У извесном смислу, Октобарски салон 1968. представља прекретницу. Тада коначно сазрева мисао о његовој неопходности и значају, као и манифестацији која омогућује презентацију оног најбољег у ликовном стваралаштву у граду и пружа даље подстицање за његов развој. Међутим, оно што је најзначајније, Октобарски салон коначно утврђује свест о значају ликовне уметности уопште и утиче на стварање ликовне публике, која у делима лесковачких уметника све више види оваплоћење идеје о уметности као саставном делу културе неопходне за стварање комплетне људске личности. На Октобарском салону 1968. излагали су Јован Поповић, Павле Ђокић, Гмитар Обрадовић, Миодраг Величковић, Мића Станишић и Драгољуб Станковић, тадашња елита лесковачког сликарства. Тај Салон је оставио трага и знатно утицао на формирање ликовног израза у лесковачком сликарству. Ова изложба одржана је и у Прокупљу, што је само доказ више њене делотворности.

У друштву сликара које смо поменули и од којих већина представља оно најбоље што је лесковачко сликарство дало, Јован Поповић је несумњиво био најизразитије име. Он је остао централна фигура лесковачке ликовне уметности и то ће остати све до данас, а потврдиће и током седамдесетих година.

На Октобарском салону 1968. изазвало је велику пажњу његово платно - „Игра са вртешкама".

Платно сведочи о Поповићевом префињеном осећају за прелазак из згуснутих бојених складова, који чине позадину раније слике са лалама у нови, ирационални космички простор у који ће сместити два женска акта. занимљив спој између једног реалног елемента, благо транспонованог у женски акт и полуапстрактне пулсирајуће нерватуре, обликоване интензивном црвеном. Између њих је имагинарни, дубоки, црни и космички простор, који оживљава, опет, реални елемент сања, претворен у симбол космичке енергије. Ово платно биће претеча циклуса „Игра са вртешкама", у коме ће Поповић своје мотиве пребацити у један другачији, свемирски простор.

НАПОМЕНЕ

[1] „Можда је било и пристојнијег места да се та изложба организује, али сам тад имао луду идеју да слике треба сместити тамо где људи долазе и одлазе неким другим послом, како би их „преваром" навео да слике виде. Можда је било неког пристојнијег места, не знам". Ово место се показало добро, јер је слике лесковачких сликара тога времена видело толико људи, колико је тих дана морало да уђе у градску пошту, да би у пошти обавили какав посао. Од тог доба до данас октобарски ликовни салони се непрекидно организују и не би било праведно да не буде записано да је први Салон организован на тако необичном месту.

Међу сликарима лесковачким, од имена која памтим: Благоје Стојановић, Ванђел Бадули, Здравковић и нека друга, име Јована Поповића-Јоце и његове слике и на мене и на остале посматраче оставиле су најнеобичнији утисак.

Биле су МОДЕРНЕ!

Реч МОДЕРНО, у време шездесетих било је синоним за нешто страно, не радо виђено и под знаком сумње примано у сваком погледу. Међутим, иако слике Јованове „модерне“, нису у мени изазвале страх, нису ме уплашиле и нико од посетилаца, гледајући слике није оданде понео неки други утисак сем утиска чуђења. Иако су Јованове слике већини посматрача биле стране и по форми, по предметима приказаним на сликама, посматрачи су се код њих најдуже задржавали трудећи се, ваљда, да проникну у сликареве тајне.

Од тих дана до данас, увек је тако са Јовановим сликама и са мном. Модерно је одавно престало да буде модернистичко: долазили су млади, неки други сликари, али су слике Јованове стално биле оне слике, које код посматрача изазивају чуђење и жељу да што дуже остану пред њима, да бар покушају да се приближе сликаревим тајнама.

Критика и критичари ће, наравно рећи, оно што мора да се каже о сликама Јована Поповића-Јоце. Човек попут мене може да каже само следеће: још на тој првој изложби у пошти, наслутио сам у Јовановим делима Трећег човека. Тад сам то наслутио. Много година касније, Трећи човек и ја срели смо се случајно у шетњи. Сликар је у улози деда Јована пратио своју унуку просторима на којима смо рођени и на којима ћемо остарити. *(Раде Јовић - Трећи човек)*

[2] Аноним, Изложба слика - Песма на стару тему, „Наша реч“ (Лесковац), 21. октобар 1961.

[3] Аноним, Вандали двадесетог века, „Наша реч“ (Лесковац), 29. јул 1961.

[4] Добрица Ћосић, Мића Поповић, Време и пријатељи, БИГЗ, Београд, 1988. стр. 78.

[5] Лазар Трифуновић, Каталог изложбе Саве Шумановића.

[6] „Ова јесен донела је три ликовне манифестације. Много више него остали део године или чак неколико ранијих година. Оваква активност пружа наду у квалитативно нов прилаз културном животу и ако поменуте изложбе схватимо као наговештај богатијих жетви (на културном пољу) онда има разлога да се осмехнемо и на овом плану на коме никад није било осмеха.
Изложба под називом „Ода телу“, која се ових дана може видети у фоајеу Дома синдиката, обезбеђује поновно виђење са академским сликаром Јованом Поповићем. Изложба цртежа је нека врста ретроспективног упознавања са развојем уметника, са годинама које су неповратно минуле, али које су биле плодне.

Јован Поповић црта човека на класичан начин, онако како га види, хвата покрете и бележи их, саопштава добро уходаним, да не кажемо академским начином. Има и добро запажених покрета и ретко виђених детаља, оригиналних решења: човеково (и поново кажемо: женино) тело заузело је различите положаје, покрети су веома свежи, ухваћени су лако и лепршаво. Онај део публике који жели да у цртежу нађе реалност, реалистичне потезе, сигурно је са задовољством погледао изложене цртеже.

Међутим, оно што већини посетилаца није познато, а што није без значаја, јесте то да је Јован Поповић изложио углавном радове из свог ранијег периода. Због тога је сувише видљив, готово се сам по себи намеће, недостатак елемената тражења, испитивања, макар и лутања, оне динамичности која уметности даје највећу драж. Да је сликар изложио и неке нове радове, сигурно не би било неспоразума. Овако остаје да је, ипак, све о људском телу недоречено, да је „ода“ недовршена, (али не и промашена). Сликар несумњиво великих дијапазона, уметник покрета Јован Поповић трага и увек ће трагати за човеком, увек ће о њему говорити људским, топлим, свежим језиком, увек различитим али подједнако уметнички убедљивим, па нам се чини да би ова изложба, да је потпуна (чини се да је некако на брзину организована) добила и једну сасвим другу димензију, свеобухватнију и убедљивију. *(Миодраг Стојановић, У трагању за ковечком, „Наша реч“, 24. децембар 1966).*

[7] „Природа је моћна и лепа, али се не може замислити без присуства човека у њој. Природа без човека била би аветињски пуста и бесмислена. Човек који хода простором најсмишљенија је допуна његова. Слика је највећим делом човек, тај главни актер који упија природа и сједињује се с њом" - речено је на свечаном отварању самосталне изложбе цртежа Јована Поповића у фоајеу Дома синдиката „Коста Стаменковић". За неколико протеклих година ово је једина изложба те врсте у граду. И дошла је у прави тренутак да попуни празнину која се задњих година осећа због ретких изложби графике, цртежа. А мало је и оних који су с епосебно бавили овом ликовном техником у нашој средини: поред М. Врбића и Б. Стојановића - Јован Поповић је без сумње отишао најдаље и показао неупоредиво више смисла, талента и знања - од свих својих претходника. Па се зато недвосмислено може рећи: да ова изложба цртежа представља значајан догађај у иначе од недавна садржајнијем и пунијем ликовном животу града.

После једне самосталне изложбе, уљаних радова и бројног учешћа у готово свим већим и значајнијим ликовним манифестацијама - ово је прва самостална изложба цртежа, Јована Поповића. Тридесет цртежа рађених угљеном, крејоном, тушем и оловком - нуде посебан уметнички доживљај. То су углавном студије, кроки актови, главе и детаљи којима уметник покушава да реши анатомију покрета, обликовање материје и да у појединим тренуцима наговести нека психичка стања.

У сваком случају, студији има мало од присуства школске вежбе. У таквом цртежу се поштује тежина и маса: они су скулптурални и дисциплиновани. Тема је тело, проблем је маса која живи. Та маса је месо. Инсистира се на њему. Али махом је то исто тело различитих покрета. Исто је, јер је подједнако тврдо, подједнако надахнуто животом, нема разноликог регистра старости и различите крепкости. Јован Поповић је инсистирао на одређеном и посматрач не може да машта и додаје. Покрет је лаган, гибак, одабран да би се извела студија, у њему има смелости али не толико колико је има у другој групи цртежа.

У тој другој мањој групи, Поповић се више и интензивније служи линијом, ослобађа се оног дела фактографије коју је имао у првим, заносније влада простором иако се не служи сивим и тамним површинама, јер баш то дозвољава да у машти импровизује. Такав цртеж ближе себи и пространије доказ да се аутору не може уписати као пропуст она тежина студије већ пре намера да телу да многе вредности, јер тело човека се не може једнострано посматрати.

Тело је дневна тема, најтежа и најзахвалнија, ако се успе. Постоје многе технике, има безброј бравура и начина да би се освојио простор постигли дубина и живот, али уколико је сиромашнији у томе, он је богатији у изразу. Ако се одбаце сенке и сенчице, мрље и дебело-танки повраћаји, тада имамо прави цртеж који остаје само на линији. Линија употребљена као грађа за тело, даје му више, од било чега другог. Поповић је у другој серији показао да је дорастао том тешком захвату и, упоредо изложивши је поред студија, доказује свој успех и своју разноликост.

Ови радови, који значе напуштање устајалих, класичних видова изражавања, обећавају нове подухвате. И доиста, после ове изложбе може се очекивати да цртачка оријентација Јована Поповића крене новим путевима: у тражењу новијег израза, разуђенијих мотива, комплекснијих захвата и садржаја. А овај значајан домет ликовног стваралаштва Ј. Поповића, који је на нивоу опште југословенског настојања, најбоља је потврда изванредних могућности овог уметника. Али, упорније бављење и интензивније неговање цртежа, као изузетно сложеног ликовног израза

дало би још крупније резултате.“ *(Слободан Костић „Ода телу“, „Наше стварање“ (Лесковац), март-април 1966, стр. 130).*

[8] „Са радовима академског сликара Јована Поповића до сада смо се више пута сусретали. За сваки сусрет уметник је спремао неко изненађење, увек се на нов начин представљао, стваралачки непоновљив. Жеђ за стваралаштвом доноси не једног пасивног посматрача, већ активног хуманог и ангажованог уметника коме нису били циљ ефемерне инспирације већ трајније обраћање животу.

И ова изложба, у оквиру прославе ослобођења града донела је познате уметникове погледе на живот, непомирљив отпор, бунт против устајале, учмале инертности провинције. Јован Поповић се креће не баш бурним, али зато иде истраживачким стазама уметничке неизвесности: он је у потрази за садржином, бојом и тоновима, за човеком и човеком у простору. Његово тражење, стваралачки импулс ослобођено је психологије, лично сувишних детаља - нагиње симболици - поједностављењу живота.

Уметник је за тренутак побегао од свакодневне средине, у амбијент у коме је одрастао и нашао се на обали мора. И ту је Јован Поповић пронашао човека, ту вечиту своју преокупацију људско (женско) тело. Присутност мора осећа се по раскошним бојама по симболима и импресивном амбијенту. Јован Поповић и овде доследан себи, својим погледима и тражењу: човек је нераскидиво везан са простором или се човек и простор узајамно преламају.

„Двоје посматрају сутон“ се одликује богатством боја и интересантном композицијом (мада се стиче утисак да слика није довршена) а „Плаво море“ изванредном атмосфером и лирским светлим нијансама. Импресивно делује и „Црна барка“ или „Аутопортрет“, а „Фигура у пределу“ су сугестивне и контрадикторне, мада нису тако пријатне за очи, као „Сутон на води“, „Предео увече“ истиче се раскошним бојама а у наговештајима буре преовладавају сиви тонови складно компоновани.

Али не може Јован без свог поднебља, без тог свакодневног друга у тражењу. „Надвожњак“ - колико изненађује толико је и симпатично остварење, док се са „Кућицом на периферији“ Поповић враћа смиреној, готово непомичној атмосфери толико присутне периферије. У овој слици има и психологије, она као да говори „овде се ништа не мења, никакви ветрови не дувају, нема никаквих изненађења“. „Враћање тихој, помало сетној атмосфери, простору који је заробио човека, готово га стављају у кавез види се у слици „Осветљен прозор“. Поповић је насликао и нови Лесковац, али се за ово дело, које представља уствари исечак из новог у Лесковцу не може рећи да је пружило све оно што о граду треба да каже сликар. Јован Поповић у трагању за женином телом, за тим чудесним формама које су тако обичне, али и ретко поновљиве. Апотеози женског тела сликар прилази крајње савесно и о томе сведочи неколико сугестивних слика. И за ову изложбу могу се користити неке раније констатације: да је Поповић доследан у тражењу свог пута, да је доследан и у честим сусретима са посетиоцима. То је на срећу добитак и за уметника и за средину у којој изложбе нису тако чести догађаји. *(Миодраг Стојановић, Стваралачки имућулси Јована Поћовића, „Наша реч“, Лесковац, 24. октобар 1966.*

[9] „Љубав је вечна тема не само песника већ и уметника кичице - показује нам то Јован Поповић. Тело је исто тако древна тема, непресушна и неисцрпна у исто време. Јован Поповић се одважио да цртежом - тим универзалним и изузетно сложеним ликовним изразом - тумачи људско тело. Он, боље рећи цртежом на веома једноставни начин опева неусвисле, једре облине људског тела. Тело је његовом ликовном светлу симбол животне пуноће, неодољиве снаге и енергије. Кипте и врлудају токови живота у овом ликовном виђењу. Осећа се ту струјање крвотока, пулсирање живота. Облици

су оживели, добили своју путеност, гипкост или опуштеност, након грча или нежног миловања - већ како је уметник хтео.

Једном речи сликар је овде: песник тела, песник љубави и животног заноса! Сунце је само симбол, као потпис, присутно готово на свим цртежима. Оно уноси још више светла, животне радости и усхићења.

Линије љубави су тематски одређене али то у исто време значи и да су кад год сведене на извесна понављања и варијације. У овом најновијем ликовном захвату као и у „Оди телу" одсутна је свака контемплативност и психолошка одређеност.

Медитивни токови уступили су место истанчаном артизму. Лирске варијације обећавале су бар на први поглед, извесну суптилнију симболику, али је и она нестала. Понегде је уочљива „стихијност потеза" која је више израз елементарности, неголи одуховљене уметничке транспозиције виђења и доживљаја.

Једноставност и лапидарност цртежа плени. Привидна оскудност и шкртост линије пуна је својеврсног сензибилитета треперавог нерва. Форме су широке и сублимно чисте, пластика и волумени акцентовани до пренаглашености.

Скулптуралност је још једна одлика ових линија љубави. И нећемо погрешити ако кажемо да нам се Јован Поповић овог пута открива као скулптор са изванредним осећањем за монументалне форме. Поједине скулпторске форме присутне у цртежима подсећају нас на Хенри Мура.

Зрачне су и флуидне ове линије љубави. Многи од ових цртежа свежи су као прве капи јутарње росе. Има у њима нечег од пресијавања сунца, љубави, лепоте, нежности, љупкости; има нечег од непосредности и невиности првих драгања. Гледајући их, човек осети ону свежину и бодрост коју доживи само кад небо опере просторе, кад сунце озрачи даљине." *(Никола Цветковић, Линија љубави Јована Поповића, „Наша реч", Лесковац, 2. јун 1967).*

[10] „Стојимо на тераси правоугаоне зградурине, постављене у срцу града тако да се једним делом у њу (зграду) улива исток док на другом делу - истиче запад. Та тераса је, седамдесетих година, била радно место сликара Јована Поповића-Јоце. На тераси, на коју пада сенка високог крова зграде Дома синдиката (овде је о тој згради реч), стоји неколико огромних платна, премазаних белим поликолором. Около, слике класичних слика-парола, алат сликарски, понека птица. Врабаца највише. Голуб слети само ако се на тераси нађе повећа мрвица хлеба. Април је, двадесет пети или шести, дан је уторак или среда, година, нека буде седамдесет трећа.

Јован Поповић-Јоца, слика огромна платна са мотивима социјализма, нижу се слике са радних акција, слике Титове, слике петокрака, слике пролетера. Уочи тог Првог маја, у граду Лесковцу, још у рану зору, поставља се изложба овог сликара, изложба по наруџбини, изложба: сведочанство о времену у коме и сликар - и ми са сликаром живимо.

Прича са терасе се понавља поводом деветог и двадесет петог маја, затим седмог јула, Дана ослобођења града, Дана Републике.... и тако из године у годину о сваком значајном државном празнику и НАРОДНОМ ПРАЗНИКУ. Празника на десетине, изложби на мали милион. Све изложбе јавне и дело су Јована Поповића-Јоце, сликара лесковачког, који те изложбе приређује и припрема по радном налогу директора Културног центра Лесковац, где сликар егзистира као сликар-радник, где сликар добија лични доходак.

Стојимо на тераси већ поменуте зградурине и свако од нас ради свој посао. Чекам да сликар заврши платна, како бих организовао њихово изношење на највидљивија

места у граду, како бих организовао њихово изношење на највидљивија места у граду, сликар ради свој посао, журећи се да слике што пре доведе у стање приказивања. Понекад проговоримо коју: о деци, послу, али о том сликама ретко кад.

А шта би и могли о њима. О тим сликама, паролама. Шта бисмо заиста могли, кад слике-пароле саме о себи говоре.

Кад све обавимо како треба: сликар наслика слике, ја их са радницима поставим на видљива места, свако од нас одлази кући да празнике слави и да са породицом и пријатељима причека нове радне дане.

И сликар и ја имамо своје мишљење о томе шта радимо, али га не исказујемо. Ми смо на радним местима, плаћени да учинимо оно што је програмом зацртано. Ту за мишљење времена и места нема. Зато сликар слика, ја и моји помоћници слике излажемо. И кад не би требало још нешто рећи о тим Јовановим великим изложбама слика, изгледало би да је све било ружно, све сем Јованових слика и да то време треба заборавити. Да не остане тако, додајем следеће:

Да тих шездесетих, седамдесетих и осамдесетих није било Јованових великих градских изложби парола, петокарака, застава, ликова пролетера и ликова Титових, питање је да ли би наш родни, или град у коме живимо био о тим празницима онолико леп, колико јесте био, с обзиром на време у коме смо живели.

Лично мислим да су Јованове изложбе градске, пригодњачке, првомајске и новембарске, Лесковац чиниле већим градом но што је заиста био тих година, и да су му давале посебни шарм, онај шарм, који је приличио свему ономе што је то време чинило и значило себи и - нама.

И кад све прође, остајемо ми да сведочимо о другима, да би у тим сведочанствима сачували сећања на своја дела.

Сликар Јован Поповић-Јоца, у улози збуњеног деде, пратећи своју унуку мирно шета просторима родног града, носећи у себи и са собом све ненасликане слике, све своје маштарије и мислености, скривене негде дубоко усликаревом егу и чека да му ололина да некакав миг, да и те слике истера на чистац, да их урами и прикаже на једној од будућих изложби: овде или тамо где ми нећемо моћи да их видимо.

То су сад оне Јованове слике, слике само његове, слике које ми вероватно нећемо имати част и задовољство да разгледамо и да о њима судимо. Да са тим сликама живимо у потрази за надом, која је свима толико потребна.

Тај Јован Поповић, Јоца, деда Јоца, или Јоца шетач, усмаљени јахач на крилима сликарске маште, јесте у овој мојој причи оној трећи човек, кога треба памтити. Јер у њему се сливају све реке наших живота, све наше речи и Јованове слике, које ће и сликара и нас надживети. *(Раде Јовић - трећи човек)*

[11] Јеша Денегри, Шездесете: теме српске уметности, Светови, Нови Сад 1996. стр 11.

RÉSUMÉ

Živojin Prokopović

„LES DEUX OBSERVENT LE CREPUSCULE“

Le chapitre du manuscrit inédit sur la peinture de Jovan Popović présente une phase de son développement. Ce sont des années soixantaines où le peintre

organise ses expositions importantes de dessins et de peintures où il présente quelques unes de ses meilleures réalisations et s'inscrit dans la lignée des meilleurs peintres de Leskovac. La peinture „Les, deux observent le crépuscule représente la meilleure expression de l'art et de la poétique de Jovan Popović. Dans ce chapitre l'auteur fait la description de l'atmosphère qui envahissait Leskovac et le rôle du peintre dans la formation du goût du public de la ville.

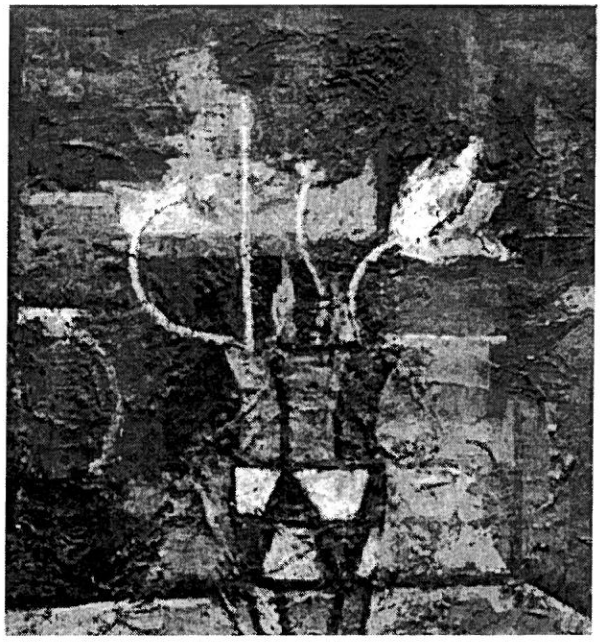

Ваза са лалама, уље на платну

Сутон на плажи, уље на платну

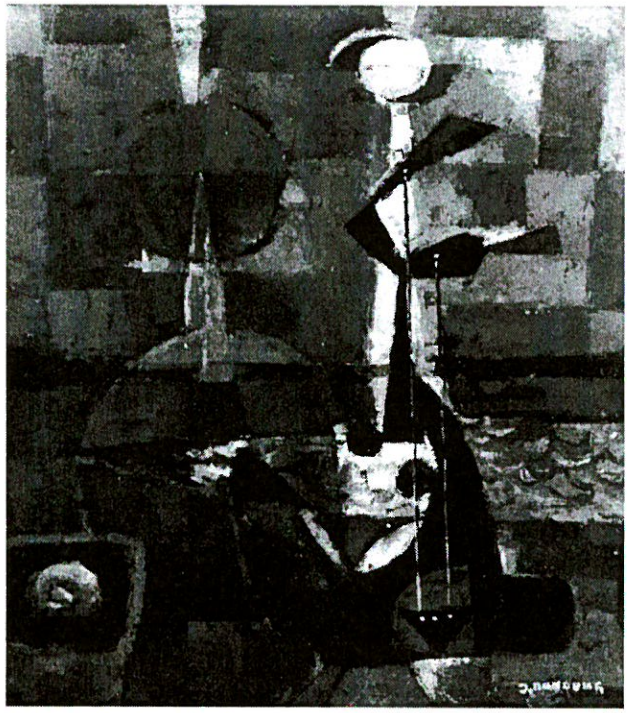

Фигура у сутону, уље на платну

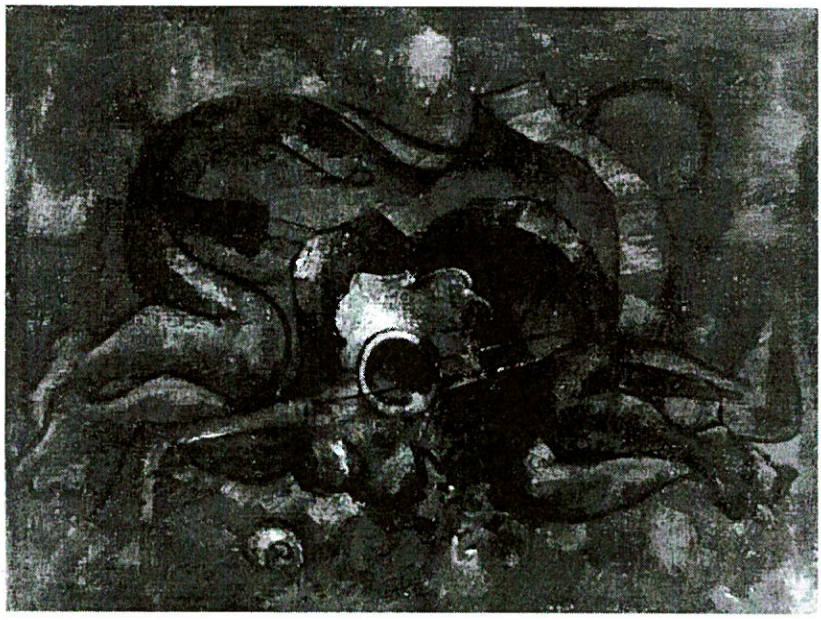

Две фигуре у сутону, уље на платну

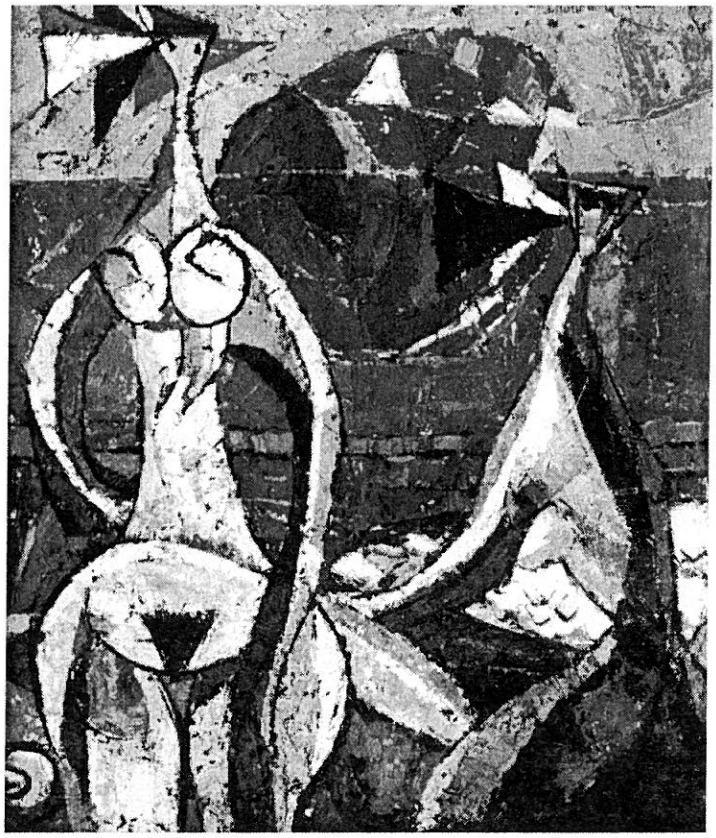

Двоје посматрају сутон, уље на платну

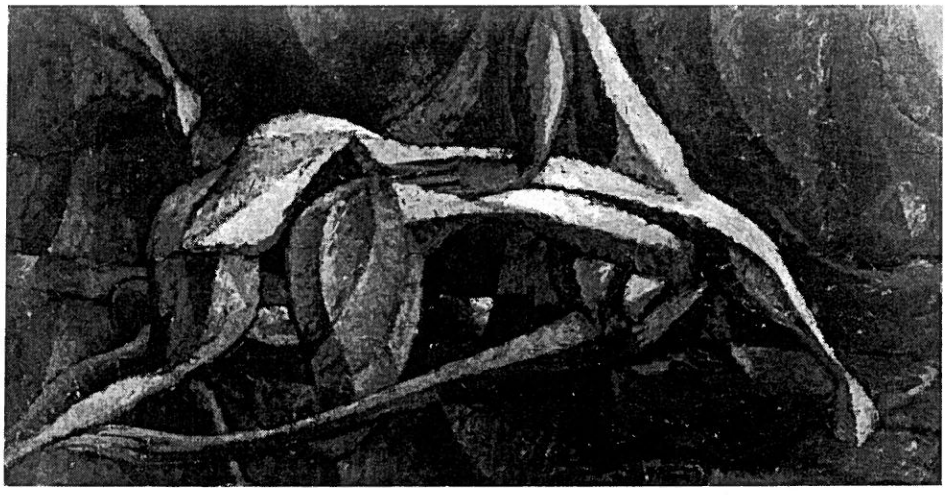

Фигура у простору, уље на платну

Апокалипса II, уље на платну

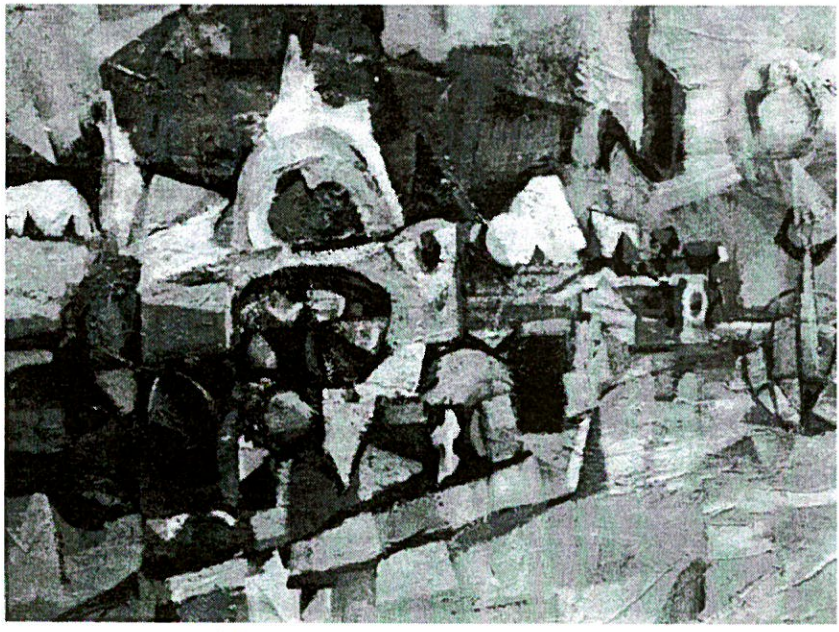

Апокалипса I, уље на платну

УДК 792(497. 11) „1879/1841“

Николај Тимченко

ЛЕСКОВАЧКО ПОЗОРИШТЕ ДО 1941. ГОДИНЕ

(Грађа за монографију)

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Лесковчани гледају позоришне представе преко сто година али се, према расположивим документима, готово са сигурношћу може сматрати да су своје прво позориште, тачније дилетантску групу, добили 1896. или почетком 1897. године. Такође, историја лесковачког позоришта није досад написана, али је било покушаја да се то учини.[1] Ово је нови покушај у том циљу с тим што се мора рећи да извесни новопронађени документи омогућују да се изведу закључци који се могу сматрати поузданим.[2]

Досад коришћени извори, у првом реду приповетке Радоја Домановића *Позориште у паланци*[3] и изјава Симе Буњића коју је забележио Сергије Димитријевић,[4] омогућавали су приближно датирање почетака лесковачког позоришта који падају у време општег националног полета у тек ослобођеним крајевима после руско-турског и српско-турског рата 1877-1878. године. Тада је стварана нова администрација, отваране школе и културне институције, у Лесковац је дошао известан број чиновника и просветних радника чије је деловање морало утицати на општу атмосферу и живот у граду. Пробудило се, ако се тако може рећи, и лесковачко грађанство, пре свега занатлијски и трговачки слој, као језгро привредног сегмента града, и истакло и неке своје културне потребе. Дошло је до споја тих тежњи ширих слојева грађанства са природним потребама придошлог чиновничког и просветно-образовног сталежа. Из тог споја родиле су се иницијативе које су допринеле да се формира читаоница, а такође и да настане позориште које је заједничко дело локалне занатлијске омладине и интелигенције, тачније наставника Ниже гимназије у Лесковцу, међу којима су били Милутин Витковић и - Радоје Домановић.

Историја лесковачког позоришта, у свом стогодишњем трајању, свакако је, и поред несумњивих узлета и успеха нарочито на последњим сусретима

Јоаким Вујић, занимљивија за социолога културе него за позоришног естетичара, али је истовремено и пуно догађаја за позоришног историчара. Другим речима, лесковачко позориште никада није достигло изузетне сценске врхунце, али је и као аматерско и као професионално представљало драгоцен културни чинилац у општем животу града. Ове особености лесковачког позоришта покушаћемо да прикажемо у редовима који следе.

ПРВИ, НЕУСПЕО ПОКУШАЈ

Занимљиво је да је први покушај да се оснује позориште у Лесковцу учињен такорећи одмах по ослобођењу града од Турака, дакле 1878. године. О томе постоји документ[5] на основу кога се могу извести сасвим поуздани закључци како о карактеру и носиоцима те иницијативе тако и о разлозима њеног неуспеха. Реч је о иницијативи грађана чија имена и занимања знамо јер су се потписали испод своје представке. Да је њихова иницијатива успела, имали бисмо имена првих позоришних аматера у Лесковцу.

Реч је, наиме, о представци групе грађана Лесковца коју су они упутили представнику Управе лесковачке полиције а затим и члану владе при Врховној команди српске војске у Нишу. У тој представци се каже да је лесковачка омладина на свом збору одржаном 3. априла 1878. године одлучила да „установи позориште које ће носити наслов „Позориште Обновљене Србије"", да је за управитеља **једногласно** изабран писар Управе лесковачке **Драгутин Мутавџић** „као лице које је на више позорница било и које је за овај рад стручно" и да је састављена управа и сачињен план рада, с тим што је **вичном**, како се у представци каже, Драгутину Мутавџићу стављено у задатак да се о свему што је у вези с радом позоришта стара.

Из представке се даље види да су потписници поменути Драгутин Мутавџић у својству управитеља позоришне дружине, **Димитрије Буринчић**, у својству деловође, **Димитрије Стојановић**, у својству благајника, као и **Ђорђе Поповић, Димитрије С. Јовановић, К. А. Јовановић** и **К. Крстић** у својству чланова; овај списак нам тако чува имена првих позоришних аматера Лесковца или, бар, људи који су за почетак и размах позоришног живота били заинтересовани као љубитељи уметности, родољуби и грађани Лесковца.

Наравно, ово није све. Из документа сазнајемо не само програм позоришта које је, судећи по начину на који су се омладинци и грађани Лесковца обратили надлежнима, већ постојало, већ и нешто више о самој личности Драгутина Мутавџића, намерама којима су се омладинци Лесковца руководили покрећући иницијативу за оснивање позоришта и, наравно, о судбини њиховог покушаја.

Према ономе што се може ишчитати из представке која је и нека врста записника са поменутог састанка од 3. априла, Драгутин Мутавџић је послат у Лесковац на дужност писара лесковачке општине и да се он у свом ранијем

месту боравка и службовања **бавио** позориштем као глумац и редитељ, да му је познато како се припрема позоришна представа и како изгледа позоришни рад у целини; њему је, између осталог, као **дошљаку и чиновнику који је позоришни аматер**, стављено у задатак да учини све како би и лесковачко позориште **цветало** и **напредовало** као што је било са позориштем „браће наше у Шумадији"; такође, Мутавџићу је стављено у задатак да сачини статут позоришта. Ова чињеница да је Мутавџић био дошљак вичан позоришту али послат да обавља административне послове - биће на жалост главни разлог што иницијатива није одобрена ни од лесковачке полиције ни од Врховне команде у Нишу.

Шта су покретањем ове иницијативе омладинци желели да постигну? Они истичу у први план национални и родољубиви циљ: у пропратном писму уз прву представку, наиме, каже се да ови млади људи „иду на проширење свести народне" а друга представка је у целини посвећена објашњењу тог патриотског циља уз наду да ће управа одобрити племениту намеру, разумети ентузијазам омладинаца и дозволити да се у Лесковцу оснује оно што у Шумадији већ постоји; занимљива је, међутим, напомена - која треба да потврди добронамерност и родољубивост те жеље - да ће управа позоришне дружине „сво комађ које се има престављати" подносити Управи „на преглед".

Међутим, на полеђини ове друге представке стоји забелешка да **захтеву лесковачке омладине није удовољено**; наиме, ту стоји да је владин изасланик усмено одговорио управитељу дружине Мутавџићу „да он не може задовољити жељу омладине у садашњим приликама тим пре што је већим пословима оптерећен и упутио је потписаног Управника да се у име омладине обрати члану владе код врховне команде", да му саопшти жељу омладине с тим што би он, у случају позитивног одговора, и сам дао сагласност за оснивање дружине. Мутавџић и Буринчић нису губили наду пошто су речи владиног изасланика схватили као добронамерне и обећавајуће, па су учинили следећу опаску: „На основу овога и са обзиром на то да у Београду још позориште дејствује, и ако су овакве прилике а и у другим местима од Дунава до Дрине и Тимока", па зато управа лесковачке дружине изражава нову молбу да се о њеној жељи што пре одлучи. Шта се може закључити на основу поступака владиног изасланика у Лесковцу? Да се он послужио вечитом поштапалицом о томе да **још није време** и да **постоје друге, важније ствари за решавање од ових које падају у домен народног просвећивања и културе**, при томе јасно стављајући до знања да он лично не жели да преузме одговорност за један јавни чин, оснивање институције која није препоручена од владе чији је он директни експонент.

Ревносни и заиста заинтересовани за остварење ове идеје, Мутавџић и Буринчић, одмах се обраћају члану владе при Врховној команди, односно министру просвете и црквених дела, и истичу: прво, да у Београду и у окружним варошима од Дунава до Дрине и Тимока постоје друштвена

позоришта и да њима управљају управе „посредством друштвене управе", друго, да је позориште у целини „школа која проширује ум народњи" и да, имајући пре свега то у виду, лесковачка омладина осећа потребу да и у свом граду оснује позоришну дружину, тим пре што је „народ овога краја садашњим ратом јако замишљен о својој будућности, па би позориште „искреним саветима и живим историјским призорима" могло позитивно утицати на расположење народа, **на изглађивање његове смућености;** том циљу треба да послужи лесковачко позориште „Обновљене Србије". Међутим, упркос упорности и надањима, као и убедљивости родољубивих аргумената које су наводили Мутавџић и Буринчић, члан владе при Врховној команди **Милорад Шапчанин** својеручно је написао решење којим **није одобрио** оснивање позоришта и за то навео **обичан, прагматичан разлог** који, из историјске перспективе, апсолутно није довољан нити се може одобрити, али који веома добро одсликава стање и непосредне потребе којима се бавила влада; наиме, Шапчанин је одговорио да лица која желе да буду чланови позоришне дружине треба да врше канцеларијске дужности, да су то чиновници општинске управе која има многе управне дужности које су за владу примарне; уколико би се чиновници посветили глуми, не би, по Шапчанину, заинтересованом за обављање свакодневних задатака на установљењу нове администрације и функционисање владе на тек ослобођеној територији, **имали довољно времена да обављају званичан посао.** Зато Шапчанин и додаје, не користећи општи аргументат да **још није време за то**, да ће се то омогућити касније, „пошто се у тамошњим крајевима заведу и школе, као главнија средства за васпитање народно", дакле када има више људи којима ће бити примереније да се баве глумом и позориштем.

Наравно, ми не знамо докле се Мутавџић, чиновник са уметничким склоностима и човек спреман да све своје време употреби на рад у позоришној дружини, задржао у Лесковцу; школе у Лесковцу убрзо су обновљене; уколико је човек од иницијативе и несумњивог одушевљења Драгутин Мутавџић дуже времена остао у Лесковцу већ кроз коју годину могла су се стећи два основна услова за постојање и плодан рад позоришне дружине: човек који покреће иницијативу и младићи који као људи који су кроз школе окусили опојну чар глуме и „представљања", којима су се природно и спонтано могли придружити и млади људи из занатлијских, трговачких и других слојева, били су добар основ за формирање позоришне дружине аматера. Када се то што је природно и што се као сасвим могућно може претпоставити - стварно и догодило, засад можемо само нагађати.

Додатак(1)

КО ЈЕ БИО ДРАГУТИН МУТАВЏИЋ

Знамо само да је постојао човек са тим именом и да су га животни ветрови и потребе нове државне власти донели у Лесковац; знамо и то да је у Лесковцу желео да оснује позориште са дружином која се већ била окупила око њега. Али, тај човек који је заиста постојао подсећа нас

на јунака какве приче из српске реалистичке литературе последње четвртине прошлог века; у недоумици смо да ли је Мутавџић изашао из неке од тих прича или је таквих људи као што је био он било толико много да су се они својом множином и типичношћу просто наметнули писцима као књижевни ликови. Али, оставимо за тренутак чињенице и домишљања, и покушајмо да замислимо личност која се крије иза тог имена.

Био је, нема сумње, солидан младић који је у тренуцима духовног немира чијих размера и каквоће можда и није био свестан, напустио уходану животну стазу и позив за који спремао и на који су га по свој прилици родитељи упућивали и гоњен жудњом за необичним и лепим - отишао у неку од трупа које су се окупљале око вештих организатора или занетих позоришних ентузијаста и крстариле Србијом, увек у неизвесности где ће наредне ноћи спавати и да ли ће тог дана имати шта за ручак. У једном тренутку растрежњења или малаксалости, када је избледео сан о лепоти пред суровостима реалности, вратио се у „нормалан" живот и нашао је, како рекосмо, у Лесковцу у својству државног чиновника. Обављао је своју дужност али, нема сумње, позориште је у њему живело, та нит која га је везивала за лепо и необично лако се не прекида, жар и немир никада се не гасе и не нестају потпуно већ се само запретавају негде дубоко у човеку. И ту почиње оно што нас упућује на Мутавџића који није нешто друго до симбол вечите човекове чежње да буде нешто друго него оно што јесте. У тој тачки Мутавџић прелази у књижевни лик који нам је познат, рецимо, из Сремчеве приче **Путујуће друштво.** Као и Сремчевог Љубивоја, ми видимо Мутавџића као „негдашњег глумца из путујућег друштва а садашњег званичника, то јест практиканта, среза власотиначког, како седи са отачественим кметовима, прима част од њих и живо им доказује потребу нечега!" Видимо га у улози која му не одговара па ипак, каже Сремац о Љубивоју, „морало је тако бити! Нешто јаче од њега нагнало га је да сам својом руком мораде погасити онај свештени огањ који је буктао у срцу му; да се махне глумовања и потражи утехе и спаса у густим редовима отачествених ћата". Видимо даље Мутавџића, баш као и Љубивоја, у кући, у складном браку, са женом која га разуме и која му својим присуством олакшава да пригушује чежњу за оним што је бољи део њега и што би могло да буде његова права вокација. И ускоро се показује да се жар није угасио и да Мутавџић, као и Сремчев Љубивоје, није заборавио своју љубав. Долази једна позоришна дружина, једно путујућа трупа и Љубовоје, а тако замишљамо и нашег Мутавџића, најпре хита у позориште као гледалац, а затим и ускаче у једну представу, да би завршио маштањем о оснивању позоришта у свом месту.

Ко је, дакле, био Мутавџић? Човек кога реалност није могла одвојити од позоришне чаролије, баш као и Сремчевог Љубивоја. Човек који целог живота носи љубав према позоришту као свој фатум, као обележје своје судбине, као оваплоћење своје човечности. Мутавџић је симбол позоришта као живототворне снаге, као нечег исконског што трајно обележава човека.

ГОСТОВАЊЕ ДИМИЋЕВЕ ДРУЖИНЕ

Међутим, ако овај покушај лесковачких чиновника, занатлија и грађана није успео, то никако не значи да позоришних представа у Лесковцу, баш у то време, прецизније од 1878. до 1896. године није било. На основу једног извора, коме се може поклонити поверење и са чињеничне тачке гледишта иако је реч о белетристичком делу, стичемо прилично поуздану слику о позоришном животу у нашем граду а посебно о односу према позоришту средине. Разуме се, закључци се морају изводити опрезно, уз пажљиву анализу текста и коришћења докумената какви су они на које је својим цитираним прилогом указао Милорад Николић.

Реч је о Сремчевој приповеци **Путујуће друштво**;[6] ако се зна како је Сремац радио, не измишљајући основне податке, можемо узети као

чињеницу да је позоришна трупа Михаила Димића дошла у Лесковац и ту са доста материјалног и стварног успеха давала представе. Сремац изричито помиње Димића и Лесковац; Димића писац није измислио а помињање града коришћењем његовог пуног имена сигуран је знак да је писац узео стваран догађај за сиже своје приче. Михаило Димић је позоришни посленик, човек коме је позориште било професија, глумац, редитељ и управник путујуће позоришне трупе а касније и управник нишког сталног позоришта **Синђелић**.[7] Сремац описује дочек те трупе у Лесковцу и даје неке појединости о самој трупи. Те појединости могу се узети као тачне. Наравно, због потреба своје приче, која је хумористичка а писац жели да постигне уметнички ефекат, те појединости се не морају узети као буквално тачне али је чињеница да општа представа о дилетантским дружинама и судбини глумаца у њима, о околностима и тешкоћама у којима су они радили и живели и догодовштинама у срединама у којима су боравили, па и односу људи са којима су долазили у додир и од чије је посете зависила њихова егзистенција, у Сремчевој причи није изневерена, напротив. Осим тога, Сремац је за главног јунака узео особу за коју би се могло рећи да је готово типична за прилике из времена које описује, тим пре што Сремчев Љубивоје на известан начин својом „биографијом" подсећа на Мутавџића кога смо видели у улози чиновника по професији и глумца, односно позоришног човека по вокацији.

Према сижеу Сремчеве приповетке, Димићева дружина дошла је у Лесковац, ту била добро дочекана и ту јој је пошло добро, чак „не може бити боље" и зато се управник опирао молбама главног јунака да дружина пређе у Власотинце и да ту почне давати представе. За нас је важан пишчев коментар који, сем основне чињенице, садржи и материјал за извесне социолошке и културолошке закључке о схватању феномена позоришта у средини која први пут види представе и које за њу представљају новину чији смисао не разуме. „**То је била прва српска позоришна дружина која је по ослобођењу дошла у Лесковац**, каже Сремац. Никад нису мештани ни чули, акамоли видели позориште. Било је додуше и у турско време нечега на ово налик, неке, да тако кажем, забаве и душевне хране, као на пример кад прође мечкар са мечком, кад се задржи дан два Талијан с мајмуном или кад се какав турски „карађол" даје у кафани. Али, додаје писац, **све то опет није оно што је позориште.** Такође социолозима и културолозима, Сремац нуди још једну тему за размишљање: с једне стране опијеност што је, изгледа нам, тачнија реч за расположење главног јунака од речи ентузијазам који позориште може изазвати у појединцима, а с друге стране, најпре радозналост и нека врста благонаклоне трпељивости, коју убрзо смењују равнодушност и одбијање средине која и кад се занима и када одбацује показује подједнако неразумевање феномена позоришта.

Међутим, било како било, упркос свему, позориште је постојало не само захваљујући ентузијазму какав показује јунак Сремчеве приповетке,

упорности људи који живе од позоришта какав је свакако био Димић са већином чланова своје дружине, феномену позоришта које је једноставно конститутивни елеменат културе и живота већ и сасвим природној и лако разумљивој жељи и потреби људи да нечим испуне свој живот. Наиме, као по правилу, занатлијама, трговцима, чиновницима, ђацима и људима уопште није довољно да се баве само својим занатима, трговањем, списима, учењем и просветном делатношћу него и нечим другим. Позориште, као културни и социјални феномен, најпогодније је да задовољи ту исконску потребу за нечим другим и да испуни људски живот. Зато позориште, мењајући се непрестано, и непрестано вршећи разне функције, од уметничких до патриотских, од просветитељских до политичко-идеолошких, постоји и увек се изнова рађа понашајући се као птице Феникс. И када су равнодушни, а позориште ће се са равнодушношћу Лесковца често сретати у својој стогодишњици историји на овом тлу, људи подразумевају позориште које или живе или створе да би га имали. Тако су и Лесковчани имали безброј покушаја да створе своје позориште, брзо га створеног напуштали, али и увек изнова радо хрлили у њега кад год би за то имали прилику.

ГРАЂАНСКО ПОЗОРИШТЕ „ЈУГ БОГДАН"

Досад се о почецима лесковачког позоришта могло говорити на основу података које је дао Михајло Бунић а забележио Сергије Димитријевић и приче *Позориште у паланци* Радоја Домановића у којој је наведено и име позоришта. Накнадна истраживања, која дугујемо марљивом и акрибичном Станиши Војиновићу, показују да у Домановићевом опису има неочекивано много више фактографије него што би се могло претпоставити због чињенице да је у питању белетристично дело са очито хумористичким претензијама, а да се, са друге стране, и Михајло Бунић добро сећао догађаја с краја 1896. и почетка 1897. године. Показује се, такође, да је Атанасије Младеновић с правом поклонио већу пажњу Домановићевом причи у којој је, може се слободно рећи, са доста тачности описана атмосфера како у позоришту тако и у граду поводом прве представе. Али, пођимо редом.

Радоје Домановић је дошао у Лесковац из Врања, где је радио као наставник, 26. новембра 1896. а отишао 19. јула 1898. године. Приповетку *Позориште у паланци* објавио је у Веселиновићевој **Звезди** у бројевима 2-4 од 6. и 8. октобра 1898. године. У току свог боравка у Лесковцу, Домановић свој рад није ограничио на свој основни позив предавача у школи, већ се, како се са сигурношћу може претпоставити, активно бавио политиком и учествовао у јавном и културном животу града. Нема сумње да је тај боравак оставио трага и на његовом књижевном раду - своје критичке појмове о српској паланци и паланчанину овај писац изразито сатиричне вокације стекао је колико у Пироту и Врању толико и у Лесковцу којима је био и тематски инспирисан. Позориште о коме пише у поменутој причи, нема сумње, позориште је које је постојало у Лесковцу и у чијем је раду и он учествовао.

Домановић је волео позориште, Прослављајући стогодишњицу позоришног живота у свом граду, Врањанци с поносом цитирају Милоја Р. Николића који у једном чланку, говорећи о друштвеном животу, напомиње: „Једна таква забава одржана је и 30. јануара 1896. године. Тога дана Домановић је гостима одржао предавање „О милосрђу", а затим је - како причају савременици - одржана представа Његошевог „Горског вијенца" који је својом патриотско-националном садржином одушевио све присутне госте." Није, онда, произвољна претпоставка да се Домановић одмах по приспећу у Лесковац могао укључити у рад дилетантског позоришта и у својој причи, разуме се саображавајући их потребама своје наративне уметничке замисли, писати о околностима у којима је радило то позориште са много вердостојности; на пример, могла би се на основу његовог описа замислити Занатлијска читаоница, поред кафане којој је дао име **Орач**, у којој су мештани Стева берберин, као председник, и Лаза обућар, као благајник „и нека врста књижничара", проводили део свога времена и, уз помоћ једног отпуштеног глумца, из неке позоришне трупе која је гостовала у Лесковцу, почели маштати о трупи и позоришту у свом месту; ускоро је снагу тој замисли дао лик практиканта Јове Илића, кога су, у Домановићевој причи, избацили из службе и који се као човек без посла, почео састајати са глумцем, „одметником из своје дружине". И тај Илић, као и јунак Сремчевог **Путујућег друштва** Љубивоје, омирисао чари позоришног живота у некој путујућој трупи где је био статиста, па се у њему пробудила љубав према позоришту. Син богатог занатлије, Илић се потпуно предао идеји о оснивању позоришта. За ту идеју загрејало се и више младих људи, углавном шегрта и калфи. Ваља истаћи сличност између Сремчевог и Домановићевог јунака из сасвим одређених културолошких и психолошких разлога. Наиме, ни Љубовоје ни Илић нису били авантуристи и пустахије у буквалном смислу те речи; они су једноставно као чиновници таворили своје дане у паланачкој сивоћи али су осећали потребу да доживе нешто несвакидашње и необично, да савладају ту погубну паланачку монотонију, да испуне своје животе нечим узбудљивим и динамичним. Позориште им је давало шансе за то и они су му се предали, али, посебно Илић, наишли на препреке у својој најближој околини - на противљење оца и жестоку реакцију жене која га је напустила. „Животни" пут ове двојице ликова можда је типичан за прилике у којима је обитавала српска паланка последњих година прошлог века; позориште је давало могућности да се доживи нешто необично али је та његова особитост наилазила на отпоре који су потицали из саме природе средине у којој је позориште било осуђено да постоји. Повратак Илића породици и под очево окриље значио је истовремено и крај дилетантског позоришта коме је био на челу као пожртвовани организатор и покретач.

Међутим, у Домановићевој причи постоји она тако често цитирана „објава" на основу које су се могли извлачити закључци о почетку лесковачког позоришта. И ја ћу ту „објаву" цитирати, уз напомену да, после упоређења са познатим аутентичним подацима из штампе, она изгледа као Домановиће-

ва персифлажа позоришног плаката који је стварно постојао. На такав закључак наводи форма ове објаве, али и њена садржина - у неку руку то је укратко саопштен читав програм позоришта у формирању. Та објава у целини гласи:

„**Чланови Л.....чке читаонице** одлучили су да се старањем истих образује грађанско позориште под управитељством публици добро познатог, извежбаног глумца г. Гаврила Михајловића, а уз суделовање чланова читаонице а приход од тог истог ставља се на руковање управи поменуте читаонице за набавку новина и књига, а нарочито шаљивих представа за нашу публику, као и патриотских комада.

„Јављамо ово поштованом грађанству и молимо да нас обилато помогне, како би се ова наша племенита установа у лику нашег места могла одржати.

„Прва престава ће се давати код „Орача", за коју ће грађанство добити за сада аутографисане плакате са именима лица, а доцније ће се и штампати у овд. штампарији.

„Позориште ће се звати „Грађанско позориште Југ Богдан."

Што се тиче података, сасвим је извесно да се мисли на Лесковац (Л...чка читаоница) и даје сасвим прецизно име позоришта. Остало се, mutatis mutandis, може прихватити као аутентично навођење чињеница.

Са чињеничке тачке гледишта привлаче пажњу и следећи детаљи из Домановићеве приче. Најпре опис одушевљења с којим се приступило припремању представе и потребних реквизита: „И постаде позориште. Кафана код „Орача" постаде славна и чувена, а улица у којој је она, живља него обично. Сваки из радозналости прође туда, и тек завири у меану да види шта се тамо чини. У самој ствари, у меани бејаше као и обично; а за прво време припреме су вршене у читаоници. Управитељ прави од хартије калпаке, Јова молер засукао рукаве у једном ћошку па молује шуму на неким даскама обложеним хартијом; Прока шнајдер у другом крају шије одежду за светог Саву од неких старих постава; Миливоје тишлер прави сабље и мачеве од чамовине; глумац туца неку смесу, те прави бенгалску ватру. Једни трче по вароши, те траже старо одело, пиштоље, црногорске капе, турске сабље. Кад погледате, а оно се само ради, и то са журбом." Даље, морамо застати код податка да се прва представа није баш славно завршила јер се публика разишла пре краја, да је на следеће две-три представе посета била још мања али да се „одушевљење код младих људи не хлади. Раде они неуморно", да је криза наступила када је Илић, под притиском оца, морао дати оставку а Лаза и Стева схватили да позориште не доноси профит него, напротив, материјалну штету; ипак, онај глумац и кафеџија били су они конци који су својим залагањем (глумац због самог позоришта које је било једина његова шанса да преживи а кафеџија да ипак има посетиоце у кафани) продужили живот позоришта; следе карактеристични редови у причи у којима препознајемо опис догађаја који се могу проверити на основу расположивих доку-

мената у штампи и архивама: „После дужег већања реше да позориште остане, али да сада позову у одбор неке од професора, учитеља, свештеника и имућнијих трговаца, који ће се заузети да одрже тако лепу установу. И искупи се славни одбор од петнаест лица. Један млади професор, Воја, држи говор и запенио доказујући како је то дивна установа и школа за грађанство, како ће ту да се шири образовање, јачају карактери, свеже духови, јер, вели, и иначе је материјализам све и сва за наше грађане. Ђакон Таса вели да се изабере управа и изаберу два лица да направе статуте, јер се њему не чека много. Говори то и слуша шта други говоре, а једнако погледа у сахат да не одоцни на опело". Са своје стране, наставља Домановић, Стева, председник читаонице, увиђа да за њега у читавом овом предузећу - које је просветитељска и културна установа - нема ћара.

Домановић помиње и наслове комада који су играни и у првој фази овог позоришта, за време док је управник био Илић, и прву представу обновљеног позоришта, када је управу преузео професор Воја. Списак представа налазимо у поменутој белешки Сергија Димитријевића а потврду да је игран **Бој на Косову** у документима које ћемо размотрити у редовима који следе.

Међутим, пре тога ваља још имати на уму следеће редове из Домановићеве приче: „И направише статуте, одобрише, и чак потврдише у полицији. Одреди одбор хонораре драмским писцима, глумцима и осталим помагачима. Сад више није шала. Ствар узела озбиљне размере; већ се то протурило и у новине: да зна цела Србија. Узет је под киријy цео горњи бој неког старог турског конака. Порушише два зида, направише бину, завесу, све као што у Београду има..."

Дакле, са вером у тачност основних података али с разумљивом резервом у погледу детаља, може се примити као несумњиво да је основано позориште **Југ Богдан** и да је оно почело давати представе уз учешће одушевљених занатлија и мештана а касније и уз помоћ професора гимназије. Ови основни подаци оснажују се не само познатом изјавом Михајла Бунића коју је забележио Сергије Димитријевић него и недавно објављеним аутентичним вестима које је саопштио Станиша Војиновић. Реч је о вестима у београдским **Вечерњим новостима**. Има их две. У првој, објављеној 29. јануара 1897. године, каже се да је у Лесковцу **основано** позориште које има 40 чланова, углавном младих људи, да је позориште добило „локал" и „потребне ствари", што би требало да значи да је добило просторије и опрему. Чак су подељене и улоге за увежбавање првих комада. Чланови су прионули на рад, пуни одушевљења, а када су у питању средства и стручни савети - обратиће се позоришту у Београду за помоћ. У вести се каже да установом руководи Бунић, „званичник суда" као човек „мало вичнији у овоме раду". На крају, дописник обећава да ће пратити рад позоришта и да ће обавештавати читаоце о томе.

Нешто касније, одржавши обећање, дописник **Вечерњих новости** јавља да је прва представа дилетантског позоришта - чија је дружина „састављена из

угледних грађана и чиновника - „испала... на опште задовољство многобројне публике". На жалост, у вести се не каже који је комад изведен; каже се само да је „љубав господе дилетаната ка уметности... за сваку похвалу" и да се посебно остакао „својом игром" **Здравко Здравковић**: ово је, дакле, први истакнути лесковачки глумац, аматер, за чије име знамо. Ова вест објављена је 23. фебруара 1897. године. Према томе, може се извести закључак да је дилетантско позориште дало своју, како се у вести каже **прву**, представу између 29. јануара и 23. фебруара 1897. године.

Ове вести могу се проверити подацима Михајла Бунића. Овај је, нема сумње, био непосредни учесник и један од оснивача позоришта. Такође, постоји извештај човека који се потписао као управник позоришта. Између докумената који потичу од ове личности и казивања Михајла Бунића има извесних несагласности, али оне нису битне и лако их је отклонити.

Наиме, према Сергију Димитријевићу, али и према вести у **Вечерњим новистима**, први управник позоришта био је Михајло Бунић; **Правила позоришта,** упућена на одобрење начелнику среза, потписао је као **управник** професор лесковачке Ниже гимназије **Милутин Витковић;** следе потписи Михајла Бунића као секретара, Р. Дунђеровића као благајника, Мих. П. Младеновића (трговца) као економа и - Радоја Домановића (предавача) као - драматурга. Потписали су се на примерку одобрених **Правила (која носе датум 19. март 1897. године)** и неки угледни грађани - свештеници, трговци и занатлије - који су ту фигурирали као чланови управе и надзорног одбора. Као да поново читамо оне редове из Домановићевог **Позоришта у паланци** и да се и из овог документа уверавамо да је **позориште у овој фази свог постојања било ствар целокупне јавности града.**

Од Витковића потиче још један веома важан документат за историју лесковачког позоришта. То је његов извештај министру просвете и црквених дела, датиран са 16. августом 1897. године; ово је заправо извештај о већ полугодишњем раду обновљеног дилетантског позоришта **Југ Богдан** које је, како каже Витковић, основала трговачка и занатлијска омладина у Лесковцу; Витковић додаје да је позориште основано пошто су „пропали покушаји" за оснивање читаонице! Овај податак збуњује али се ипак може објаснити: вероватно Витковић мисли на читаоницу која би радила у бољим просторним условима у односу на ону што је Домановић описује у својој причи. Витковић помиње и различите неприлике, што може бити податак о томе да су културне иницијативе наилазиле на отпор и неразумевање и власти и јавности.

Витковићеви подаци су, нема сумње, драгоцени: он каже да је лесковачка омладина - недовољно вична и неискусна у тим пословима - **позвала у помоћ** лесковачку интелигенцију - у првом реду свештенике и наставнике - **и они су се том позиву одазвали**. Другим речима, потврђује се оно што се знало дошљаци, припадници образованог слоја, а то су чиновници и наставници, морали су бар у првим годинама да буду у центру збивања и да понесу

стручни део задатака и посла. Лесковачки омладинци, калфе и шегрти, постали су глумачки дилетанти а њихови родитељи, трговци и занатлије, морали су то на неки начин да одобре, или бар да се прећутно сложе са таквим „губљењем" времена и дангубом, и да обуздавају претерани ентузијазам који је често био и начин да се побегне од исцрпљујућег рада. То стари лесковачки трговци и занатлије, тзв. чаршилије нису ни хтели ни смели да дозволе.

Витковић је, разуме се, обраћајући се министру просвете морао да подвуче васпитни смисао подухвата занатлијске и трговачке омладине; веза је једноставна и природна - младићи су жељни васпитања и сазнања, а позориште је погодна установа која пружа и једно и друго. Васпитачи, наставници Гимназије, он и његове колеге, како извештава Витковић, пружиле су, што је сасвим природно, своју помоћ, излазећи у сусрет младим Лесковчанима. Иначе, према Витковићу, управа је изабрана на збору 12. фебруара 1897. године, и развила је широку, васпитну и административну, делатност. Та управа, стоји даље у Витковићевом извештају, „држала је вечерња предавања дилетантима, израдила статуте, прегледала и уредила дотадашњу друштвену имовину, завела саконску администрацију итд." На другом збору потврђени су документи установе чиме је она легализована код власти.

Уследила је и прапремијера: **Битка на Косову**, комад самог Витковића, који није поменут код Бунића и кога нема на списку изведених дела код Сергија Димитријевића из разумљивих разлога - то је прва представа обновљеног позоришта. Реч је, иначе, о историјској драми у три чина (боље рећи покушају историјске драме) коју је писац израдио према народним песмама и на основу народне традиције, како сам каже. Витковић даје и ове значајне податке: представа је изведена у Шериф-беговом конаку који назива **друштвеним станом** (по свој прилици то је била напуштена кућа овог бега коју је општина или конфисковала или откупила), да је публике било много, да је била одушевљена представом и да је, најзад, без обзира што је стан био скучен и скромно украшен, донела 72 динара прихода (сви подаци се углавном подударају са вешћу у **Вечерњим новостима**). Тачан датум представе коју назива премијером Витковић није саопштио, али је написао да су представе отада даване редовно четири пута месечно, да су извођене искључиво српске драме са историјском садржином и да је просечан приход са представа био 30 динара. Набављено је нешто гардеробе и „техничких средстава" (кулиса) када су материјалне могућности то дозвољавале, а ускоро су ангажовани професионални глумци „који су помогли управи у извођењу престава"; према Витковићу, реч је о два глумца и две глумице. Да се о свему водило рачуна, и да је управа заиста имала јасну представу о томе како би се могло развијати позориште, како треба на најдиректинји начин анимирати публику и приказати јој сјај позоришне уметности показује податак да је позван да гостује један од највећих српскх глумаца уопште - Чича Илија Станојевић, и то у једној од својих највећих улога Кир Јање у

Стеријиној комедији. Пошто је без икаквог коментара део ове податке који, да поновимо, говоре о настојању управе да води исправну уметничку политику позоришта, следе неке мисли које несумњиво потичу од самог Витковића а које он приписује управи, представљајући их као неку врсту програма и циљева позоришта, као и одјека на који је позориште наишло у Лесковцу. Витковић каже: „Управа је сматрала, да ово позориште буде школа за поучавање и васпитање трговачке омладине, и у томе погледу има истина скроман али сигуран резултат Давање представа више је била забава ученичка под надзором управе. Можда је такво уређење овога друштва било узрок, те су се грађани лесковачки, нарочито домородци, лепо одазвали овој установи, поклонише јој своје поверење, зашта је најеклетантнији доказ њихове фамилијарне посете, упис у чланство, позајмица потребних ствари и функција у позоришном одбору. Највиђенији трговци данас су одборници лесковачког позоришта". Уз ове оцене и коментаре, Витковић је додао да су укупна средства мала јер је мали и приход од четири представе месечно, а да целокупна имовина позоришта вреди 500 динара.

Тако изгледа отприлике полугодишњи рад дилетантског позоришта **Југ Богдан** које је имало правила, ансамбл у коме су били и професионални глумци, које је припремило више премијера (није додуше јасно да ли су недељне представе биле и премијере) и које, сем финансијских, наводно није имало тежих организационих проблема јер је било прихваћено од најугледнијег и најбогатијег слоја лесковачког грађанства - трговаца и занатлија.

Али, на жалост, изгледа да је добро расположење тог слоја према позоришту брзо спласло. Ако се поново ослонимо на Домановића, и ако имамо у виду оно што је садржано између редова и експлицитно у Сремчевој причи, а што представља додуше литерарни опис паланачке атмосфере и понашања грађанства, позориште без подршке државе није ни могло имати бољу судбину. Улога Радоја Домановића у раду позоришта није била пресудна, па се не може закључити да је његов одлазак из Лесковца тесно повезан с његовим крајем, али је зато извесније да је Витковићев одлазак из Лесковца више допринео да овај остварени покушај заснивања позоришта убрзо доживи неславну судбину. Било како било, близу је памети да су омладинци одласком Витковића и Домановића изгубили подршку која им је била неопходна - ови педагози су свакако умели да их анимирају и воде.

* * *

Дакле, да резимирам: изгледа несумњиво, протумачи ли се исправно Домановићева прича и прочитају с разумевањем доступни аутентични документи (извештај у **Вечерњим новостима**, Правила позоришта са потписима чланоа управе и извештај управника Витковића), да су прво лесковачко позориште **Југ Богдан** основали омладиници, калфе и шегрти, 1896. године и да су, по свему судећи, извели онај репертоар који је навео М. Бунић: *Бој косовски* Матије Бана, *Злу жену* и *Женидбу и удадбу* Стерије Поповића, Два

цванцика Милована Глишића и *Четири милиона рубаља* београдског професора Стеве Јефтића (прва два комада помиње и Домановић); када је позориште запало у кризу, затражена је помоћ од лесковачке интелигенције, и онда су се у рад укључили професори лесковачке гимназије Витковић и Домановић, трговци, свештеници итд. **Вечерње новости** су, у ствари, писале о том обновљеном позоришту, или о другој фази његова рада, који је дописник погрешно схватио као почетак. Мислим да нема противречности између података да је најпре изведен комад Матије Бана а онда **Косовски бој** Милорада Витковића (код Домановића можемо прочитати да је **поново** изведен комад са тим именом). Крај позоришта **Југ Богдан** није био онакав како је описано у Домановићевој причи, али је, на жалост, убрзо уследио. Одушевљење је спласло, а изостала су и финансијска средства.

Додатак (2)

КРАТАК ЖИВОТ „ЈУГ БОГДАНА“ И ДОМАНОВИЋЕВА УЛОГА

За сто година откако су гледали прву представу, Лесковчани су се неколико пута уверили да је лакше позориште основати него га одржати. У њима је непрекидно тињала љубав и потреба за позориштем; та љубав се нагло и лако претварала у одушевљење али је такође нагло сплашњавала и нестајала. Тако је било и са првим лесковачким дилетантским позориштем **Југ Богдан,** са којим започиње историја позоришта у овом граду, тако је било и са Градским позориштем, јединим професионалним позориштем између два рата, које је радило 1926. да би се угасило већ почетком 1929. године, а то се поновило и са тзв. Академским позориштем; послератно позориште било је релативно стабилно, али му је бар два пута запретила опасност да нестане. Зато, чини ми се, није претеран опис Домановићев када говори о припремама за прву премијеру као што, по свој прилици, није без основа онај део његове приче у коме се говори о наглом хлађењу лесковачке публике према позоришту.

Не знамо тачно када је тачно позориште **Југ Богдан** престало да ради, али нема разлога поверовати Домановићу да је онај глумац, најурени члан неке путујуће дружине, побегао с парама и тако ојадио и управу и глумце; пре ће бити да запослени професори нису смогли ни довољно снаге ни потребног расположења да се баве позориштем а калфе и шегрти нису могли да одоле сталним притисцима и недовољном разумевању својих газда, па је одушевљење убрзо устукнуло пред замором и резигнацијом.

Почетак лесковачког позоришта сви смо били склони да повежемо са именом и улогом Радоја Домановића; ишло се чак дотле да је овај писац који је извесно време боравио у Лесковцу проглашен оснивачем прве дилетантске дружине у овом граду. Ствари, ипак, стоје мало другачије а о томе сведочи и сам Домановић.

Наиме, у често цитираној Домановићевој причи **Позориште у паланци,** која је била један од главних извора за домишљање о почецима позоришта у Лесковцу, лепо стоји да је професор Воја (мислило се да је то сам Домановић али је вроватније да је писац мислио на свог колегу Витковића) **укључио** у рад дилетантског позоришта а **не да га је основао.** Домановић је у Лесковац дошао у новембру 1896. године и, ако је веровати његовој причи у **Позоришту у паланци**, тада је већ постојала позоришна дружина којом је руководио син једног лесковачког занатлије Илић и - неки глумац кога су истерали из неке позоришне трупе. Ти се наводи у причи **усаглашавају** са досад познатим документима. Наиме, и у причи се каже да су, после напуштања трупе од стране поменутог Илића, њени чланови позвали у помоћ лесковачке интелектуалце, што ће рећи професоре ниже гимназије, и ови су се том позиву - одазвали. Оно што Домановић даље прича (о месту где је изведена премијера, како се позориште звало, ко су били чланови одбора и како су у том одбору проблеми решавани) може се прочитати у ивештају који је средином 1897. године послао тај професор Витковић Министарству просвете. Домановић, дакле, није много измишљао и, разуме се, није могао ни хтео да преувелича своју улогу. Његов потпис на одобреним Правилима позоришта потврђује да је он суделовао у раду али као - драматург. Као управник се потписао Витковић.

Домановићу можеме поклонити и поверење када је реч о наводном огласу којим је означен почетак рада дилетанске дружине пре поменутог позива још док је у позоришту био Илић. Наравно, из овог огласа могу се узети као релевантни само основни подаци (место где ће се дешавати представе, назив позоришта и апел грађанству да помогне). Реч је, дакле, о тексту који је Домановић, користећи неке стварне податке, прилагодио потребама своје приче.

ОД ДИЛЕТАНТСКОГ ДО ГРАДСКОГ ПОЗОРИШТА

Може се слободно и без икаквог претеривања рећи да Лесковчани у раздобљу које је следило престанку рада градског позоришта **Југ Богдан** до оснивања Градског професионалног позоришта средином двадесетих година никада нису остали без позоришних представа и без покушаја да се позориште створи. Гостовања позоришта из других места, нарочито после стварања нове државе, смењивала су се и често трајала доста дуго, а ђаци, студенти, чланови секције радничког културно-уметничког друштва **Абрашевић**, па и припадници спортских друштава оснивали су трупе и дружине да би дали често једну, понекад и више представа чиме су задовољавали и сопствену жељу за игром и потребе публике за позориштем. Најозбиљнији покушај да се створи стално аматерско позориште припада спортском друштву **Момчило** које је оформило истоимено дилетантско позориште и извело своју прву представу, комад *Кад се сунце гаси*, 3. фебруара 1924. године. Ову дилетантску дружину помиње и Сретен Динић у једном свом чланку, констатујући са жаљењем да се она, после неколико премијера, угасила.

Игром случаја или, тачније, деловањем случаја-комедијанта, почетак и крај рада јединог професионалног лесковачког позоришта уоквирен је двама другим гостовањима тада реномираних српских професионалних позоришта. Наиме, године 1925, у лето, тачно годину дана пре оснивања лесковачког позоришта, гостовала је трупа Битољског градског позоришта под вођством заслужног редитеља и позоришног човека Радивоја Динуловића; почетком 1929. године, тачно у данима када се лековачко позориште гасило не могавши да реши своје материјалне проблеме, на дуже време у овом граду гостовало је Нишко позориште које је и пре оснивања лесковачког позоришта давало представе за лесковачку публику.

Битољско градско позориште имало је веома добар ансамбл и било је веома добро организовано; у уметничком погледу, оно је било равноправно са Скопским и Нишким позориштем, чак је ово друго можда и превазилазило. На свом гостовању у Лесковцу 1925. године оно је припремило и извело, на опште задовољство публике, драматизацију једне приповетке Боре Станковића под називом *Врела крв*. Аутор драматизације, припремљене за ту прилику, био је Радивоје Динуловић који је представу и режирао. Деса Марковић је у улози Нушке просто очарала публику која јој је, према белешци анонимног извештача **Лесковачког гласника**, „неуморно аплаудирала". Веома добар био је и Рудолф Хет (Србољуб Петровић) који је у улози слуге „изазвао... велико одобравање код публике". Допале су се и улоге

Јована Танића и Јована Харитоновића. Ова представа изведена је 11. јула 1925. године, а већ сутрадан давана је представа *Две сиротице* у којој је поново Деса Марковић у улози Лујзе довела публику до - „усхићења"; појавили су се и допали публици и Јован Танић, Ангелина Аћимовић, Хет, Харитоновић и Љубомир Вукомановић. Изведене су и две кориснице: најпре са представом *У новој кожи* за Рудолфа Хета у којој су још играли Вукомановић, Првуловићка, Марковићева и Харитоновићева и коју је публика издашно посетила а онда и са *Арлезијанком* за Јована Танића. Позориште је играло готово свакодневно и публике је било. Међутим, ово гостовање ваља поменути из још једног разлога. Наиме, у представама Битољског градског позоришта публика је могла да се упозна са неколико чланова будућег лесковачког позоришта. Те године, једном заиста чудном одлуком просветних власти, Битољско позориште је практично укинуто јер је наложено да се припоји Скопском позоришту. Готово читав ансамбл је остао без посла и то је била прилика да неки чланови нађу запослење у Лесковцу. Поред Хета, Драган Јовановић, на пример.

Гостовање Битољског позоришта у јулу 1925. године наговестило је долазак позоришта и глумаца у Лесковац, а дужи боравак Нишког градског позоришта, у марту 1929. године, пада у дане када је из Лесковца одлазило позориште са читавим ансамблом и опремом. Осврћући се на то гостовање Нишког позоришта, рецензент примећује да је оно већ дало десетак представа али да је и раније, мисли се на године пре оснивања лесковачког позоришта, гостовало у Лесковцу. Помиње солидан ансамбл и представу *Коштане*, али констатује да је игра глумаца овом приликом - „подбацила". Није му се свидео Митке Вукашина Пешића, као ни Коштана Павићевићеве; по мишљењу рецензента добри су били само Стојан Андрића и Хаџи Тома Павићевића. Највише је сметало „рђаво наглашавање и изговарање речи врањског дијалекта. А у томе баш и лежи сва важност и чар овог лирски тако снажног комада".

У још две представе Нишког градског позоришта лесковачка публика имала је прилике да види добре тумаче појединих улога; сем Вукашина Пешића, који је одлично интерпретирао улогу Човека с ногом у Нушићевом *Путу око света*, пред лесковачком публиком појавила се Ивана Ферари која је наступила у оперети и њено певање се допало рецензенту, али је приметио и замерио јој „извесно замуцкивање и грешење у изражавању". Свакако је занимљивија за историчара Нишког позоришта следећа опаска рецензента, али ја ћу је навести као пример начина на који су размишљали позоришни људи Лесковца: „И једна и друга представа, у главном, задовољавајуће, али им је недостајала ширина и замах радње, живописног декора, дубина глуме и оно неминовно саживљавање са улогом, без чега нема добре игре."[8]

Ни касније Лесковчани нису остали без позоришних представа. Поред гостовања разних путујућих и дилетантских дружина (Животићевог позоришта, Подрињског повлашћеног позоришта, па и једне групе

художественика итд) веома популарно је било Скопско позориште које је у Лесковцу остајало и по месец дана и давало представе које су радо гледане. Тада су Лесковчани гледали младог Миливоја Живановића, Јована Геца, Павла Богатинчевића, Владимира Скрбиншека, Петра Дишљенковића, који је после рата провео једну сезону у Лесковцу, и др. У Лесковцу је гостовала и Београдска комедија Душана Раденковића. Гостујућа позоришта ставила су на свој репертоар и играла за лесковачку публику *Нашу работу* Сретена Динића.[9]

ГРАДСКО ПОЗОРИШТЕ

После много покушаја и деловања више ђачких и дилетантских дружина, о којима је било речи, давнашња жеља Лесковчана да имају своје позориште остварена је 23. августа 1926. године оснивањем Градског позоришта. Градско позориште било је професионално, окупило је већи број веома добрих глумаца и дало више добрих представа, остваривши и нека запажена гостовања, али убрзо је морало да обустави рад због недостатка материјалних средстава. Лесковачка културна јавност, а у почетку и публика, подржала је позориште и настојања његове управе. Нарочито је у томе била издашна локална штампа. Али, како је изостала помоћ и државе и имућнијег дела лесковачког грађанства, није било услова за егзистенцију овог скупог мада несумњиво веома значајног културног подухвата. Већ почетком 1929. године позориште се угасило, ансамбл се једноставно распао а остали су дугови које је требало некако намирити.[10]

Међутим, и као уметничка установа и као социолошка појава, Градско позориште даје обиље материјала за анализу и промишљање културних феномена у светлу психологије и социологије; другим речима, Градско позориште као феномен исто је толико значајно за укупну историју Лесковца колико и појава индустрије за његов развој и деловање политичких странака за његов јавни живот. Тек пажљивим и упоредним проучавањем ових феномена и уочавањем њихове несумњиве унутрашње повезаности и условљености може се доћи до одређених закључака: с једне стране, несумњиве културне потребе диктирале су најпре замисао а затим и остварење идеје о позоришту, с друге стране, град несумњивог привредног просперитета, чију је узданицу представљала све развијенија иднустријска производња а с треће стране психологија горњег слоја градске популације, једноставна у својој суштини, сводила се на јасно разграничење утилитарног и културног који су у сталном сукобу иако једно друго подстичу и условљавају. Позориште је културни феномен и као такво оно је и украс града али и велика обавеза; град би желео да има установу чија је образовна и културна мисија неспорна, али која истовремено и веома много кошта. Оно је неспојиво са **имати** у утилитарном смислу али је декоративно и привлачно као **имати** у једном репрезентативно-културном погледу. Давати за позориште а не живети од њега - неспојиво је са менталитетом, психологијом и поимањем

напретка од стране привредног слоја популације, као што је за образовни и културни слој живети за позориште оно исто што за индустријалце и привреднике радити да би се остварио профит. И тако, позориште у Лесковцу родило се као несумњива културна потреба а убрзо угасило као обавеза коју је мало ко желео да извршава без икакве користи за себе.

И један летимичан поглед на документе који илуструју да тако кажем административне послове око остварењеа идеје о лесковачком градском позоришту показаће ту иначе једноставну истину. Наиме, одбор за оснивање лесковачког Градског позоришта обратио се надлежном министарству, тачније Уметничком одељењу Министарства просвете с молбом да одобри формирање позоришта, из образложење да Лесковац доживљајује и привредан и демографски напредак, да све већи број људи не само из земље него и иностранства добија посао у све развијенијој индустрији града што је, несумњиво, знак израстања Лесковца у снажно градско средиште. Следи тврдња да такав Лесковац „**осећа велику потребу за стално позориште**“ и несумњиво веома значајан податак да је та потреба повећана чињеницом да Нишко овлашћено позориште већ две године не гостује у Лесковцу и да нема изгледа да ће у догледно време доћи у Лесковац, што може само значити да Лесковчани воле позориште и да су навикли на њега; у даљем тексту се чак каже да је одбору наложено да питање позоришта позитивним решењем скине с дневног реда јер је то **насушна потреба**. С тим у вези, одбор је приступио оснивању позоришта „које ће давањем уметничких представа омогућити културно и просветно напредовање града Лесковца“. У истом акту каже се да је ангажовано већ осморо глумаца (четири брачна пара) и да ће остале глумце, како уредба о позориштима предвиђа, ангажовати у најскорије време. Овај акт потписали су Владимир Антоновић, председник Привредног суда, М. П. Димић, председник општине, неизбежни Сретен Динић и још неки угледни грађани. Треба уочити чињеницу да је сам председник општине у одбору и да својим потписом потврђује навод о позоришту као насушној потреби града.

На одговор Уметничког одељења Министарства посвете није се дуго чекало: оно није противно оснивању позоришта али формалну дозволу за његов рад може дати тек пошто му се достави податак „ко је управник овога позоришта и на који начин ће се оно издржавати“ јер - како је „потребно одмах нагласити“ - и ту је кључ и каснијих проблема - „**држава не може дати никакву новчану потпору**“ али зато се не лишава таксе, коју ће смањити, ако се увери да позориште воде људи који ће гарантовати уметнички ниво његових представа. У овом акту траже се правила „из којих ће се видети циљ, репертоар и средства поменутог позоришта“ и која ће одељење, када их проучи, одобрити. Према томе, Уметничко одељење је инсистирало на гаранцијама квалитета, с једне стране, и упозоравало да средства за издржавање позоришта мора обезбедити сам град. То није умањило ентузијазам одбора који је послао правила и записник са седнице управног одбора,

одржане 22. јула 1926. године, на којој је за председника изабран апотекар Рад. С. Димитријевић, за потпредседника трговац Никола М. Стојиљковић, за управника професор Радивоје Ненадовић, за секретара шеф књиговодства банке Ђока Митровић и за благајника индустријалац Спира Коцић. Овај записник потписали су још и Влада Антоновић, др Велизар Пијаде, Миле Стојиљковић, Сретен Динић и Јова Јовановић. Ваља уочити чињеницу да је 22. јула за управника изабран професор Ненадовић и да су у најужем руководству били представници интелигенције и привреде, да се изразим савременим језиком, а у ствари ту су били представници ондашњег највишег слоја друштва, што ће рећи богатији и угледнији Лесковчани.

Већ сутрадан одбор шаље Министарству нови акт у коме обавештава да је управа „са уписом у чланство већ отпочела и да је овај корак наишао на одушевљени пријем грађана града Лесковца, па се услед тога управа нада, да ће и уметничко одељење са формалном дозволом и потврдом правила похитати" како би се могао расписати конкурс за попуну уметничког ансамбла. У овом акту налазимо и став који треба цитирати као израз уверења управе да је пронашла формулу за материјално издржавање позоришта: „Материјална страна за овога позоришта је потпуно обезбеђена чланским улозима по друштвеним правилима и предвиђеним приходом од уметничких престава." И овај пример потврђује да је редовни пратилац сваког ентузијазма - велика доза наивности.

Најзад, одбор обавештава Уметничко одељење о саставу надзорног одбора управе, а ја га наводим да би се видело како се тај састав брзо мењао, што је био знак нестабилности основа на којима је позориште од самог почетка почивало: индустријалац Јосиф Јовановић, индустријалац Милан Поп-Димић, индустријалац Пера Поповић, управник поште Воја Стојановић и књижар Василије М. Дискић.

У једном тренутку, Уметничко одељење Министарства просвете озбиљно је довело у питање издавање дозволе за рад позоришта. Наиме, у акту од 28. септембра 1926. године, десетак дана пре премијере, оно обавештава поглавара среза лесковачког да је из новина сазнало „да је г. Петар Христилић, бивши управник Тимочког Повлашћеног позоришта, изабран за управника Лесковачког позоришта". Христилићу је, обавештава овај надлежни орган Министарства, одузета дозвола за вођење позоришта „као недостојном" и да то треба имати у виду. Уметничко одељење тражи „тачно обавештење о избору г. Христилића" на шта реагује управа Градског позоришта у Лесковцу актом од 8. октобра у коме каже да је управник позоришта професор лесковачке Реалне гимназије Ћира Милић, човек ретких способности, познавалац позоришне уметности и предавач историје; његови квалитети, констатује се у том акту, „дају пуно гаранције за вредност уметничких представа овога Позоришта". Следи и образложење и моли се поглавар среза лесковачког да овај акт проследи Уметничком одељењу Министарства: „Произвољна је вест коју је Уметничко одељење прочитало

из новина да је за управника овога Позоришта ангажован г. Петар Христилић и она не одговара истини. Тачно је то да је г. Христилић, поред осталог глумачког ансамбла, анагажован за обичног члана овог Позоришта те као такав не носи никакву одговорност за рад овога друштва у колико се тиче уметничке вредности представа и рада овога друштва на извођењу свог циља предвиђеног друштвеним правилима, већ ту одговорност носи друштво, као целина, преко свога уметничког одбора, на чијем челу стоји као управник г. Ђира Милић, професор".

Видели смо већ из записника од 23. јула да се као управник помиње Радивоје Ненадовић, професор Гимназије; сада је, у септембру, пред почетак рада на тој дужности друга личност, такође професор Ђира Милић. Дакле, догодиле су се важне промене још пре него што је позориште почело да ради. Правила Позоришта одобрена су, по свему судећи, без икаквих проблема и она су била у складу са прокламованим циљевима ове установе истакнутим у захтеву да се одобри рад. Занимљиве су одредбе које говоре о карактеру и структури установе. Наиме, већ у првом члану каже се да је то **друштво** које ће се звати **Лесковачко градско позориште** и чији је циљ „да организованом снагом развија дух љубави према позоришној уметности и да путем давања уметничких представа, забава, концерата и путем јавних предавања пропагира српски књижевни језик"; као што се види, реч је о нечем што је шире од позоришта као уметничке установе; реч је о удружењу грађана које рачуна на чланове који улазе у друштво на тај начин што на име уписнине уплаћују 20 динара и онда и месечни улог од 30 динара. Предвиђено је да, сем редовних, друштво има и помажуће чланове, затим утемељаче, добротворе, велике добротовре и почасне чланове. Примера ради, помажући члан би постао сваки онај грађанин који једном за свагда положи суму од хиљаду динара; утемељачи су имали да положе две хиљаде а добротвори пет хиљада динара. Велики добротвори би били они који би уплатили једном за свагда најмање десет хиљада динара.

Наравно, ако се има на уму оно упозорење из акта министарства да позориште не може рачунати на финансијску помоћ од државе, и ако се зна да месечни улог од 30 динара исувише обавезује обично чланство, да утемељача и добротвора ни у самом почетку није било превише, или их уопште није било, лако је закључити да будућност позоришта или овако замишљеног друштва није могла бити ружичаста. Како се и досад истицало у литератури, од самог почетка позориште је наишло на тешкоће које су за три непуне године рада постале непремостиве и оно се угасило.

Ево мало илустрације на основу докумената који досад нису коришћени: у акту упућеном Уметничком одељењу Министарства просвете, председник управног одбора позоришта Рад. Димитријевић (потписали су се и Сретен Динић као управник и др Жак Конфино као секретар), каже се да Лесковачко градско позориште, које се већ десет месеци одржава „из својих сопствених средстава", има дуговање од преко 25.000 динара; зато оно моли

Министарство да му одобри гостовање у Врањској Бањи „да би могло одужити свој дуг и опроавити се за даљи рад". Ову молбу је Уметничко одељење усвојило и одобрило представе позоришта у Бањи у току јула и августа 1927. године. Нешто касније, 31. марта 1928. године, обраћајући се директно министру просвете, председник управног одбора (сада је то Никола М. Стојиљковић), истиче да друштво издржава више од године и по дана своју драмску трупу која је за то време извела ни мање ни више него 406 „уметничких представа", додајући: „Морални успех овог Позоришта за ово време постигао је огроман добитак, јер је залечио ране самораних мајки и сестара чији су синови саградили сопственим костима костурницу у Сурдулици и дали своје животе за величину ове државе. Мисао, која је руководила оснивање да оснују ово друштво била је испуњена најидеалнијим перспективама у циљу побољшања српске мисли, коју су немилостиви крвождери Бугари успешно у својој најезди у току минулог рата гасили косећи пред собом камом женско и мушко и старо и младо само ако није рекао: ас с'м Блгарин. Па и ако је ово друштво кроз више од годину и по дана постигло по уметничком билансу моралну добит, ипак није било те среће да из сопствених прихода покрије све расходе, те је ушло у дуг који износи, према приложеном билансу закљученом 30. ов. мца 86.836,98 динара. Да се неби угасио живот једне уставове која је данас насушни хлеб овом напаћеном крају, Управи је част молити Вас, господине Министре, као највећег носиоца просветне мисли да изволите наредити да се у границама могућности овоме Позоришту изда на име помоћи бар онолико, колико је друштво у губитку за минуло време, а према приложеном билансу."

Министар је озбиљно схватио ову молбу и Уметничко одељење је издало налог Главној државној благајни да на име помоћи лесковачком позоришту уплати 20.000 динара. На жалост, ни ова сума није исплаћена јер се с тим није сложила Главна контрола; једноставније речено, због административних заврзлама, ускраћена је каква-таква помоћ овој установи која се борила за голи живот.

Последњи трзај позориште је учинило почетком 1929. године, када се поново председник Никола Стојиљковић обратио министру просвете; у акту од 27. јануара он каже: „Лесковачко Градско позориште ушло је са добро организованом својом трупом у трећу годину свога рада. За преко две и по године свога рада управа овога друштва, и поред помоћи коју је Господин Министар овоме друштву указивао претрпела је по својим завршним рачунима губитак који се креће до 100000 динара. Сав овај дефицит делимично је поднет од стране чланова управе а делимично још стоји отворен, па чланови друштва стоје у обавези да исти плате. Будући да је ово позориште, како давањем уметничких престава у овоме месту, тако и на својој турнеји у Нишу, Шапцу, Обреновцу, Ковиљачи и Ваљеву показало велике успехе и стекло симпатије како просветних власти тако и грађанства; те би престанак његов значио прави преокрет у савременој просвећености, то имамо част молити Господина Министра да нам изволи, што је пре могуће исплатити на

име помоћи суму од бар 50.000 динара, како би на овом напорном послу могли истрајати.“ Министарство је било хитро у одговору, али је одбило молбу јер је већ 1. фебруара обавестило позориште преко среског поглавара да „у буџету за 1928/29. годину нема никаквог кредита, из кога би се могла дати тражена помоћ“.

Не би се, дакле, могло рећи да управа позоришта није покушавала да спасе позориште, да је била инертна и да чак није поднела извесне материјалне жртве. Много година касније, Жак Конфино, који се нашао у управи баш у тим данима агоније, сећа се историје лесковачког позоришта на следећи начин: „Позориште су основали људи који су волели ту уметност, град и људе и желели да дају маха културном животу. Била је то не платонска љубав, већ љубав са празним буђеларом. Све што су имали ти људи су давали позоришту. Почетак је био везан за меницу, и касније отплате су нам загорчавале и дане проведене у театру. Сећам се тих људи који су се борили за публику: Велизара Пијаде (брат Моше Пијаде), апотекара Радета Димитријевића, банкарског чиновника Ђорђа Митровића и, наравно, Сретена Динића. Било је и неких трговаца јер, већ сам рекао, радило се о меници... Од првих комада памтим „Смрт Мајке Југовића“ - у време када је управник био Пера Христилић а првакиња Олга Илић. Позоришни одбор нашао се на великој муци, јер су све глумице и сви глумци желели да играју у овом комаду! Иначе, у позоришту је све било добро док управа није почела да се меша и у ствари глумаца; онда су настале свађе, размирице, и после три године оно је престало да ради.“ Наводећи чињеницу да је Градско позориште од самог почетка радило у тешким материјалним условима и да је кроз његов ансамбл прошао велики број глумаца, од којих су се неки задржали веома кратко време, Сергије Димитријевић изводи закључак да је „у њему владао хаос у организационом погледу“ занемарујући иначе неторну истину да флуктуација глумаца није била никакав специјалитет Градског позоришта у Лесковцу јер су се са тим проблемом носили и позориште у Нишу и друга постојанија и познатија позоришта у унутрашњости Србије.

Сведок је могао да буде и Фреди Фазловски, који је лесковачком позоришту подарио многе године своје плодне активности и који је извесно време био члан Градског позоришта, али је он у свом другом чланку посветио више пажње понашању „лесковачких газди“ (такво је време било!) него што је говорио о унутрашњим односима у ансамблу, о колегама, начину припремања представа и сл. Додуше, у заоставштини овог глумца, редитеља, публицисте и песника, једне занимљиве личности која је оставила видног трага у културном животу Лесковца, можда има забелешки које се тичу Градског позоришта. Тако је и Фазловски, инфициран идеолошким начином мишљења, не водећи довољно рачуна о правом стању ствари, навео да је уметничко руководство врло често смењивано „према жељи и ћефу управног одбора који је био апсолутни господар позоришта и позориште није могло добити и усталити своју уметничку физиономију“ а „сваки руководилац је радио на своју руку, јер није у одбору било уметничког

ауторитета, који би могао тај рад усмерити једним целисходним путем, који би довео до истинске уметничке афирмације", не примећујући да пада у контрадикцију час говорећи о неприкосновеном туторству управног одбора час о самовољном раду „руководиоца". Први уметнички руководилац био је Христилић а заменио га је Радивоје Динуловић; извесно време ту је дужност обављао Душан Цветковић. Исто тако је сумњиве вредности навод Фазловског да се репертоарска политика водила ad hoc и да су се стављала на репертоар дела „која су се случајно налазила у позоришном архиву или која су се раније играла по путујућим позориштима и живела од своје сумњиве репутације". Прост увид у списак играних дела у различитим позориштима тог времена, од Нишког до Битољског, укључујући и Скопско показао би да је репертоар Градског позоришта у Лесковцу био састављен од комада у уобичајеном оптицају и да у томе није битно заостајао за позориштима веће репутације. Навешћу и накнадно тумачење Фредија Фазловског о судбини и узроцима престанка рада лесковачког Градског позоришта: „Било би логично и сасвим природно да позориште у току свога рада постигне извесну стабилност, да руководство на темељу искустава боље руководи, да се уметнички кристализује глумачка интерпретација, и усавршавају редитељска остварења, да публика која је у току рада позоришта стекла бар навику да обилније посећује позориште и усвоји га као своју насушну потребу. Међутим, све иде обрнутим правцем. Већ у другој години опада квалитет позоришних представа, настају лутања којих је било и раније у репертоарској политици, опада радна дисциплина и настају међусобни сукоби између артистичких управника и управног одбора итд. Аналогно томе и опадање публике. Изгледа Лесковчани су се заситили позоришта. Газде се уплашиле позоришних дугова, јер је потписаним меницама истицао рок плаћања. Осетили су да се на позоришту не може зарадити него само изгубити, а они нису навикли на такве работе. Неколико добронамерних активних људи из позоришног одбора и редакција локалних листова покушавали су да се спасе позориште, да се прилике у њему среде и сведу бар на ону меру која ће омогућити егзистенцију установе, али све је било узалуд. Организоване су и дуже турнеје које су само појачале и уметнички и материјални дефицит. После и ових безуспешних покушаја, газде лесковачке су се повукле и дигле руке од позоришта. Оставиле су вредном и добронамерном управнику позоришта Сретену Динићу да од својих скромних месечних принадлежности исплаћује приспеле менице и да проклиње дан када их је потписао..."

Накнадно сећање и оцена Фредија Фазловског, у доброј мери оптерећена помодним начином мишљења, пати као и све сличне оцене изречене из перспективе једног о другом времену у коме ништа није ваљало захваљујући декадентном владајућем слоју, ипак није лишена зрнца истине: оптужене „газде" заиста нису биле склоне да одрешују кесу у недоглед, глумци се нису много обазирали на своје обавезе већ су свој ионако несигурни положај покушавали да учине стабилнијим и стално били у покрету у потрази за

бољим местом и већом платом, управе сачињене од људи којима позориште није била струка већ у најбољем случају хоби и редитељи у својству уметничких руководилаца који су били професионалци али не и врхунски позоришни стваралоци и често боеми као Христилић, на пример, чинили су хетерогено друштво које никада није могло да обезбеди деловање на сигурним темељима саграђене установе тим пре што ни на какву материјалну помоћ, најмање сталну, те установе нису могле да рачунају од стране државе. Узан круг ентузијаста и поклоника културе давао је више моралну него стварну подршку која за континуиран рад није била довољна. Тако, на пример, лесковачко Градско позориште било је предмет сталне пажње локалне штампе (**Лесковачки гласник, Лесковачки привредник**), о њему је писала и београдска штампа а Фреди Фазловски је слао дописе о позоришном животу у Лесковцу и загребачкој **Кулиси**. Међутим, два чланка[11] која су изашла у скопском листу **Српско Косово** заслужују пуну пажњу јер је у њима, укратко, изложена целокупна историја Градског позоришта. Овај лист је уређивао Станојло Димитријевић, вероватни писац оба чланка, који је, по свој прилици непосредно познавао прилике у Лесковцу, можда и на основу личних контаката са Сретеном Динићем.

Први чланак писан је поводом премијере **Наша работа** и објављен 15. марта, а садржи податке о дотадашњем раду Градског позоришта, приказ премијере комада свог сарадника (наиме, Сретен Динић је сарађивао и у **Српском Косову**) и жељу да позориште и даље напредује и шири културне и националне идеје због којих је и основано.

Писац чланка најпре констатује да је од почетка рада, октобра 1926. до 19. фебруара 1927. године) када је изведена реприза **Наше работе**) дало ни мање ни више него 105 представа. Тај фантастичан број сам по себи писац чланка означава као **колосалан успех**, што је у ствари и био јер је лако израчунати да су **представе даване готово свакодневно**.

Свестан да пише за публику другог града, уз све то средишта бановине, писац чланка најпре говори о Лесковцу и каже да је „врло жива и напредна трговачка варош„ и да је у напону свог развоја; у њему све „ври и у њему се меша и судара старо са новим". Стари живот ишчезава али се и упорно одржава. Посебно је занимљив лесковачки језик, који чини средину између нишког и врањског наречја, али има своје нарочито, лесковачко обележје; „са својим специјалним изразима и гипким акцентима, необично привлачан и подесан за локалне и интимне лакрдије, он осваја свакога ко се с њим сроди и чини типичним, како домороце, тако и досељенике. Поједине личности се нарочито у овоме истичу, која више која мање, без обзира на то јесу ли школоване, или не, а које се у говору служе са два наречја, једним правилним, за обичне прилике, а другим **лесковачким** за своје лично задовољство и „тесно друштво", у слободним часовима и доколицама. „Наша работа" је позајмљена из те свакодневне лакрдије, која је стварно изазвала овај комад."

Следи кратко препричавање садржине. Ставра је окарактерисан као лик који је у кући строг и настран, а у друштву пријатан и љубазан: „У њему су

оличене две крајности: стари Лесковчанин и „модеран" члан „Тесног друштва". При том традиционалан породични морал у његовој кући и поред свих непријатних доживљаја остаје увек на висини." Писац текста укратко се осврће и на лик Цилета ужара који осваја Ставрину кћер „лепотом и певањем" а не - како би се очекивало на основу познавања (или предрасуда и клишетираног уверења) прагматичке философије старих Лесковчана - бављењем ужарским занатом и мукотрпним стицањем материјалних добара.

Из текста даље сазнајемо да је комад игран у присуству писца и **управника** Сретена Динића, да је комад штампан како би постао доступан свима и да је то велик добитак „како за позоришни репертоар, тако и за читалачку публику као и за Лесковац, кога је писац овековечио и сачувао од заборава његове старе идиле, које сваким даном све више ишчезавају". Такође, Димитријевић није пропустио да обавести читаоце да је комад режирао **Петар Христилић**, да је други пут изведен 19. фебруара 1927. године у хотелу **Париз** (ту представу је по свој прилици Димитријевић и видео) и да су ансамбл сачињавали: Петар Христилић (Ставра), Каћа Стојадиновић (Стана, његова жена), Деса Вучковић (Ценка, кћи), Миле Ковачевић (Циле, ужар), Иван Торђански (Риста, четкар) Олга Илић (Цилка, његова жена), Фреди Фазловски (Панта, кочијаш), Драган Јовановић (Ганчић, лекар), Драгољуб Глигоријевић (Данчи, адвокат), Милутин Мирковић (Димча, чиновник), Жика Вучковић (Мицко, берберин), Фреди Фазловски (Славко, фотограф) и Петар Буквић (Мута). На жалост, Димитријевић је овим својим, иначе драгоценим, чланком остао дужан и својим читаоцима и позоришној и културној историји у нечем што је битно и што би нас овде превасходно интересовало: ни једном речју није поменуо како су глумци играли и како је изгледала представа. Нема оцене о позоришној игри, о сценском аспекту догађаја коме је присуствовао.

У накаду за то, овај несумњиви пријатељ лесковачког позоришта и града навео је састав управе: председник Раде Димитријевић, апотекар, управник Сретен Динић, учитељ и књижевник, уметнички управник Петар Христилић, а чланови управе: Благоје Стојановић, судија, др Раде Свилар и др Велизар Пијаде, лекари, Ђока Митровић, књиговођа, Драгутин Станковић, индустријалац, Василије Тодоровић, књиговођа, Таса Стојановић, трговац, Миле Стојиљковић, др Жак Конфино и Коста Врањкић. Најзад, писац чланка дао је и ове корисне податке: стална позорница је у хотелу Париз, где је позориште смештено; представе се дају сваког празника, и дневне представе два пута недељно. Посета је одлична. „Пада у очи, примећује чланкописац, да је много јача агилност код чланова приватних позоришта но што је то код државних позоришта. То долази свакојако са разлога народног: свака коза о свом пикљу виси!" У то име уредник **Српског Косова**, на крају, узвикује: „Ми желимо напредак лесковачком позоришту, које је поникло иницијативом самих грађана, на челу њима омиљеног чика Срете, коме ми желимо истрајност у извођењу културних и националних идеја за народ тако потребниих."

После оваквог чланка било би природно очекивати да ће лист редовно пратити рад Градског позоришта. Међутим, пошто изгуби сваку наду да ће се његова очекивања обистинити, читалац, сасвим неочекивано, наилази на чланак са насловом **Лесковачко позориште на умору** и подасловом **Наш апел грађанима лесковачким**, датиран са „Скопље 1927. год." и потписан од Станојла Димитријевића, уредника **Српског Косова**. Чланак не доноси нове податке нити оцене о раду позоришта већ је то заиста апел за његово спасавање; занимљив је као сведочанство о реаговању културне јавности на вест о неочекиваној и нежељеној агонији установе која је, рођена из љубави, добро радила. Тај текст у целини гласи:

„Извештавају нас из Лесковца, како је тамошње позориште на умору. Лесковчани ће дозволити, да им позориште пропадне. Добро је кад је преживело годину дана и кад је учествовало у прослави 50-те годишњице ослобођења Лесковца, а сада може и да умре! Кад би то младо позориште било у ма ком другом месту а не у Лесковцу, неби нас чудила његова погибија, али кад је оно у нашем Манчестеру, како га то зову сви Лесковчани, онда би било за сваку осуду, знајући да су Лесковчани пуни идеала и напретка. Нашта их ми ословљавамо са речима њима достојним: **Наши Манчестерци**?!

„Не! Они несме да дозволе пропаст Позоришта, чија је сврха не само **културна него и политичка**. На послетку било би за сваку осуду да пропадне једно младо позориште у вароши чији грађани располажу толиким милионима и који поклањају црквама и другим установама ван свога места по 200.000, 300.000 и 500.000 хиљада динара, а да не помогну и не приложе своме мезимчету, своме младом позоришту, ако не толике огромне а оно приближне суме, јер је Позориште жива црква, разлика између мртве цркве!

„Зато ми као пријатељи Позоришта у Лесковцу, предлажемо да се сазове збор грађана и грађанки вароши Лесковца и да се узме у претрес опстанак Позоришта. Да се варош подели на десет до петнаест реона и да се одреде највиђенији грађани и грађанке: госпође и госпођице које ће најагилнијим-настати код сваке куће: сироте или богате, да се помоћ за позориште прикупи, било у новцу или у роби. После тога свршеног посла, изабрати један национални комад и свечано приредити забаву са позоришним комадом и позвати да учествују само они који су узели удела око сакупљања прилога и сви прилагачи. Да се том приликом одржи леп говор и захвали свима који су пришли у помоћ одржању Позоришта у Лесковцу и апеловати на што чешћу посету.

„Ако се наш предлог усвоји, ми обећавамо скромну помоћ коју ћемо предати дотичном одбору, ако га буде, и цео извештај штампати бесплатно."

Ко зна да ли би, и да је усвојен овај апел, једнократна помоћ оживела и одржала позориште. Оно је неминовно ишло ка свом крају. Ускраћена му је и ванредна материјална помоћ, сталне никада није ни било а изостала је и посета публике.

Истини за вољу, није се само смањио број чланова друштва који су по првобитној замисли били вољни да уплаћују месечну чланарину, него је почело да изостаје и интересовање публике. Додуше, позориште не може да живи од продаје улазница а и на увек пуну салу не може рачунати. Стално позориште је ипак нешто друго у односу на месечно гостовање неког ансамбла са стране. Феномен публике је посебан проблем за културолошка и социолошка разматрања; лесковачка публика је, како се показало, волела да гледа позоришне представе али није смогла довољно снаге да издржава једно стално позориште. Без дотација у савременом смислу те речи, позориште је немогуће, што се показало и на примеру Градског позоришта у Лесковцу које је остало без помоћи од стране државе и без подршке богатих суграђана. Да ли се њима може замерити што нису одрешили кесу, сматрајући позориште својом сталном обавезом, када то већ држава није нашла за сходно да учини?

Када се погледа састав ансамбла Градског позоришта, његов репертоар и, посебно, број представа, лако се може утврдити да нису претеране тврдње из цитираних представки Министарству просвете о успешној културној и уметничкој мисији које је позориште извршило за отприлике две и по године свог, слободно се може рећи, мукотрпног постојања. Мора се одати признање неким члановима управе (посебно председнику управног одбора апотекару Р. Димитријевићу који је, по свој прилици, остао у позоришту до самог краја) и истовремено не замерити глумцима што се нису дуго задржавали у позоришту неизвесне судбине и недовољно чврстих материјалних темеља. Конфино помиње мешање чланова управе у послове глумачког ансамбла али не прецизира о чему је реч. Чињеница је, међутим, да је један од најистакнутијих чланова ансамбла Петар Христилић био нестална природа, боем, човек склон лутању; не знамо какви су били односи у самом ансамблу, али се мора мислити и на положај и расположење самих глумаца чијем несигурном материјалном стању треба додати и личну склоност ка сеобама и лутању. Олгу Илић, на пример, желело је свако позориште и она је и ишла из ансамбла у ансамбл, као и њен партнер на сцени и у животу поменути Петар Христилић. Можемо само зажалити што нема бар наговештаја, у сећањима актера, о атмосфери која је владала у самом ансамблу. Према ономе што расположиви документи омогућују да се сагледа, управа је чинила очајничке покушаје да сачува позориште.

Прва премијера, којом је свечано означен почетак рада Градског позоришта, изведена је 10. октобра 1926. године. Изведена је у присуству изасланика Министарства просвете *Смрт Мајке Југовића* и уз свечани говор управника позоришта. Публика, која је испунила салу, била је задовољна а критика је изрекла врло повољан суд о квалитету прве премијере. Почело је врло лепо, уз опште одобравање и задовољство. Наравно, насловну улогу играла је Олга Илић а режирао Петар Христилић. Нижу се премијере јер ретко која представа доживљава репризу. Разлог је једноставан - овај град

ипак нема публику за коју би се играле и репризе. То, наравно, изискује велике напоре од глумаца али - то је стварност позоришта у релативно неразвијеним културним срединама са ограниченим бројем гледалаца.

Тек што је отворено, и у октобру 1926. године дало своје прве представе у Лесковцу, Градско позориште је кренуло на турнеју; примљено је веома добро у Врању, где је у хотелу „Врање" дало неколико представа из, како се у тадашњој врањској штампи каже, свог богатог репертоара. Врањска публика је волела позориште, пре Градског позоришта Лесковца поздравила је Скопско позориште које је тада, уз Народно позориште у Београду, Нишко позориште и Позориште Дунавске бановине у Новом Саду, било међу најбољима у земљи, у Србији свакако. Тада је Градско позориште у Врању извело *Карлову тетку, Српску душу* и *Карађорђа*; све представе врањска публика је примила веома топло, чак са одушевљењем, а локални лист - **Врањски гласник** - пријежно је и с пажњом, веома благонаклоно, пратио све те догађаје. Тако је, на пример, у броју од 28. новембра 1926. године, **Врањски гласник** најавио гостовање Лесковчана уз напомену да ово позориште стално напредује; речено је и то да је управа позоришта обећала да ће ансамбл гостовати увек када буде позван и да ће све учинити да буде народно у правом смислу те речи и свакоме приступачно.

Следеће године, по завршетку сезоне, Градско позориште је поново гостовало у Врању и давало представе у истом хотелу „Врање". Лесковчани су поново дошли после Скопског позоришта, и као и ово реномирано позориште, дуже се задржали у Врању, веома добро примљени. Већ сама та чињеница много говори о реномеу лесковачког позоришта - оно је бар према дужини гостовања и начину на који је било примљено у Врању стало у исти ранг са позориштем велике репутације какво је било Скопско.

Два врањска листа посветила су више написа овом гостовању. Наравно, предњачио је **Врањски гласник** који је читав месец дана најављивао то гостовање, а између осталог, у броју од 15. маја описао је боравак делегације позоришта која је у саставу Раде Димитријевић (управник), Василије Тодоровић (члан управе), Сретен Динић (административни управник) и Радивоје Динуловић (редитељ) утаначила услове гостовање и склопила уговор са власником хотела „Врање" у чијој су башти приказиване представе. Тако је штампа подгревала интересовање које је, према првим најавама, било веома велико. Договорено је да се дају по две представе дневно - поподневна за ђаке а вечерња за грађанство. Непосредно пред гостовање **Врањски гласник** је најавио прву представу (**Пег, срце моје**) и објавио цене улазница али и, у једном од бројева, обелоданио занимљивост из организације позоришта; наиме, речено је да чланови управе раде без икакве новчане награде, и не само то - сами уплаћују по 30 динара месечно „и тиме стварају фонд за одржавање Позоришта. Пример леп и племенит и јединствен у нашој земљи да грађани одржавају овако једну лепу установу као што је позориште", каже сарадник овог листа.

Прву представу Лесковчани су приказали 7. јуна 1927. године, када је и почело ово дуго гостовање на коме су изведени следећи комади: *Пеп, срце моје, Чудотворне краљице, Поручник у цивилу, Две лепотице, Кнез Иво од Семберије, Слепчева жена, Живот за динар, Јеврејка, Кики, Ашиковање, 1914, Хасанагиница, Ана Каренина, Зона Замфирова, Скамполо* и можда још који.

Рецезенти су углавном били задовољни квалитетом ових представа. Највише пажње привукле су представе *Хасанагиница* и *Две сиротице*, нарвише због глуме Миле Динуловић и Милојевићева. Тако је, рецимо, **Врањски гласник** од 19. јуна писао: „Глумци су, и ако пред малобројном публиком, с љубављу и вољом играли до краја. Нарочито заслужује похвале г. Миле Миличић. Његова игра Хасанаге имала је у себи дозу мушкости која доцније прелази у меланхолију и резигнацију. У гђи Милојевић он је имао одличну партнерку." Допала се и представа *Две сиротице* о којој је писала и **Обласна самоуправа**, гласило Врањске обласне самоуправе, у броју од 16. јуна; ту се каже: „Пре извесног времена дошло је на гостовање градско позориште из Лесковца, које је повлашћено од државе, и до сада дало неколико представа. Прошле недеље даване су „Две сиротице", комад у седам слика, од Денерија. Ова представа била је врло добро посећена. Треба забележити приметну тежњу од стране редитеља да што тачније представи одговарајућу епоху. Што се тиче костима, у томе је позориште потпуно успело. Гца Мила Динуловић у улози Луизе била је одлична. Њена игра бесумње даје утисак глумице великог формата. Уопште узев, цео женски персонал играо је лепо. Мушки су дали слабију глуму. Но ипак, треба одвојити г. Јована Танића у улози Пјера. Одговарајући тон и манири хармонисали су са његовом слабошћу и физичком маном. Али, поред свега, он игра са дубоким осећањем што се нарочито испољава. Цео комад много би више задовољио публику, кад би редитељ мало пажње обратио на публику." И писац приказа у **Врањском гласнику** повољно је оценио ову представу. То је, каже он, „стари комад из доба романтизма, без претензија на неку већу књижевну репутацију, али пун лепих и узбудљивих сцена. Главне улоге носили су: гца Динуловићева (Луизу), гђа Милојевић (Фрошерку), г. Танић (Пјера), г. Милосављевић (Жака) итд. Гца Динуловић и гђа Милојевић оправдавају у свему већ стечено мишљење о њима. Обе те глумице са несумњивом глумачком особеношћу биле су ненадмашне у својим улогама. Гђа Милојевић дала је изврсну просјакињу. Игра госпођина је природна, лака, са потпуним разумевањем улоге и одаје глумицу која дубоко студира оно што на позорници приказује. Гца Динуловић у слепој девојци успела је да изазове у публици искрене симпатије. Поред тога, гца добро учи своје улоге, не прави грешке у говору, нити заостаје очекујући шаптача". Рецензент помиње и глуму Милосављевића, Јовановића и Миличића чије је улоге углавном похвалио, уз напомену да су и носиоци мањих улога били - добри. Веома добре биле су и представе *Зоне Замфирове* и *Скамполо*. Чак је речено: **Представа је изведена сјајно** а глумци су, баш сви, играли тако да се боље не

може пожелети. Танић, Миличић, Милојевићева, Јовановић - сви су играли на опште задовољство. Тако је оцењена и *Скамūоло*. Ту је, наравно, била одлична Мила Динуловић (то је, каже рецензент, њена најмилија и најбоља улога „коју је она одиграла са потпуним разумевањем и савршено уметнички"; ту, иначе ефектну улогу, играла је и Љубинка Бобић у Народном позоришту у Београду) а партнер, такође одличан, био јој је Миличић. Њих двоје (Динуловићева-Миличић) били су јунаци вечери (Миличић је, додаје рецензент, Iврло добар глумац, чија се игра увек са уживањем прати"). У целини, ово је била добра представа јер су и епизодисти били добри.

Ово гостовање Градског позоришта у Врању оставило је дубок траг. Лесковчани су се представили у најбољем светлу. „Мало смо живахнули, остало је забележено у **Врањском гласнику** од 12. јуна. У овим жарким данима, када се монотонија нашег друштвеног живота осећа јаче, дошло је Лесковачко позориште да нас отргне из чамотиње и да нас извесно време пренесе у живот великоварошана. Наши суседи Лесковчани дошли су у Врање да нам покажу своје позориште и да нас на један посредан и леп начин поуче како се може служити култури и уметности, кад зато има добре воље и самоповерења." Тако је писао **Врањски гласник** у броју од 12. јуна.

* * *

Поменули смо већ да су представе даване у башти хотела. Публика је седела за кафанским столовима. За време представа служена је вечера. Келнери су маневрисали између столова, чуо се разговор гостију са келнерима, звецкали су тањири и то је, објективно, реметило ток представа и ометало глумце. Међутим, они су на тај стил рада навикли - и у Лесковцу представе игране у сличним, тачније истоветним условима. Важно је да је ово гостовање добро прошло, да су глумци показали своје умеће и снажно утицали на освежење културног живота Врања, доневши врањској публици која је волела позориште доста радости.

* * *

Дакле, као што су Лесковац посећивала и у њему дуго остајала „повлашћена позоришта" и многе путујуће трупе, тако исто је и Градско позориште Лесковца гостовало у многим градовима и тамо давало представе. Сем Врања, чији је било стални гост, Градско позориште је посетило на дужој турнеји и Ваљево, и то у октобру 1928. године, при крају свог постојања, о чему је опширно писао **Глас Ваљева**. У првом осврту, сарадник листа, готово истим речима као и његове врањске колеге, описује и карактерише значај, домете и смисао овог гостовања за један провинцијски српски град.

У напису **Позориште и уметност** (Глас Ваљева, бр. 17, од 21. октобра 1928) он каже:

„У наш монотони паланачки живот, позориште и биоскоп уносе стварно и пријатно разонођење. Иначе умрли би од досаде или би се покрвили партизанским тричаријама. Биоскоп, услед недостатка живе речи долази на друго место, а позоришни комади освајају нас много више, чак и онда када их слабе снаге приказују. И само гостовање позоришних трупа рађа у нама нову пријатност. И баш због тога велико је наше разочарење, када нам се не пружи бар онолико колико једна паланка заслужује, узевши у обзир да и у њој бораве људи, који воле, цене и разумеју уметност ширих размера, већега стила и замаха.

„Ове сезоне, дала нам се прилика да видимо лесковачку трупу. Другим речима, ако још нисмо имали прилике да видимо „Лесковчане у Паризу", имали смо бар то задовољство да видимо „Лесковчане у Ваљеву". А видећемо их скоро и у Паризу. И када човек жели да говори о њиховој игри, мора да буде стрпљив, да чека, да гледа и види, а ми смо то и радили. Њихова игра просечно задовољава, само што је веома јака и пада у очи контрастима. С једне стране добре и израђене снаге, с друге слабе, управо слабе због недовољног саживљавања с улогом, и то пада у очи."

После овог увода, карактеристичног по много чему, сарадник листа, који се потписао са „доктор Комедиофил" (његови су наводници!), прелази на опис појединих представа. Најпре се осврће на представу **Заједничког живота**.

У „Заједничком животу" г. Јовановић врло добар, гестом и речју типа у чију се кожу обукао. Био је прави Дарданел. Г. Бофане (у улози г. Штол) имао је момената слабих услед неодмерених покрета, који не долазе једном „младом старцу", као што је Бифоне. И Ковачевић, турбулентан и сувише када треба бити само покретан, а сувише апатичан када треба бити зачуђен" итд.

У „Вукодлаку", г. Ковачевић, нема потребног живота, као млад човек бар у гесту, и ако је „**наиван и невин**" до очајања. И сувише је апатичан и онда када треба да оживи. Дијалог исцепкан, види се да очекује нешто што треба да дође са стране. Више пажње треба за **утапање** и **стапање** са улогом. Вукодлак је био добар и препреден. Стварао је препаде сасвим очекивне (г. Спајић). Г. Јовановић добар. Г. Величковић сасвим у свом елементу. Улога му се допада, уживео се у њу и природно одиграо. Гца Коларевић да је мало живахнија, више би освајала. Остале улоге мање су падале у очи.

Јовановић је, према сараднику **Гласа Ваљева**, у „Ајши" био - беспрекоран („Он је верно дао живот, речју и гестом"), Коларевићева је била „врло добра", мада је у неким сценама требало више да игра него да глуми; ипак, критичар је приметио да је представа „Сумњивог лица" била слаба, као и представа „Коштане".

Већи део написа у броју 28 од 28. октобра 1928. године, „Доктор Комедиофил" је посветио - како он каже - дуго очекиваним **Лесковчанима у**

Паризу које су најзад дочекали и којима су били задовољни; тај део написа рецензент завршава речима: „И задовољни смо отишли, јер смо видели нешто што смо и сами преживели за време или после рата. Целина игре нас је потпуно задовољила и могли би гледати исти комад више пута. Само би редитељ требао да посвети више пажње на појединца, да се уживи са својом улогом... Јер све оно расклиматано и празно у комаду, не припада само ономе, који је центар омашке, већ и више редитељу, који није довољно „уметнички педагог" према појединцима."

Рецензент је велику пажњу посветио глумцима и њиховој игри. Према његовом мишљењу, Јовановић је, у улози газда Копета, „дао верну слику „лесковачког газде""; „средина утиче на њега, наглашава рецензент, и он јој се покорава готово сасвим, бар за време, ако не за увек. Одскаче он од Јованче Мицића из „Пута око света", који је сав реакционаран, мада препреден". О Јовановићу је још рекао да „своје типове добро студира. Само да ли пази да и друге примора да га следују - наравно у својству редитеља, на пробама".

Ковачевић је добро одиграо улогу „паланачког сметењака" али је, ипак, требало „мање да карикира, тужан израз лица да ублажи, јер му је добра игра надокнађивала маску"; М. Марковић је био више „Лесковчанин у Лондону" и то „не само по тоалети, већ и по хладној игри". Каћа Стојадиновћ „дала је просечну добру игру, оличавајући патријархалну паланчанку која се поноси својим сином „који студира", старајући се да има увек довољно новаца".

* * *

Учесталост и дужина турнеја Градског позоришта, а пре свега одјеци на које је оно наилазило у градовима Србије, показују да је оно имало исти статус као сва стална позоришта у земљи. Тако је Градско позориште оставило трајан траг у културној историји града али, истовремено, било и радо виђено ван Лесковца и сматрано значајном културном чињеницом у позоришном животу земље; са тог аспекта, оно што је дало Градско позориште културном животу Лесковца само добија у значају.

АКАДЕМСКО ПОЗОРИШТЕ

Друга по значају и уметничким дометима епизода у позоришном животу Лесковца између два светска рата била је егзистенција и делатност Академског позоришта. Било је опет плод рекао бих трајне и неугасиве жеље и жудње Лесковчана за позориштем а његови главни актери били су студенти, академци, један нови нараштај у друштвеном и културном развоју Лесковца, помогнути од неуморног и култури и просвећивању неизмерно оданог Сретена Динића и релативно танког слоја интелектуалаца града. Постојало је неколико година (од 1933. године до рата) и дало, поред једанаест премијера, већи број културних приредби забавног карактера. У неку руку, то је био покушај заснивања кабареа. Углавном подржано од

јавности, позориште је трпело и критике али оне нису биле политичког карактера како је то касније покушано да се прикаже. Имам утисак да је Академско позориште у извесном смислу било копија Уметничког позоришта у Београду и да је главна сврха његовог покретања и рада била забава и испуњење извесних уметничких и глумачких склоности неких чланова, пре свега душе ансамбла и најистакнутијег глумца и редитеља Боре Димитријевића Пиксле, који је испољавао афинитет према глуми и боемском начину живота. Већина студената који су сачињавали ансамбл и дружину окупљену око позоришта завршила је право и нарочито после рата заузимала истакнуте друштвене и радне положаје, а при стварању професионалног позоришта после Другог светског рата одиграло важну улогу.

И пример Академског позоришта показује на какве су све препреке и тешкоће наилазиле културне иницијативе у Лесковцу и на који су начин решавани проблеми који су се јављали још док је идеја била у зачетку. Наиме, одбор за оснивање позоришта најпре је настојао да обезбеди минимум средстава за почетак рада. У том циљу одбор је у **Лесковачком гласнику** објавио апел грађанима и љубитељима позоришне уметности да пруже иницијаторима овог културног подухвата материјалну помоћ. Лист је у наредним бројевима објавио имена дародаваца, чиме је испунио обећање да ће то учинити. Грађани су се одазвали и међу занатлијама и иоле добростојећим људима јавили су се они који су дали истина скромне прилоге. Поменута су имена једног кројача, једног индустријалца и једног трговца што довољно говори да грађани нису остали равнодушни на позив који им је упућен.

Мора се нагласити и то да је Академско позориште у ствари било секција Удружења студената. Оно је плод колико љубави Лесковчана према позоришту толико и срећне околности да се међу студентима нашло више оних који су волели да глуме и да једном речју сами играју на сцени, у чему је предњачио Бора Димитријевић Пиксла који је, према неким сведочењима, више волео глуму и боемски начин живота него што је волео правне науке на које је био уписан ради студија. Уза све то, неки старији интелектуалци којима је стајао на срцу културни просперитет града, као на пример неуморни Сретен Динић и тек свршени студент Јован Јовановић, који је улазио у актуелну политику а касније постао истраживач прошлости лесковачког краја и писац веома корисних социолошко-етнографских студија о лесковачком крају. Па ипак, прикупљање средстава ишло је споро и припреме су се растегле на читаву годину, у ствари, тек у новембру 1934. године одржана је оснивачка скупштина пошто су претходно одобрена Правила, и то актом министарства од 8. септембра 1934. године. **Недељне новине** су донеле опширан извештај са те скупштине.

На прву премијеру се ипак релативно дуго чекало. Примијера је протекла у свечаном расположењу. Био је позван управник позоришта Моравске бановине, иначе познати историчар српског позориша Боривоје Стојковић да одржи предавање о позоршној уметности а затим је изведен Нушићев

Обичан човек. Можда избор овог Нушићевог комада може да нам открије интенције редитеља и водећег глумца Боре Димитријевића; позориште коме је он био моторна снага желело је да игра пре свега комаде без већих претензија а радо гледане и лако изводљиве, како сам Нушић карактерише своје дело у предговору. Рецензент **Лесковачког гласника** приметио је да комад „не представља нешто нарочито" али да ипак омогућује, обиљем „смешних сцена... да се публика пријатно осети, позабави и насмеје". У представи су учествовали Драгомир Станковић, Боривоје Коцић, Рушка Стојановић, Љубомир Динић, Светислав Пешић, Божидар Крстић, Милица Станковић названа овде Милица Славуј итд. Што се тиче главне улоге, коју је, разуме се, играо Бора Димитријевић, она је била главна вредност представе; Димитријевић је, по рецензентовом мишљењу, „играо у почетку просечно добро, док при крају веома лепо".

Тако је прва премијера прошла релативно добро, пропраћена је критиком и одржана у свечаном расположењу. Позориште је по свему судећи било прихваћено на начин који је био уобичајен у лесковачкој средини, јер и није било разлога за ма какве отпоре ма са које стране. Али на другу премијеру чекало се заиста дуго. Готово две године: комад Петра Петровића Пеције *Ослобођење Косте Шљунка* изведен је 15. новембра 1936. године. Сачуван је плакат са ове представе из кога се види да је у извођењу учествовало много извођача; трупа Боре Димитријевића Пиксле није била мала, ту није било само студената него и занатлија и припадника других професија.

Додуше, није сасвим једноставно утврдити тачне датуме премијера а још теже колико је реприза појединих комада изведено. Осим недостатка документације, томе је узрок и чињеница да је једна од карактеристика рада Академског позоришта била у томе да се планирало више него што је могло да буде остварено. **Бела болест**, на пример, предвиђена је и, по свој прилици, изведена крајем 1938. године, а после поменуте прве премијере *Обичног човека* и *Ослобођења Косте Шљуке*, следили су: Ожалошћна породица у априлу 1937, *Неспоразум* крајем августа или почетком септембра 1937, *На санти леда* 12. децембра 1937, *Зона Замофирова* 4. септембра 1938, *Матура* 27. септембра 1938. и *Сумњиво лице* 20. августа 1939. године. Као што се види, у прве две године изведене су свега две премијере док је рад појачан нарочито у 1937. и 1938. години када је Академско позориште извело шест премијера. То је период најживљег ангажовања Боре Димитријевића Пиксле, када је он био управник, редитељ и носилац главних улога. Међутим, после иступања Димитријевића из Академског позоритша, које је уследило 24. фебруара 1939. године, позориште је запало у кризу чији су симптоми били уочљиви и раније. Неспоразуми међу самим члановима доприносили су колебањима и тако негативно утицали на елан и ангажовање чланова чије је одушевељње заправо било главна карактеристика рада и услов опстанка. У годинама пред сам рат изведена је само једна премијера, а прешло се на припремање и извођење такозваних културних и хумористичких програма.

Шта се може рећи о самом репертоару Академског позоришта? Чини ми се да је једна од његових карактеристика, уосталом као и у случају Градског позоришта, у томе што су играни они комади који су се у то време нала зили на репертоару и других позоришта и путујућих трупа. У том погледу репертоар Академског позоришта одражава, у малом, репертоарски просек и даје слику репертоара сличних позоришта тридесетих година. Више комада са репертоара Академског позоришта лесковачка публика је већ видела у извођењу других позоришта која су и иначе гостовала у Лесковцу (Позориште Моравске бановине у Нишу, скопско Народно позориште, Подрињско позориште у Шапцу, Битољско позориште итд.) Неке од тих комада ставило је само годину-две пре тога на своју сцену и Народно позориште у Београду. Ево занимљивих података, поређења ради, који то потврђују: *Ослобођење Косте Шљуке*, са Миливојем Живановићем у главној улози, дато је 24. марта 1935. године, *Ожалошћена породица* је изведена у Београду 28. новембра 1934. године; дакле први комад дат је у Лесковцу годину и неколико месеци после београдске представе, а *Ожалошћена породица* нешто око три године касније. Слично је и са осталим комадима, а коинциденција у датумима још речитија: *Бела болест* у Београду 12. марта 1938, а у Лесковцу крајем исте године; *На санти леда* 23. септембра 1937. у Београду а у Лесковцу 12. децембра исте године; *Матура* 18. марта 1937. у Београду а у Лесковцу 27. септембра следеће године. Најзад, *Сумњиво лице* у Београду 14. марта 1938. године, а у Лесковцу 20. августа следеће године. Једино паралеле са београдским Народним позориштем нема у случају комада *Неспоразум, Зона Замфирова* и *Обичан човек*.

Разуме се, занимљиво је питање како је лесковачка јавност, а у првом реду штампа примила делатност и репертоар Народног позоришта. Уопште узев, може се рећи да је иницијативу о оснивању Академског позоришта штампа у почетку оберучке подржала. Доцније, међутим, тај се став потпуно изменио. Истина је да је, наилазећи на финансијске тешкоће, Академско позориште једва преживљавало; али, истина је да је оно показивало и неке унутрашње слабости које су произлазиле пре свега из комотног односа аматера према обавезама. Међутим, радикална промена става штампе има, по свој прилици, разлоге у личним мотивима. Једним таквим случајем потпуне негације сваке вредности Академског позоришта, тачније саме идеје на којој је позориште засновано, позабавићу се овом приликом као примером који је карактеристичан за однос лесковачке средине према културним подухватима. То је поучан, готово школски пример за илустрацију тезе да наша провинцијска средина у лицу својих културних посленика није имала ни разумевања ни љубави за културне тековине или бар покушаје настале у њој самој. Реч о критици која је пре памфлет него осврт на рад једног аматерског позоришта и потекао је из пера Аристомена Ристића који је, што изненађује, био међу онима који су поздравили оснивање и почетак рада Академског позоришта. Тај памфлет је објављен под насловом **Академско позориште у магли** и има амбицију да беспоговорно оцени трогодишњи рад овог аматерског друштва.

Морам истаћи да је ова критика дошла неочекивано - после више похвалних и доброхотних приказа и белешки о раду позоришта у том истом листу - **Лесковачком гласнику**, али су аутори други сарадници. После гостовања у Пироту и успеха са **Ожалошћеном породицом** у том граду, како каже у **Лесковачком гласнику**, уследила је ова Ристићева заиста недобронамерна критика. То је била чак за позориште, неочекивана, готово смртна пресуда после трогодишњих напора, успеха али, наравно, и лутања па и непотребних грешака. Истина, позориште је дало само три премијере, али је чињеница да је и сам Ристић, који је о томе чак и писао, знао за материјалне и друге тешкоће које су отежавале рад.

У свом тексту Ристић каже: „Пре више од три године, у наступу романтичарског одушевљења и загрејаности за позоришну уметност, неколико лесковачких студената приступило је оснивању академског позоришта. Ми смо, у своје време, са симпатијама поздрављали њихов смео подухват. Истакли смо и њихове тешкоће. Протекла је читава година у припремном раду. Али се није малаксало. Најзад, силовита бујица одушевљења разорила је брег препрека: родило се живо новорођенче. Дошла је и прва представа пада у истом временском размаку. Биланс рада Академског позоришта у Лесковцу: три представе за три године!“

После оваквог увода, Ристић прелази на примедбу на рачун репертоара: „Почело је са Бранисловом Нушићем, па се прешло на Петра Петровића, да би се поново вратило на првог писца. Ништа мање није карактеристично ни то **кружно кретање** у раду Академског позоришта. Нека врста уметничког perpetuuma mobile.“

Ристић негативно оцењује две репризе комада који је веома повољно оцењен; према Ристићу, дате су две представе комада *Ослобођење Косте Шљуке*: „једна за ђаке, са знатном, са знатном реконструкцијом глумачког ансамбла, а друга за грађанство, опет са увлачењем нових снага. И, разуме се, резултат је био негативан. Последња реприза дата је мртвачки млитаво. Све је било раштимовано и натегнуто. Томе су допринеле баш те исте замене у лицима. Ту се готово редовно грешило. Многе замене несрећно су извршене. И тако је једна луда енергија улудо утрошена. Кривица лежи на онима који воде позориште.“

Овде треба мало застати. Први управник Академског позоришта био је, како је речено, Сретен Динић кога је, после прве годишње скупштине, 29. новембра 1935. године, заменио на дужности Бора Димитријевић Пиксла. У ово време управу су сачињавали: поред Димитријевића, као председника, Ђорђе Костић, Ђорђе Живковић, Живојин Костић, Михајло Глигоријевић, Методије Кулић, Ђорђе Ђорђевић, Радомир Митровић; надзорни одбор су сачињавали: Светозар Крстић, Ратко Јовановић и Драгић Станковић. На трећој годишњој скупштини је, на предлог Боре Димитријевића, одстрањен Петар Ћирић који је заступао тезу да позориште треба да буде само културна установа и да се његови чланови и оно само не смеју бавити политиком.

Дакле, то је управа којој је на челу стајао Бора Димитријевић, па је напад на њене поступке и начин вођења позоришта пре свега био напад на Бору Димитријевића. Писац овог текста објавио је десетак година касније чланак о Бори Димитријевићу у коме је рекао следеће: „Као гимназијалац био је десничарски и авантуристички настројен. Тек као студент, последњих неколико година пред рат, стаје на страну напредне омладине, али и даље је повремено испољавао своју стечену склоност авантурама, па чак и анархији. Његова борбеност и изразит антифашистички став долазе до изражаја у потоњим акцијама које је предузимао у нашем крају. Немирне природе, жив, динамичан, он постаје све активнији. Настају полицијски прогони и хапшења, што појачава његову борбеност. Са нарочитим полетом, поред политичке делатности, баца се на просветно-културни рад. Тек на пољу позоришне уметности долазе до потпуног изражаја његове ретке способности. Академско позориште у Лесковцу, које је било на завидној висини, дело је његових сјајних организационих и уметничких способности као управника, редитеља и глумца." Из овог чланка, који је један од ретких о овом међуратном културном посленику Лесковца, сазнајемо и то да је Бора Димитријевић већ 1941. године ступио у партизански одред, да је у њему развио плодан културно-уметнички рад, али га болесног издају недићевцима, ови га предају Бугарима а Бугари Гестапоу. Стрељан је 27. јула 1942. године. Ристић, коме је ипак више стало до политичке карактеристике него до чињеница, које тумачи на изразито идеолошких начина, у чланку о Академском позоришту навео је, на пример, да се за сваку представу морало тражити посебно одобрење од полиције „а дела су се носила на превентивну цензуру", значи *Обичан човек, Ожалошћена породица, Ослобођење Косте Шљуке*, све сами комади које су изводили професионалци и аматери широм Србије. У том напису Ристић је закључио да је „Академско дилетантско позориште у Лесковцу одиграло... позитивну улогу у преваспитавању и политичком освешћивању радних маса у лесковачком крају".

И да се вратимо Ристићевој критици коју сам означио као памфлет, и која је по духу и тенденциозности апсолутно у супротности са интенцијама његовог поменутог прилога у Споменици: „Академско позориште је у лутању. Захватила га магла. Лечење је неминовно. Ако се закасни, неће помоћи ни камфор инјекције. Отуда, као најхитније, намеће се: **рационализација рада,** самодисциплина, сигурност критеријума при избору комада." То су главне Ристићеве замерке читавом позоришном колективу пошто је констатовао да „кривица лежи на онима из управе". Да би све то поткрепио доказима, он опширно анализира већ углавном позитивно оцењену представу *Ожалошћене породице.* На нишану његове критике је и режија Боре Димитријевића Пиксле и глума већине учесника у представи: О режији каже: „Дајући радњи лагани темпо, режија је одузела комедији ону динамичност, толико карактеристичну за Нушићева драмска дела". Ова критика упућена режији тим више пада у очи што је обичај овог рецензента да се режијом уопште не бави. У неким његовим рецензијама се чак и не помиње име редитеља.

НАПОМЕНЕ

1. Сем незаобилазне **Споменице тридесетогодишњице позоришног живота Лесковца 1926-1956**, Лесковац 1956, у редакцији Аристомена Ристића и са прилозима Атанасија Младеновића (Зачеци позоришног живота у Лесковцу и Дилетантске групе и гостовања), Фредија Фазловског (Градско позориште - прво професионално позориште у Лесковцу), Аристомена Ристића (Академско позориште - дело напредне лесковачке омладине) и Бране Митровића (Народно позориште, настављач богате позоришне традиције) в. и **Николај Тимченко,** Фрагменти из историје лесковачког позоришта I, Лесковац 1967 (где је наведена важнија литература), **Петар Волк**, Позоришни живот у Србији 1944/1986, Београд 1990, стр. 472-487; **Боривоје С. Стојковић**, Историја српског позоришта од средњег века до модерног доба (драма и опера), Београд 1979, стр. 914-917; Др **Сергије Димитријевић**, Историја Лесковца и околине (1918-1928), Лесковац 1983, стр. 399-415.

2. За те нове податке захвалност дугујемо труду и акрибичности Станише Војиновића који је објавио вести из Вечерњих новости, Правила лесковачког грађанског позоришта „Југ Богдан" и извештај Милутина Витковића министру просвете и црквених послова (в. **Станиша Војиновић**, Лесковац и Лесковчани у приповеткама Радоја Домановића, Лесковачки зборник, XVIII, 1978, стр. 275-278; Лесковачко грађанско позориште „Југ Богдан", Лесковачки зборник, XXVIII, 1988. стр. 263-268. Између осталог, Војиновић даје и најнужније податке о Витковићу.

3. **В. Радоје Домановић**, Сабрана дела, књ. II. Приредио Димитрије Вученов, Просвета, Београд 1964.

4. **Сергије Димитријевић**, Лесковачка енциклопедија, стр. 9.

5. **Милорад Т. Николић**, Прва позоришна дружина у ослобођеном Лесковцу 1878. године, Лесковачки зборник, VIII, 1968, стр. 209-211.

6. **В. Стеван Сремац,** Одабране приповетке, Ново поколење, Београд 1949.

7. О заслугама Михаила Димића за историју српског позоришта в. у: **Б. Стојковић**, Историја српског позоришта од средњег века до модерног доба (драма и опера), Београд 1979, стр. 341-342.

8. Реч је о Аристомену Ристићу (в. Лесковачки гласник од 16. марта 1929. године) који је један од најистакнутијих хроничара позоришног живота у Лесковцу између два светска рата. Писао је рецензије о премијерама и у првим послератним годинама.

9. Потпуније о гостовањима позоришта из других места в. у: Николај Тимченко, **Фрагменти из историје лесковачког позоришта** I, стр. 37-45. и 66-72.

10. О Градском позоришту в. и чланак Ф. Фазловског у **Лесковачком зборнику** II, 1962; корисне податке даје С. Димитријевић у **Историји Лесковца 1918-1928,** стр. 399-413; сажет приказ рада Градског позоришта, чиме се потврђује да је оно занимљива епизода у историји српског позоришта, даје Боривоје С. Стојковић у **Историји српског позоришта** од средњег века до модерног доба (драма и опера), стр. 914-915. Најзад, в. и Николај Тимченко, **Фрагменти из историје** лесковачког позоришта I (1896-1941), стр. 17-36. Трудио сам се да не понављам поменуте текстове, поготово закључке, па заинтересовани читалац који жели потпуније информације о раду Градског позоришта треба да консултује наведене радове и тамо наведену литературу.

11. Први текст објављен је у 6. броју **Српског Косова** од 15. марта 1927. године а други у броју 2 од 15. јануара 1928. године.

12. О гостовању Градског позоришта у Врању в. и чланке Ристе Симоновића и Радослава Радивојевића („**Наша реч**", бр. 36, 26. август 1988. и „**Наша реч**", бр. 28 и 29 од 17. и 24. јула 1987). На написе о гостовању Градског позоришта у Ваљеву скренуо ми је пажњу Томислав Н. Цветковић на чему му и овом приликом најискреније захваљујем.

RÉSUMÉ

Nikolaj Timčenko

LE THÉATRE DE LESKOVAC JUSQU'A 1941

Bien que Leskovac entre deux guerres n'ait eu un théâtre prefessionnel que pendant moins de trois ans,le public de la ville avait l'occasion de voir des pièces de théâtre. Des troupes ambulantes, ainsi que des théâtres professionnels de Skoplje et de Niš, avaient souvent leurs tournées. C'est à Leskovac aussi que des enthousiastes d'art dramatique essayaient constamment de fonder un théâtre et,par suite, le soi disant Théâtre académique était ouvert au public. Il y avait aussi des troupes d'amateurs.

Le premier théâtre de Leskovac portait le nom de Jug Bogdan et fonctionnait un certain temps, vers la fin du XIXe siècle.

УДК 902. 2(497. 11) „638“

С. Перић, М. Јоцић, М. Сшојић

ВИШЕСЛОЈНО НАСЕЉЕ БРЊИЧКЕ КУЛТУРНЕ ГРУПЕ

ЈУГОИСТОЧНА ПАДИНА ХИСАРА*

Септембра 1999. године обављена су ископавања на југоисточној падини брда Хисар код Лесковца да би се утврдиле стратиграфске, просторне и друге карактеристике овог налазишта. На тераси која се налази по средини југоисточне падине брда Хисар постављене су три сонде (сонда 1/99, сонда 2/99 и сонда 3/99; в. ситуациони план). У овом раду изнети су резултати који су добијени истраживањима у сонди 1/99.[1]

Сонда 1 постављена је недалеко од прве кривине пута који води на врх брда Хисар, друга (сонда 2) на 20 метара од сонде 1 (приближно на средини дела пута између прве и друге кривине), а трећа покрај друге кривине истог пута.

СОНДА1

Сонда 1 постављена је на месту где је уочена зона која је окарактерисана великим бројем фрагмената керамике, кућног лепа и животињских костију. Осим ове површине, на којој су приликом усецања пута уништени горњи делови културног слоја, истом сондом је обухваћен и неоштећени део археолошког слоја у профилу пута.

- **Стратиграфија**

Западно од сонде дебљина праисторијског културног слоја је преко 1 m, а њега прекрива слој дебљине око 0,6 m, који је настао у антици, византијском, средњовековном и турском периоду (слика 1). У осталом делу сонде дебљине културног слоја, због поменутог оштећења, не прелази 0,3 - 0,4 m.

У делу сонде у коме културни слој није оштећен, констатована су четири стратума који су обележени као стратум I, стратум II, стратум III и стратум IV. Овом сондом обухваћена су и два објекта која су укопана у здравицу.

* Ископавана 1999. године

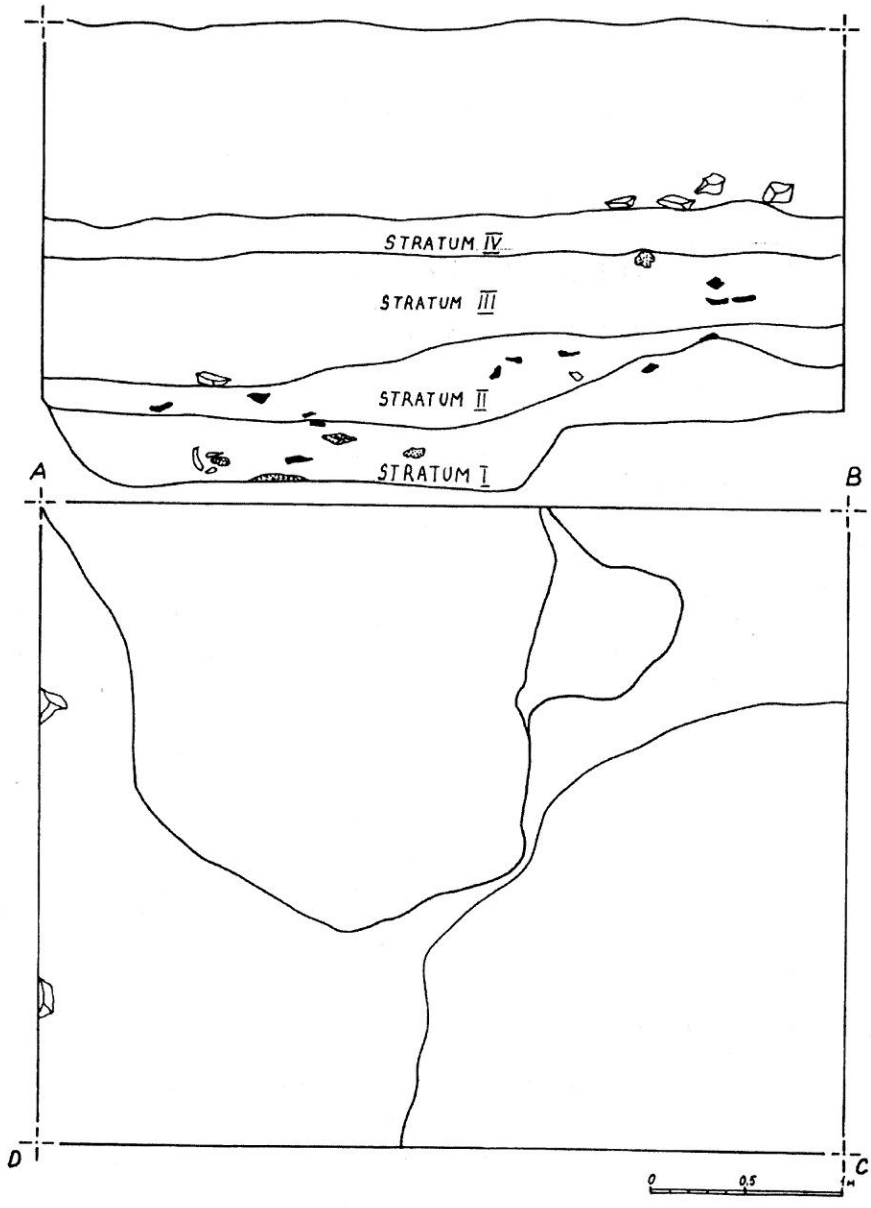

Сонда 1/99
Основа и профил сонде

Један од њих испитан је само у делу обухваћеном овом сондом (неиспитани део продужава се у правцу запада); приближно је овалног облика и има равно дно. Овални облик овог укопа, равно дно и садржај (керамика, животињске кости, „тегови", изразито велике количине пепела, бронзано оруђе и друго) указују на то да он представља остатке стамбеног објекта. Из тих разлога, он се третира као стамбени објекат. У северозападном делу сонде испитан је део калотасте јаме која припада другом стратуму. На основу садржаја (комади лепа, камен, животињске кости, гар, керамика) и, нарочито, калотастог облика, овај укопани објекат третира се као јама. Стамбени објекат припада најстаријем стратуму (стратуму I), а јама стратуму II.

У току земљаних радова (укопавања трасе пута), пре почетка археолошких истраживања на месту где је постављена сонда I/99, уништени су највећи делови трећег и четвртог стратума брњичке културне групе (најстарији је у целини очуван); стратиграфске констатације учињене су на основу ископавања културног слоја уз западну ивицу сонде (у профилу пута). У том, неоштећеном делу сонде констатована су поменута четири стратума, најстарији (стратум I, који је формиран на здравици), стратум II, који је окарактерисан земљом сиве боје, стратум III обликује слој црне боје и стратум IV, који карактерише сивоцрна земља.

Стратум I

У најстаријем стратуму брњичке културне групе, укључујући ту и стамбени објекат у сонди I/99, нађена је велика количина керамике, бронзани нож, обиље животињских костију, угљенисани плодови биљака, ломљени камен, жрвњеви, зидни и подни леп и друго.

Керамика из слоја

У слоју земље мрке боје, који је формиран на здравици, нађени су керамички фрагменти здела, пехара, шоља, посуда типа урни, лонаца, питоса и лонаца са ложиштем. Зделе, шоље, пехари и највећи део лонаца су фине или средње фактуре, мрке или сиве боје, док су питоси и лонци са ложиштем грубе фактуре и мрке боје.

Од здела заступљене су велике зделе са увученим ободом који је обликован двема широким хоризонталним фасетама, благобиконичне зделе чији је горњи конус украшен фасетама и зделе S профилације. Велике зделе чији је обод обликован двема хоризонталним фасетама карактеристичне су за најстарију фазу прелазног периода из бронзаног у гвоздено доба у басену Велике Мораве (гвоздено доба Ia)[2]. Зделе S профилације су фине фактуре, док су остале зделе средње пречишћене фактуре. Шоље су са коничним или полулоптастим реципијентом, а поједини примерци имају на горњој страни дршке уздужно ребро. Великом пехару S профилације припадала је дршка са пластичним украсом на горњем делу. Заступљени су конични, лоптасти и лонци

S профилације већином фине фактуре, мрке или сиве боје; највећи број лонаца је са крагном. Питоси имају хоризонтално бушне дршке које се сужавају на средњем делу. Спој реципијента и ложишта једног двојног суда украшен је пластичном траком прекривеном отисцима врхова прстију.

Керамика из стамбеног објекта

Стамбени објекат из сонде I/99 затворена је целина у којој су идентификовани сви до сада познати керамички типови брњичке културне групе, а регистрован је и известан број нових типова.

Зделе

У стамбеном објекту нађени су фрагменти коничних здела, средње и фине фактуре, мрке и црне боје, чији је увучени обод обликован двема хоризонталним фасетама (Т.I3-4). Одавде потичу и велике коничне зделе дебљих зидова, средње фактуре, мрке и сиве боје, које на ободу имају вертикално постављене троугласте дршке, испод којих се, на рамену, налази језичаста дршка (TI/1). И веће зделе изразито фине фактуре, танких или веома танких зидова, полиране површине, црне или тамносиве боје, са заравњеним ободом, краћим цилиндричним или конусним вратом, благобиконичним трбухом, одликују овај стамбени објекат; трбух је украшен косим канелурама (тордиран)-(Т.I/5). Овде је нађено и више фрагмената великих, плитких здела S профилације са наглашеном коничном и делимично шупљом ногом, тањих зидова, изразито фине фактуре, тамносиве или мрке боје, полиране површине (Т.I/6-8); обод је заравњен. Код једног примерка, испод обода, са унутрашње стране налази се пластични прстен (Т.I/7). Поједине зделе овог облика украшене су на рамену вертикалним пластичним ребрима (Т.I/5), као и зделе истог облика из гвозденог доба Ia у басену Велике Мораве.[3] Највероватније, зделама овог типа припадале су хоризонтално бушне дршке које на горњем делу имају пластичан биконичан украс (Т. I/13, 16), украс који је чест на керамици брњичке културне групе али и на поседу из гвозденог доба Ia у басену Велике Мораве.[4] На до сада познатим примерцима здела овог типа брњичке културне групе нога није овако наглашена као што је то на зделама S профилације из најстаријег стратума у Лесковцу. Минијатурне зделе S профилакције, средње фактуре, мрке боје, такође одликују овај објекат (Т. I/11). Дно једне веће зделе S профилације је у средини пробушено (Т.I/8).

Шоље

Велике коничне шоље тањих зидова, фине фактуре, сиве или мрке боје, са једном дршком полукружног пресека, карактеристичне су за овај стамбени објекат. Обод је код већине примерака заравњен, а на ободу једне шоље налази се троугласто проширење (Т.I/14). Уздуж дршке једне шоље налази се пластично ребро (Т.I/12). Мање полулоптасте шоље од којих неке имају прстенасто обликовану стопу и мање биконичне шоље са једном дршком,

окер боје (испод чијег се обода налази једна хоризонтално урезана линија или узано тракасто задебљање) такође одликују овај објекат. Некој шољи припадала је дршка са благо удубљеном горњом страном, слично дршкама типа ansa lunata, која се полукружно завршава (Т.I/15).

Пехари

За овај стратум особени су пехари S профилације, тањих зидова, фине и средње фактуре, црне и мрке боје, са шупљом конусном ногом (Т.II/1-2). По облику, наглашеној нози, боји, фактури и декорацији (широке благо искошене канелуре) ови пехари подсећају на ватинске пехаре. Дршке имају уздужно пластично ребро; на врату, између крајева дршки, налази се ојачање у виду танке пластичне траке ширине дршке. Код извесног броја пехара раме је украшено широким косим канелурама (тордирано). Пехару истог облика припадала је дршка која се састоји од два дела; спољњег дела дршке који има облик ватинске дршке типа ansa lunata, док је унутрашњи део тракаст и украшен је узаним непрецизно изведеним уздужним канелурама (Т.I/17).

У овој затвореној целини пронађени су бројни фрагменти пехара са једном или двема дршкама, наглашено фине фактуре, чији је обод изразито лепо профилисан; најчешће, уз спољну ивицу обода налази се тракасто задебљање (>>посуде са крагном<<)-(Т.II/10-14), попут пехара из гроба 2 на некрополи у Горњој Стражави.[5]

Посуде типа урне

У испитаном делу стамбеног објекта пронађен је велики број фрагмената посуда најраспрострањенијег облика урни брњичке културне групе - веће посуде са разгрнутим ободом, конусним вратом и, углавном, хоризонтално бушним дршкама (на пример: преко 20 фрагмената обода различитих посуда и на десетине дршки)-(Т.II/4-9).[6] Заступљене су урне мрке, тамносиве и црне боје, изразито фине, фине или средње фактуре. Уз унутрашњу ивицу разгрнутог обода, код највећег броја ове врсте посуда, налази се пластични прстен. Иначе најзаступљенији су наглашено разгрнути ободи (хоризонтални или они који нагињу хоризонтално профилисаним ободима) и, у мањем броју, са левкастим ободом (код њих се пластични прстен налази на пар cm испод обода). Код извесног броја урни дршка се на горњем крају завршава хоризонтално постављеним пластичним ребром ширине дршке (Т.II/8). Посуди овог типа припадала је једна вертикално бушна дршка. Одавде потичу и делови широког, косо разгрнутог обода посуде типа урне (Т.II/7).

Питоси

У овом стамбеном објекту нађени су фрагменти питоса изразито великих димензија и веома дебелих зидова као и великих питоса и оних средње величине, зидова средње дебљине, који су најчешће украшени правим или

лучним пластичним тракама, као што су декорисани и највећи судови са некрополе Клучка крај Скопља.[7] Изразито велики питоси имају заравњен обод који је код неких и прстенасто проширен; врат је цилиндричан или конусан (Т.III/4-6). Најбројнији су сопастси питоси са кратким конусним вратом, средње величине који на прелазу врата у трбух имају пластичну траку украшену отисцима врхова прстију и четири крстасто распоређене језичасте дршке (Т.III/14). Бројни су и велики питоси који имају заравњен обод, дужи конусан врат, лоптаст трбух и велике хоризонтално бушне дршке, полукружног пресека, које полазе непосредно испод обода и завршавају се на рамену (Т.III/8, 10, 12). Поједини примерци украшени су лучним пластичним тракама које полазе од горњег краја дршки (Т.III/8); ове траке и спољна ивица обода украшене су попречним зарезима. На извесном броју великих питоса налазе се крстасто распоређене пластичне траке, а на неким и више паралелних пластичних трака (Т.III/9).

Лонци са ложиштем

Из ове затворене целине потиче и неколико фрагмената ложишта. На два ложишта, која су, иначе, украшена пластичним ребрима, налазе се кружни отвори (Т.III/15).

Стратум II
(Слој сиве земље)

У стратуму II нађена је керамика, кућни леп, животињске кости и једна кремена правоугаона алатка.

У овом стратуму налажени су фрагменти великих коничних здела, тамносиве или мрке боје, фине или средње фактуре, чији је посувраћени део обликован двема широким хоризонталним фасетама (као и у стамбеном објекту у истој сонди, који репрезентује стратум I)-(Т.IV/1), полулоптастих здела са пажљиво профилисаним ободом (Т.IV/2), здела S профилације изразито фине фактуре, сиве или тамносиве боје, коничних шоља, мрке или мркосиве боје, фине или средње фактуре, лоптастих здела, шоља дуж чије се дршке налази пластично ребро, великих пехара S профилације, изразито фине или фине фактуре, тамносиве или мрке боје, чије је раме украшено широким косим канелурама, са двема дршкама које на горњем делу имају пластичан украс а на спољној страни су украшени уздужним канелурама, посуда најраспрострањенијег облика урни брњичке културне групе (са и без пластичног прстена уз унутрашњу ивицу) и брадавичастим украсом на рамену (Т. IV/3), великих посуда типа урни са изразито широким ободом (као код урни типа Белегиш II-Гава)-(Т.IV/9), посуда средњих димензија (крчази?), изразито фине фактуре, танких зидова, тамносиве или црне боје и полиране површине, које испод обода имају карактеристично задебљање (>>са крагном<<)-(Т.IV/5-6),[8] полулоптастих лонаца (Т.IV/8), лонаца S профилације, питоса који су украшени пластичним тракама (Т.В/2), питоса који имају хоризонтално проширен обод (Т.V/5), лонаца са ложиштем (Т.V/4).

Јама

У јами, у сонди I/99, нађена је већа количина керамике, кућног лепа и животињских костију. Поред осталог, из ове јаме потичу зделе S профилације (T.VI/1-2), пехари са канелованим и тордираним трбухом (T.VI/3-7), посуде типа урне са разгрнутим ободом уз чију су унутрашњу ивицу налази пластични прстен (T.VI/8/10), лонци и питоси који су украшени пластичним тракама (T.VI/15-17), као и дршке (пехара) које на горњем делу имају пластичан биконичан украс (T.VI/11).

Стратум III
(Слој црне земље)

У слоју сиве земље налажени су фрагменти: коничних здела са увученим ободом, средње величине, тањих зидова, фине фактуре, чији је обод обликован двема узаним хоризонталним фасетама и здела истог типа које су украшене широким косим канелурама (тордиране)-(T.VII/1),[9] здела S профилације на наглашеној делимично шупљој нози, фине фактуре, црне боје, полиране површине. Поједине зделе имају на рамену вертикално пластично ребро. Шоље имају коничан реципијент (T.VII/4). Дуж појединих дршки налази се пластично ребро. Обод једне шоље је лучно проширен (T.VII/5). Дршке извесног броја шоља имају на горњем делу трапезаст или полукружни пластични украс (T.IX/1-3). У овом стратуму нађени су делови неколико пехара који су као и примерци из стамбеног објекта и јаме украшени широким косим канелурама и имају наглашену делимично шупљу ногу (T.VII/9-11). Неколико мањих пехара украшено је на рамену узаним косим канелурама (T.VII/12-13). Мали број примерака пехара са две дршке имају хоризонтално профилисан обод, краћи конусни врат и наглашено лоптаст трбух (T.VII/7-8). Пехарима су припадале и дршке тракастог облика које на горњем делу имају украс у виду обрнуте зарубљене купе и које су украшене вертикалним канелурама (T.IX/6а-б). Лоптасте посуде различите величине и дебљине зидова (по свему судећи највероватније да су то делови пехара са једном и двема дршкама), мрке и тамносиве боје, фине фактуре, карактеристичне су по задебљању уз спољну ивицу обода (>> са крагном<<)-(T.VIII/2). Из истог слоја потиче и већи број лонаца S профилације, дебљих зидова, фине фактуре, мрке или сиве боје (T. VIII/1).

У овом случају веома богатом керамиком пронађен је релативно мали број фрагмената најраспрострањеније форме урне брњичке културне групе и велики број фрагмената најтипичнијег облика урни типа Гава-Белегиш II.

- Урне типа Брњица

Карактеристично је да је код примерака који имају пластични прстен уз унутрашњу ивицу обода-обод мање ширине. Код извесних примерака пластичан прстен је веома наглашен док је код других он једва видљив. На

највећем броју обода ове врсте посуда нема пластичног прстена уз унутрашњу ивицу. На горњем делу хоризонтално бушне дршке једне урне налази се брадавичасто испупчење (Т.IX/5); слично испупчење налази се на рамену једне посуде истог типа.

- Урне типа Белегиш II - Гава

Урне типа Белегиш II - Гава - велике посуде са широким разгрнутим ободом, са конусним вратом и благобиконичним трбухом су фине фактуре, мрке, тамносиве или црне боје и украшене су канелурама кат-кад у комбинацији са пластичним ребрима (на рамену) или, спорадично, косим зарезима (Т.VIII/3-8). Поједине посуде овог типа имају хоризонтално бушне дршке на којима се налази удужно ребро. На широком, разгрнутом ободу једне урне налази се урезан и инкрустован украс: хоризонталне линије и спирале (Т.VIII/15).

- Питоси

У овом слоју нађени су фрагменти лопастих питоса, питоса S профилације и питоса са коничним вратом и лопастим трбухом (Т. VIII/9-11).

- Лонци са ложиштем („саџаци")

Из овог стратума је и десетак фрагмената ложишта лонаца.

Стратум IV

(Керамика из сивоцрне земље)

У најмлађем праисторијском стратуму доминира керамика типа Белегиш II-Гава. Већи крчази и лопасти лонци типа са крагном фине фактуре (Т.IX/8), који су иначе карактеристични за претходна два стратума на Хисару, заступљени су у малом броју. Од керамичких форми типа Белегиш II - Гава идентификоване су зделе, пехари и урне. Увучени обод једне зделе обликован је двама узаним хоризонталним фасетама и на њему се налази минијатурна хоризонтално бушна дршка (Т.IX/7). Трбух пехара украшен је косим канелурама (Т-IX/12). За овај стратум посебно су карактеристичне урне са широким ободом, који је каткад украшен хоризонталним канелурама (Т.IX/9-11), и благобиконичним трбухом који је украшен хоризонталним или косим канелурама (Т.IX/13).

Непосредно по завршетку ископавања, Шћепан Туровић, сарадник Народног музеја у Лесковцу је покрај сонде I/99, ископао већу количину керамике. Према саопштењу Туровића, два пехара (Т.X/1-2), нађена су непосредно уз источну ивицу сонде I/99. Могућно је да ови пехари потичу из дела јаме који није обухваћен сондом I/99. По својим стилскотиполошким одликама ови пехари су карактеристични за стратум II у поменутој сонди. Исти сарадник донео је већи број фрагмената керамике типа урни Белегиш

II-Гава (Т.X/3-10), питоса са наглашеним и фино профилисаним ободом (Т.X/12-13), питоса који су украшени лучним пластичним тракама (Т.X/11), лоптастих лонаца (Т.X/14), лонаца са ложиштем (Т.X/16) и дршке пехара или шоље типа ansa (Т.X/15). Туровић је такође донео и неколико фрагмената посуда типа урни који су украшени о жигосаним мотивима (Т.X/7), комбинацијом канелура, хоризонтално урезаних линија и спирала (Т.X/8)-(можда део урне из случајно пронађеног стамбеног објекта са истог локалитета која је објављена у прошлом броју **Лесковачког зборника**), комбинацијом канелура и кратких косих зареза (Т.X/9), или само кратким косим зарезима који подсећају на линије које су изведене назубљеним инструментом (Т.X/10).

Керамика која је украшена о жигосаним мотивима са назначеним центром има аналогије у керамици из гвозденог доба Ic у басену Велике Мораве[10], а она која је украшена кратким косим зарезима - у керамици са локалитета Конопљара у Читлуку[11].

Закључак

У сонди I/99. констатована су четири стратума брњичке културне групе. У стратуму I, поред керамике која има исте одлике као она са неркопола брњичке културне групе на Косову, идентификоване су и друге, до сада непознате керамичке форме брњичке културне групе, као што су коничне зделе са троугластом дршком на ободу, полулоптасте зделе са наглашеним и фино профилисаним ободом, шоље са троугластим проширењем на ободу, пехари са две дршке на високој, шупљој нози, који су украшени широким косим канелурама, лонци са задебљањем уз спољну ивицу (>>судови са крагном<<), питоси са пластично наглашеним и фасетираним ободом и питоси који су украшени лучним пластичним тракама. У овом стратуму налажене су и дршке типа ansa lunata које указују да керамика најстаријег стратума брњичке културне групе има стилскотишполошке и највероватније генетске везе са ватинском керамиком. На исти закључак упућују и поменути пехари са двема дршкама који су украшени широким косим канелурама, шоље са троугластим проширењима на ободу и друга керамика. За овај стратум такође су карактеристичне и велике зделе са увученим ободом који је обликован двема широким хоризонталним фасетама.

За стратум II особене су такође велике зделе са увученим ободом који је обликован двема широким хоризонталним канелурама, полулопасте зделе чији је обод украшен хоризонталним фасетама, крчази са >>крагном<<, посуде типа урни које су украшене благим канелурама, изразито велики питоси са хоризонтално проширеним ободом.

У трећем стратуму, поред типичних форми брњичке керамике, у великом броју налажена је керамика типа Белегиш II-Гава. Увучени део обода здела из овог стратума обликован је косим фасетама, проширења на ободу шоља

су у облику кружног одсека, питоси су углавном украшени хоризонталним пластичним тракама.

У стратуму IV доминира керамика типа Белегиш II-Глава, док је број керамичких форми брњичке културне групе сведен на најмању меру. Без обзира на ову чињеницу карактеристично је да се типично брњичка керамика налази у сва четири стратума, с тим што она доминира у два најстарија стратума, у трећем стратуму она чини знатан део керамничког инвентара, док је у стратуму IV она налажена спорадично. Према томе, очито је да је на локалитету Хисар у Лесковцу документован целокупан развој брњичке културне групе и да су археолошка ископавања на локалитету Хисар дала кључне податке за решавање питања генезе, развоја и периодизације брњичке културне групе.

1 Објављена је керамика из случајно пронађеног стамбеног објекта са истог локалитета: М. Јоцић. С. Перић, М. Стојић, Керамика из стамбеног објекта из прелазног периода из бронзаног у гвоздено доба на локалитету Хисар у Лесковцу, *Лесковачки зборник* XXXIX Лесковац 1999

2 М. Стојић, *Гвоздено доба у басену Велике Мораве*, Београд-Светозарево, 1986, Т.1/2

3 Ибид, Т.1/9, 2/7

4 Д. Срејовић, Праисторијска некропола у Доњој Брњици, *Гласник Музеја Косова и Метохије*, IV-V, Приштина 1959-1960, Т.I/2, 5, Т.II/4, Т.IV/1, 3, Т.V/2-3; М. Стојић, Ибид, Т3/10

5 Д. Крстић, Праисторијске некрополе у Горњој Стражави, *Зборник Народног меузеја*, XIV-1, Београд, 1992, Т.VI/1

6 Д. Срејовић, Ибид, Т.I/1, 4, Т.II/1, 5, Т.III/1, 3, Т.IV/1, 4, Т.V/1-3, 5, Т.VI/5; Д. Крстић, Ибид, Т.III/1-4, Т.IV-V, Т.VII

7 Д. Митревски А Брњица Tupe Necropolis near Skopje, *Старинар* XLII-XLIV, Београд 1994, 1993, ФигФиг.3/8-9

8 Д. Крстић, Ибид, Т.VI/1

9 Сличне зделе нађене су на локалитету Клучка крај Скопља, Д. Митревски, Ибид, Фиг. 3/3-5, 7

10 М. Стојић, Ибид, Т.13/7, 10-12; Т.14/6, 11

11 М. Стојић, Г. Чађеновић, Керамика из прелазног периода из бронзаног у гвоздено доба на локалитету Конопљара у Читлуку, у штампи

RÉSUMÉ

S. Perić, M. Jocić, M. Stajić

UNE LOCALITÉ A PLUSIEURS COUCHES DU GROUPE CULTUREL DE BRNJICA

En septembre de 1999 on a exécuté des fouilles archéologiques sur la pente du sud-est de la localité de Hisar à Leskovac pour établir des caractéristiques de cette localité archéologique sur la terrasse, au milieu de la pente du sud-est du mont. Trois sondes y sont installées. On a trouvé dans cet ouvrage des résultats obtenus au cours de la recherche de la sonde I/99.

On a constaté l´existence de 4 stratums du groupe culturel de Brnjica. Dans le stratum, I en dehors de la céramique, qui possède des qualités pareilles à celles de la nécropole du

groupe culturel de Brnjica, au Kosovo on en a identifié d´autres, les formes de céramique de Brnjica, inconnues jusqu´à nos jours. Des jattes, des coupes, des pitos ainsi que des manches type ansa lunata, tout parle que la céramique, du stratum le plus ancien, du groupe culturel de Brnjica, a des liens * stylistiques et probablement génétiques avec la céramique de Vatina.

Le stratum II est aussi caracterisé par de grandes jattes, des cruches „au col", des récipients type urne, de grands pitos etc.

Dans le IIIe stratum, en dehors de la céramique de Brnjica aux formes typiques, on trouve la quantité de céramique type Belegiš II - Gava.

Ce type est dominant dans le stratum IV tandis que le nombre de formes du groupe culturel de Brnjica est réduit au minimum. Pourtant, il est à remarquer que la céramique typique de Brnjica est trouvée dans tous les quatre stratums, étant dominante dans les deux des plus anciens et dans le IIIe elle représente la partie considérable de l´inventaire de céramique, tandis que dans le stratum IV elle est sporadique. Donc, il est évident que tout le développement du groupe culturel de Brnjica est documenté sur la localité archéologique du Hisar à Leskovac et que les fouilles archéologiques sur cette localité ont donné des informations principales, pour nous aider à résoudre le problème de genèse, de développement et de périodisation du groupe culturel de Brnjica.

Ситуациони план археолошких ископавања на локалитету Хисара

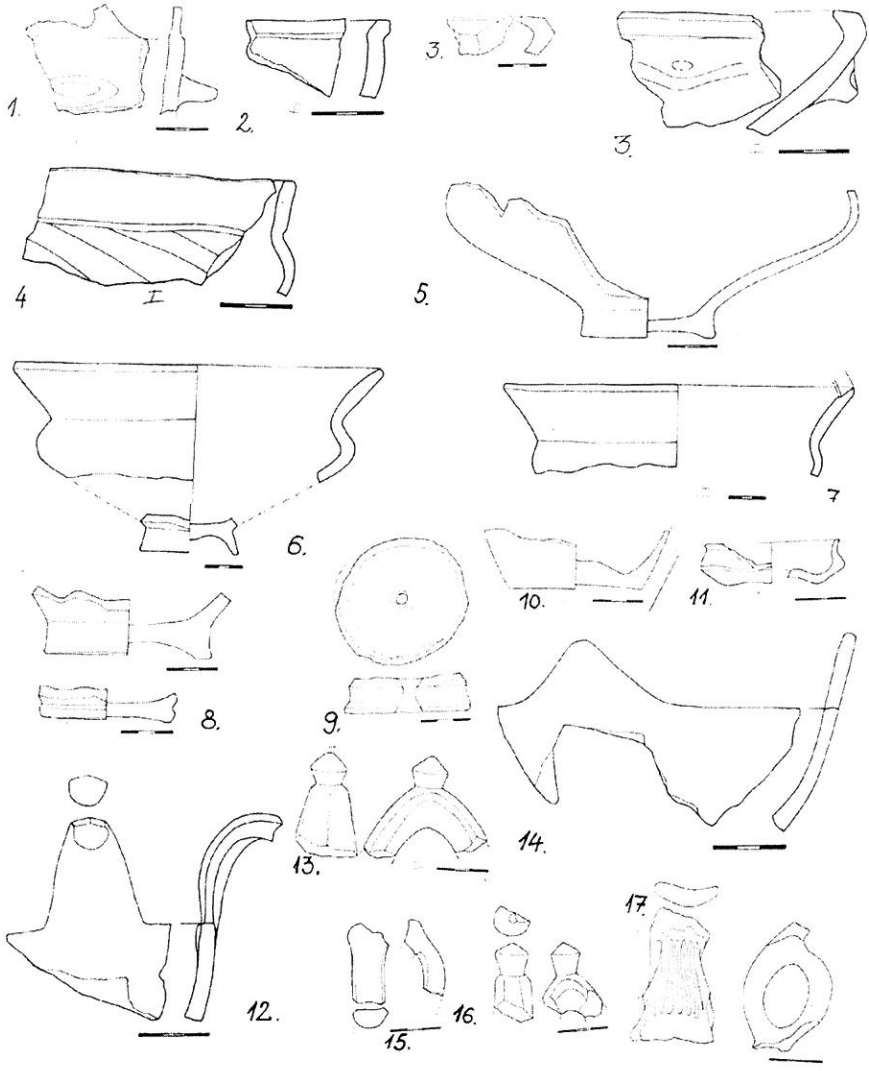

Т. I

1-17, Сонда 1/99, Стратум I, керамика из стамбеног објекта

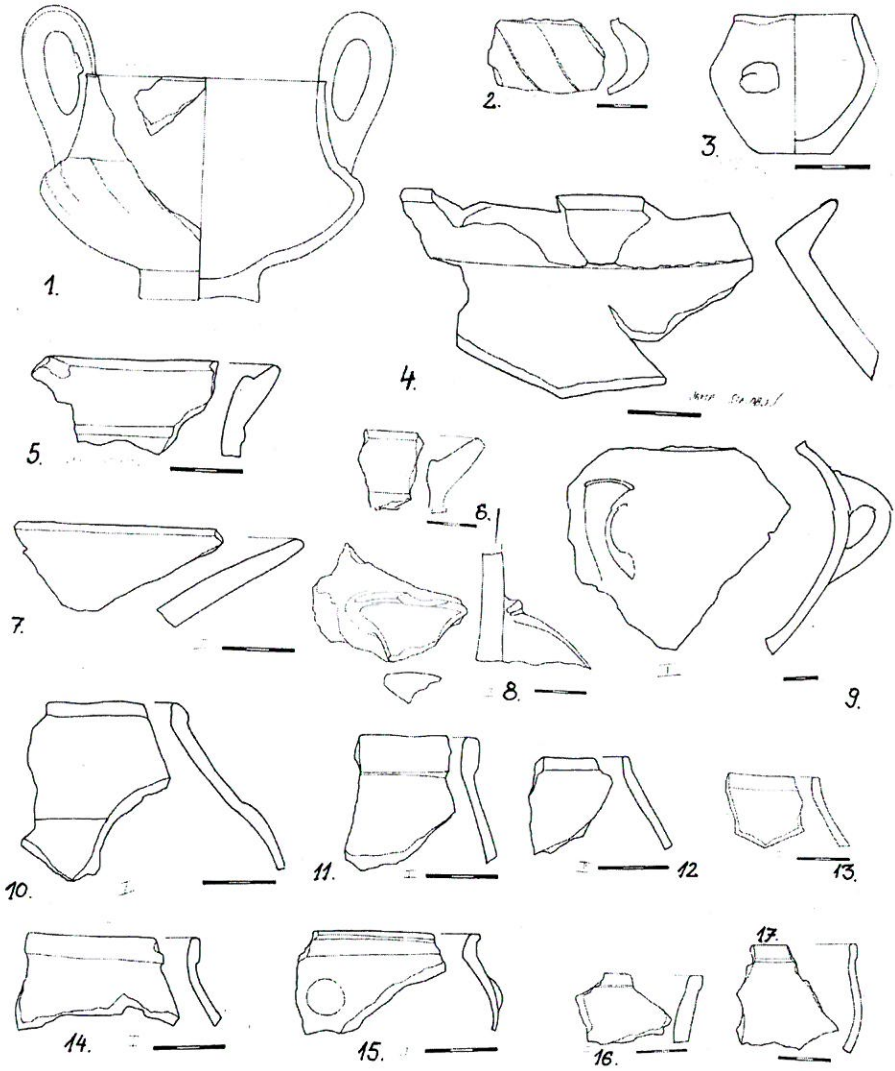

Т-II

1-17, Сонда 1/99, Стратум I, керамика из стамбеног објекта

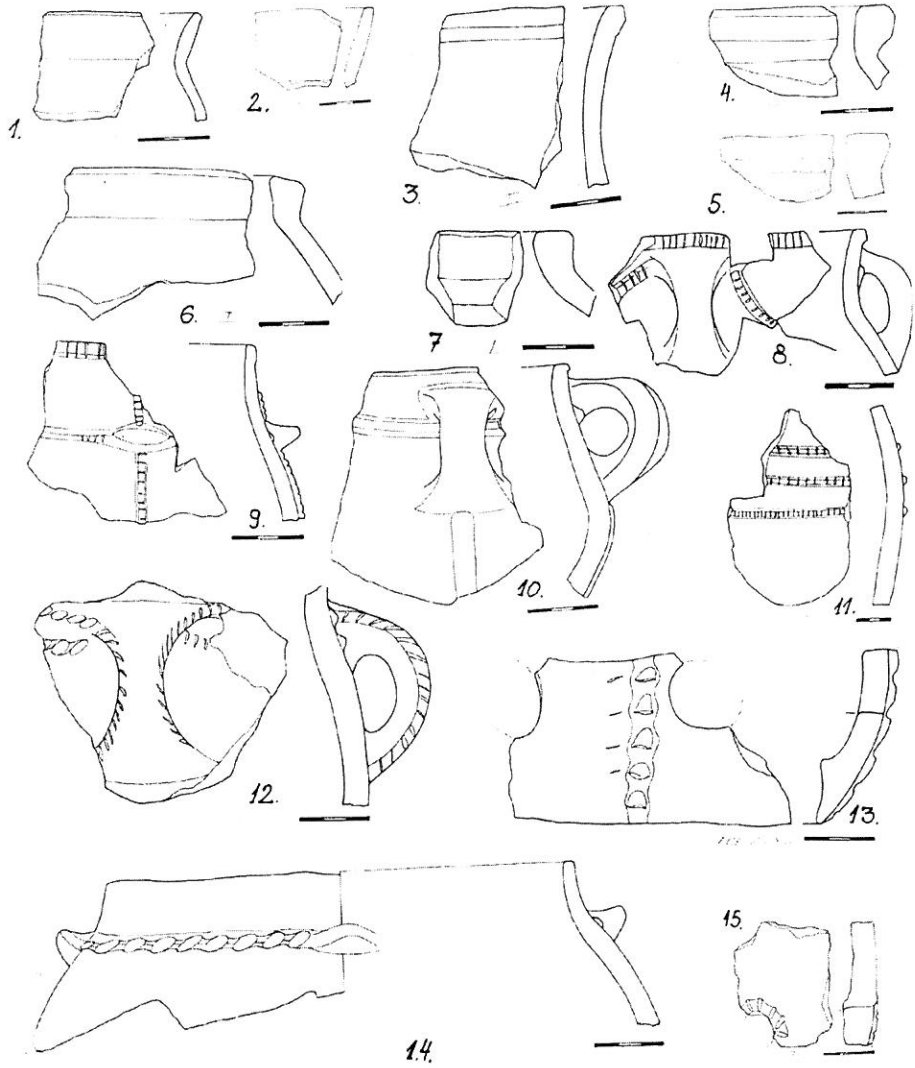

T-III

1-15, Сонда 1/99, Стратум I, керамика из стамбеног објекта

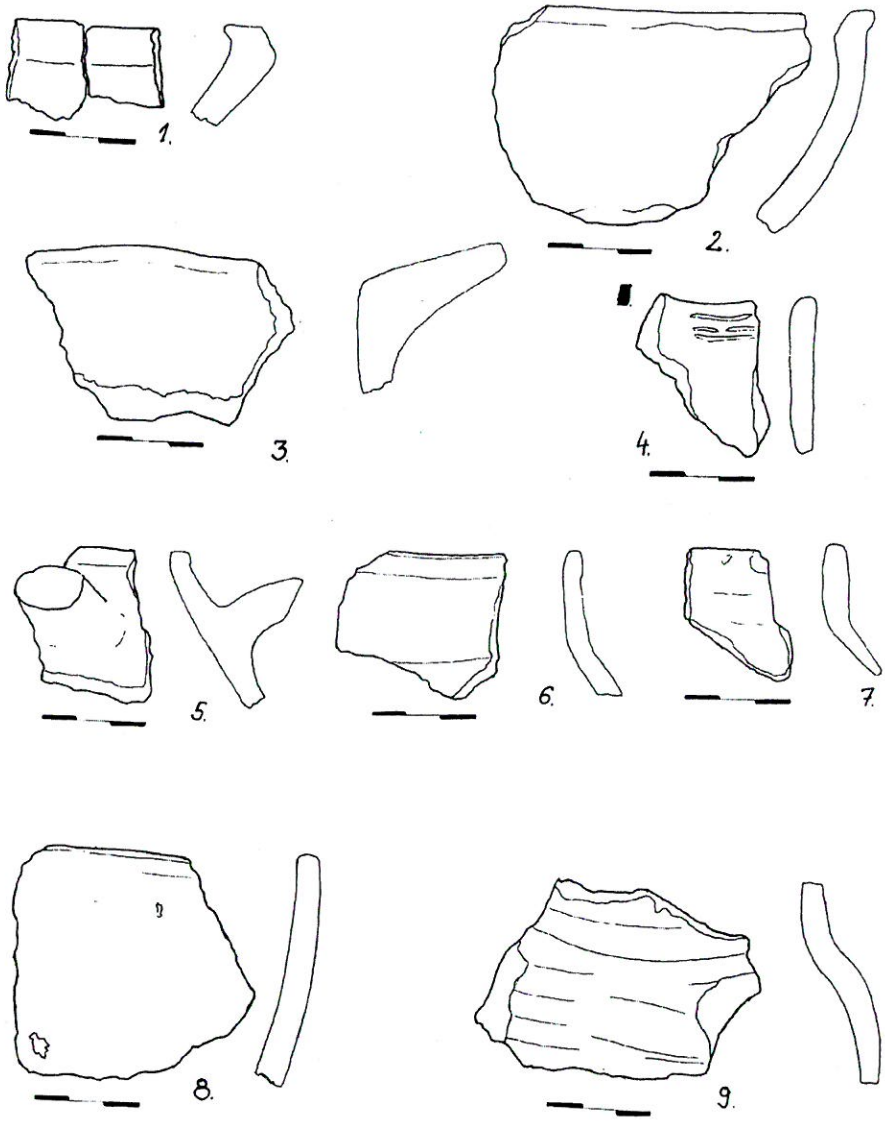

T-IV

1-9, Сонда 1/99, Стратум II, керамика из слоја

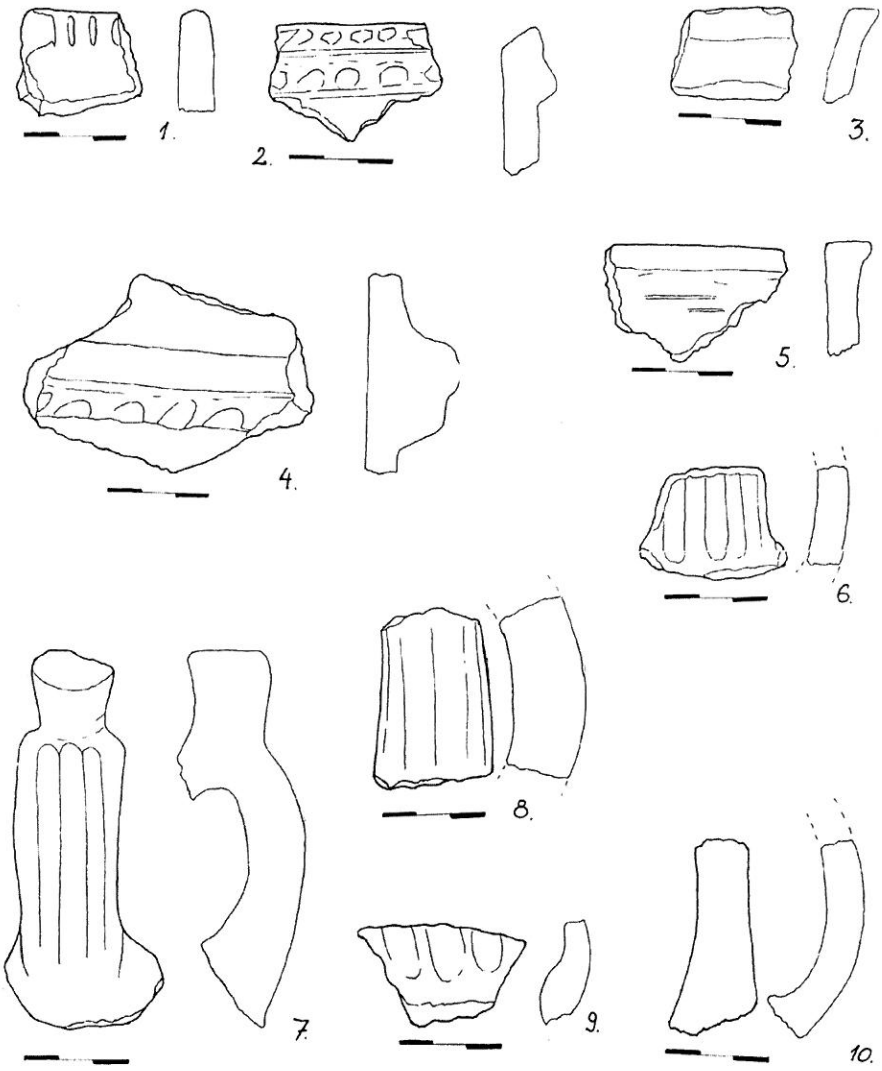

T- V

1-10, Сонда 1/99, Стратум II, керамика из слоја

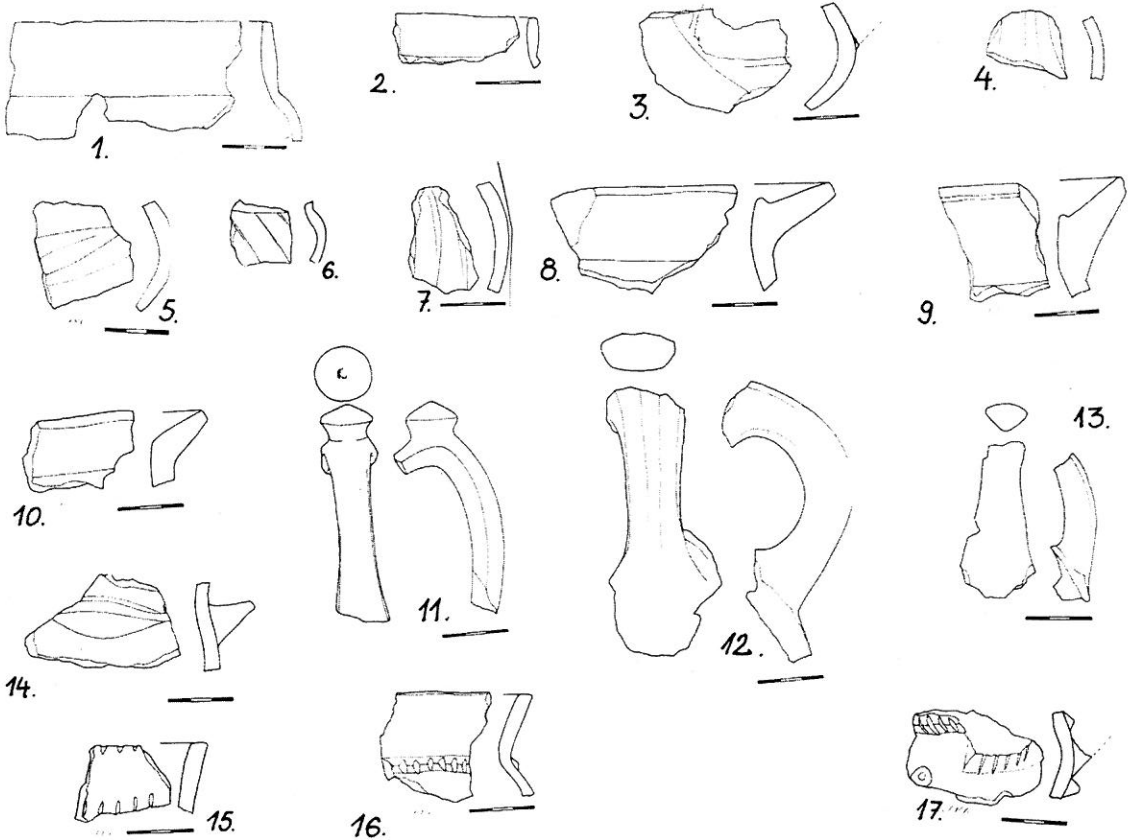

Т. VI

1-17, Сонда 1/99, Сшрашум II, керамика из јаме

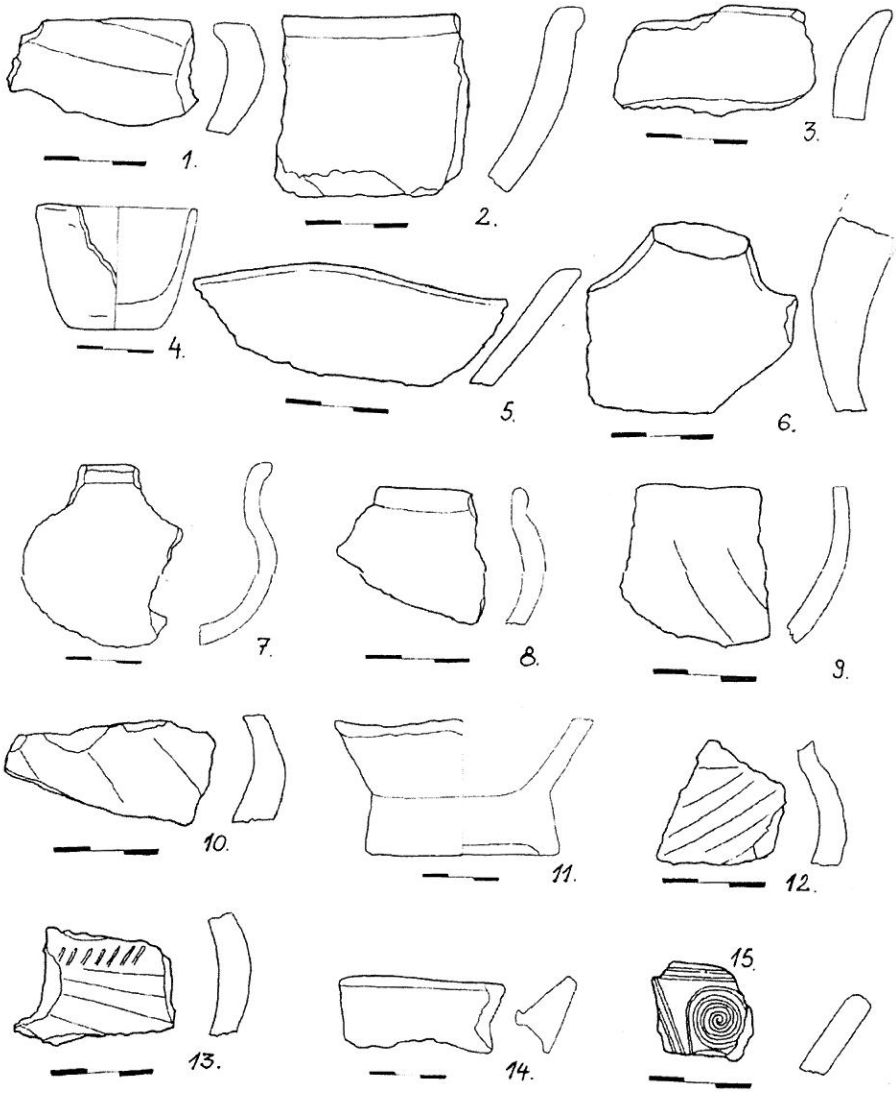

T- VII

1-15, Сонда 1/99, Стратум III, керамика из слоја

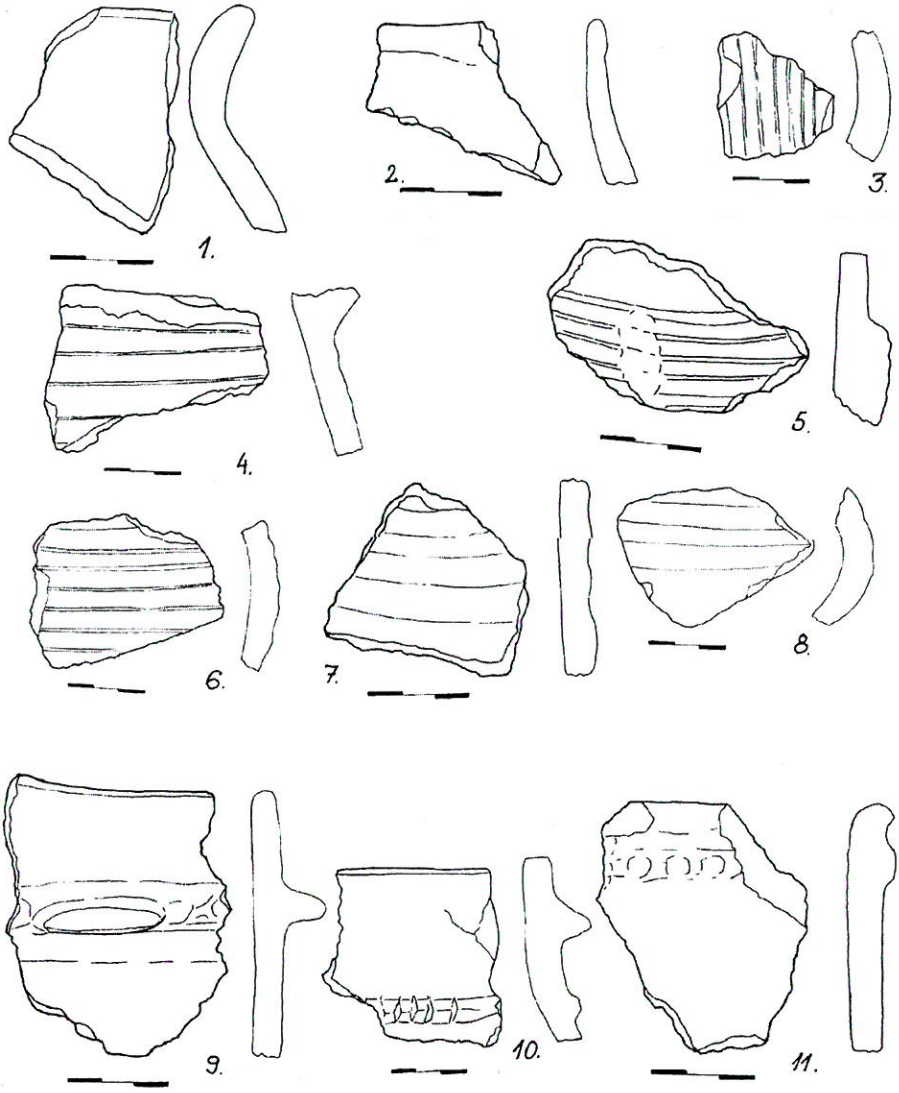

Т- VIII

1-11, Сонда 1/99, Стратум III, керамика из слоја

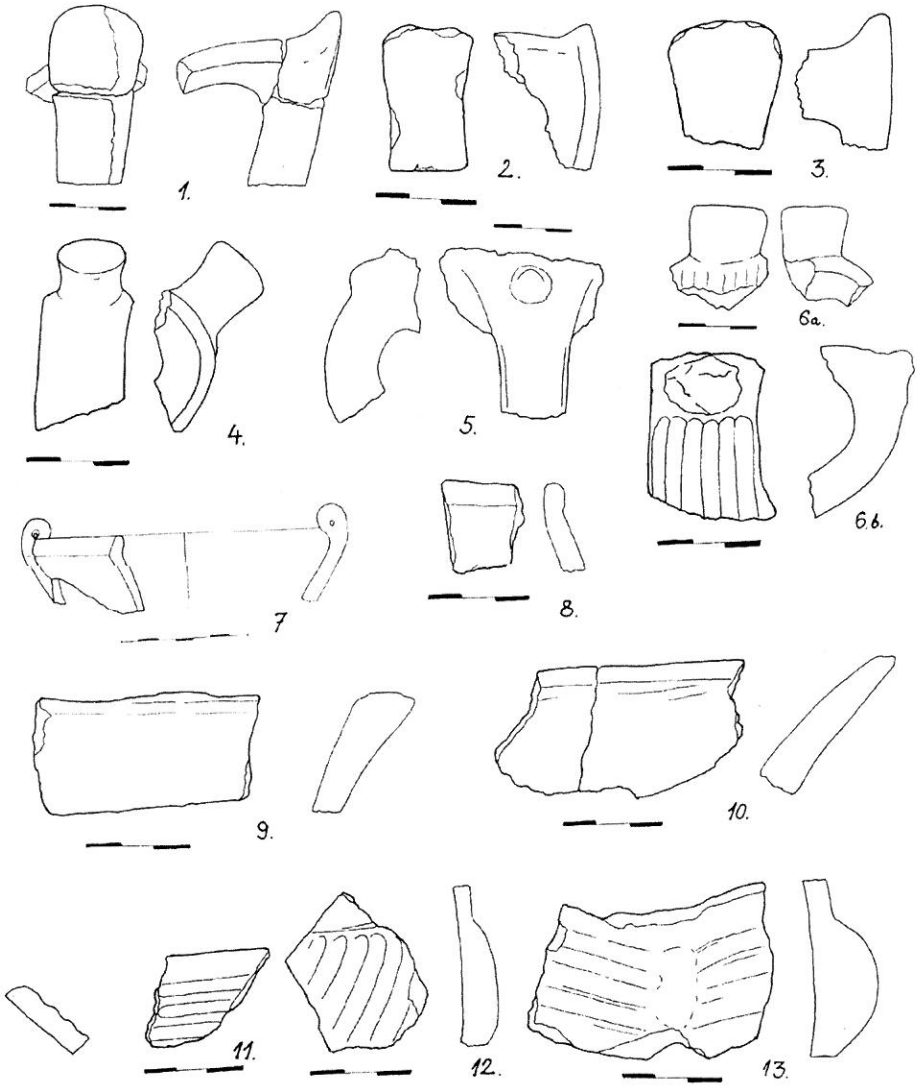

T-IX

1-6, Сонда 1/99, Стратум III, керамика из слоја;
7-13, Сонда IV, керамика из слоја

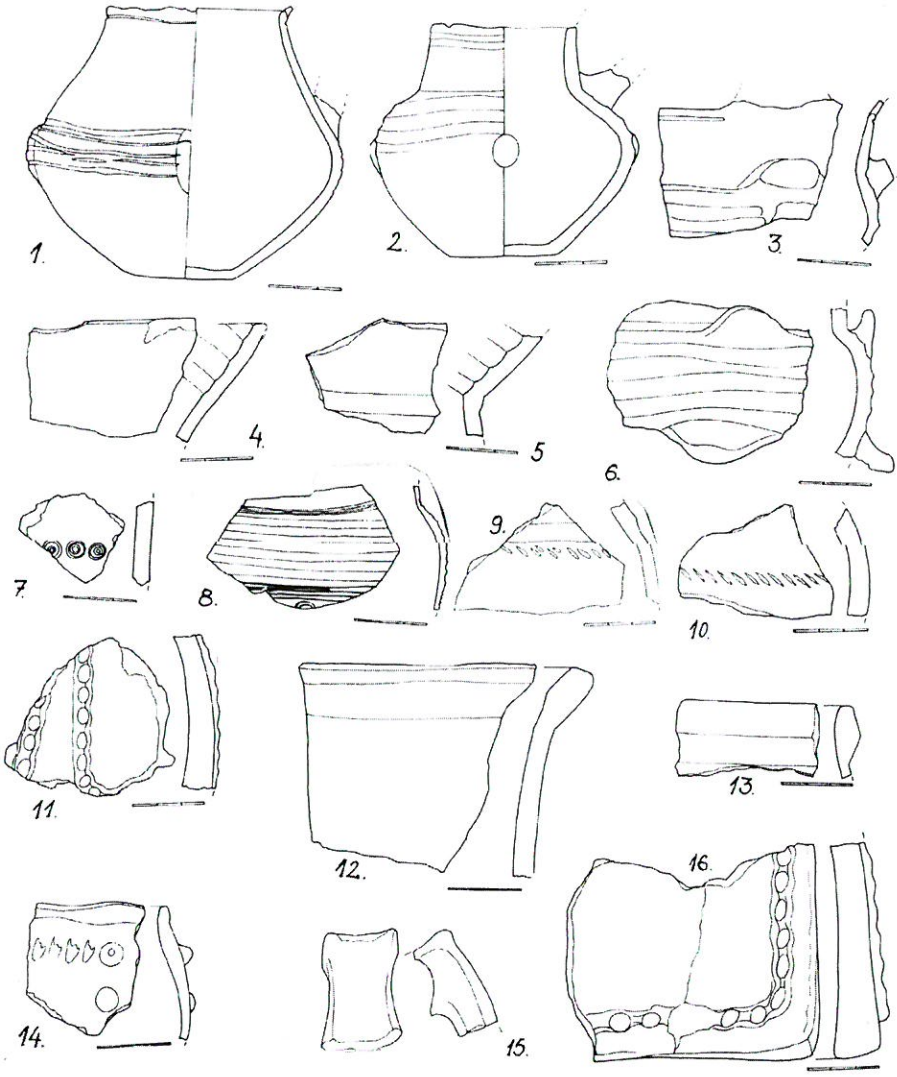

Т-X

1-16, случајни налази керамике йокрај сонде 1/99.

УДК 902 (497.11)

Мирослава Јоцић

СЛУЧАЈНИ АРХЕОЛОШКИ НАЛАЗИ У ЛЕСКОВАЧКОМ КРАЈУ

Лесковачка котлина спада у ред највећих котлина Србије.[1] У археолошком смислу једна је од најбогатијих, са преко 300 евидентираних археолошких локалитета, који припадају широком временском распону, од неолита до средњег века, али са минималним степеном истражености.

Благодарећи, пре свега, повољном географском положају, налазећи се на значајној балканској трансферзали чија је природна траса пута постојала још од неолита, Лесковачка котлина имала је одличне природне услове за рани развитак свих манифестација живота. Плодно тле и велики број речних токова (отуда и назив једне микрорегије Поречје), умерена континентална клима и повољна надморска висина до 400 m, условили су формирање и дуг живот већине насеља што је и потврђено случајним налазима, рекогносцирањем и ископавањем у котлини. Алувијалне равни и речне терасе коришћене су за насељавање током неолита. Рекогносцирањем је утврђено да се највећи проценат праисторијских насеља налазио у близини река и речних токова. Поред равничарских насеља, евидентирана су и насеља на падинама планина и језерских коса, како у праисторији тако и данас, у широком ареалу од села Брестовца на северу до Грделичке клисуре на југу котлине.[2]

Од великог броја праисторијских насеља у Лесковачкој котлини, археолошка истраживања вршена су само на неколико локалитета (Злокућане-Градац , Мала Грабовница - Прогон(Чука), Слатина - Дачки рид, Медвеђа - имање Марића, Хисар - Лесковац и Врапце - имање Јојића).[3] Када су у питању антички локалитети, ископавања су, такође вршена на веома ограниченом броју локалитета: Царичин град се истражује од 1912. године; у Малој Копашници је шездесетих година истражена римска некропола II - IV века а у Конопници (Власотинце) на локалитету Трап вршена су осамдесетих година краткотрајна сондажна истраживања.[4]

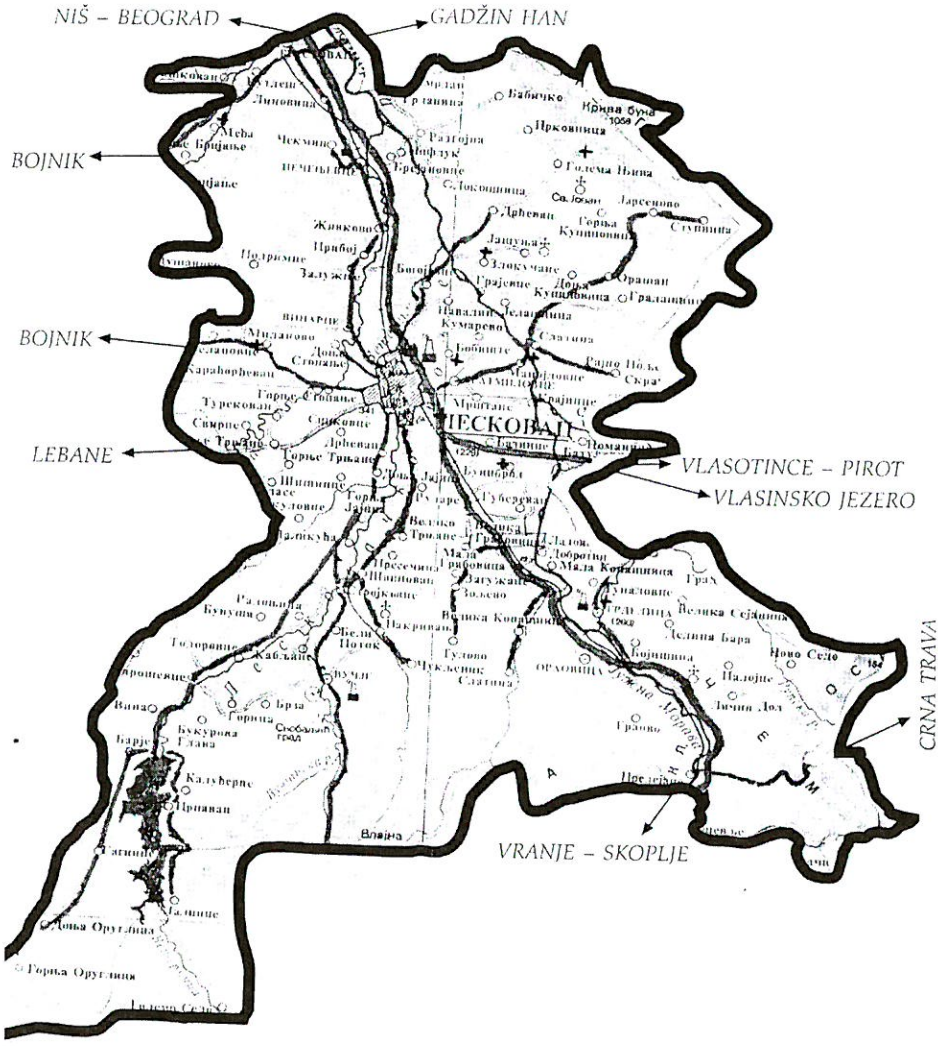

Лесковац и околина

Археолошка збирка Народног музеја у Лесковцу поседује одређен број предмета који су нађени случајно и за које нам нису познати, понекад, ма какви услови налаза. Неки од њих непознати су у археолошкој литератури.

Случајни археолошки налази из лесковачког краја имају несумњиву културно-историјску вредност и свакако су израз времена у коме су настали. С друге стране, тешкоће настају приликом покушаја да се ти предмети правилно хронолошки и типолошки определе. Имајући у виду услове налаза, тј. да нису пронађени приликом археолошких ископавања, што у великој мери отежава њихову правилну културно-историјску интерпретацију, у овом раду ограничићемо се на опис неких карактеристичних примерака.

КАТАЛОГ НАЛАЗА

1. *Керамички тег*, инв. 766.

Старији неолит - Старчевачка култура

Село Биљаница, општина Лесковац

Нађен у рукавцу Јужне Мораве приликом вађења песка 1990, откупљен 1994, од породице Ђикић из Лесковца.

Димензије: 10,5 X 10 cm

Тег, крстасте форме, пљоснат, грубе фактуре са крупним гранулама песка. Боја печења, светло окер. Краци крста перфорирани су хоризонтално док је средишњи део крста бушен вертикално. Изнад средишње перфорације налази се тракаста дршка, полукружног пресека. Служио је као утега за рибарске мреже.

По форми, наш тег је јединствен. У археолошкој литератури за сада је непознат овакав облик.[5] На локалитету „Рибњак", на обали Тисе, нађен је цилиндрични тег са три крака који су такође бушени али вертикално. Цртеж 1. Т. I, сл.1.

2. *Жртвеник*

Непознато место налаза

Неолит - Винчанска култура

Димензије: висина 3 cm

Минијатурни жртвеник, троугаоног реципијента, постављен на три ноге. Добре је фактуре, боје печења светло окер. Површина жртвеника декорисана је урезаним линијама, тзв. мотивом „рибље кости". Обод реципијента, на три стране, био је украшен протомима, вероватно животињским главама које су одбијене.

Жртвеници троугаоног реципијента јављају се у културном слоју винчанске културе већ на коти 9,2 m и припадају најстаријим облицима винчанске материјалне културе и најквалитетније су израде.[6] Т. I, сл. 2.

3. *Камена секира - тесла*

Место налаза: село Белановце, општина Лесковац, 1990. године
Неолит - винчанска култура
Димензије: 7 X 5,5 cm

Фрагментована секира - тесла од облутка (еклогит), трапезастог облика, припада типу III/1, (дистални крај са сечицом је шири од проксималног). На сечици нема трагова употребе. Површина је делимично под дивљом патином.[7] Т. I, сл. 3.

4. *Камена секира - тесла*

Место налаза: као код претходног примерка
Неолит - винчанска култура
Димензије: 7 X 4 cm

Делимично оштећена секира - тесла, спљоштена, урађена од фино углачаног камена (нефрит), трапезастог облика. На сечици нема трагова употребе. Исти тип као и претходна.[8] Т. II, сл. 4.

5. *Минијатурна секирица - амулет*

Место налаза: као код претходног примерка
Неолит - винчанска култура
Димензије: 3,5 X 2,5 cm

Секирица, спљоштена, трапезастог облика, од зеленог оникса, фино глачана, са благо профилисаном сечицом. Горњи, ужи део одбијен.[9] Т. II, сл. 5.

6. *Перла од тераките*

Место налаза: као код претходног примерка
Димензије: 3 X 3 cm
Неолит - винчанска култура

Пљосната перла, с једне стране благо конкавна, од пречишћене земље у облику латице цвета са пет режњева. По средини, бушена вертикално. Боја печења, светло браон. Ношена је самостално или у склопу огрлице.[10] Т. II, сл. 6.

7. *Алатка*

Место налаза: село Штулац, 1990. године.
Локалитет: Обориште, њива Љубисава Пешића
Неолит - винчанска култура
Димензије: дуж. 6,5 cm дуж. сечице 2,5 cm

Длето од фино углачаног квалитетног камена (габро-диорит), тип B/4, са ужим проксималним крајем. Добро очувано, без трагова употребе.[11] Т. III, сл. 7. Све ове алатке су израђене од камена који је могао да се нађе у близини насеља осим алатке од нефрита који је импортован јер се лежишта овог камена налазе у Македонији, јужно од Скопља.

8. *Келт*

Место налаза: Лесковац
Локалитет: непознат
Халштат А1 - старије гвоздено доба
Димензије: дуж. 6 cm; ширина сечице 3,5 cm

Секира - келт, шупље ливена од бронзе. На задебљаном, овалном отвору ушица је одбијена. Испод отвора налази се хоризонтално пластично ребро од кога полазе четири вертикална, паралелна ребра. Келт има трапезасту површину и лучно повијену сечицу. Типологију келтова израдио је Б. Хензел који их је разврстао у три културна и хронолошка хоризонта. Наш примерак припада хоризонту II Бозија - Должешт, у румунском доњем Подунављу и Лесура - Врбица у северној Бугарској, који је савремен са хоризонтом II (Петрескуа - Дмбовице (Цинцу-Сусени) и М. Гарашанина) и везује се за Халштат А1 (X-IX) пре н. е.[12] Келтови који припадају хоризонту Лесура - Врбица налазе се на ширем подручју Ђердапа и карактеристични су за металуршку производњу доњег Подунавља и северне Бугарске.

Келтови су чест инвентар у оставама металног доба Србије а налазе се и у гробовима. Келт из Лесковца могао би бити производ ливнице са нишког подручја, с обзиром да је на Медијани пронађен калуп за израду келтова који се такође датује у Халштат А1 - А2. Т. III, сл. 8.

9. *Фибула*

Место налаза: Голема Њива, општина Лесковац
Локалитет: Градиште
Предмет пронађен 1960. године, поклоњен Музеју 1981.
Старије гвоздено доба
Димензије: распон лука: 5cm

Лучна бронзана фибула од које је сачуван само лук, на средини задебљан, према крајевима се стањује, кружног пресека, тамно зелене патине. На луку се налазе мања оштећења.[13] Фибуле су служиле за прикопчавање а налазе се у гробовима и оставама гвозденог доба на територији Балкана. Локалитет Градиште познат је као праисторијска градина на коме су откривени темељи цркве из визнатијског периода. У непосредној близини налази се Јашуњски манастир Ваведења Св. Богородице. Т.III, 9.

10. *Копље*, инв. 415.

Место налаза: Лесковац - насеље Бобиште
Локалитет: Селиште - Извор
Предмет поклоњен музеју 1985. године
Старије гвоздено доба, VII век пре н. е
Димензије: дуж. 28 cm

Врх гвозденог копља са наглашеним ребром по средини и дугачким усадником на коме се налазе отвори за причвршћивање дрвеног дела. Лист

копља заобљен је са доње стране а врх је оштећен корозијом. Усадник је такође оштећен. Слична копља налажена су у долини Топлице (Доња Топоница), на Гласинцу, на Ђердапу (Островул Маре) и у Мајуру (Градиште) код Јагодине.[14] Са локалитета Селиште - Извор потиче археолошки материјал опредељен у период од праисторије до средњег века. Т.IV, сл.10.

11. *Аплика Јупитера - Долихена*, инв. 721.

Место налаза: Лесковац, насеље „Подрум"
Откупљен за музеј 1992. године
Римски период - прве деценије III века, Северијанска епоха
Димензије: висина, 5 cm

Бронзано попрсје бога Јупитера Долихена са фригијском капом на глави чији је врх одломљен. Претстава је украсни део дршке крчага који је такође ископан али у фрагментима на дубини од 2 m.

Испод капе назире се бујна и коврцава коса која пада на рамена. Брада и бркови спојени су у једну целину, дати плитким зарезима. Пластичне очи постављене су косо, без зеница. Светло зелена патина, добар провинцијски рад. На апликама се обично претстављају првостепена и другостепена божанства, Медуза, мушкарци и жене као и животиње.15 Т. IV, сл. 11.

У локалним радионицама и ливницама које су се налазиле уз ковнице новца или уз радионице војне опреме и оружја, израђивале су се статуете, аплике и најразличитији декоративни елементи. Исто тако, ови производи могли су бити израђивани од стране путујућих ливаца и мајстора па је некад тешко одвојити њихов рад од локалног, провинцијског.[16]

Домаће радионице израђивале су бројне аплике различите садржине и намене. Оне се најчешће употребљавају за аплицирање на колима, намештају, посуђу, козметичким приборима и сл. Оне претсављају разноврсна божанства како грчко-римска, тако и оријентална, затим разноврсне животиње, фантастична бића, гениje, птице, итд. Од II века н. е. честе су претставе божанстава чији су култови донети у наше крајеве из оријенталних провинција Царства. Култ тих божанстава преносе најпре на лимес (утврђена римска граница), а потом и у друге области, војници регрутовани у Сирији и Египту. Подунавски крајеви тада постају центар за ширење источњачких религија. Од војске култове прима и локално становништво и постепено их шири. Тако, почев од III века н. е. нарочито је раширен култ Јупитера Долихена у провинцији Горњој Мезији (*Moesia Superior*), у чији састав су улазили и јужни делови Србије, па тако и лесковачки крај. Култ Јупитера Долихена потиче из северне Сирије, комагенског града Долихе, данашњи Долук, од бога Баала. Примарно, бог временских прилика, касније постаје и господар света. Ово божанство развило се на Истоку много пре доласка римских освајача. Римске легије су прихватиле оријентално божанство, те од долихенског Баала створиле свог Јупитера Долихена и пренеле га на антички запад.

Код Брзе Паланке пронађени су остаци светилишта које је било посвећено Јупитеру Долихену и ту је нађена вотивна плоча са држачем од бронзаног лима са позлатом, скулптуре, плочица у облику табуле ансате са латинским натписом (спомиње се Прва Критска кохорта), новчићи и други предмети.

Појава ове врсте предмета сведочи о степену романизације домородачког становништва а налажени су у близини лимеса, војничких логора и значајнијих провинцијских центара и градова.[17]

Рим је пропагирао културу и цивилизацију Царства на широком простору од Атлантика до Еуфрата и од Сахаре до Дунава и Рајне. Углавном прихватана, та цивилизација је добијала и извесне карактеристике појединих крајева и области. Провинција Горња Мезија налазила су се на граници Царства. Пограничне тачке биле су повезане са осталим областима и другим провинцијама одличним комуникацијама што је и условило њихов стратегијски, привредни и културни значај.[18]

Крчази спадају у делове сервиса за пиће. Употребљавају се, заједно са патерама, при разним обредима и ритуалима, па се као такви могу наћи као прилог у гробовима. Разликују се по форми, техници израде и украсним мотивима, који се најчешће налазе на дршкама посуда.[19] Крчази су, исто тако и део опреме римског легионара.

Несумљиво, у Наису је у римско доба, постојала радионица за израду металних предмета. Овај податак забележен је у познатом спису *Notitia dignitatum*, с краја IV века.[20] Без обзира на ову чињеницу, можемо претпоставити и постојање сличне радионице и у античком Лесковцу с обзиром на податак да су се радионице оснивале у близини рударских ревира и градова. Лесковац је био не само место у близини рудне области већ се као стратешки важан пункт налазио и на значајној раскрсници римских путева о чему сведочи и тврђава Хисар као и многобројни археолошки и нумизматички материјал са шире територије града.

12. *Бронзана пластика - phallus*

Место налаза: село Међа, општина Лесковац
Локалитет: непознат
Поклоњено музеју 1955. године
Димензије: 3 X 2 cm
Римски период

Прстенаста алка конична на једном крају и завршена у облику фалуса. Могла је служити као карика или је ношена као амулет - привезак. Слични привесци без ближе хронолошке детерминације чувају се у музеју града Београда, такође случајни налази.21 Т. IV, сл. 12.

13. *Teг* (*exagia, ae*), инв. 1899.

Место налаза: село Међа, општина Лесковац
Локалитет: Поток

Димензије: висина 4 cm; теж. 260 gr
Римски период
Поклоњен музеју 1965. године

Мали, једноставан, оловни тег за кантар, крушкастог облика. На горњем, мало удубљеном делу, налази се оштећена петља. Нађен у близини потока.

У римском периоду, кантар (статера) је мерни инструмент који има примену у свакодневном животу како код градског тако и код сеоског становништва. [22]

Тегови и кантари се веома ретко налазе на археолошким налазиштима. Т. V, сл. 13.

14. *Кључ*, инв. 53.

Место налаза: село Горњи Буниброд
Локалитет: Зидине
Димензије: дуж. 7,5 cm; шир. 2,5 cm
Поклоњен музеју 1977. године
Касноантички - рановизантијски период (?)

Гвоздени кључ са кружном главом, алком, с три језичка. На два језичка налазе се кугласта задебљања. Леп примерак кључа, делимично оштећен корозијом. На локалитету Зидине налазе се остаци античког утврђења. (Археолошка налазишта и споменици.....55, кат. бр. 41.)

Сличан примерак кључа чува се у Историјском музеју Србије, датован у XIV век. к. бр.330. (Д. Миловановић, Уметничка обрада неплеменитих метала на тлу Србије од позне антике до 1690, 131), Београд 1985/86. Т. V, сл. 14.

15. *Клешта*, (*forceps, is*) инв. 112

Поклон др С. Димитријевића
Непознато место налаза
Димензије: дуж. 8 cm шир. 2 cm
Римски период, III - IV век, аналогије: Салдум на Дунаву

Мала гвоздена клешта припадају типу Б, варијанта а, са угласто завршеним хватаљкама, спојеним нитном, карактеристичним само за римске провинције. Између хватаљки је фиксирана мала бронзана посуда, благо профилисана, са равним ободом, која се састоји од две симетричне половине. При отварању клешта и она се отвара, што омогућава да течни метал истече у калуп за ливење. Краци клешта су делимично оштећени.[23]

Клешта су оруђе које се пре свега користило у обради метала као и за држање и фиксирање предмета. Клешта се приказују на споменицима античке уметности као атрибут бога Вулкана, заштитника ковача, у претставама ковачких радионица, на новцу, фрескама, на надгробним рељефима. Клешта у минијатурном облику израђивала су се и као привезак на златном накиту.[24] Т. V, сл. 15.

16. *Печат*, инв. 718.

Поклоњено Музеју 1955. године.
Место налаза: Грделица, општина Лесковац
Локалитет: порта цркве рођења Св. Јована Крститеља, нађен поред темеља цркве
Предмет поклоњен музеју 1955. године
Димензије: плочице 5 X 2 cm; дршка: 2 X 1,5 X 0,5 cm
Римски период, почетак III века

Правоугаони, бронзани печат, са тракастом дршком на горњој површини, правоугаоног пресека која је на средини сужена. Са доње стране, уоквирено поље, подељено на четири дела у комеје урезан текст-акламација: V I V / A S I / N D E / O E I

Vivas in deo ei. Живи у богу. Заветна формула Vivas in deo, грчки ZHCA-IC, појављује се већ у паганском периоду али се најчешће јавља на хришћанским споменицима као и на накиту римског периода.[25]

Овакав печат коришћен је у области коресподенције. Римљани су писали на повоштеним таблицама а у загрејани восак могао се утиснути овакав печат. Т. VI, сл. 16а и 16б.

У нашем случају ради се о печату на коме се виде трагови дуготрајне употребе где је Е почетно слово имена римског божанства, у обзир би могли доћи Ескулап или Ерос. А I је почетно слово имена, као на пример Ingenuus, Isauriakos и сл. Могућно је да се на овом месту налазио храм посвећен Ескулапу а овакви печати углавном се налазе уз седишта легија и уз војне логоре.

17. *Копча*, инв. 111.

Место налаза: село Злокућане, општина Лесковац
Локалитет: Градац
Димензије: висина 8 cm; ширина 5,5 cm
Касноантички период, V век , Т. VI, сл. 17.
Поклон др С. Димитријевића 1948. године

Ливена бронзана копча, део појасне опреме. Састоји се од карике за закопчавање и доњег правоугаоног украсног дела, о који се фиксира ремен, а он је украшен техником проламања. Идентичан примерак нађен је у Равни код Књажевца (*Timacum minus*). Код нашег примерка недостаје спона у облику слова С, која служи за повезивање са другим делом појаса.

По стилским карактеристикама, ове копче се везују за германску (готско-аланску) компоненту у оквиру хунског савеза. Крајем IV века у великој сеоби народа покрећу се и Западни Готи, германско племе, који су се са дозволом римског цара Валенса населили јужно од Дунава, а касније после победе над римском војском код Хадријанопоља, 378. године, отпочели са пљачком римских провинција.[26] Очигледно, локалитет Градац је био на путу

проласка Гота према југу на шта нас упућује и налаз ове копче која је доказ њиховог присуства на нашој територији.

Не знамо, због неистражености терена, карактер њиховог присуства: да ли је у питању трајно или само привремено задржавање? На већини археолошких налазишта Србије из овог периода, постоји хоризонт разарања, пожара и ратних пустошења у коме су учествовала и словенска племена заузимајући територију ослабљеног византијског Царства.[27]

Судећи према случајним археолошким налазима, лесковачко подручје је веома богато археолошким локалитетима. Намеће се потреба даљих систематских истраживања ради откривања нових локалитета и темељитија обрада постојећих.

За проучавање живота у прошлости, археолошка грађа пружа могућност да се изврши ретроспекција друштвено-економског и политичког живота. Случајни археолошки налази у лесковачком крају приказани у овом раду само су сегмент великог културног и археолошког блага лесковачке котлине. Они су, такође, и основа за будућа дугорочна научна истраживања поменуте територије.

НАПОМЕНЕ

1 С. Ерцеговић-Павловић - Д. Костић, Археолошки споменици и налазишта лесковачког краја, Београд 1988, 7. С. Ерцеговић-Павловић, Резултати рекогносцирања археолошких локалитета и споменика културе лесковачког подручја, Лесковачки зборник 27, 69.

2 О. Савић, Комуна Лесковац, Зборник радова Географског института „Јован Цвијић", књ. 22, Београд 1969, 306. М. Гарашанин - В. Ивановић, Праисторија лесковачког краја, Лесковац 1958.

3 М. М. Васић - К. Јовановић, Извештај с археолошке екскурзије по Србији, Старинар IV, 1909, Васић, Градац, Глас Српске Краљевске Академије наука LXXXVI, 1911, 97. Б. Сталио, Градац, праисторијско насеље, Београд 1972. М. Гарашанин - В. Ивановић, Праисторија..... Д. Гарашанин, Ископавања на Гумништу - Дачком Риду у Доњој Слатини, Старинар IX-X, 1958-1959, Београд 1959, 257. Иста, Ископавање тумула у Медвеђи код Лебана, Старинар IX-X, Београд 1959, 263. И. Богдановић, М. Јоцић, П. Поповић, Сондажна истраживања локалитета Хисар (Лесковац), Лесковачки зборник 35, Лесковац 1995, 13, М. Јоцић, М. Стојић и С. Перић, вршили сондажна истраживања југоисточне падине Хисара 1999. године, рад предат у штампу за Лесковачки зборник 40. У селу Врапцу, 1998. године извршена су ископавања некрополе старијег гвозденог доба, у организацији Народног музеја у Лесковцу и Археолошког института у Београду, руководилац радова др М. Стојић. Резултати истраживања су припремљени за штампу. Вишеслојно археолошко налазиште Скобаљић град код Вучја истраживано је од 1984 - 1990. године. Види, М. Јоцић, Лесковачки зборник 1985 - 1991.

4 С. Ерцеговић-Павловић - Д. Костић, Археолошки.....40. Из Мале Копашнице публикован је само део материјала: Ј. Пешић, Златни накит из римске некрополе у Малој Копашници, Лесковачки зборник XXXV, Лесковац 1995, 25.

5 Љ. Бабовић, Локалитет „Рибњак" - старчевачко насеље на обали Тисе, Зборник Народног музеја, 15/1, Београд 1994, 11, Т. IV, сл. 5-8.

6 С. Станковић, Жртвеници и просопоморфни поклопци из Винче, Београд 1986, 8, Т. I, 1-11; Т. II, 1-11; Т. III, 1-12; Т. IV, 1-11; Т. V, 1-17, Т. VI, 1-4. М. М. Васић, жртвенике назива и столовима, односно повезује их са грчким трапезаи. Винча 1936, 157-159.

7 Д. Шљивар - Д. Антоновић, Мачина - насеље винчанске културе код Прокупља, Зборник Народног музеја XVI/1, Београд 1996, 61, Т. VI/8. Д. Антоновић, Предмети од глачаног камена из Винче, Београд 1992, 19. Захваљујем се Драгани Антоновић из Археолошког института, која је извршила идентификацију камених алатки.

8 Исти, Т. VII/5

9 Бубањ - Велика хумска чука, Ниш 1983. 25, кат. бр. 2, примерак опредељен у старији неолит-старчевачка група; Идентична секирица нађена је на познатом налазишту Гомолава код Хртковаца, види: Музеј Војводине, Нови Сад 1997, 30.

10 Перла је без аналогија, опредељенау неолит према алаткама с којима је нађена на истом локалитету.

11 Алатке чија сечица не прелази дужину од 2,5 cm, заступљене су у свим типовима на материјалу из Винче, оп. цит., Т. VI/10.

12 Д. Трајковић, Немањина Дубочица, Београд 1961, 5. М. Гарашанин, Калуп за келт из Медијане, Зборник Народног музеја 16/1, Београд 1996, 126-127. Д. Срејовић, Три оставе из источне Србије, Старинар 11, Београд 1961, 58, сл. 18. M. Petrescu-Dimbovita, Depozitele de bronzuri din Romania, Bucuresti 1977. B. Hansel, Beitrage zur regionalen und chronologischen Gliederung der fruhen Hallstattzeit an der Unteren Donau, Berlin 1976. Д. Гарашанин, Студије из металног доба Србије, Старинар V-VI, 1954-1955, Београд 1956, 335 и даље.

13 Н. Ђурић, Налази гвозденог доба из околине Ниша, Зборник 1, Ниш 1985, 20, Т. II, 6, 7. Р. Васић, Нека питања хронологије старијег гвозденог доба северног Балкана, Старинар 22, Београд 1971. 35 и даље.

14 М. Стојић, Гвоздено доба у басену Велике Мораве, Београд-Светозарево 1986, 86, Т. 38, 4; В. Трбуховић - Л. Трбуховић, Доња Топоница, Дарданска и словенска некропола, Прокупље-Београд 1970. Слично копље нађено је у каснохалштатском гробу на некрополи Дорослово-Ђепфелд; Д. Трајковић-П. Поповић, Дорослово-Ђепфелд, Налази млађег гвозденог доба, Културе гвозденог доба југословенског Подунавља, Београд 1994, 138, Т. I, 3. Господари сребра, каталог, Београд 1990. 147, 70.

15 Љ. Тадин, Ситна римска бронзана платика у југоисточном делу провинције паноније, Београд 1979, 37.

16 М. Величковић, Римска ситна бронзана пластика у Народном музеју, Београд 1972, 7.

17 Античка бронза у Југославији, Београд 1969, 34-35. П. Поп-Лазић, А вотиве плате оф Јупитер Долицхенус, Брза Паланка-Егета, Archaeologia Yugoslavica, Београд 1977, 41 и даље. Д. Вучковић-Тодоровић, Светилиште Јупитера Долихена у Брзој Паланци, Старинар 15-16 /1964-65, Београд 1966, 173 и даље.

18 Ибид, 33. О Јупитеру Долихену, види: Д. Срејовић-А. Церманović-Кузмановић, Речник грчке и римске митологије, Београд 1979, 184.

19 Наисус - Сирмијум, обрада метала, каталог, Ниш 1983, 26.

20 Ибид, 9. П. Петровић, Ниш у античко доба, Ниш 1976.

21 Д. Бојовић, Римска ситна бронзана пластика у музеју града Београда, Годишњак музеја града Београда, књ. 32, Београд 1985, 43,44. Из истог села потиче фрагментована опека на којој се налази оштећен римски курзивни натпис. Између села Међе и Доњег Бријања налази се велико античко утврђење Кале.

22 З. Костић, Прилози уз рановизантијску метрологију, Гласник САД, 9, Београд 1993, 68; М. Јеремић, Римски мерни реквизити из музеја Срема, Сунчани сат, Сремска Митровица 1997, 39.

23 Археолошко благо Ђердапа, Београд 1978, каталог, 81, 236.

24 И. Поповић, Античко оруђе од гвожђа у Србији, Београд 1988, 143.

25 И. Поповић, Прстење, римски накит у Народном музеју у Београду, каталог, Београд 1992, 29, кат. бр. 34, прстен од злата са опалом из Виминацијума, датован је у другу половину III века; Иста, Римске камеје у Народном музеју у Београду, Београд 1989, 44. F. Henkel, Die römische Fingerringe der Rheinlande und der benachbarten Gebiete, Berlin 1913.

26 С. Јовановић, Археолошки трагови сеобе народа на Тимоку, Гласник САД 9, Београд 1993, 60. А. Јовановић, Накит у римској Дарданији, Београд 1978, 72, сл. 154. кат. бр. 10.

27 Ј. Ковачевић, Варварска колонизација јужнословенских области, Нови Сад 1960. М. и Ђ. Јанковић, Словени у југословенском Подунављу, Београд 1990, 12.

RÉSUMÉ

Miroslava Jocić

LES TROUVAILLES ARCHÉOLOGIQUES DANS LA RÉGION DE LESKOVAC

Dans la vallée encaissée de Leskovac on a mis en évidence nombre de gîtes archéologiques qui appartiennent à un large laps de temps, depuis la préhistoire, jusqu´au moyen - âge.

Les fouilles archéologiques sont peu nombreuses si bien que nombre d´objets représentent des trouvailles dans ce domaine.

L´interprétation culturo - archéologique de ces trouvailles est considérablement aggravée, mais l´importance de tels objets est incontestable car ils reflètent la vie des hommes dans les époques déterminées.

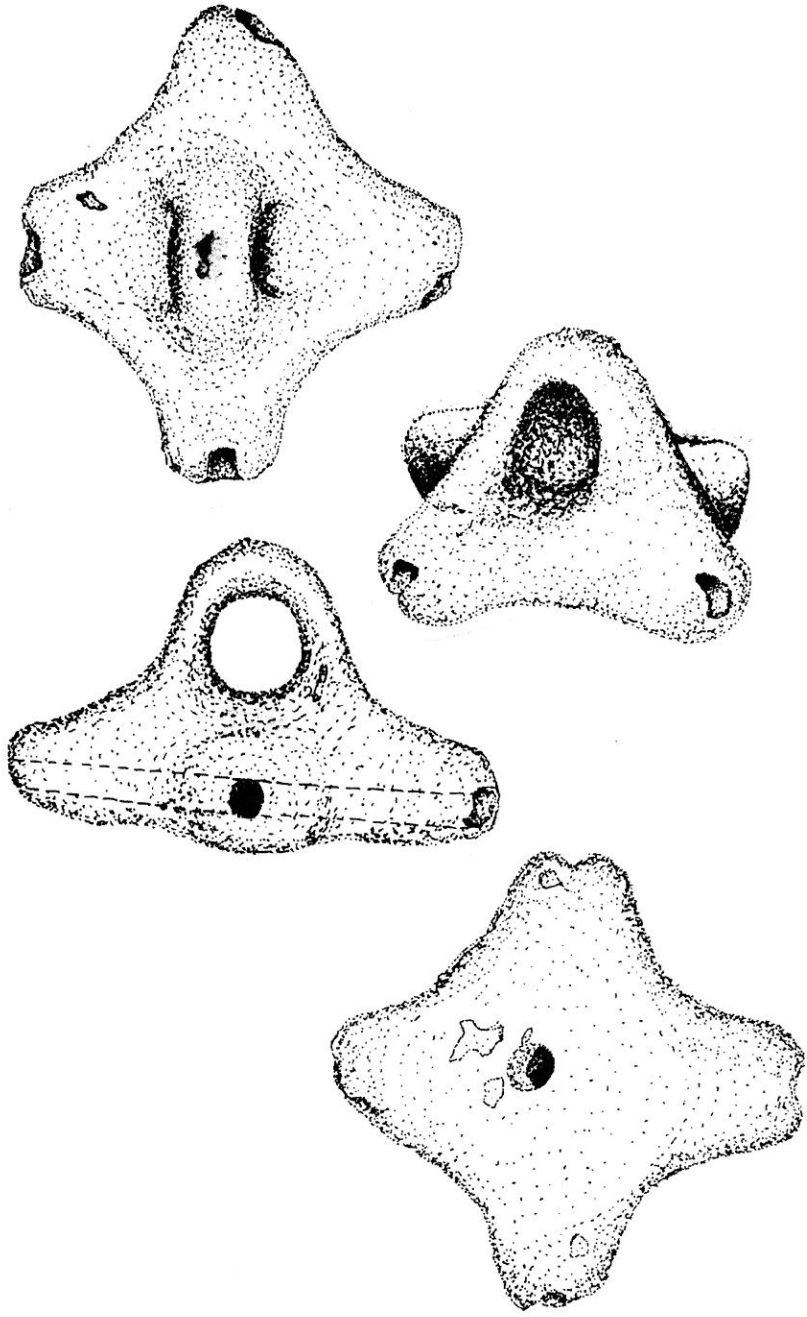

Цртеж 1

Слика 1

Слика 2

Слика 3

Слика 4

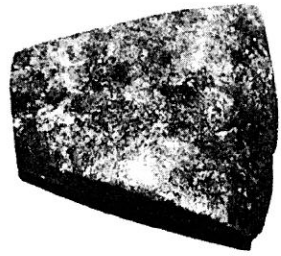

Слика 5

Слика 6

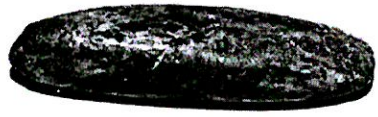

Слика 7

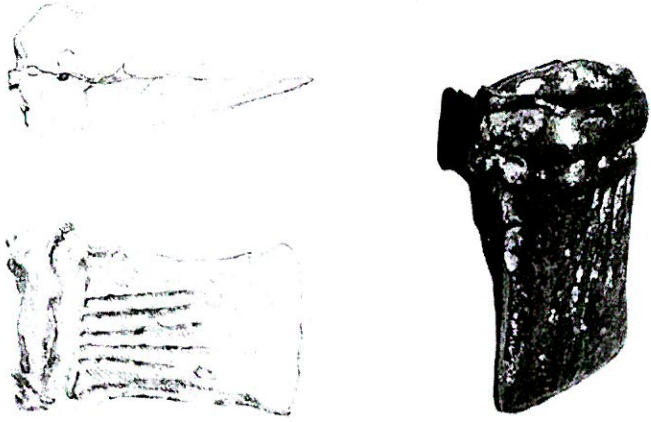

Слика 8

Слика 9

Слика 10

Слика 11

Слика 12

Слика 13

Слика 14

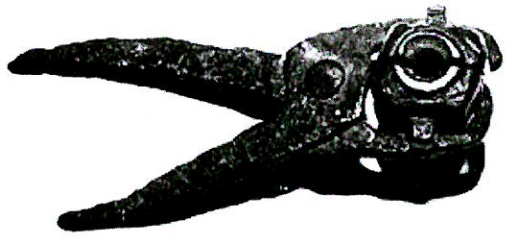

Слика 15

Слика 16 а

Слика 16 б

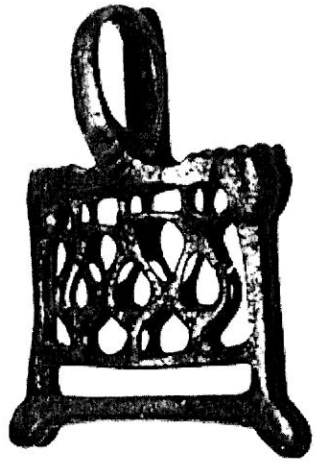

Слика 17

UDK 902.2 (497.11) „6387“

Александар Булатовић

ЛАТЕНСКИ НАЛАЗИ У ВРАЊСКО-БУЈАНОВАЧКОЈ И ПРЕШЕВСКОЈ КОТЛИНИ

На локалитету Каципуп у селу Ораовица код Прешева евидентирано је, до сада, једино латенско налазиште у Врањско-бујановачкој и Прешевској котлини. На овом налазишту, које је делимично истражено 1977. и 1978. године, пронађена је, у првом слоју са хеленистичком керамиком, и латенска керамика[1]. Од латенских керамичких форми заступљене су мање зделе „S“ профилације рађене на витлу и ручно рађен црно печени лонац равног обода, са чепастим дршкама, који је украшен сноповима уреза[2].

У последње време у Народни музеј у Врању приспело је неколико налаза који ће бити презентовани у овом раду, а који допуњују досадашња сазнања о млађем гвозденом добу на подручју врањско-бујановачке и прешевске котлине.

1. Врање, *лок. Рашка*, окућница Р.Ивковића (карта 1/1)

Приградско насеље Рашка већ је познато археолошкој литератури јер је 50-тих година овога века на овом месту евидентирано неолитско насеље[3]. Налазиште је смештено на коси која се благо спушта према Јужној Морави, од које је удаљено око један километар. Марта месеца 1998. године, приликом земљаних радова, Раде Ивковић, професор из Врања, пронашао је у једном укопу неколико латенских налаза[4]. Испод неолитског културног слоја, на дубини од око један метар и површини од око 0,3 м^2 , непосредно уз

1 M. Vukmanović i P. Popović, Sondažna istraživanja gradinskih naselja na području vranjsko-preševske kotline, Godišnjak, knjiga XX, Centar za balkanološka istraživanja, knjiga 18, Sarajevo 1982, 189-211.

2 Исто.

3 М. Гарашанин, Из археологије врањске области, Врањски гласник I, Врање 1965, 8; M. Garašanin, Iz istorije mlađeg neolita u Srbiji i Bosni, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, н. с. IX, Сарајево 1954, 5-39, T. III/2,7.

4 Поред латенских налаза нађен је и неолитски материјал који није публикован, а налази се у Народном музеју у Врању.

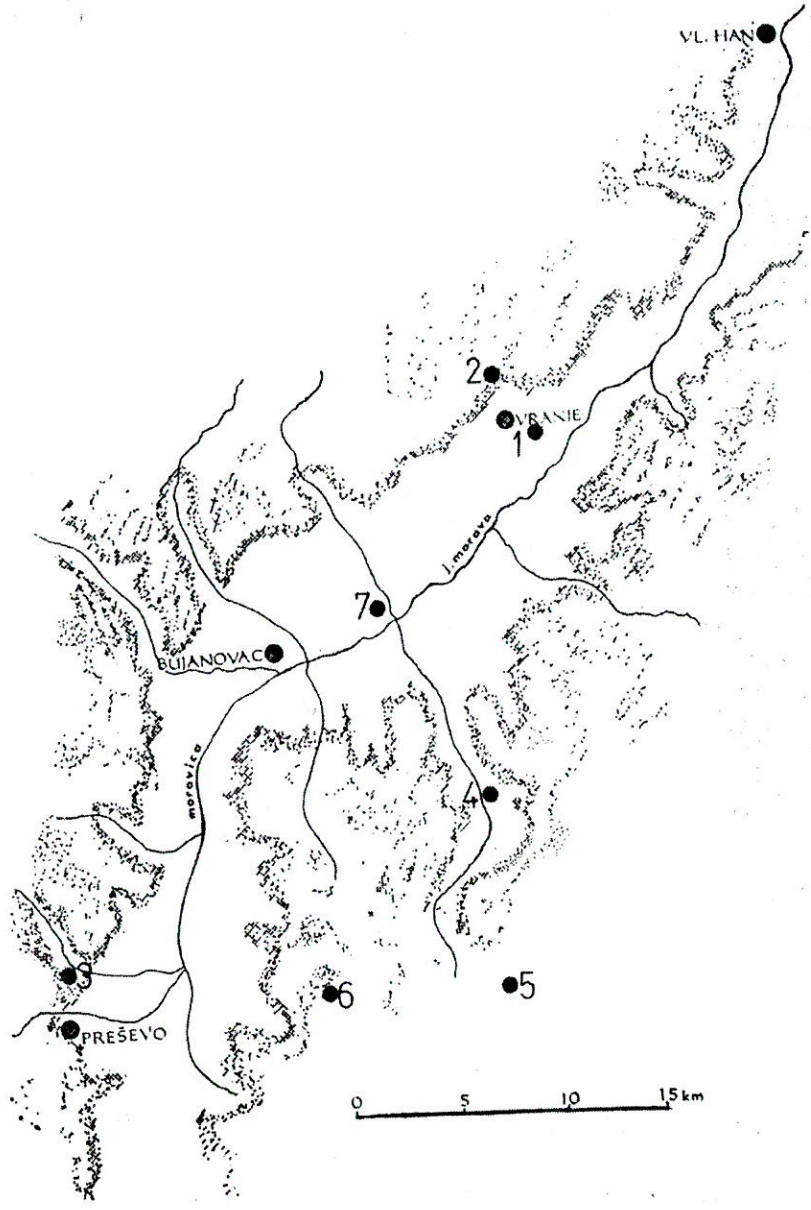

Карта 1 - Латенска налазишта у врањско-бујановачкој и прешевској котлини

темељ куће, нађени су фрагменти неколико латенских посуда, гар и пепео. У овом укопу, од фине керамике рађене на витлу констатовани су фрагменти : четири зделе, једне амфоре (?), једног пехара и два прстенаста дна, а од грубе керамике рађене руком нађени су фрагменти осам лонаца.

Зделе су фине фактуре, солидног квалитета печења и (осим једне која има разгрнут обод и полулоптаст реципијент) биконичних форми са типичном латенском „S" профилацијом обода. Три зделе су сиве, а једна црвене боје. Зделе нису украшене (Т.I/1-4 и фото 1).

Фрагменти пехара указују да се ради о двоухом биконичном пехару наглашеног трбуха са две тракасте угласте дршке које прелазе обод. Пехар је црвене боје, доброг квалитета печења, а украшен је једним хоризонталним пластичним ребром на рамену (Т.I/6).

Од поменуте амфоре (можда се ради о пехару), која је црвене боје и фине фактуре, пронађени су само дно и трбух тако да недостају елементи за одређивање њене форме.

Прстенасто профилисана дна из укопа су сиве боје и фине фактуре (Т.I/5 и 7).

Од грубе керамике која је рађена руком нађени су благо профилисани лонци бачвастог облика. Лонци су црвено-мрке боје, грубе фактуре, лошег квалитета печења, а приликом израде, као примеса користили су се каменчићи. Већина лонаца украшена је сноповима линија изведених чешљастим инструментом. Лонци су благе профилације, а испод заобљеног непрофилисаног обода налазе се полукружни снопови урезаних линија. Најбогатије украшен лонац је такође благе профилације, а орнаментисан је хоризонталним низом вертикалних зареза, хоризонталном урезаном линијом испод обода и сноповима урезаних линија на трбуху посуде. (Т.I/8-11 и фото 2).

Најближе аналогије посудама из Рашке пронашли смо на локалитету Каципуп у Ораовици код Прешева. И овде су констатоване мање зделе „S"

профилације и груби лонци украшени чешљастим инструментом[5]. Ови типови посуда нарочито су карактеристични за налазишта у Подунављу (Карабурма, Жидовар-фазе I и II, Турски Шанац, Гомолава-фазе VIa и б и др.), а датују се у позни латен односно у I век п.н.е.[6]

2. Врање, *лок. Пржар* (карта 1/2)

На северозападној периферији Врања, на око 700 m надморске висине, уздиже се брдо Пржар на којем су пронађени фрагменти једног пехара и зделе. Пехар је рађен на витлу и има две тракасте дршке овалног пресека које вертикално прелазе обод. Цилиндричног је врата, заобљеног трбуха и прстенасто профилисаног дна. Дршке су масивне са вертикалним пластичним ребром по средини. Сиве је боје, а украшен је хоризонталним пластичним ребром које се налази на рамену суда (Т.II/3).

Здела је сиве боје и фине фактуре. Плитког је реципијента са разгрнутим благо задебљаним ободом и дном које је прстенасто профилисано.

Пехар је типа „кантарос" и сличан је пехарима са Карабурме, „Пећина" код Костолца као и Доњег Града код Осијека, с тим што ови примерци имају израженију шупљу стопу[7]. Остали елементи су врло слични - профилација, облик дршки, пластично ребро на рамену, задебљање на месту где се дршке спајају са ободом и др. Ови пехари датују се у Подунављу у период од III века до прве половине II века п.н.е.[8]

На Пржару је такође нађена здела која типолошки одговара хеленистичким облицима ниских плитких зделa тзв. „pjata" које су евидентиране на локалитету Кале у Кршевици код Врања, као и на многим хеленистичким локалитетима у Македонији.[9]

3. Ораовица, *лок. Кацилуп* (карта 1/3)

Са овог налазишта потичу, осим већ објављеног материјала са истраживања, два метална латенска предмета: гвоздена мамуза и бронзана фибула. Мамуза има трн и тањирасто је профилисана на крајевима. На њој су видљиви трагови црвеног емајла који је био утиснут у паралелне урезе у подножју трна односно на спољњој страни тањирастих крајева (Т. II/1). Овај тип мамузе познат је са бројних латенских налазишта у Подунављу (Гардош, Роспи-Ћуприја, Жидовар, Гомолава...), а ређе и изван овог подручја (Доња

5 М. Вукмановић и П. Поповић, наведено дело, Т.V/1, 2 и Т.IX/1, 3, 5.
6 М. Сладић, Керамика Скордиска, Београд 1986.
7 Исто, 18-24, Т.IV/3 и Т.VII/1 и 3
8 Исто, 21-22.
9 И. Микулчић и М. Јовановић, Хеленистички оппидум из Кршевице код Врања, Врањски гласник IV, Врање 1968, 367, Т.XI/387, Т.XIII/384, 378. и И. Микулчић, Хеленистичка некропола код Битоља, Старинар н. с. XV-XVI, Београд 1964-1965, 227-8, Сл. 5/д.

Топоница, Страдонице)[10]. Међутим ниједан од наведених примерака није био украшен. Тодоровић овај тип мамузе датује у I век п.н.е.[11]

Други налаз са овог налазишта је бронзана фибула саставне конструкције са правоугаоном емајлираном плочицом. Фибула има посувраћену ногу која се наслања на лук. На нози између два јајаста проширења налази се правоугаона плочица на којој су у два наспрамна реда распоређена по три плитка троугласта удубљења која су била испуњена емајлом. Између ова два реда утиснута су четири орнамента у виду кружних уреза са тачком у центру. Плочица је уоквирена правоугаоним урезаним рамом уз саме ивице (T.II/2). Овакве фибуле карактеристичне су за II век п.н.е. Идентичан примерак нађен је у Бољевцима, а фрагменти оваквих фибула (углавном емајлиране плочице) констатоване су на великом броју латенских локалитета (Ада код Сенте, С. Бановци, Бељарица и Капела у Земуну и др).[12]

Керамички латенски материјал са налазишта Каципуп у Ораовици код Прешева који потиче са истраживања од пре двадесетак година датован је у крај II и почетак I века п.н.е..[13] Оба метална налаза само су потврдила поменуту датацију али и наговестила богатији латенски слој од онога који је констатован у току сондажног истраживања.

4. Клиновац, лок. Три крушке (карта 1/4)

Ово вишеслојно насеље сондирано је 1996. године и том приликом констатовани су фрагменти посуда рађени руком од печене земље мрко-црвене боје, који су били украшени чешљастим инструментом (T.II/5-8)[14]. Нађени су у поремећеном слоју тако да је датовање вертикалном стратиграфијом у овом случају искључено. Међутим, неке аналогије са латенских налазишта у Подунављу (Турски Шанац, Попов Салаш, Жидовар, Над Лугом, Sirmium - зоне II, IV, V, Acumincum, Шимановци - колиба и јаме и др.) указују да се ова керамика може датовати у позни латен, односно I век п.н.е.[15]

10 J. Todorović, Kelti u jugoistočnoj Evropi, Beograd 1968, 77, T.IV/5. В. и Л. Трбуховић, Доња Топоница, Прокупље-Београд 1970, 39, Кат. 60.

11 J. Todorović, наведено дело, 77. J. Todorović, Skordisci, Novi Sad-Beograd 1974, 75.

12 N. Majnarić-Panxić, Keltsko-lkatenska kultura u Slavoniji i Srijemu, Vinkovci 1970, 14. J. Todorović, Katalog praistorijskih metalnih predmeta (Ur. J. Stamenković), Muzej grada Beograda, Beograd 1971, 150-153, T.LXVIII/2, 7, 12, 14, 15 и T.LXIX/1, 2, 3, 5, 10. Исти, 1968, 52.

13 Видети напомену 1.
Већ почетком II века п. н. е. Келти долазе у додир са Римљанима и од тада непрестано ратују, нарочито крајем II и у првој половини I века п. н. е. (од 84. до 16. године п. н. е. нема података о ратовима Скордиска са Римљанима) тако да би римску керамику морали очекивати на келтским налазиштима на овом подручју у другој половини I века п. н. е. осим ако су се до последњег тренутка грчевито бранили од римских културних утицаја. Видети: Ф. Папазоглу, Средњобалканска племена у предримско доба, Сарајево 1969, 221, 222, 224, 227-233, 239, 241-250.

14 А. Булатовић и Г. Митровић, Прелиминарни резултати пробног истраживања на локалитету „Три крушке" у селу Клиновцу код Бујановца, Врањски гласник XXIX-XXX, 17, T.I/3 и 5.

15 М. Сладић, наведено дело, 31, 37, 39, T.XXIII/5; T.XXXVI/6, 7; T.XL/6. Д. Спасић, Прилог проучавања традиције Скордска у Виминацијуму, Гласник САД-а 13, 33-45, T.I/2, 4, 6, 8 и 9. О. Брукнер-В. Даутова-Рушевљан-П. Милошевић, Почеци романизације у југоисточном делу провинције Паноније, Нови Сад 1987, T.6/1, 3; T.9/2, 3; T.13/5, T.16/1, T.17/8; T.21/2, 3.

5. *Лок. Манастир Св.Прохора* Пчињског, манастирска порта (карта 1/5)

Приликом заштитних археолошких истраживања у манастирској порти нађено је и неколико фрагмената керамике идентичних онима из Клиновца са лок. Три крушке[16]. Два фрагмента су мрко-црвене боје, рађени су руком, а украшени су чешљастим инструментом (Т.II/11,12). Један фрагмент потиче од посуде сиве боје рађене на витлу, а украшен је вертикалним паралелним линијама које су изведене графитом (Т.II/10).

6. Свињиште, југоисточна периферија села (карта 1/6)

На југоисточној периферији села на благој падини испод платоа овалног облика, површине око 150-200 m^2 налази се обрушен профил у којем је нађен фрагмент керамике црвене боје рађен руком, украшен чешљастим инструментом са променљивом оријентацијом извођења линија (Т.II/9). Овај фрагмент је својом фактуром, бојом, квалитетом печења и начином орнаментисања идентичан керамици са налазишта Три крушке у Клиновцу и у манастирској порти у манастиру Св. Прохора Пчињског.

Ова керамика може се културно определити само на основу орнаментике. Овакав начин орнаментисања идентичан је оном са локалитета Сирмиум (домородачко насеље, зоне II, IV и V), „јаме" и „колиба" у Шимановцима, Над Лугом у Дрмну код Костолца, као и малобројном, на овај начин украшеном керамичком материјалу са налазишта Попов Салаш и Турски Шанац[17]. Ови налази у Подунављу, датују се, у последње деценије И века п.н.е. а датовани су хронолошки осетљивим налазима типичним за келтску културу.

7. Давидовац, *лок. Црквиште* (карта 1/7)

Село Давидовац смештено је на најширем делу врањско-бујановачке котлине, око 10 km југозападно од Врања, одакле се издваја пут (долином Кршевице) за пчињску котлину. У овом селу, на локалитету Црквиште нађен је фрагмент чланка бронзаног астрагалоидног појаса са три сачувана астрагала између којих се налазе вертикална ребра украшена хоризонталним урезаним линијама (фото 3). Дужина чланка је 45, а дебљина 6 mm. Овакви појасеви датују се у широк временски дијапазон, од периода Ха D до позног латена[18]. Наш чланак највероватније припада типу Осијек по Д. Божићу, а датује се у латен В2 односно латен С по Рајнекеу што хронолошки одговара периоду III и II века п.н.е.[19]

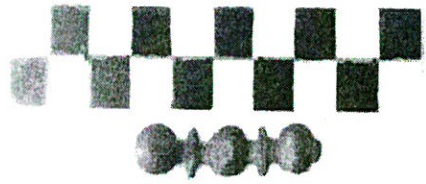

Судећи по презентованим налазима присуство келтског утицаја у материјалној култури јужног Поморавља извесно је већ од краја III века п.н.е.

(пехар и здела са Пржара), док је присуство Келта, на овом подручју, најинтезивније (што показује археолошки материјал, али и историјски извори) у другој половини II и I веку п.н.е.[20] Присуство Келта на овој територији потврђују и историјски извори. Страбон нам говори о ширењу Келта до илирских, пеонских и трачких планина и о њиховим нападима на јужног суседа, римску провинцију Македонију[21]. Можда би интензивно присуство Келта на овим просторима крајем II и у првој половини I века п.н.е. требало повезати са тезом да Келти до краја II века п.н.е. користе Тракију за нападе на римску провинцију Македонију да би после 104/101 год. п.н.е. за ове походе почели да користе јужноморавску и вардарску котлину.[22]

Хронолошки најмлађи келтски материјал са овог подручја је чешљана керамика са променљивом оријентацијом извођења линија, која се појављује на неколико налазишта у врањско-бујановачкој котлини. Овако украшена керамика појављује се и у Подунављу и то у домородачким насељима предримског периода, а приписује се келтском грнчарству са елементима дачке културе[23]. Ови фрагменти нађени на нашем подручју су, међутим, или случајни налази или су инвентар потпуно поремећених културних слојева, па је до сада било немогуће стратиграфски их утврдити. Још једна чињеница у вези са геостратешким положајем налазишта са овом керамиком привлачи пажњу. Наиме, сва налазишта на којима се појављује ова керамика, лоцирана су искључиво на речним терасама уз природне комуникације које повезују јужноморавску и пчињску котлину (карта 1-4,5 и 6). Занимљив је податак да је ово једна од најслабије истражених области у овом региону. Да ли ова чињеница указује на стихијско повлачење становништва пред Римљанима крајем I века п.н.е. из јужноморавске котлине ка истоку расветлиће резултати будућих истраживања латенских налазишта на овом подручју.

16 Ова истраживања је обавио Завод за заштиту споменика културе из Ниша од 1982. до 1986. године. Резултати истраживања нису објављени, а покретни археолошки материјал налази се у Народном музеју у Врању. Керамика о којој се говори у овом раду изложена је у „Ризници" манастира Св. Прохор Пчињски.

17 Видети напомену 14 и упоредити са B. Jovanović-M. Jovanović, Gomolava-naselje mlađeg gvozdenog doba, Novi Sad-Beograd 1988, фаза VIб, T.XLIV/2-5.

18 J. Todorović, 1971, 89-93, T.XLI-XLIII. М. Вукмановић-Н. Радојчић, Каталог метала II, Народни музеј Београд 1995, 111-112. Ј. Тодоровић 1974, 111, и др.

19 Д. Божић, Каснолатенски астрагални појасеви типа Београд, Старинар н. с. XXXII, Београд 1982, 48-49. С. Арсенијевић, Покушај синтезе налаза гвозденодобних астрагалоидних појасева, Balcanica XXICX, Београд 1998, 18.

20 О присуству Келта на овој територији половином другог века п. н. е. види Ф. Папазоглу, наведено дело, 221.

21 F. Papazoglu, наведено дело 255-260. У вези са проблемом јужне границе Скордиска, види: P. Popović, The Territories of Skordisca, Старинар н. с. XLIII-XLIV, Београд 1992-1993, 17 и 20, Map 2.

22 A. Jovanović, A Contibution to the Research of the Rapport Between the Scordisci and the Dardanians in the End of the Second and the Beginnung of the first Century BC, Balcanica XXVI, Београд 1995, 143-152.

23 O. Brukner-V. Dautova-Ruševljanin-P. Milošević, наведено дело, 35-37.

БИБЛИОГРАФИЈА

Арсенијевић С., Покушај синтезе налаза гвозденодобних астрагалоидних појасева, *Balcanica* XXIX, Београд 1998.

Божић Д., Каснолатенски астрагални појасеви типа Београд, *Старинар* н.с. XXXII, Београд 1982.

Brukner O.- Dautova-Ruševqan V.- Milošević P., *Počeci romanizacije u jugoistočnom delu provincije Panonije*, Novi Sad 1987.

Булатовић А. и Митровић Г., Прелиминарни резултати пробног истраживања на локалитету Три крушке у селу Клиновцу код Бујановца, *Врањски гласник* XXIX-XXX, Врање 1996/97.

Vukmanović M. i Popović P., Sondažna istraživanja gradinskih naselja na području vranjsko-preševske kotline, *Godišnjak knjiga* XX, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 18, Sarajevo 1982.

Вукмановић М.-Радојчић Н., *Каталог метала* II, Народни музеј Београд 1995.

Garašanin M., Iz istorije mlađeg neolita u Srbiji i Bosni, Glasnik *Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, n.s. IX, Sarajevo 1954.

Гарашанин М., Из археологије врањске области, *Врањски гласник* I, Врање 1965.

Jovanović A., A Contribution to the Research of the Rapport Between the Scordisci and the Dardanians in the End of the Second and the Beginning of the first Century BC, Balcanica XXVI, Beograd 1995., 143-152.

Jovanović B.- Jovanović M., *Gomolava-naselje mlađeg gvozdenog doba, N.Sad-Beograd 1988.*

Majnarić-Panxić N., *Keltsko-lkatenska kultura u Slavoniji i Srijemu,* Vinkovci 1970.

Микулчић И., Хеленистичка некропола код Битоља, *Старинар н.с.*XV-XVI, Београд 1964-1965.

Микулчић И. и Јовановић М., Хеленистички оппидум из Кршевице код Врања, *Врањски гласник* IV, Врање 1968.

Papazoglu F., *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba,* Sarajevo 1969.

Popović P., The Territories of Skordisci, *Старинар* н.с. XLIII-XLIV, Београд 1992-1993.

Sladić M., *Keramika Skordiska*, Beograd 1986.

Спасић Д., Прилог проучавања традиције Скордиска у Виминацијуму, Гласник САД-а 13, Београд 1997.

Тодоровић Ј., *Келти у југоисточној Европи*, Београд 1968.

Todorović J., *Katalog praistorijskih metalnih predmeta*, (Ur. J.Stamenković), Музеј града Београда, Београд 1971.

Todorović J., *Skordisci*, Novi Sad-Beograd 1974.

Трбуховић В. и Л., *Доња Топоница, дарданска и словенска некропола,* Прокупље-Београд 1970.

РЕЗИМЕ

Александар Булатовић

АТЕНСКИ НАЛАЗИ У ВРАЊСКО-БУЈАНОВАЧКОЈ И ПРЕШЕВСКОЈ КОТЛИНИ

У раду презентујемо необјављене латенске налазе из врањско-бујановачке и прешевске котлине. Налази су констатовани на следећим налазиштима:

1. Рашка у Врању (зделе „S“ профилације, пехар, лонци украшени чешљастим инструментом...).
2. Пржар у Врању (фрагменти пехара и тањира).
3. Кацuпуп у Ораовици код Прешева (гвоздена мамуза украшена емајлом и бронзана фибула саставне конструкције са правоугаоном емајлираном плочицом).
4. Три крушке у Клиновцу код Бујановца (фрагменти керамике украшени чешљастим инструментом).
5. Манастир Св. Прохора Пчињског (фрагменти керамике украшени графитом и чешљастим инструментом).
6. Село Свињиште (фрагменти керамике украшени чешљастим инструментом).
7. Црквиште у Давидовцу код Врања (фрагмент чланка бронзаног астрагалоидног појаса).

Судећи по овим налазима присуство келтског утицаја извесно је већ у III веку п. н. е. док је келтско присуство најинтезивније у другој половини II и И веку п. н. е.

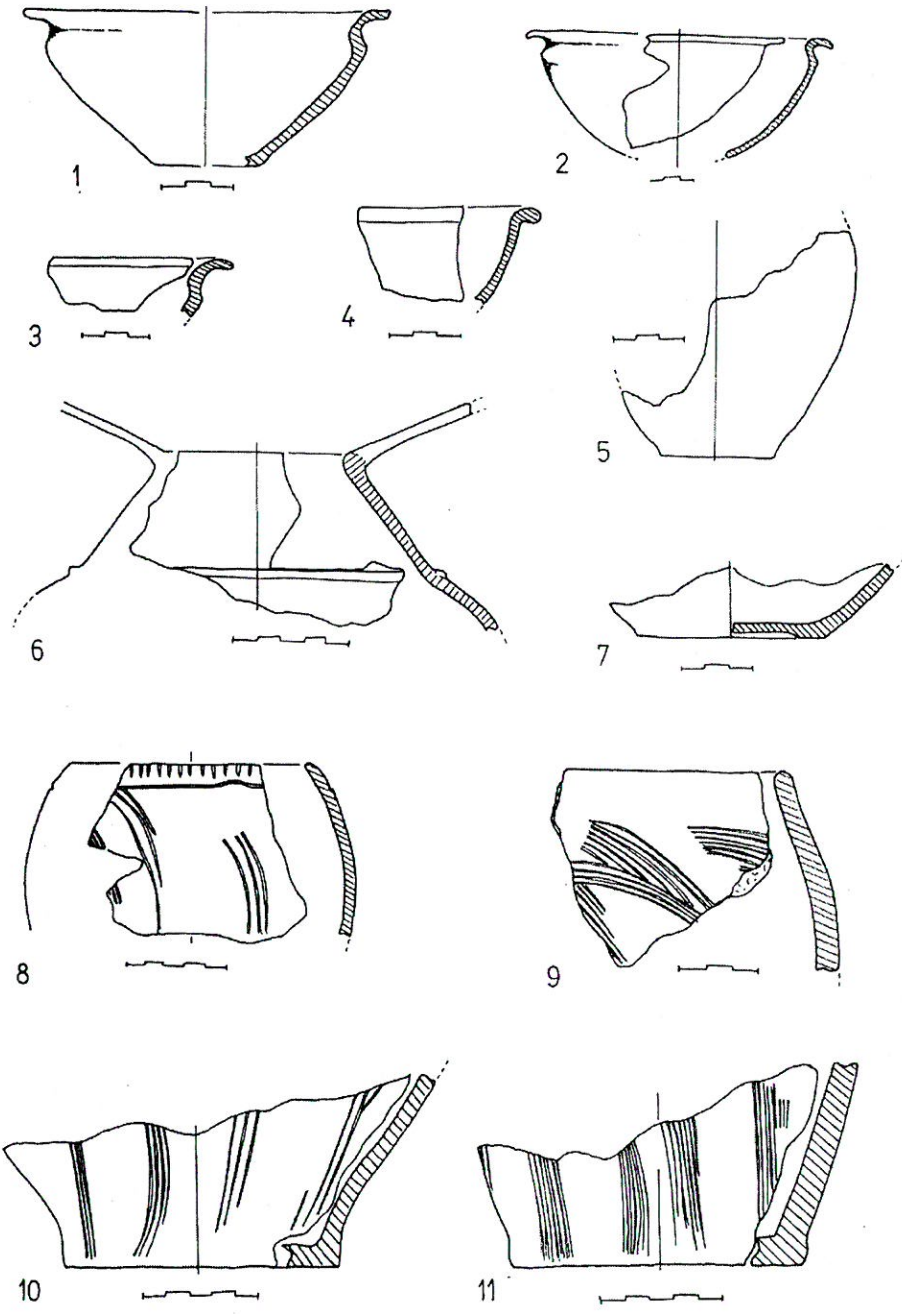

Табла 1

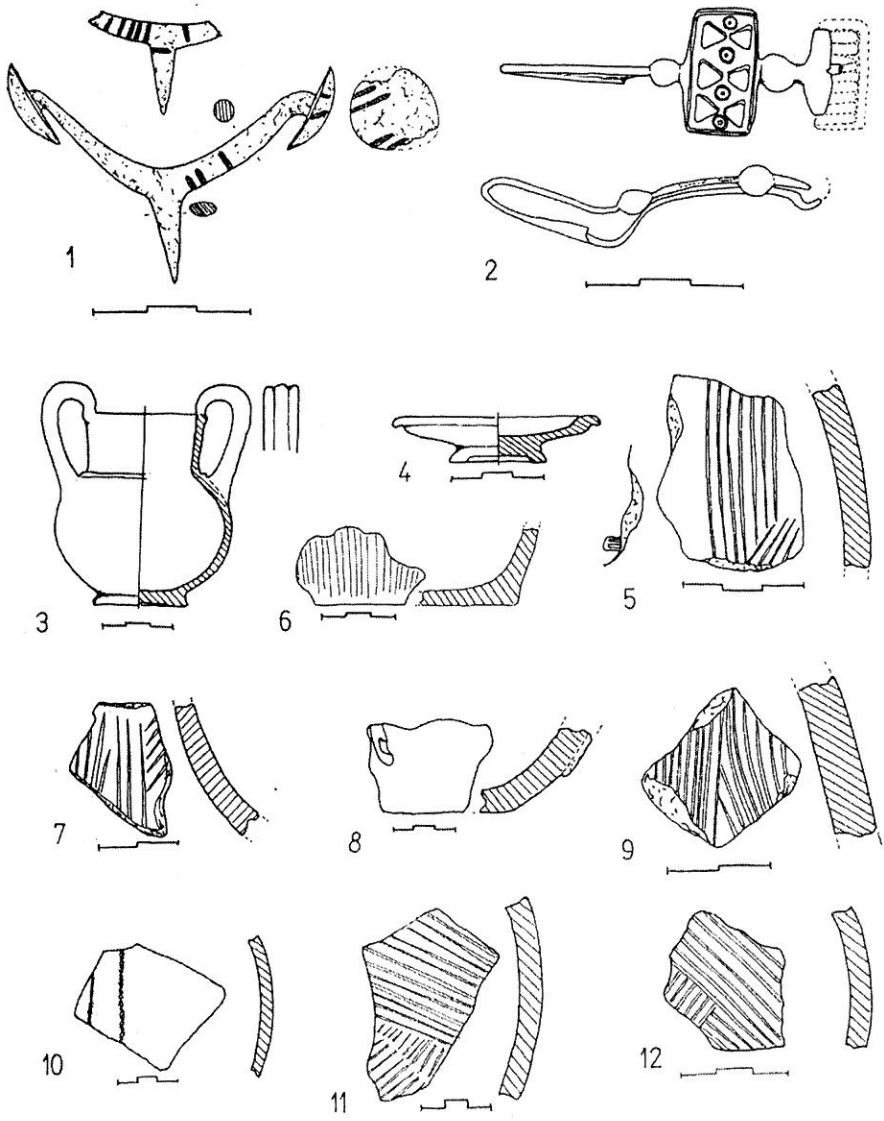

Табла 2

УДК 902. (492. 11)

Bernard Bavant, Вујадин Иванишевић

ЦАРИЧИН ГРАД: ИСТРАЖИВАЊА У 1999. ГОДИНИ

Археолошка ископавања изведена током 1999. години одвијала су се у сенци војне агресије на Југославију. У жељи да осигурају француско-југословенску сарадњу на пољу археологије, као и да радови не буду изнова прекинути, обе заинтересоване стране су сматрале за сходно да наставе археолошка истраживања. Одлучено је да се, изузетно, трајање кампање смањи, као и број учесника, уз измену раније предвиђеног програма. Кампања је трајала, у складу са уговором о сарадњи, од 30. августа до 12. септембре.[1] Истраживања су настављена на простору југозападног кварта Доњег града, у продужетку кампање из 1998. године. Радови су били усмерени, ради добијања што потпунијих резултата у раздобљу од две седмице, на скидање високих слојева шута, рушења на простору бедема, до нивоа културног слоја.

Захваљујући значајном броју радника - 30 у просеку - истраживањима је било обухваћено пет сектора (AG, AH, AJ, AK и AL) распоређених дуж јужног бедема Доњег града (план 1). Истражена је значајна површина од 475 m, приближно колико и 1998. године. Овде треба нагласити да су током овогодишње кампање скинути само слојеви шута и да је остао неистражен културни слој висине од 1 до 0.80 м. Овогодишњим истраживањима добијени су нови, релевантни подаци о бедему, као и о две куле које су га ојачавале.

1 - Западна кула јужне капије Доњег града (сектор AH)

Истраживање западне куле јужне капије Доњег града започето је 1998. године и том приликом је откривен улаз (ширине 2.40 m са спољне стране, односно 1.30 m са унутрашње), као и део западног зида. Током овогодишње кампање сектор AX је знатно проширен (19 x 9 m) ради истраживања основе куле.

1 Југословенску екипу су чинили: Вујадин Иванишевић - руководилац истраживања (Археолошки институт Београд), Јулијана Пешић - аехеолог кустос (Народни музеј Лесковац), Чедомир Васић (Регионални завод за заштиту споменика културе Ниш), Миомир Петровић - архитекта и Татјана Бенџаревић и Перица Шпехар - студенти археологије. Једини учесник са француске стране био је Bernard Bavant (CNRS i Универзитет Marc Bloch, Strazburg).

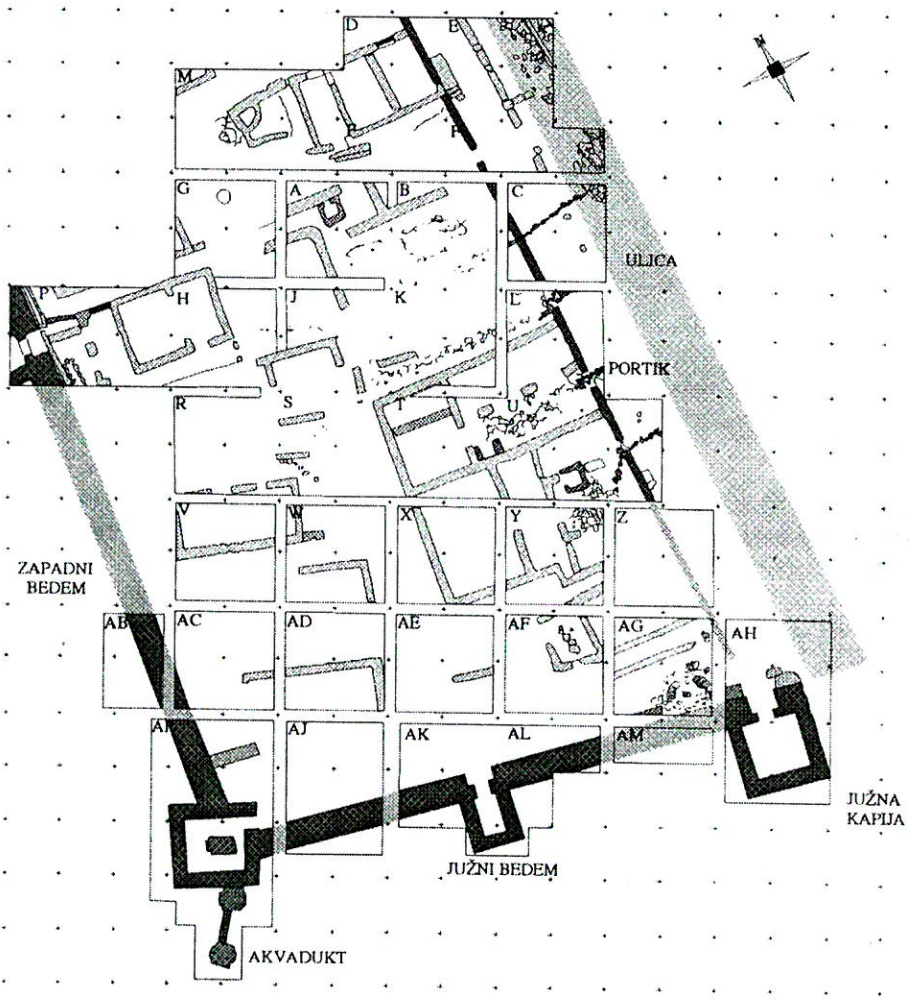

План 1: Југозападни кварт Доњег града: основа у размери 1/500.

Ради се о квадратној кули са страницама од 7.10 m (око 23 стопе). Њени зидови, различите дебљине (западни и источни 1.25 m и јужни 1.40 m), очувани су један метар ниже у односу на бедем, у нивоу доњег реда опека

Слика 1: Западна кула Јужне капије Доњег града поглед са југоистока. У првом плану приказан је уништени југоисточни

(Слика 1). Југоисточни угао куле је уништен и можемо очекивати да је очуван на нивоу темеља. Претпостављамо да је страдао приликом пробијања пробног рова 1947. године отвореног током истраживања Јужне капије. Његови оквири се назиру у источном профилу и у основи сонде.[2]

Спољно лице источног зида куле је само делимично очувано јер је део зида извађен, тачније квадери од кречњака који су ојачавали кулу, односно јужну капију Доњег града. Са унутрашње стране северног и јужног зида куле констатовани су трагови дерсовања. У унутрашњости куле налазе се остаци урушених конструкција који нису извађени. Они припадају деловима обрушених зидова и урушеног свода.

2 - Остаци степеништа куртине (сектор AG)

Прошле године у квадрату AX откривена је, западно од улаза у западну кулу јужне капије Доњег града, зидна маса од камена и малтера ширине 1.30 m прислоњена уз сам бедем и протумачена као остаци степеништа које је водило на шетну стазу. Овогодишња ископавања у сектору AG су показала да степениште није чинио један зидани масив, већ да је оно почивало на

2 А. Дероко, Св. Радојчић, Откопавање Царичина града, Старинар, 1, 1950, 127 и даље.

ступцима, укупно три, прислоњеним уз бедем, који су носили сваки по један лук. Угао другог ступца гледано од истока откривен је у јужном профилу сектора AG и цела јужна површина овог квадрата била је прекривена остацима срушеног лука преломљеног на три дела (слика 2). Треба подвући да су на првом ступцу са истока откривени остаци лука in situ. Овај детаљ ће бити од пресудне важности за реконструкцију степеништа, чији се први прагови налазе у сектору AL и који ће бити откривени приликом наставка истраживања.

3 - Куртина и средишња кула западног крака јужног бедема (сектори AJ, AK и AL)

Јужни бедем је откривен практично у целој дужини од 32 m, на делу између Јужне капије Доњег града и југозападне угаоне. На овом делу куртина дебљине 2.50 m је очувана на истом нивоу, што је последица систематског вађења опеке. Скоро на средини између југозападне угаоне куле и куле која је бранила Јужну капију, нешто ближе првој (16 m), него другој (20.50), бедем је био ојачан још једном кулом (слика 3) ради које су сектори AK и AL проширени ка југу.

У питању је мала кула скоро квадратне основе (4.80 m у оси север-југ, према 4.60 m исток-запад). Зидови уједначене дебљине од 1.30 m очувани су на истој разини као и сам бедем. Улаз, ширине 2.40 m са спољне стране и 1.30 m са унутрашње, имао је платна изведена од опеке. У унутрашњости су откривени делови срушених конструкција од којих ни једна није могла са сигурношћу бити приписан деловима свода.

4 - Стамбени објекти (сектор AG) и ситни налазио.

Овогодишњим истраживањима стамбени објекти нису били практично обухваћени. Ухваћени су у сектору AG у дужини од 7.70 m правци пружања два зида на растојању од 1.50 m до 1.70 m један од другог. Зидови су скоро паралелни са бедемом. Северни зид чини, највероватније, са два друга зида откривена преходних година у секторима Y и AF, део једног мањег правоугаоног објекта који се наслањао на зид портика улице и чији се улаз вероватно налазио на источној страни. На јужном зиду се налазе, чини се, једна врата. Могуће је да се ради о некој врсти уског ходника који је пратио претходну грађевину.

Покретни налази су били заступљени у скромнијем броју него претходних година, Ово је разумљиво ако се има у виду чињеница да је циљ овогодишњих радова било скидање високих слојева шута и припрема квадрата за наредну сезону ископавања.

Овде ћемо само указати на колективни налаз три фолиса Justinijana I из ране фазе ковања у сектору AR, који су били похрањени у слоју глине уз спољно лице западног зида југозападне угаоне куле. Ови новци су могли бити изгубљени током изградње саме куле и самим тим би представљали хроно-

Слика 2: Обрушени лука степеништа које је водило на шетну стазу: поглед са североистока. Лево је видљив део очуваног лука ин ситу.

Слика 3: Средишња кула на западном краку јужног бедема Доњег град: поглед са истока.

лошки оквир који би требало узети у обзир приликом датовања бедема Доње града и аквадукта.

RÉSUMÉ

Bernar Bavant, Vujadin Ivanišević

LES RECHERCHES ARCHÉOLOGIQUES SUR LE TERRITOIRE DE CARIČIN GRAD (LA VILLE DE LA REINE)

En 1999 on a continué les recherches archéologiques sur le territoire de Caričin Grad (La Ville de la reine) bien que la campagne ait été de courte durée à cause de l´offensive contre la Jougoslavie, l´activité avait lieu sur le terrain du quartier du sud - ouest de la ville basse.

УДК 347.2 (497.11)(091)

Таса Јовановић

ПРИЛОГ ЗА ИСТОРИЈУ ДВОРЦА КНЕЗА МИЛАНА У НИШУ

Међу бројним правним документима, који се налазе у историјском одељењу Народног музеја у Нишу, а они су већином још непреведени и самим тим необјављени, овом приликом дајемо два акта која имају велики значај за боље упознавање историје нашег града уочи ослобођења од Турака 1978. године. Правни документи који су приложени у овом раду имају можда и шири значај за анализу политичког, друштвеног, економског и социјалног живота током 19. века, на овим просторима. Друга питања на која смо овде наишли током анализе, као што су етимологија речи и имена, занимања, монета и места становања, овога пута нећемо отварати.

Први спис јесте ћирилични превод са турског језика из ког се могу видети наследници конака Хафиз-паше[1] у Нишу. Његов превод можемо повезати са продајом овог објекта кнезу Милану. Међутим, пошто је Влада остала при ставу да српски кнез не узима ништа од унука Хафиз-паше у виду поклона, већ да легално купи конак, има индиција да је самоиницијативно покренула питање својине. Зато је ангажовала Тодора П. Станковић, цариградског ђака и врсног познаваоца турског језика, да преведе правне акте о наслеђу над конаком и о праву својине над истим. Касније је објекат купљен од Мустај-бега сина Бећир-бега за суму од 1500 дуката, што се за оно време сматрало високом ценом за куповину некретнине.[2]

Да бисмо боље анализирали ове документе морамо се ближе упознати са „шеријетским правним наслеђем" под којим подразумевамо окоштали правни систем који је почивао на верским законима Ислама. Оно је било неприкосновено и непроменљиво, имајући универзални карактер и принципе у свим муслиманским земљама, дакле и у оним деловима Србије који су током 19. века остали у саставу османског царства.[3]

У наследном праву по Шеријету наслеђивала се само активна имовина, а не и обавезе као што је био случај са европским правом. Непокретности су

1 Хафиз-паша, предводник турског башибозлука у битци на Иванковцу 1805. год.
2 Коста Н. Христић, Записи старог Београђанина, Београд 1987., стр. 104.
3 М. Беговић, Карактеристике османског наследног права, Београд 1938, стр. 21.

се наслеђивале по законском реду. Жене су се јављале као наследнице мањег дела имовине него ли мушкарци, што се у нашем случају не види прецизно,[4] „жени Аметулахи 6 части, 12 части споменутој сестри Ајши Емири, 4 части полусестри Дуди Хануми, и по једну част синовцима Бећир и Амет бегу". Овде не видимо да ли је у питању била целокупна имовина Хафиз-паше или само један њен део, и да ли је било директних мушких потомака, оставиоца.

У принципу изгледа је сваки сродник наслеђивао део имовине али се она пропорцијално смањивала ако су постојали ближи наследници. Из документа се види да се сваки формално-правни акт закључивао пред кадијом, који би касније заводио опоруку у деловодник.[5]

Исламско право је познавало институцију пуномоћја у правном животу: „Жена Аметулаха опуномоћивши од своје стране Мемишановића, код два сведока Хаџи-Мустафером Абдулрахмановићем и Мехмет-бегом Али-Пашићем, који су у суду посведочили те је пуномоћје уважено". Од облигационих уговора сусреће се купопродаја некретнина „Овај Мемиш Аметовић продао јеБећир и Амет-бегу четвртину куће која је у Таш-ћупри махали". Облигационо право у османској држави се развијало интензивније с обзиром на бржи привредни развој трговине и саобраћаја у 19. веку, него раније. Мада је пословни промет ипак ограничен аутархичношћу и „шеријатским наслеђем". Постојала су и друга ограничења али су она временом смањена услед реформи донетих Гилхамским хатиферуифом 1839. године који је довео до јачања централизације власти, а с тим и економских потреба.

Документ је потписан и потврђен печатом од стране нишког кадије Мустафе Рагиба, али без године издавања по Хиџри. Упоредном методом можемо потврдити да је издат од стране „Шеријетског суда" негде средином педесетих година, а могуће и нешто раније.[6]

Други документ је потврда издата од стране турског суда на име Бећир и Амет-бега. Они наиме траже писмену потврду „сенет" о праву својине над конаком свог оца Махмуд-паше који се налазио на левој обали Нишаве поред каменог моста у махали „Таш ћупри". Овај спис је сачињен касније јер га је потврдио и издао нишки кадија Исмаил Рами, који је службовао нешто касније у Нишу. Исто тако у документу су Бећир и Амет бег, власници целокупног објекта који је процењен на вредност од сто хиљада турских гроша. Колика је била његова вредност, упоредићемо са сумом новца којом је изграђена и одржавана основна школа у Пироту 1858. године - 125.065 гроша која се наводи у тефтеру нишке митрополије.[7]

4 А. Ваис, Љ. Кандић, Општа историја државе и права, Београд 1981, стр. 94, Коран у глави 4/13 је предвиђао „Вама људима половина онога што оставе ваше жене, ако немају деце. А ако оставе деци ви ће те имати четвртину, после завештања, које оне буду учиниле."

5 Г. Елезовић, Турски споменици, том 2, Београд 1952, стр. 137.

6 С. Андрејевић, Документи и непокретностима, Зборник Народног музеја, бр. 3-4, Ниш 1987. год. стр. 148.

7 Илија Николић, Тефтери нишке митрополије 1834-1872., Пирот 1976, стр. 16.

Овај формално правни акт је значајан за правног историчара и историчара уопште, пошто се из његовог садржаја види да је и „сенет" један од извора Шеријетског права. Оно је представљало особени систем правних норми како у погледу садржине тако и у погледу лица на која се односи и примењује.

ПРИЛОЗИ

„Али-бег[8] Хафус Мустафа Пашић,[9] који је живео у нишкоме граду у махали „Едрене бали", и који је умро, а оставио је наследнике, и то жену Аметулаха, ћерку Али-паше, сестру Ајшу Емиру, по оцу сестру Дуди Хануму[10] и синовце: Бећир и Амет бега. Наслеђе се дели у 24 части, од којих: 6 части жени Аметулахи, 12 части поменутој Ајши Емири, 4 части Дуди Хануми, и по једну част, свега две части: Бећир бегу и Амет бегу.

Жена Аметулаха опуномоћивши од своје стране Мемиша Аметовића, код два сведока, и то пред Хаџи Мустафером Абдурахмановићем и Мехмед бегом Али Пашићем који су у суду посведочили да је пуномоћје уважено. Овај Мемиш Аметовић, пуномоћник Аметулахин продао је Бећир бегу четвртину куће који је у „Таш ћупри"[11] махали, која се састоји од многих соба како на горњем тако и на доњем спрату; даље са кујнама, амамом, водоскоком (шедрваном), једном баштом са засађеним разним воћем, даље у спољном дворишту (дишер авлији),[12] са много соба на горњем и доњем спрату, кујнама шталом, великим амбаром и стајама за сено и нешто авлијом, - за дванаест хиљада и пет стотина гроша, на шта су ови Бећир и Амет бегови пристали, кућу примили и новце издали. Међу њим је ова жена изјавила да је новце, преко својег пуномоћника, примила; и да са овим престаје више њено право на целу ту кућу - што се овим Бећир бегу и Амет бегу потврђује."

Потврдио
Нишки кадија (судија)
Мустафа Рагип
(својим печатом)

Са турског на српски превео,
Тодор П. Станковић[13] с. р.
Начелник среза нишког

„Бећир бег и брат му Амет бег, синови Махмут-паше из Нишког вилајета[14] дунавског, а из махале „Таш ћупри"[15], представше овоме суду и подневши потврђено сведочанство издато им од имама[16] Хасан-ефендије[17] и Кмета

8 Бег - муслиманска племићка титула, локални господар. Као титула придаје се муслиманском имену из поштовања. А. Шкаљић, Турцизми у српско-хрватском језику, Сарајево, 1965. стр. 129.

9 Паша-титула високог турског достојанственика и увек се стављала иза властитог имена. Исто, стр. 511. Овде је преводилац ставио деминутив од поменуте титуле паша, тако да то може да изазове малу забуну.

10 Госпођа, жена из уважавања. Исто, стр. 311.

11 Камени мост.

12 А. Шкаљић, Турцизми у српско-хрватском језику, Сарајево 1965., стр. 219.

13 Тодор П. Станковић (1852-1925), начелник нишавског среза после ратова 1876-1878, цариградски ђак и врсан познавалац османске цивилизације, успешни дипломата и публициста.

Мемиш аге[18], из исте махале, - тражили су да им се изда писмено потврђење (сенет) на половину куће постојеће у махали „Таш ћупри", која им је још од пре 20 година у наслеђе од умрлога им оца Махмуд-паше остала. Ова је кућа у вредности сто хиљада гроша, а састоји се из многих соба, у два одељења: женске куће (харемлук)[19] и мушке куће (селамлук).[20]

На основу сведоџбе Хафус Хасан-ефендије, Кмета Мемиш-аге и Мустафе суд се уверио о истинитости тражбе молиоца, те им ово писмено потврђује (сенет) и издаје."

Са турског на српски превео,
Тодор П. Станковић
Начелник среза нишког

Потврђује нишки кадија[21]
Исмаил Рами (својим печатом)

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

а) ИЗВОРИ

♦ Народни музеј у Нишу, Збирка архивалија, копије превода турских докумената без инв. броја.

♦ Збирка фотографија, Спомен албум кнезу Милану из јужне Србије, издање Географског оделења Врховне команде српске војске из 1879. год.

в) ЛИТЕРАТУРА

♦О. Нури Хаџи, Мухамед и Куран, Београд, 1931. год.

♦М. Беговић, Извори Шеријетског права, Архив бр. 26. Београд, 1933. год.

♦Б. Анастасијевић, Историја Ниша, Ниш, 1940. год.

♦Г. Елезовић, Турски споменици, том 2, Београд, 1952. год.

♦М. Беговић, Извори турског права од 14-19 века, Историја часопис, 16-17, 1966-67. год., Београд 1970. год.

♦Б. Андрејевић, Споменици Ниша (друго допуњено издање), Ниш, 1997. год.

14 Вилајет, покрајина, провинција, административна територија једног валије. Исто, стр. 641.
15 Видети, фус ноту 11.
16 Имам, муслимански свештеник који је имао задатак да буде и судија у споровима. Исто, стр. 345.
17 Ефендија-господин, господар додаје се иза личног имена или именице одвојено или спојено цртицом, Исто, стр. 262.
18 Ага-газда, добростојећи господин, додаје се као титула личног имена Исто, стр.72.
19 Женско оделење у муслиманској кући у коме странци, који нису укућани, или ближи сродници, нису залазили. Исто, стр. 314.
20 Мушко оделење у муслиманској кући, у коме су се примали гости. Исто, стр. 218.
21 Кадија, шеријетски судија. Исто, стр. 378.

РЕЗИМЕ

Таса Јовановић

ПРИЛОГ ЗА ИСТОРИЈУ ДВОРЦА КНЕЗА МИЛАНА У НИШУ

Шеријетско право је примењивано у Османској држави, па самим тим и у оним деловима Србије који су чинили њен део све до ослобођења 1878. и 1912. год. Развитак те империје (нарочито њено ширење по Балкану) показало је да са његовим сакралним и догматским својствима, нису довољна за ефикасно функционисање османске управе и правосуђа, нарочито због шаренолике турске друштвене средине.

Конак Хафиз-паше у Нишу се састојао из старог и новог дела, саграђен у типично оријенталном стилу са много просторија, еркерима, водоскоцима и који се налазио на левој обали Нишаве, на потезу данашњих улица 7. јула и Облачића Рада.

Одмах после ослобођења Кнез Милан је извесно време боравио у посебној згради у нишкој тврђави. Пошто је одбио предлог Бећир бега да поменути дворац добије као поклон, откупио је зграду за кнежеву и касније краљеву резиденцију у којој ће проводити доста времена до своје абдикације 1889. год.

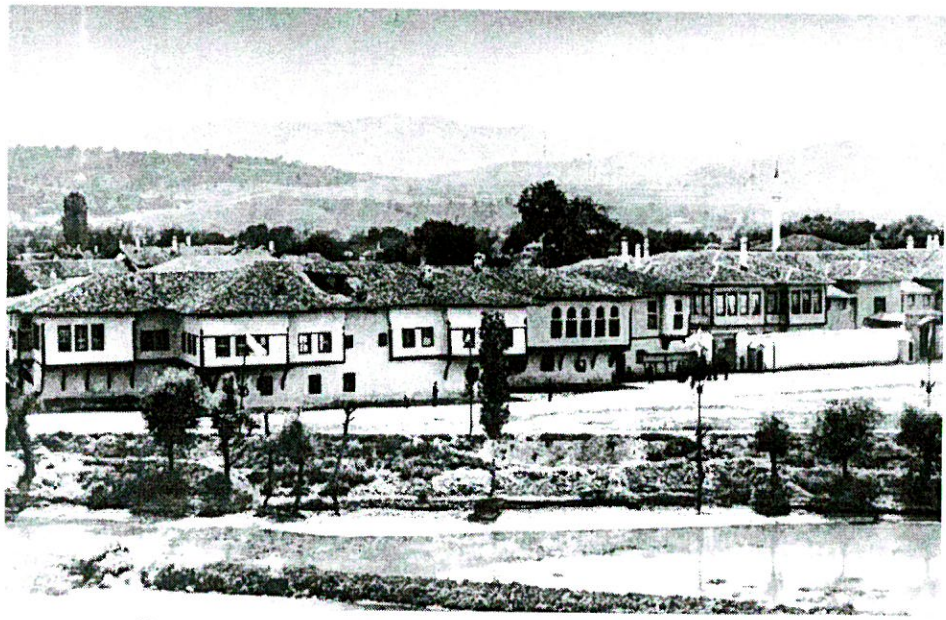

Стари и нови конак Хариз паше и Берић-бега.
Снимак је из 1878. године

Кућа у којој је привремено становао кнез Милан у Нишу.
Снимак је из 1879. године

Добросав Туровић

ПРОГЛАШЕЊЕ МЕДВЕЂЕ ЗА ВАРОШИЦУ

Прва иницијатива за проглашење Медвеђе за варошицу јавила се 1900. године. Потекла је виђенијих Горњојабланичана. Те године село Медвеђа било је средиште за 43 насеља Горње Јабланице, прецизније за општине: бањску, бувску, бучуметску, медвеђску, реткоцерску и поједина насеља слишанске општине. Према попису становништва Краљевине Србије од 31. децембра 1900. године, у наведеним општинама било је 2.073 куће и 14.370 становника, од тога 7.608 мушких и 6.762 женска лица.

Предлог да се село Медвеђа, највеће насеље у Горњој Јабланици, прогласи варошицом и центром читаве околине поднели су у име грађана Радосав Стевановић и Стојан Гвоздић, горњојабланички свештеници, Васа Лазаревић, општински благајник, Димитрије Младеновић, механџија, Мирослав Јашић и Радован С. Поповић, земљорадници, и председник медвеђске општине Радисав Лукић из Стубле. Они су 23 јануара 1907. године упутили писану молбу министру унутрашњих дела Краљевине Србије да село Медвеђу у срезу јабланичком и округу врањском прогласи за варошицу.

У писму угледних Горњојабланичана и грађана Медвеђе истичу се следећи разлози:

„1. Што је село Медвеђа удаљено од најближе вароши Лесковца 45 километара или 8 1/2 сата;

2. Што је село Медвеђа средишна тачка општина: Бувске, Бањске, Туларске, Реткоцерске и Бучуметске и једног дела општине Слишанске;

3. Све ове општине удаљене су преко 6 сати од вароши, а пограничне и то: Бањска, Туларска и Реткоцерска удаљене су по 14 сати, узевши њихове крајње тачке;

4. Народ овог краја је у вечитој немогућности, да своје производе на тако великој даљини односи и продаје без осетне штете;

5. Село Медвеђа као погранично место је врло важно место стратегијска грана ново пресечене путеве и то: Медвеђа-Вељa Глава, Медвеђа-Свирце, Медвеђа-Мутивода, Медвеђа-Сикирача, који се спаја са путем у срезу Косаничком;

6. На један сат од Медвеђе налази се Сијаринска Бања, у којој преко целог лета долазе болесници на лечење из разних крајева;

7. Село Медвеђа постоји у равници на саставцима река Медвеђе и Љепаштице;

8. Село Медвеђа сада има једну кафану I класе, два дућана, три пекарнице, две абаџијске радње, две ковачке радње и једна поткивачница. Сем овога налазе се у месту и то: општина, црква, школа и касарна пограничне трупе; и 9. Село Медвеђа је како у политичком, тако и административном погледу најважнија тачка у срезу јабланичком, о чему је поред осталих уверен и сам инспектор Министарства Унутрашњих дела, Господин Драг. Тодоровић."

Министар унутрашњих дела наложио је начелнику округа врањског да прикупи све потребне податке о подобности села Медвеђе за варошицу, а то значи о броју становника, пунолетних грађана, дућана, занатских и трговинских радњи, кафана и кућа, о удаљености Медвеђе од најближих вароши и варошица као да испита сагласност околних општина и утврдити рејон будуће варошице и које ће име носити.

По добијању сагласности туларске, бањске, реткоцерске, клајићке и бучуметске општине, спроведено је јавно изашњавање 25. фебруара 1907. године о проглашењу Медвеђа за варошицу. У бирачком одбору били су истакнути Јабланичани: Радисав Лукић из Стубле, председник општине и чланови Богдан Драговић из Пустог Шилова и Алекса Недељковић из Медвеђе. Гласачки одбор отворио је збор у дворишту суднице општине медвеђске и позвао гласаче да приступе гласању. За проглашење Медвеђа за варошицу гласало је 369 гласача, колико их је тада било на зборном месту. У записнику бирачког одбора од 25. фебруара 1907. стоји и ово:

„Пошто је на овоме збору учествовало преко половине правних гласача, на основу чл. 54. Зак. о општ. Гласачки одбор општине Медвеђске,

РЕШАВА

Да је овај збор за проглашење села Медвеђа за варошицу, и да и даље остају сва села општине Медвеђске у саставу исте, као и да варошица носи име Дубочица потпуно ово питање решио и одобрио.

На основу чл. 50. Зак. о општ. Гласачки одбор је објавио народу резултат гласања.

На основу чл. 52. Зак. о општ. по свршеном послу кога је Збор решио сва акта Гласачки одбор предао је Општинском суду на даљи рад."

Али, проглашење Медвеђа за варошицу није текло глатко. Сметње су долазиле нарочито од стране среских власти у Лебану и Лесковцу. Начелник среза јабланичког писмом од 1. марта 1907. тражи да грађани Медвеђе обезбеде таксу од 4.000 динара у новцу за трошкове и рад окружне комисије.

Начелство среза јабланичког у Лебану од 30. марта 1907. затражило је да начелство округа врањског формира комисију која ће испитати све услове за

проглашење Медвеђа за варошицу. Окружни начелник је одредио од 5. априла 1907. да окружни инжењер са члановима комисије обави задатак како би се Медвеђа прогласила за варошицу. Грађани општине медвеђске, да би се рад око проглашења села Медвеђа за варошицу што пре обавио, изабрали су 29. марта 1907. године Одбор за проглашење Медвеђе за варошицу, чији је председник био свештеник Радосав Стевановић а благајник Димитрије Младеновић, кафецијa.

Према наређењу министра унутрашњих дела и на основу решења начелника среза јабланичког од 28. маја 1907. године у комисију су ушли: Чеда Младеновић, окружни инжењер, Ст. Николић, срески лекар, и Јован М. Илић, срески писар. Комисија је дошла у Медвеђу 29. маја 1907. године и после пажљивог студирања, пошто је проучила све хигијенске и теренске услове, дала позивитан извештај о подобности Медвеђе за варошицу. Међутим, начелник среза јабланичког радио је на проглашењу села Лебана за варошицу, а предмет Медвеђе држао је у среској архиви. Кад се то сазнало, Радосав Стевановић, медвеђски свештеник и председник одбора Медвеђе, поново се, у име грађана, 3. јуна 1907. године обратио писмом министру унутрашњих дела Краљевине Србије.

Министар унутрашњих дела је писмом од 5. јуна 1907. године издао налог начелнику округа врањског да поступи по захтеву грађана села Медвеђе. Окружни начелник је упутио 8. јуна 1907. године начелнику среза јабланичког да спроведе поступак око проглашења села Медвеђе за варошицу. Начелник округа врањског писмом од 13. јуна 1907. године издао је налог окружном инжењеру Чеди Младеновићу да изради план насеља Медвеђе.

У министарству поднет је реферат по молби општине медвеђске да се село Медвеђа прогласи за варошицу под именом Дубочица. У реферату се истичу сви услови које село и општина Медвеђа испуњавају за проглашење за варошицу.

После министарског реферата предмет је уступљен на даљу надлежност министру народне привреде. У његовом писму од 27. септембра 1907. године дато је позитивно мишљење. Наиме, министар К. Стојановић у свом писму каже: „У исто време част ми је известити вас, да сам мишљења да би требало одобрити проглашавање Медвеђа за варошицу из разлога што је исувише удаљена од околних вароши и тржишта, те њеним и околницима и привредницима немогуће је износити своје продукте на продају по неколико месеца у година. Међутим, проглашењем Медвеђа за варошицу развио би се живљи саобраћај и трговина у том крају, а тиме би се уједно поправило и материјално стање ондашњих становника. Извештавајући вас о овоме част ми је господину Министре, уверити вас о мом особитом поштовању."

Пошто су све формалности биле испуњене. Министарство унутрашњих дела, актом од 4. октобра 1907. године затражило је од начелника среза јабланичког да положи 4.000 динара на име таксе. Радисав Стевановић је пис-

мом од 10. децембра 1907. године обавестио министра унутрашњих дела: „Данас сам положио Лесковачкој удионичарској-штедионици у Лесковцу словима четири хиљада динара у новцу, коју ће суму новца Народна банка положити Министарству на име тражене таксе."

Из дуге преписке види се да је благајна Министарства унутрашњих дела Краљевине Србије априла 1908. примила положену таксу у износу од 4.000 динара. Поступак се и даље намерно одуговлачи од стране Министарства унутрашњих дела Краљевине Србије, начелства округа врањског и среског начелника среза јабланичког. Међутим, грађани Медвеђе били су веома упорни и нестрпљиви, па су поновили свој захтев и 21. маја 1908. Упутили су писмо министру унутрашњих дела. У име одбора Радосав Стевановић је писао: „У току фебруара месеца прошле 1907. г. послата је молба Господину Министру унутрашњих дела да село Медвеђу прогласи за варошицу. На ту молбу грађана, Министарство је наредило да се Медвеђа од стране стручне комисије прегледа и комисијски утврди има ли услова за варошицу, или не? Састављена комисија од инжињера, лекара и полицијског чиновника извршила је преглед и нашла, да село Медвеђа одговара свима условима за развиће једне варошице, изложивши уз то и велику потребу народа у овом крају, јер је најближа варош удаљена од границе 13-14 сати и за сваки одлазак у варош губи се по неколико дана, стока која се у пазар потера усљед тако велике удаљености пропада, а када се једном отера, тешко се из вароши и може вратити. Комисија је изложила и многе друге важне ствари, које иду у прилог да се Медвеђа што пре прогласи за варошицу, јер је само место веома важно како по наше националне интересе, тако исто и са гледишта војног и привредног, јер је центар за општине: Медвеђку, Бањску, Туларску, Реткоцерску, Бувску, Оругличку. Бучуметску, Слишанску и Иван-кулску. После овог извештаја Министарство је од грађана општине медвеђске затражило таксу у 4.000 динара и грађани су исту положили у почетку прошле 1907.г. Народ овога краја осећајући велику своју потребу у овоме, са највећом радошћу очекивао је проглашење Медвеђа за варошицу, ал му жеља и до данас није испуњена. С тога се у прилог осталим молбама и овом обраћа и моли Господина Министра да изволи ову ствар окончати, јер сваки пропуштени дан обуставља веома многе радове и напредак овога забаченог и сиротињског краја, а народ трпи оскудицу. Надајући се да ће Министарство ову праведну ствар што пре решити, остајемо у највећој понизности."

Радосав С. Денић, савременик догађаја, оставио је своје белешке писане у јулу 1956. године. О тим проблемима Денић каже: „Одржан је збор. Народ је одобрио овај подухват и пристао да се скупља добровољни прилог до четири хиљаде динара, колико треба за таксу. Ко не може дати у новцу, даће овцу, козу, јаре, јагње, прасе или друго што, док се та сума сакупи. Све је то ишло лепо и после подужег времена сакупила се сума од четири хиљаде динара. Сад остаје само да се пошаље. Поп Радосав намерава да иде у Лесковац неким својим послом, па је згодно да он узме новац и пошаље из Лесковца Министарству. Отишао поп са новцем у Лесковац и свратио код свога при-

јатеља трговца Петковића, па му испричао шта се у Медвеђи предузима и како је он донео четири хиљаде динара, да пошаље благајнику Министарства Унутрашњих дела у име таксе. Но, Петковић каже попу: „Ја имам нешто посла у пошти и дај мени новац ја ћу га предати, а ти ме причекај овде, донећу ти признаницу. Поп му дао новац и Петковић отишао и вратио се са признаницом из које се видело да је предао 4.000 динара у таксеним маркама на означену адресу. Вратио се поп у Медвеђу и показао заинтересованим признаницу, што су они са захвалношћу примили и у лепом расположењу продужили разговор у томе правцу. Очекујући указ о проглашењу варошице, прошло је подуже времена али уместо Указа, једног дана стиже акт којим се враћају 4.000 таксене марке без икаквог објашњења. Митко и остали сарадници на овом послу, запрепастили се, не знајући узрока томе, јер су све законске форме биле дословце испуњене. Тек много доцније сазнало се у чему је ствар а то је: благајник је требао да добије у новцу 4.000 динара, па он да купи марке, тако да њему остане провизија 2% од марака, овако је остала та зарада трговцу Петковићу. Ствар пропала. Поп има да накнади штету од 2% кад се марке претворе у новац: Медвеђа укочена, тек понека кућица се направи."

Тако се процедура око проглашења села Медвеђе за варошицу одужила бескрајно. И поред молби и ургенција, предмет је мировао у архиви Министарства унутрашњих дела Краљевине Србије. Иако су сви услови били испуњени прокламација Министарства до Горњојабланичана није долазила. Радосав Стевановић, председеник одбора за проглашење варошице, последњи пут, 1. августа 1908. године, написао је писмо Министру унутрашњих дела, у коме каже: „Народ општине Медвеђа у договору са народом Бањске, Реткоцера, Туларске, Бувске и Бучуметске осетио је неопходну потребу услед велике удаљености од свију вароша да село Медвеђу треба прогласити за варошицу, те да се одатле подмирују многобројне потребе народа овог краја и могућа продаја трговинских и привредних произхвода и стоке и тиме подстакне напредак материјалног стања овога сиротог народа. Поводом овим грађани општине Медвеђске обрате се својом молбом Господину Министру полиције још прошле 1907. године да им село Медвеђу, као централно место за цео овај крај, прогласи за варошицу. Господин министар је примио ову молбу и по истој одмах тражио да грађани општине медвеђске испуне и извесне услове. Кад је све оно што је Господин Министар тражио, испуњено од стране овдашњих грађана онда је Господин Министар тражио и таксу у 4.000 динара коју је народ иако веома сиротан одмах од свог залогаја одвојио и положио још у децембру пр. 1907. год. и ако је од стране овдашњих грађана учињено све што се је тражило ипак ни до данас од проглашења села Медвеђе за варошицу не би ништа. Како је за овај сиротан народ суме од 4.000 динара врло осетно да може чекати да она лежи без икакве добити и како једва чека за проглашење ово, то вас Господине Министре у име овдашњих Грађана најучтивије молимо да учините да се праведна молба и жеља овога краја испуни или ако нема законске могућности за ово молили би да се ова ствар оконча ма у ком погледу."

Целу ову предугу процедуру прекинули су Балкански и Први светски рат. После завршетка ратова Горњојабланичани су поново покренули питање проглашења Медвеђе за варошицу. У име Медвеђана, кафеција Митко Младеновић 1921. године интервенисао код Среског начелства а начелство округа врањског проследило је тај акт Министарству унутрашњих дела Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Краљевским указом од 31. децембра 1921. године село Медвеђа проглашено за варошицу под истим именом, што значи да није уважен онај део захтева да се Медвеђа као варошица назове Дубочица.

У Краљевом указу стоји:

„Ми Александар I по милости Божјој и вољи Народној Краљ Срба, Хрвата и Словенаца на предлог Нашег Министра Унутрашњих дела, и на основу s§6. Закона о Местима, решили смо и решавамо: да се село Медвеђа, у срезу јабланичком округу врањском, а по изјављеној жељи грађана, прогласи за варошицу под истим именом.

Наш министар Унутрашњих дела нека изврши овај Указ.

31. децембра 1921. год.
У Београду Александар, с. р.
Министар унутрашњих дела
Д-р В. Маринковић, с.р.“

RÉSUMÉ

Dobrosav Turović

LA PROCLAMATION DE MEDVEĐA POUR BOURG

Sur l´initiative des habitants réputés de la Haute Jablanica en 1900, Medveđa, centre de toute la région est proclamée pour bourg.

Pourtant ce procédé a duré bien longtemps et le désir des habitants de la région était réalisé par le décret du roi Alexandre rien que vers la fin de 1921.

УДК 929 (497.11)

Вукадин Ристић

ПРОФЕСОР ДР ЈОВАН ЦЕКИЋ - БОРАЦ И ЛЕКАР

Судбина је хтела да на крају овог века скоро све генерације у нашој земљи упознају шта је то рат. Знамо из историје, а многи и искуствено, да је на просторима наше земље било пуно ратова. И сви ти ратови су били тешки, праћени немаштином, глађу, болестима, а посебно, у сваком од њих је било више или мање рањених, болесних и погинулих. И у тим ратовима учествовали су борци-војници, бранећи своју слободу, своју породицу, своју земљу. И сви су обављали своју патриотску дужност, у име својих идеала, убеђења и васпитања, дајући притом више од онога што је могуће.

Узмимо партизански рат на нашим просторима у Другом светском рату. И узмимо као пример борце-болничарке и њихов задатак и рад у том рату. И издвојимо само један сегмент из њиховог рада, назовимо га „чување рањеника". Пре свега, подразумевамо под тим свакодневно, не само превијање и храњење, већ и умивање, намештање лежаја, масирање да не дође до декубитуса, бријање, шишање, резање ноктију, прање и купање, чишћење од вашију, крпљење одеће, чишћење просторија где рањеници леже, проветравање, стерилисање инструмената и много тога још. Јасно, све ово у врло тешким условима и ситуацијама у којима су се борци налазили, у земуници, у кући или отвореном простору. И све су болничарке-партизанке то научиле. А учио их је, борац и санитетски референт, лекар и професор универзитета, министар и директор, и друштвени и политички радник Јован Цекић.

Рођен је 21. августа 1918. године од мајке Катарине и оца Душана, кафеције из Лесковца у насељу „Подврце". Био је одличан ученик у основној школи и гимназији, коју је завршио 1937. године у месту рођења. Био је омладинац-скојевац, а као студент на Медицинском факултету у Београду припадао напредном студентском покрету, групи народних студената-комуниста. Студије је морао да прекине због рата и окупације наше земље, априла 1941. године. Те исте године, октобра месеца, одлази у партизане и остаје до ослобођења земље.

У том рату као борац-студент медицине, налазио се на разним одговорним дужностима, војним и политичким, у војсци и позадини.

Године 1941. постаје санитетски референт и члан штаба Јабланичког партизанског одреда. По налогу војног и политичког руководства 1942. године одлази на планину Кукавицу на дужност санитетског референта и члана штаба Кукавичког-Лесковачког партизанског одреда. Ту остаје до краја исте године да би 1943. године прешао на терен Црне Траве заједно са Ратком Павловићем-Ћићком. И на том терену у Другом јужноморавском одреду обавља функцију санитетског референта и члана штаба.

Као санитетски референт Јабланичког одреда, Кукавичког и Другог јужноморавског непосредни је организатор санитетске службе у свим јединицама одреда и санитетске службе на слободним територијама Јабланице, Поречја и Црне Траве.

Организацију санитетске службе поставио је тако што је у свим јединицама, почев од десетине, вода, чете постављен санитетски референт који се бринуо о здрављу бораца. Формирао је краће курсеве на којима су се обучавале партизанке у пружању прве помоћи. По завршеној обуци болничарке су биле распоређиване по водовима, четама и батаљонима према знању и способности. Свака десетина морала је имати једну болничарку, а вод по три. На курсевима је вршено испитивање и проверавање знања. У току 1943. године Јован Цекић је у самој Црној Трави организовао седамосам курсева. Један од тих курсева одржан од 9. до 12. новембра поред полазника партизанки присуствовали су и војне старешине, једна од тема била је: „Организација санитетске службе у партизанском рату". И друге теме су биле предмет учења курсиста: „Санитетска служба код диверзантских група, Санитетска служба у чети, на маршу, у батаљону и одреду". Предавач на овим курсевима био је Јован Цекић, санитетски референт одреда.

Поред санитетских референата батаљона, чета и водова и десетина, и сви остали борци били су обучени за указивање прве помоћи, уз употребу првог завоја и извлачење рањеника са положаја. То је основно што је морао сваки борац да зна, јер такав је био партизански начин ратовања.

У 1944. години штаб одреда је задужио Јована Цекића да на слободној територији организује санитетску службу. За ову службу у месним десетинама при команди места и команди подручја најчешће су ангажовани болничари бивше Југословенске војске као и курсисти оспособљени на курсевима за пружње помоћи. Из свих села слате су најактивније омладинке на курсеве, а по завршеном курсу исте су биле распоређиване по месним десетинама при команди места, подручја или одлазиле у одреде и преузимале вршење санитетске службе.

Рањеници, којих је увек било, обично су били смештени по кућама у свакој махали, а поред њих омладинка оспособљена за указивање прве помоћи и негу рањеника. Оне су преузимале даљу бригу око рањеника. Санитетски референт одреда је повремено обилазио ове рањенике. Асепса

се спроводила веома ригорозно, и посвећивала велика пажња општој хигијени.

У Јабланици, на планини Кукавици и Црној Трави санитетски референти у одредима су истовремено били и борци са пушком у руци и док је трајала борба они су као и остали борци учествовали у борби против непријатеља. У току саме борбе уколико је дошло до рањавања неког борца на лицу места су извлачили рањеника до најближег заклона и указивали му прву помоћ. Исто тако бринули су се и за евакуацију и водили даљу бригу о рањеницима до смештаја у неку од сеоских махала, то јест код омладинки које су биле оспособљене на курсевима.

Из свега овога можемо видети колико је био огроман допринос Јована Цекића на сваком месту била то Јабланица, Кукавица или Црна Трава. Из овога јасна је организација санитетске службе у условима партизанског рата, а све то захваљујући умешности и знању једног човека. У случајевима када је постојала потреба организовао је и партизанске болнице по селима као у Ображди, Јабланици на планини Кукавици и у Црној Трави.

Почетком 1944. године постаје политички комесар војног подручја и члан Окружног комитета Комунистичке партије Југославије за округ Пирот-Врање.

По ослобођењу земље од окупатора налазио се на разним одговорним друштвеним и политичким дужностима. Тако средином 1946. године постаје шеф Службе државне безбедности за округ пиротски, као и члан Окружног комитета КПЈ за Пирот и члан Ревизионе комисије Централног комитета КП Србије.

Из Пирота одлази у Београд почетком 1948. године на рад у Министарство народног здравља Србије, где касније постаје председник Савета за народно здравље СР Србије.

И поред великих обавеза и послова државних и друштвених наставља са студијама на Медицинском факултету кога са одличним успехом завршава 1951. године у Београду. Његова жеља за науком и усавршавањем се наставља и 1956. године је положио специјалистички испит из Интерне медицине на Медицинском факултету у Београду.

На Медицинском факултету у Нишу 1960. године изабран је за ванредног професора, а редован професор на истом факултету постаје 1966. године. Биран је за редовног професора и на Стоматолошком факултету у Београду за предмет хигијена са социјалном медицином, организацијом здравствене службе и здравственом статистиком. Биран је за председника испитне комисије за полагање специјалистичког испита из опште медицине и председника комисије за полагање предмета социјална медицина, организација здравствене службе и здравствене статистике.

Овим није исцрпљен његов плодоносни рад. Активни је радник у разним друштвеним и политичким организацијама: потпредседник Српског лека-

рског друштва, председник секције СЛД за борбу против болести зависности, председник Савезне комисије за везе са иностранством, председник Савета Медицинског факултета (1956-1960), члан Централног одбора Југословенског Црвеног крста, потпредседник главног одбора Црвеног крста Србије, члан политичког актива Савеза бораца Србије, члан Председништва републичке конференције за борбу против алкохолизма, дроге и наркоманије, члан републичке конференције ССРН Србије, први председник спортског друштва „Медицинар" на Медицинском факултету у Београду. Затим био је почасни члан Удружења лекара опште медицине Југославије, почасни члан Удружења средњемедицинских радника Србије, почасни члан секције за општу медицину СЛД, почасни члан спортског друштва „Омладинац", у Лесковцу и почасни члан Балканске уније лекара.

Један је од оснивача Стоматолошког факултета у Београду и Медицинског факултета у Нишу, а оснивач Института за медицинску козметологију и личну хигијену, што је била новина у здравственој служби Србије и Југославије. Иницијатор оснивања Друштва за борбу против пушења и његов први председник.

У циљу изучавања проблема здравствене службе боравио је у неколико европских земаља на дужи или краћи период (Финска, Швајцарска, Аустрија, Енглеска, Норвешка, Шведска, Француска, Западна Немачка, Чехословачка, Румунија, Бугарска, СССР и САД). Такође је боравио у Либији у циљу помоћи организације здравствене службе њихове земље.

Његово је дело, као председника Савета за народно здравље Србије, оснивање 26 средњемедицинских школа у СР Србији, па и у Лесковцу. Оснивање ових школа било је од великог значаја за будући развој здравствене службе у Србији, јер средњмедицинског кадра до тада нисмо имали.

У његовом радном веку поред наведених дужности, радио је 14 година као директор Хигијенског института, односно Завода за здравствену заштиту СР Србије, који је истовремено вршио функцију Здравственог центра републике Србије.

Биран је, у више наврата, за народног посланика Републичке и Савезне скупштине.

И даљи рад доктора Јована Цекића је био врло плодан и разноврстан.

Радио је на решавању проблема статуса лекара опште медицине, кључног питања здравствене службе. У том смислу један је од иницијатора и носилац главног реферата на Трећем конгресу лекара Србије 1959. године. На том конгресу је вођена дискусија о месту и улози лекара опште медицине у здравственој служби, као и о стручном оспособљавању из разних грана медицине овога лекара.

Преласком у Министарство народног здравља Србије 1. јануара 1948. године, наставио је да ради на проблемима организације здравствене службе у Србији, практично и теоретски.

У том смислу објавио је велики број радова (42) који се односе на кључна и актуелна питања здравствене службе, Место и улогу специјалистичке здравствене службе, Улогу и место болнице у здравственој заштити народа и актуелних питања даљег развоја болничке службе, Место и улога здравствених станица у превентивној здравственој служби, са посебним освртом на основу методологије, планирање здравствене заштите, организационих проблема здравствене службе. Објавио је и радове: Улога и значај трансфузије крви и лекара опште медицине у њој, Превентивна медицинска заштита у Југославији и правац њеног развоја, Организација здравствене службе и мере у ванредним приликама, Значај туберкулозе као социјално-медицинског проблема у СР Србији итд.

У радовима: Наши даљи путеви, Плански и систематски рад, програмски је дат развој и даља перспектива здравствене службе.

Објавио је више монографија: Мрежа здравствених установа и организација и рад здравствене службе, Друштвено управљање у области народног здравља, која се састоји из два дела и то први део: Мрежа здравствених установа, и други део, Друштвено управљање у здравственим установама. Ова монографија је издата 1957. године. Затим, Организација здравствене заштите на нивоу комуне и предузећа и најзад, Проблеми здравствене службе Србије.

Сем ових напред изнетих радова и монографија у периоду када се решавао проблем абортуса у нашој земљи и мењали постојећи законски прописи, показао је велику активност. У том циљу објавио је: Само жељена деца могу бити срећна, Проблем регулисања зачећа, Да ли абортус треба и законом дозволити као и предлог за измену кривичног законика. С обзиром да су ови проблеми у то време дискутовани на саветовањима здравствених радника Србије, медицинска и друштвена јавност је била упозната стим, и након тога су донети прописи о либерализацији абортуса.

Његова стална преокупација је била стручно усавршавање средњемедицинских кадрова који раде у здравственим установама. Као и у Заводу за стручно усавршавање здравствених радника. Овим питањима посветио је известан број својих стручних радова.

Савремена организација здравствене службе са оријентацијом на превентивни и здравствено васпитни рад показује на значај превентивне оријентације у раду целокупне здравствене службе. У највећем броју његових радова из овога дела провејава борба за превентивним радом, тако да су га здравствени радници изједначавали са појмом превентиве, с обзиром да је све то изношено на масовним скуповима здравствених радника, конгресима, симпозијумима, саветовањима итд.

Један број (25) радова презентовани су на међународним конгресима и говоре о енденском луесу, кардиоваскуларним обољењима, акутном реуматизму, микозним обољењима, ерадикацији заразних обољења у Србији,

паразитозама и салмонелозама у Југославији, хелминтијазама у Србији, хитној медицинској служби у ванредним условима, социјално-медицинским аспектима реуматске грознице у Србији, детекцији и евалуацији неких штетних супстанци у околини човека, утицају здравствене службе на урбанизацију, социјално-медицинским проблемима малигних неоплазми у Србији, пушењу и здрављу и организацији борбе против пушења и зависности од никотина као дроге итд.

Посебно се истиче рад на искорењавању неких заразних и ендемских болести.

У свом раду доктор Јован Цекић доста је пажње посветио улози и значају здравствених центара у здравственој служби, проблемима јединствене здравствене службе на нивоу комуне, среза, покрајине и републике.

Дао је и опште смернице рада фабричких лекара, превентивне медицинске службе у Југославији и правац њеног развоја, као и основи методологије планирања здравствене службе.

Написао је приручнике и уџбенике: Приручник за полагање стручних испита лекара, социјална медицина и организација здравствене службе са здравственом статистиком, Књига I, Општа медицина - превентива, Социјална медицина I, II и III издање, Хигијена села и туризам, Хигијена са социјалном медицином и организацијом здравствене службе и Приручник за превентивну медицину.

Писао је и објавио већи број радова посвећених кључним проблемима народне патологије у нашој земљи. Ту се говори о неким важним и масовним обољењима народне патологије, организације здравствене заштите болесника од дијабета у Србији, проблеми акутних реуматских запаљења са обољењем срца у Србији, социјално-медицински проблеми неспецифичних хроничних обољења плућа у Србији, дао је резултате рада хигијенско-епидемиолошке службе у СР Србији итд.

О раду санитетске службе у партизанским одредима на југу Србије писао је износећи своја сећања на развој санитетске службе у одредима лесковачког краја 1941. и 1942. године, као и сећања на рад санитетске службе Другог јужноморавског одреда на Црнотравском подручју у току 1943. и 1944. године.

Поред осталог бринуо је и о заштити здраве животне средине.

На крају можемо извести као закључак из напред изложеног о преокупацијама о којима је било речи, а које говоре о најактуелнијим проблемима здравствене службе и народне патологије. Све то је изношено на стручним скуповима и служиле су здравственим радницима за њихово усавршавање из области организације здравствене службе и социјалне медицине, а и за оријентацију у свакодневном раду.

Може се рећи да су теоретске поставке дале и практичне резултате, па у том периоду долази до оснивања здравствених станица у градским и сеоским

насељима, оснивања рехабилитационих центара у седиштима бивших срезова који су знатно допринели побољшању рада здравствене службе и увођењу савремених мера у лечењу и рехабилитацији. Приближавање здравствене службе радном човеку и народу је један од основних мера квалитета савремене здравствене службе. Поред изградње здравствених станица у градовима и сеоским подручјима, такође долази до изградње здравствених станица у привредним организацијама, фабрикама и предузећима, чији је основни задатак био борба за што боље услове рада у предузећима, а и борба против професионалних обољења и смањење боловања, што је умногоме допринело побољшању здравственог стања наших радника и подизању продуктивности рада.

Оснивање рехабилитационих центара у седиштима бивших срезова широм Србије, у том периоду, је много допринело рехабилитацији ратних повреда и ратних војних инвалида, а данас служе рехабилитацији повређених у саобраћају, на радном месту и у кући. Стварање ових рехабилитационих центара је у многоме допринело квалитету рада здравствене службе у решавању тадашњих најактуелнијих проблема.

Поред територијалних здравствених станица у селу и граду и домова здравља у општинским центрима, градила се и поликлиничка служба уз болнице, тако да је болничка и амбулантна поликлиничка служба функционисала као једна целина. Уведен је перманентни рад здравствене службе тј. све здравствене установе су радиле и пре и по подне, а у општинским здравственим центрима је радила преко ноћи служба дежурства.

Не треба испустити и једну врло актуелну тему која је доминирала у раду доктора Цекића а која је и данас актуелна, а односи се на пушење, на последице пушења на људско здравље и борбу против пушења. Износи се висока смртност код пушача, Пушење и карцином плућа, Како престати са пушењем, Организација борбе против пушења, Пушење и лекар опште медицине, Методе детоксикације код пушача, и још велики диапазон питања и одговора на ову тему. Објавио је велики број радова (62) и две монографије на тему пушења. Износимо само неке: Пушење и здравље, Пушење угрожава плућа и срце, Превентивне мере против пушења, Пушење као навика и његово значење за појаву малигнитета, Како престати са пушењем, Медицински и психосоцијални аспекти пушења, Дуван атак на здравље младих, Студентска омладина и пушење, Породица и пушење, Мере на сузбијању пушења код одраслих. Затим Утицај пушења на психофизичку активност спортиста, Рад саветовалишта за борбу против пушења итд. Његовим активним радом у борби против пушења и оснивање друштва, успело је да се заинтересује јавно мњење. Тако је скинута реклама дувана и пушења са телевизије, радиа и средства јавног информисања, као и донета Препорука Скупштине Србије о забрани пушења у затвореним просторијама на јавним местима итд.

Такође је теоретски и практично била разрађена, поред основне здравствене заштите и специјалистичка и субспецијалистичка поликлиничка

и болничка здравствена служба. Из овога можемо видети каква је концепција организације здравствене службе теоретски постављена и спроведена у доба још пре 30 и више година.

Написао је и објавио у земљи и иностранству 169 научних и стручних радова.

Из свега изнетог о раду доктора Цекића не бих желео да дам закључак, већ то остављам читаоцима да оцене колики је био рад и допринос овог лекара и борца рођеног у Лесковцу и који је увек био везан за свој град и дао значајан допринос у изградњи здравствених установа и других установа везаних за здравље.

Навео бих његов допринос у спровођењу превентивних радњи једне опаке и тешке болести, дечје парализе, која се у неколико наврата појављивала у нашој земљи у облику мањих или већих епидемија. С обзиром на последице на оболеле, оставља трајни и доживотни инвалидитет, страх који је владао од ове болести је тешко узнемиравао цео свет па и нашу земљу.

Зато су се научници у целом свету дали на посао да пронађу заштитно средство и вакцину против ове тешке болести. Најпре Салк успева да произведе мртву полиовакцину против дечје парализе, која се убрзо широко примењивала у многим земљама па и у нашој. Доктор Сејбин успева да произведе живу вирусну вакцину против дечје парализе, која је убрзо потиснула Салкову, јер имунитет који ствара је много већи и бољи.

Завод за здравствену заштиту Србије, чији је директор био проф. др Јован Цекић 1967. године примио је проф. др Сејбина, као госта, дајући на тај начин значај и признање професору Сејбину за његову вакцину у борби против дечје парализе. Југославија је била међу првим земљама у свету која је почела примењивати живу вирусну Сејбинову вакцину.

За свој рад доктор Јован Цекић добио је велики број одликовања и признања у земљи и иностранству, али ћемо ми навести известан број: Орден Републике са сребрним венцем, Ореден заслуге за народ са златном звездом, Позлаћену плакету Српског лекарског друштва поводом прославе стогодишњице, Бронзана плакета поводом деведесет година рада СЛД, Награду СЛД за стручни и научни рад, Металну плакету омладинских радних акција, Спомен плакету у знак признања за развој физичке културе на Медицинском факултету као први председник, поводом прославе тридесетогодишњице. У току 1976. године добио је Повељу о седмојулској награди која претставља посебно друштвено признање за најзначајније достигнуће од општег значаја за развој СР Србије у области здравствене службе и здравственог просвећивања. Децембра 1977. године поводом стогодишњице здравствене службе у горњем понишављу и Лужници добио је Свечану плакету за постигнуте резултате у развоју здравствене службе у општинама Пирот, Димитровград и Бабушница. Добио је Повељу за истакнути рад у развоју Медицинског факултета у Нишу, Јавно признање за ослобођења Пирота,

Признање грађана Црне Траве и Признање грађана Дамаска и још многобројне захвалнице, плакете и повеље.

Јуна 1978. године као учесник по позиву боравио је у Њујорку као експерт на Интернационалној конференцији за прекидање пушења која је била одржана под покровитељством Светске здравствене организације, Америчког друштва за борбу против рака и Интернационалне уније против рака.

Носилац је „Партизанске споменице од 1941. године".

Био је члан Савета Републике Србије.

Умро је 28. априла 1980. године

УДК 398.1 : 635. 8(497.11)

Видак Јовановић

ЗАБЛУДЕ О ПЕЧУРКАМА

Сваке године, а нарочито у време сезоне брања комерцијалних печурака, може да се убере и по која слична отровна врста, тј. њен отровни двојник, па може доћи до тровања, а ако се ради о смртно отровним пупавкама (*Аманита*-врсте), чак и до смрти. Овде се ради о замени јестиве печурке отровном врстом због не знања. Зато је потребно да берачи гљива савладају елементарна знања из биологије гљива уколико постоји интерес да се убере у природи ова врста здраве природне хране.

Међутим, постоје и тзв. народна веровања о јестивим или отровним печуркама, која се, као што ћемо видети у даљем тексту, граниче са празноверјем и толико су безсмислена да представљају велике заблуде, па је намера аутора да укаже на неке од њих, јер и она могу довести до фаталних исхода. [5,2,4]

Тако у народу постоји веровање да су све пролећне печурке јестиве. Међутим, у пролеће се може наћи једна од најотровнијих врста печурака, пролећна бела пупавка (*Amanita verna*), која је смртоноста, а исто тако у пролеће можемо наћи и отровну сумпоровачу (*Nematoloma fasciculare*), која је јако горка као жуч.

Исто тако се верује да су све печурке касне јесени јестиве, што такође није тачно. У то време може се наћи смтоносна зелена пупавка (*Amanita phaloides*) и отровна мухара (*Amanita muscaria*), велика рудолиска (*Rhodophyllus sinuatus*) као и неке *Clitocybe*- и *Tricholoma*-врсте.

У народу је уврежено и мишљење да су јестиве печурке које расту на дрвећу. На дрвећу расте тзв. маслинова гљива, заводница или брагара (*Omphyllotus olearius*), која је карактеристична гљива приморја, јер је честа на медитеранској биљци маслини (*Olea europaea*), али је такође распрострањена и у нашем подручју на храстовима и другом листопадном дрвећу, а забележено је и више тровања пропраћених интестиналним сметњама и у околини Лесковца.

Супротно овоме сматра се да отровне печурке расту на обореним стаблима, на пањевима, на дрвенастим шумским отпацима, на трулој слами и на

ђубриште. Али, једна веома квалитетна врста расте и на ђубриште, где се распадају органске материје. То је позната гнојиштара, ђубретара или мастиљара (*Coprinus comatus*), која је честа на подручју Лесковца и Врања.

Даље, сматра се да јестиве печурке могу постати отровне уколико расту у близини станишта отровних змија, па чак и жаба или отровних биљака, што је бесмислено, погрешно схватање. Присуство извесних отровних биљака може да смета, да буде препрека да печурке расту на том станишту, а нипошто да јестиве печурке учине отровним. Јестивим печуркама можемо се тровати уколико их не уберемо на време, или када се не транспортују правилно, или када престаре и када почну да се кваре, као када покварено телеће месо изазове дигестивне сметње, али никада не можемо рећи да је телеће месо отровно месо.

Говори се да су печурке нагрижене од пужева или инсеката јестиве печурке, тј. да се могу јести без опасности од тровања. Међутим, пужеви радо једу и отровну мухару (*Amanita muscaria*) отровну зелену пупавку (*Amanita phalloides*), па је више него рискантно ослонити се на овакво веровање.

Интересантно је веровање у вези са љубичастом бојом. Сматра се да су печурке љубичасто обојене отровне. Бројне љубичасто обојене печурке, напротив, јестиве су. Такве су: љубичаста лаковка (*Laccaria amethystina*), ротквичава или светла шлемовка (*Mycene pura*), љубичаста копренка (*Cortinarius violaceus*), мада може да се замени са отровном врстом из истог рода козјом копренком (*Cortinarius traganus*) која је такође светло љубичасте боје. Уопште, када се ради о врстама из рода *Cortinarius* треба бити обазрив, јер унутар овог рода је смртно отровна планинска копренка (*Cortinarius orellanus*). Интересантна је врста *Rhodopaxillus* (=*Tricholoma*) *nudus*, која такође има љубичасту боју, сирова је лако отровна, а када се прокува (пече) онда је јестива.

Прича се да су све печурке са слузавим, вискозним омотачем шешира отровне. Међутим, врста вргања *Boletus (=Ixocomus) viscidus, B. (=Ixocomus) granulatus i B. (=Ixocomus) elegans* за време повећане влажности у ваздуху су изразито вискозног омотача, па ипак су по квалитету на скали јестивости високо пласиране. Позната врста велики слинар (*Gomphidius glutinosus*), такође је са изразито слузавим омотачем у почетном стадијуму развоја, а врло је укусна и здрава печурка. Забележена су бројна станишта ових врста на Власини, Барелићу, Радану.

У народу је доста уврежено мишљење да су отровне све оне печурке које мењају боју „меса шешира" (горњег дела плодоносног тела) када се пресеку или преломе. Међутим, познато је да неке врсте печурки које мењају боју када се пресеку или преломе у ствари су јестиве гљиве. Такве су, нпр. врсте вргања *Boletus cyanescens i B. carpini* и неке друге врсте вргања. Према томе не можемо се ослонити на промену боје као одлучујућег фактора у разгранича-

вању јестивих од отровних врста печурака. Ако томе додамо и овај податак, да смртно отровне врсте из рода пупавки (*Amanita*-врста) не мењају боју када их пресечемо или се преломе, онда поуздано можемо рећи да је овај индикатор о „промени - не промени" боје врло непоуздан и варљив.

Исто тако се сматра да су отровне печурке које испуштају „млечни" сок (нарочито млеко беле боје). Међутим, међу бројним печуркама из рода млечница (*Lactarius*-врсте) има доста јестивих врста, а изврсног су квалитета оне млечнице које испуштају обојен млечни сок, као што је нпр. код рујнице (*Lastarius deliciosus*) обојен, у почетку наранџасто, а касније позелени. Овој групи квалитетних печурака припадају и оне печурке које имају сок црвенкасте боје. У печурке са белим млечним соком спада и позната љутача (*Lactarius piperatus*) која је врло љутог укуса, али печењем или сличном термичком обрадом неутралише се љутина и врло је укусна, нарочито када се кисели и ставља у саламуру.

Постоји мишљење да су отровне печурке које имају горак укус или су јако љуте, пикантне. Доиста, постоје горке печурке да их је немогуће прогутати кад су сирове, али многе од њих када се прокувају, имају чак пријатан укус. Међутим, смртно отровна зелена пупавка, ако је веровати литературним подацима, пријатног је укуса и сирова и прокувана, али и тада остаје смртно отровна.

У природи, постоји једна група печурака које због мириса на брашно имају народно име „брашњаче". У народу се сматра да су јестиве све печурке које миришу на брашно. То је такође једна у низу заблуда, јер је међу печуркама које миришу на брашно, врло је отровна врста позната као велика рудолиска /*Rhodophyllus(=Entoloma) lividus*/, потом *Clitocybe dealbata* и још неке врсте из рода P*hodophyllus (Rh. rhodopolium, Rh. placenta)*. У природи стварно постоје јестиве печурке које миришу на брашно, али се за њихово тачно одређивање морају узети и неке друге морфолошке ознаке, као што је нпр. положај ламела, боја спора у маси и др.

Интересантно је народно веровање да отровне печурке престају бити отровне ако се прокувају у чистој, сланој или сирћетом закишељеној води. Међутим смртно отровне пупавке можемо кувати у било којој води, оне остају смртно отровне.

Говори се да отровне печурке после сушења на сунцу или у сенци, престају бити отровне, што је такође погрешно. Ово се може да односи на хрчке (*Gyromitra esculenta, sing.*) кога ако добро осушимо можемо бити сигурни да ћемо избећи тровање овом печурком. Неутралисање отровних материја постиже се и конзервирањем.

Постоји веровање о тровању печуркама везано за домаће животиње (пас, мачка). Верује се, наиме, да све печурке које једу пси или мачке не могу бити отровне за човека. Међутим, ово је погрешно, јер ове домаће животиње имају посебне механизме какве човек нема, а доста је непоузадно ослонити

се на овакво веровање, јер увек није изводљиво пратити животиње након конзумације, а не зна се ни количина унете отровне печурке и њен коначни исход.

Постоји једно бесмислено веровање да су ортовне печурке које мењају боју (потамне), ако се кувају на тихој ватри у води у којој су предмети од сребра, злата, калаја, или се налази главица црног лука, белог лука, першуна, па чак и средина од хлеба.

Такође је погрешно уверење да су отровне све печурке које згрушавају беланце јајета или млеко, а ако то не чине оне би требало да буду јестиве. И то би била једна од варљивих заблуда јер исту реакцију у млеку или беланцету јајета показује јајчара (*Amanita caesarea*) и обичан вргањ (*Boleus edulis*) као и смртно отровна пупавка (*Amanita phaloides*).

Вероватно је да има још доста сличних народних веровања о печуркама, које су најчешће бесмислене и граниче се са празноверјем, јер су не само варљиве већ и погрешне, са непредвидљивим последицама по здравље човека. Но, надамо се да и наведени примери са посебним стручним коментарима показују да код конзумирања печурака из природе морамо бити јако обазриви.

Овде се намеће нужно питање: Када, онда, можемо бити сигурни да ли је печурка коју желимо да једемо, а убрали смо је у природи, јестива печурка или је из групе отровних? Одговор би гласио: Потпуно сигурни у јестивост одређене врсте печурке можемо бити само онда, ако користимо за њихову детерминацију тзв. кључеве (атласе) гљива познатих и признатих аутора у области микологије. [1, 3] Подразумева се да је неопходно елементарно знање из области анатомије и морфологије гљива, тј. њихове биологије како бисмо могли успешно да користимо кључеве, који на принципу алтернативних могућности (теза-антитеза) омогућују да тачно одредимо о којој се врсти ради коју детерминишемо. Тада сазнајемо њено стручно латинско име, као и народно име, и уз дат детаљан опис свих битних анатомско-морфолошких ознака и најчешће слике у боји, са сигурношћу можемо казати о којој се врсти печурки ради, тј. да ли је она јестива или отровна врста.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Focht, I.,: Гљиве Југославије, Нолит, Београд, 1979.

2. Јовановић, В.,: Јестиве и отровне гљиве, Лесковачки зборник, Лесковац, 1981.

3. Locquin, M., ex Cortin, B.,: Champignons comestibles et vénéneux Fernand Nathan, Paris, 1978.

4. Паце, Г.,: Атлас гљива, Просвјета, Загреб, 1977.

5. Rinaldi, A. et Tyndalo, V.,: L'Atlas des champignons, F. Nathan.

RÉSUMÉ

Vidak Jovanović

LES ERREURS SUR LES CHAMPIGNONS

Tous les champignons de printemps ne sont pas commestibles, ceux d´arrière - saison non plus. C´est pareil quand il s´agit des champignons qui poussent sur les arbres et que le peuple trouve bons à manger. L´auteur conteste toutes ces erreurs et recommande la prudence pendant leur cueillette et leur consommation. Il faut avoir des connaissances élémentaires sur leur anatomie et leur morphologie pour en être sûr. Dans l´annexe de l´ouvrage l´auteur cite la littérature élémentaire en état de nous procurer des connaissances nécessaires sur la valeur des champignons.

Хранислав Ракић

„НАША РЕЧ“ О РАДУ САВЕЗА БОРАЦА

(Библиографски преглед, 1947-1997)

Поводом педесетогодишњице постојања и рада Савеза удружења бораца Народноослободилачког рата 1947-1997. године истраживана је архивска и друга грађа за монографију ове организације која је и објављена поводом тога јубилеја.

Прегледана је, поред архивске грађе, и локална штампа која је дала обиље података о оснивању, развоју и раду ове значајне организације и њеном великом доприносу развоју новостворене државе, Федеративне Републике Југославије.

Борци Народноослободилачког рата 1941 - 1945. године који су се за све време рата борили на страни антифашистичке коалиције дали су велики допринос борби против фашистичке армаде, тог највећег зла при крају прве половине XX века.

Са завршетком Другог светског рата, борци Народноослободилачког рата окренули су се и са великим ентузијазмом учвршћивали су земљу и дали немерљив допринос на обнови опустошене земље од стране немачких, италијанских, бугарских, мађарских и албанских фашиста. После обнове отпочела је изградња која је у привредној и у друштвеној сфери дала огромне резултате и од једне неразвијене и заостале земље створила државу која је имала велики углед у Европи и свету. Борци нашег града и околине учествовали су у многим радним акцијама и није било ниједног радног задатка где нису дали свој допринос. Однос према раду је био једино мерило вредности, а њихов ентузијазам био је присутан било у физичком било умном раду, а велика жеља је испољавана и у школовању и усавршавању све са циљем како би боље и лакше савлађивали веома сложене задатке било у руковођењу било у конкретном извршавању задатака. Да би се сагледао бар делић од свих ових настојања овом приликом објављујемо само библиографију чланака објављених у локалном листу „Наша реч“.

Библиографија чланака Савеза удружења бораца народноослободилачког рата 1941-1945. године („Наша реч", Лесковац, 1947-1997)

У Лесковцу је образован Иницијативни одбор учесника Н. О. рата; бр. 23, 7. 9. 1947, стр. 4.

Конференција учесника Народноослободилачког рата града Лесковца; бр. 25, 20. 9. 1947, стр. 1.

Са првог конгреса Савеза бораца Народноослободилачког рата - Савез бораца народно-ослободилачког рата треба да буде кичма у Народном фронту; бр. 27, 4. 10. 1947, стр. 2.

Поводом оснивања Савеза бораца Народноослободилачког рата - Кичма Народног фронта; бр. 38, 13. 12. 1947, стр. 1.

Оснивачка скупштина Народноослободилачког рата у Лесковцу одржаће се 15. децембра; бр. 38, 13. 12. 1947, стр. 1.

Оснивање реонских одбора Савеза бораца Народноослободилачког рата; бр. 38, 13. 12. 1947, стр. 3.

Оснивање одбора Савеза удружења народноослободилачког рата - На оснивачкој скупштини у Лесковцу узело учешће хиљаду бораца - Основани су месни одбори Савеза бораца у власотиначком срезу; бр. 38, 13. 12. 1947, стр. 3.

У Јабланици формирано 26 месних одбора Савеза бораца; бр. 39, 20. 12. 1947, стр. 2.

Оснивачка скупштина Савеза бораца НО рата - Скупштина у Власотинцу - У Лесковачком срезу досад је формирано 20 месних одбора; бр. 40, 30. 12. 1947, стр. 3.

Основан је Срески одбор Савеза бораца за Лесковачки срез; бр. 2, 17. 1. 1948, стр. 2.

У Лебану је основан Срески одбор Савеза бораца; бр. 6, 14. 2. 1948, стр. 1.

На прослави 7. јула на Радану, Кукавици и Бабичкој гори учествовало је преко 5.000; бр. 27, 10. 7. 1948, стр. 1.

Са годишње Скупштине ратних војних инвалида града и среза лесковачког; бр. 30, 31. 7. 1948, стр. 2.

29. новембар - Празник народне револуције; бр. 47, 27. 11. 1948, стр. 1.

Прослава 29. новембра; бр. 48, 4. 12. 1948, стр. 1.

Са годишње скупштине Савеза бораца НО рата - Чланови савеза бораца НО рата треба да буду у првим редовима борбе за социјализам; бр. 3, 15. 1. 1949, стр. 1.

Задаци масовних организација у даљем учвршћењу Народног фронта; бр. 9, 26. 2. 1949, стр. 3.

Предизборна активност Савеза бораца НО рата; бр. 40, 10. 12. 1949, стр. 2.

Живот деце палих бораца мора бити стална брига организације Савеза бораца; бр. 10, 10. 6. 1950, стр. 3.

Припреме за прославу Седмог јула у Лесковцу - Како ће се прославити Дан устанка у срезу лесковачком; бр. 11, 24. 6. 1950, стр. 2.

Поводом Седмог јула Дана народног устанка у Србији; бр. 12, 7. 7. 1950, стр. 1 и 2.

Шести пододбор Савеза бораца најбољи у једномесечном такмичењу; бр. 13, 22. 7. 1950, стр. 3.

Свечана прослава годишњице ослобођења Лесковца, бр. 19, 14. 10. 1950, стр. 1.

Такмичење пододбора Савеза бораца у Лесковцу у част II конгреса Савеза бораца; бр. 22, 25. 11. 1950, стр. 2.

Уочи Дана републике организоваће се партизански марш; бр. 22, 29. 11. 1950, стр. 4.

Свечана прослава Дана републике у Лесковцу; бр. 23, 2. 12. 1950, стр. 2.

Рад Савеза бораца - Брига о деци палих бораца; 23. 12. 1950, стр. 4.

Годишња скупштина основних организација Савеза бораца у Лесковцу; бр. 24, 21. 12. 1950, стр. 5.

Такмичење чланова Савеза бораца у стрељаштву; бр. 25, 30. 12. 1950, стр. 4.

Пред II конгрес Савеза бораца Србије - Први успеси Савеза бораца Лесковца у међуградском такмичењу; бр. 1, 16. 1. 1951, стр. 3.

Такмичење у част II конгреса Савеза бораца Србије у организацијама које раде на ванармијском војном васпитању народа - Пододбори Савеза бораца у предконгресном такмичењу; бр. 2, 6. 2. 1951, стр. 2.

Прослава десетогодишњице народне револуције - Активност организације Савеза бораца у Лесковцу; бр. 6, 14. 4. 1951, стр. 1.

Издавање споменица породицама погинулих бораца; бр. 7, 29. 4. 1951, стр. 2.

Седмог јула откриће се на Хисару велики споменик палим борцима; 29. 4. 1951, стр. 3.

Прослава десетогодишњице народног устанка - Припреме за прославу 7. јула у Лесковачком срезу - Издавање Споменица породицама палих бораца - Акција Савеза бораца „Напад на железничку станицу и електричну централу“ - Вече посвећено Козари; бр. 11, 23. 6. 1951, стр. 1.

Партизанским путевима преко Кукавице и Чемерника; 21. 7. 1951, стр. 1.

Штампа се брошура о палим првоборцима Лесковца; бр. 16, 1. 9. 1951, стр. 4.

У оквиру прославе годишњице Ослобођења Лесковца откривене су две спомен плоче; бр. 19, 27. 10. 1951, стр. 1.

Одржан је пленум Градског одбора Савеза бораца у Лесковцу; бр. 21, 24. 11. 1951, стр. 4.

Четврта редовна годишња скупштина Савеза бораца НОР-а за град Лесковац; 19. 1. 1952, стр. 3.

Конференција Среског одбора Савеза бораца - На млађе нараштаје треба преносити све врлине и искуства НО борбе; бр. 3, 2. 2. 1952, стр. 1.

Одржано је прво саветовање са пододборима Савеза бораца у Лесковцу - Конституисан је Срески одбор Савеза бораца; бр. 4, 19. 2. 1952, стр. 1.

Неки од важних задатака Савеза бораца; бр. 7, 29. 2. 1952, стр. 2.

Писање хроника НОБ; бр. 15-16, 1. 5. 1952, стр. 3.

Припреме за прославу Седмог јула у Лесковцу и околини; бр. 23, 21. 6. 1952, стр. 1.

Прослава Седмог јула - У Јабланици и Пустој Реци предвиђене су обимне свечаности поводом Седмог јула; бр. 25, 5. 7. 1952, стр. 2.

Програм прославе 7. јула; бр. 25, 5. 7. 1952, стр. 2.

Лесковац је свечано прославио Дан устанка; бр. 26, 12. 7. 1952, стр. 1.

У част конгреса - Славним партизанским путевима по планини Кукавици; бр. 43, 8. 11. 1952, стр. 1.

Учешће истакнутих првобораца у предизборној кампањи; бр. 45, 22. 11. 1952, стр. 1.

Срески одбор Савеза бораца расправљао је питања своје организације; бр. 49, 20. 12. 1952, стр. 4.

Избори у организацијама Савеза бораца у Лесковцу и срезу; бр. 8, 7. 2. 1953, стр. 1.

Годишња скупштина 7 пододбора Савеза бораца у Лесковцу; бр. 9, 14. 2. 1953, стр. 2.

Градски одбор Савеза бораца; бр. 11, 28. 2. 1953, стр. 2.

Скупштина Среског одбора Савеза бораца - Скупштина се највише позабавила питањем оживљавања борбене традиције и јачања одбрамбене моћи; 14. 3. 1953, стр. 3.

Брига о деци палих бораца и жртава фашистичког терора; бр. 22, 16. 5. 1953, стр. 2.

Организовани одбор за прославу десетогодишњице јужноморавских бригада; бр. 26, 13. 6. 1953, стр. 3.

Прослава 7. јула у нашем граду и срезу; бр. 29, 30. 7. 1953, стр. 1.

Свечана прослава 7. јула у граду и срезу - Откривање спомен плоча у граду; бр. 31, 18. 7. 1953, стр. 1.

Прослава формирања јужноморавских бригада; бр. 35, 15. 8. 1953, стр. 1.

Брошура о публицистичком раду Трајка Стаменковића; бр. 36, 22. 8. 1953, стр. 2.

Пред прославу десетогодишњице формирања јужноморавских бригада - Припреме за главни део прославе у Винарцу; бр. 41, 26. 9. 1953, стр. 2.

Програм прославе десетогодишњице формирања јужноморавских бригада; бр. 43, 10. 10. 1953, стр. 2.

Још једно признање народним херојима нашега краја; бр. 44, 17. 10. 1953, стр. 2.

Величанствена прослава десетогодишњице јужноморавских бригада у Лесковцу; бр. 44, 17. 10. 1953, стр. 1.

Народно признање палим борцима Јашуње; бр. 45, 24. 10. 1953, стр. 2.

Једна тужна свечаност села Тулова; бр. 48, 14. 11. 1953, стр. 4.

Брига о деци палих бораца; бр. 49, 21. 11. 1953, стр. 4.

Школа за децу палих бораца; бр. 51, 5. 12. 1953, стр. 5.

Међу децом палих бораца; бр. 2, 9. 1. 1954, стр. 1.

Годишњи састанак пододбора Савеза бораца XIII организације; бр. 14, 3. 4. 1954, стр. 4.

Са годишње конференције Среског одбора Савеза бораца у Лесковцу - Брига о деци и породицама палих бораца и организационо учвршћење - Главни задаци Савеза бораца у овој години; 15. 4. 1954, стр. 1.

Нови Срески одбор Савеза бораца нашега среза; бр. 15, 10. 4. 1954, стр. 2.

Саопштење републичке комисије за признавање радног стажа; 10. 4. 1954, стр. 4.

Посвећена је пуна брига деци палих бораца; бр. 20, 15. 5. 1954, стр. 3.

О Дану устанка предаће се око две стотине одликовања учесницима НОБ; бр. 25, 19. 6. 1954, стр. 1.

Седмог јула откриће се бисте народних хероја; бр. 27, 6. 7. 1954, стр. 1.

Брига о деци палих бораца; бр. 27, 6. 7. 1954, стр. 6.

Седми јули свечано је прослављен - О Дану устанка откривени су споменици народним херојима; бр. 28, 17. 7. 1954, стр. 1.

Из VI основне организације Савеза бораца; бр. 28, 17. 7. 1954, стр. 5.

Прослава десетогодишњице ослобођења Лесковца; бр. 41, 10. 10. 1954, стр. 1.

Бројни су задаци Савеза бораца; бр. 42, 23. 10. 1954, стр. 1.

Правила Савеза бораца народноослободилачког рата; бр. 43, 30. 10. 1954, стр. 1.

Годишња конференција Савеза бораца у Лебану; бр. 10, 5. 3. 1955, стр. 2.

Помоћ деци палих бораца и жртава фашистичког терора; бр. 12, 19. 3. 1955, стр. 2.

Годишња конференција Среског одбора Савеза бораца Лесковачког среза; бр. 14, 2. 4. 1955, стр. 1.

Скупштина Среског одбора Савеза бораца Јабланичког среза - Најзначајнија места обележена су у Јабланичком срезу; бр. 15, 9. 4. 1955, стр. 1.

Седмог јула - Откриће се импозантан споменик - палим борцима у Црној Трави; бр. 18 -19, 1. 5. 1955, стр. 3.

Скупштина Среског одбора Савеза војних инвалида - Старање о инвалидима - Ускоро ће се опет пружити помоћ онима којима је неопходно потребно; бр. 20, 14. 5. 1955, стр. 1.

(1955. усвојен је предлог о стварању нових општина)

Проширени пленум Среског одбора Савеза бораца; бр. 24, 11. 6. 1955, стр. 1.

Проширени пленум Среског одбора Савеза бораца - Спровођење закључака са Трећег конгреса Савеза бораца Југославије; бр. 25, 18. 6. 1955, стр. 1.

Пред прославу 7. јула - Двадесет хиљада људи - предвиђа се да ће учествовати на великој прослави у Црној Трави; бр. 25, 18. 6. 1955, стр. 1.

Одлука Главног добра Савеза бораца - Централна прослава Дана устанка; бр. 27-28, 6. 7. 1955, стр. 1.

Откривање бисте Раде Металца; бр. 27-28, 6. 7. 1955, стр. 4.

Откривање спомен плоче палих бораца у Барју; бр. 27-28, 6. 7. 1955, стр. 5.

Прва генерација деце палих бораца завршила школовање - Пред њима је будућност; бр. 27-28, 6. 7. 1955, стр. 7; и Поклон деци палих бораца (на истој страни)

Прослава у Црној Трави; бр. 29, 16. 7. 1955, стр. 1 и 2.

Заборављени гробови палих бораца; бр. 33, 13. 8. 1955, стр. 4.

У Савезу бораца избори почињу 15. фебруара; бр. 7, 11. 2. 1956, стр. 1.

Изборне конференције Савеза бораца; бр. 11, 10. 3. 1956, стр. 1.

Зашто су необележени гробови убијених родољуба у Предејану? бр. 11, 10. 3. 1956, стр. 6.

Среска конференција Савеза бораца - Близу 50.000.000 за стипендије палих бораца; бр. 14, 31. 3. 1956, стр. 1.

Припреме за прославу Дана борца и 7. јула; бр. 23, 2. 6. 1956, стр. 1.

Припреме за прославу Дана борца у Грделици; бр. 26, 23. 6. 1956, стр. 1.

Похваљена је организација Савеза бораца среза Лесковац - Међу најбољим у земљи - Прослава празника устанка - откривање многих споменика и спомен плоча и биста бораца у Грделици - Свечано отворен Дом Савеза; бр. 28, 7. 7. 1956, стр. 1.

Одржане свечаности - Поводом Дана устанка; 29, 14. 7. 1956, стр. 1.

Свечаност у Г. Јабланици - Откривање спомен бисте народним херојима; бр. 47-48, 20. 11. 1956, стр. 4.

Откривање спомен биста и плоча; бр. 49, 8. 12. 1956, стр. 1.

Преко 150 историјских места обележено спомен плочама и споменицима; бр. 20. 11. 5. 1957, стр. 6.

Припреме за две прославе - Дан борца; бр. 28-29, 6. 7. 1957, стр. 2.

Програм прославе Дана борца и Дана устанка у Србији; бр. 28-29, 6. 7. 1957, стр. 1.

Откривање споменика палих бораца у Бојнику; бр. 29, 13. 7. 1957, стр. 1 и 2.

Пленум Среског одбора Савеза бораца; бр. 20, 10. 5. 1958, стр. 1.

Прослава Дана устанка; бр. 25, 14. 6. 1958, стр. 1.

Прослава Дана борца и Дана устанка; бр. 28, 5. 7. 1958, стр. 1.

Среска изборна конференција Савеза бораца и Свечана прослава 4. и 7. јула; бр. 29. 12. 7. 1958, стр. 1.

Пленум Савеза бораца Среског одбора; бр. 51, 13. 12. 1958, стр. 1.

Програм прославе - Четрдесетогодишњица КП и СКОЈ-а; бр. 5, 24. 1. 1959, стр. 1.

Богат програм прославе 4. и 7. јула; бр. 27, 4. 7. 1959, стр. 1.

Прослава дана борца и Дана устанка народа Србије - У Вучју откривен споменик „Позив на устанак“; бр. 28, 11. 7. 1959, стр. 1 и 2.

Пленум Среског одбора СУБ НОР-а, Тридесет шест милиона годишње за школовање деце палих бораца, бр. 38, 19. 9. 1959, стр. 1.

Делатност Савеза бораца у Грделици; бр. 6, 6. 2. 1960, стр. 1.

Среска конференција Савеза бораца; бр. 9, 27. 2. 1960, стр. 1.

Прослава Дана борца - Свечаност у Бојнику; бр. 27, 2. 7. 1960, стр. 1.

Прослава Дана борца - Било је то време херојства и патриотизма и љубави према слободи; бр. 28, 7. 7. 1960, стр. 1.

Прослава Дана борца у Лесковцу; бр. 28, 7. 7. 1960, стр. 2.

Свечаност у селима око Предејана - Откривен споменик палим борцима у селу Рупљу; бр. 30, 23. 7. 1960, стр. 2.

Генерал потпуковник Воја Ристић - Дан борца наш понос и слава; бр. 31, 30. 7. 1960, стр. 2.

Обележити значајна места Народноослободилачке борбе; бр. 32, 6. 8. 1960, стр. 5.

Откривен споменик палим борцима у Лопушњи; бр. 36, 3. 9. 1960, стр. 2.

Почела градња музеја народноослободилачке борбе; бр. 38, 17. 9. 1960, стр. 1.

Наш град је прославио шеснаести рођендан у слободи; бр. 42, 15. 10. 1960, стр. 1.

У сусрет прослави двадесетогодишњице устанка - Формирана комисија; бр. 47, 19. 11. 1960, стр. 1.

Састанак првобораца у Власотинцу; бр. 52, 24. 12. 1960, стр. 2.

Спомен плоча у Борином Долу; 14. 1. 1961, стр. 5.

Делатност организације Савеза бораца; бр. 5, 4. 2. 1961, стр. 3.

Борци с југа Србије постали су легендарни - Централна прослава у Вучју; бр. 6, 11. 2. 1961, стр. 1.

Активност борачких организација у општини; бр. 13, 13. 4. 1961, стр. 3.

Годишња скупштина Среског одбора Савеза бораца - Брига о школовању деце палих бораца; бр. 16, 22. 4. 1961, стр. 1.

Обимне припреме за прославу 4. и 7. јула; бр. 23, 10. 6. 1961, стр. 1.

Ванредна скупштина УРОП-а - Донета одлука о стварању Среског одбора Савеза удружења бораца НО рата; бр. 23, 10. 6. 1961, стр. 5.

Утврђен програм прославе 4. и 7. јула у Вучју; бр. 25, 24. 6. 1961, стр. 3.

Јулски празници свечано ће бити прослављени у општини Лесковац; бр. 26, 1. 7. 1961, стр. 1.

Дан борца свечано прослављен; бр. 27, 7. 7. 1961, стр. 5.

Дан устанка свечано прослављен у целом срезу - Велики број грађана Лесковца и околних села на Партизанској чесми - Велика свечаност на Павловим грамадама - Откривена спомен плоча погинулим јужноморавским борцима; бр. 27, 15. 7. 1961, стр. 1.

На Радану свечано весеље - Вучје је било преплављено народом - Моравци на збору у Јашуњи,... и Бабичком - Свечаности у Власотиначкој општини; бр. 27, 15. 7. 1961, стр. 2.

Решава се стамбено питање бивших бораца - Тридесет бораца добило стан; бр. 33, 26. 8. 1961, стр. 1.

У Винарцу и Чифлук Мири откривене спомен плоче; бр. 41, 21. 10. 1961, стр. 2.

Изабрано привремено руководство борачких организација Среза; бр. 46-47, 28. 11. 1961, стр. 5.

Спомен чесма у Шарлинцу и спомен плоча у Брејановцу - изгинулим партизанима; бр. 48, 9. 12. 1961, стр. 4.

Активност борачке организације Власотинца; 3. 2. 1962, стр. 4.

Годишња скупштина удружења бораца Лесковца; 10. 2. 1962, стр. 3.

Преживели борци причају - комеморативна свечаност у Белановцу; бр. 9, 24. 2. 1962, стр. 2.

Спајање борачких организација Среза; 3. 3. 1962, стр. 1.

Цвеће и венци на спомен пирамиди - Полагање венца на бисту и гроб народног хероја Косте Стаменковића - Комеморативна академија у Дому синдиката; бр. 14, 31. 3. 1962, стр. 14.

Двадесетогодишњица јуначке смрти народног хероја Станимира Вељковића Зелета; бр. 17, 21. 4. 1962, стр. 2.

Добри резултати рада организације Савеза бораца општине Грделица; бр. 17, 21. 4. 1962, стр. 4.

Прослава 4. и 7. јула; бр. 27, 20. 6. 1962, стр. 1.

Прослава Дана борца - Велика свечаност у Г. Јабланици; 7. 7. 1962, стр. 7.

Дан борца и Дан устанка свечано прослављен - Пуштена у производњу лебанска фабрика платна; 14. 7. 1962, стр. 1.

Јулски празници свечано прослављени у свим општинама; 14. 7. 1962, стр. 3.

Активности борачких организација; бр. 46, 9. 11. 1962, стр. 2.

Спојени срезови Лесковац и Врање; бр. 47, 16. 11. 1962, стр. 1.

Припрема за изборе у борачким организацијама; бр. 51, 14. 12. 1962, стр. 4.

Борачка удружења постигла добре резултате; бр. 18, 1. 5. 1963, стр. 4.

Свечано прослављен 4. јул - Дан борца; бр. 28, 7. 7. 1963, стр. 1.

Сусрети ратника - У селу Бабичком отворен Спомен дом - Годишњица формирања Бабичког одреда - Свечана прослава 4. и 7. јула; 12. 7. 1963, стр. 1-2.

Закључци о прикупљању грађе и писању хронике НОБ-е; бр. 40, 27. 9. 1963, стр. 3.

Припреме за изборе у борачким организацијама; бр. 3, 10. 1. 1964, стр. 4.

Скупштине општинских удружења бораца; 14. 2. 1964, стр. 4.

Брига за преживеле ратнике и децу палих бораца и даље најважнији задаци; бр. 18-19, 1. 5. 1964, стр. 7.

Седница удружења Савеза бораца грделичке општине; бр. 25, 12. 6. 1964, стр. 5.

Око признавања статуса бораца - Неки су помешали на којој страни су ратовали; бр. 30, 17. 7. 1964, стр. 6.

Нове књиге: Аристомен Ристић, Грделица у пламену револуције; бр. 38, 11. 9. 1964, стр. 7.

Богат програм прославе дведесетогодишњице ослобођења Лесковца; бр. 41, 2. 10. 1964, стр. 1.

Трагом Лесковачког партизанског одреда; бр. 42, 10. 10. 1964, стр. 7.

У току је рад на 35 хроника из народноослободилачког рата, бр. 6, 5. 2. 1965, стр. 2.

Годишња скупштина удружења бораца, бр. 12, 19. 3. 1965. стр. 3.

Још 45 станова за борце; бр. 27-28, 4. 7. 1965, стр. 1.

Брига о борцима и неговање традиције НОБ-е; бр. 46, 5. 11. 1965, стр. 2.

Конституисање општинских Савеза удружења бораца НОР нове лесковачке општине - За председника изабран Милорад Стаменковић; бр. 5, 28. 1. 1966, стр. 2.

Станови за борце; бр. 7, 11. 2. 1966, стр. 3.

Припреме за прославу 25-годишњице устанка, Музеј револуције и хроника града - разговор са Милорадом Стаменковићем; бр. 9, 25. 2. 1966, стр. 1.

Признавање посебног радног стажа учесника НОР-а одговоран задатак, бр. 17, 22. 4. 1966, стр. 1.

Састанак Секције бивших интернираца и политичких затвореника; бр. 18-19, 1. 5. 1966, стр. 6.

Програм прославе двадесетпетогодишњице устанка; бр. 18-19, 1. 5. 1966, стр. 8.

Откривен споменик Раду Металцу; бр. 22, 27. 5. 1966, стр. 2.

Оријентационо тактички марш и „напад" на Вучје; бр. 27, 1. 7. 1966, стр. 2.

Доследно и непоколебљиво путем братства и јединства - Дан борца свечано прослављен; бр. 28, 8. 7. 1966, стр. 1.

Шта је за Музејом - Право не пензију; бр. 38, 16. 9. 1966, стр. 6

Општинска организација Савеза бораца НОР-а; бр. 42, 14. 10. 1966, стр. 1.

За борачке станове преко 800 милиона динара; бр. 42, 14. 10. 1966, стр. 2.

Писмо секретаријата ОО Савеза удружења бораца НОР-а; бр. 44, 28. 10. 1966, стр. 3.

88 борачких породица очекује стан; бр. 8. 17. 2. 1967, стр. 5.

ОО Савеза удружења Савеза бораца НОР-а расправљао о изборима за представничка тела; б р. 9, 3. 3. 1967, стр. 5.

Нека бољи победе у фер утакмици; бр. 11. 17. 3. 1967, стр. 3.

Средства за борачке станове; бр. 15. 14. 4. 1967, стр. 7.

(Настављају се радови на музеју; бр. 15, 14. 4. 1967, стр. 7)

4. и 7. јул биће свечано прослављен; бр. 25, 30. 6. 1967, стр. 1.

(Наставак радова на Музеју револуције; бр. 30, 4. 8. 1967, стр. 1)

Изборне конференције у организацијама Савеза бораца; бр. 44, 29.3. 1968, стр. 2. Са скупштине удружења Савеза борачких организација у Бојнику - Превазиђене размирице; бр. 16, 12. 4. 1968, стр. 2.

Скупштина Савеза удружења борачких организација; 17, 4. 1968, стр. 6.

Стално потврђивати лик борца - За председника изабран Александар Стојановић; бр. 22, 21. 5. 1968, стр. 2.

Главне свечаности у Ображди - Формиран иницијативни одбор за изградњу Дома јужноморавских бригада; бр. 38, 8, 8, 1968, стр. 2.

Фалсификатори - Саопштење општинске организације СУБ НОР-а Лесковац поводом написа у „Народној армији“ - органу Министарства народне одбране Бугарске; бр. 44, 4. 10. 1968, стр. 1.

Захвалност бораца Прве јужноморавске бригаде; 1. 11. 1968, стр. 1.

Са скупштине удружења бораца НОР-а - Центар правник за борце; бр. 5, 7. 2. 1969, стр. 2.

Допринос за станове бораца, бр. 6, 14. 2. 1969, стр. 6.

Фонд за борачке станове; бр. 10, 14. 3. 1969, стр. 6.

О борцу данас; бр. 27, 4. 7. 1969, стр. 1.

Откривен споменик палим родољубима; бр. 28, 11. 7. 1969, стр. 2.

Професионални сведоци - и шпекулације при регулисању борачког стажа; бр. 44, 31. 10. 1969, стр. 1 и 2.

„Професионални сведоци и шпекулације при регулисању борачког стажа“; бр. 46, 14. 11. 1969, стр. 8.

Саопштење секретаријата Општинског одбора СУБ НОР-а; бр. 47, 21. 11. 1969, стр. 6.

У току су избори у Савезу бораца; бр. 6, 3. 2. 1970, стр. 6.

Изборна конференција Савеза бораца Бојник; бр. 14, 10. 4. 1970, стр. 2.

Одговорност бораца; 8. 5. 1970, стр. 2.

Издавачка делатност о НОР-у; бр. 24, 19. 6. 1970, стр. 6.

Почела изградња Спомен парка; 14. 8. 1970, стр. 3.

Сусрет шумадијских и јужноморавских партизана; бр. 29, 2. 10. 1970, стр. 2.

Спомен парк идуће године; бр. 46, 20. 11. 1970, стр. 4.

У припреми шест хроника из НОР-а; бр. 49, 18. 12. 1970, стр. 7.

Касни програм прославе устанка; бр. 7, 19. 2. 1971, стр. 2.

Програм прославе тридесетогодишњице устанка; бр. 10, 12. 3. 1971, стр. 6.

За сређивање евиденције тражи се помоћ грађана; бр. 11, 19. 3. 1971, стр. 4.

Сусрет интернираца из логора Еровил; бр. 13, 2. 4. 1971, стр. 2.

Програм Бабичког партизанског одреда; бр. 23, 18. 6. 1971, стр. 6.

Свечано откривање споменика револуције; бр. 24, 25. 6. 1971, стр. 1.

Револуција као инспирација у нашој литератури; бр. 24, 25. 6. 1971, стр. 9.

Споменик животу - Пред спомеником револуције; бр. 25, 2. 7. 1971, стр. 1.

Одлучност у одбрани независности; бр. 26, 9. 7. 1971, стр. 1.

Свечаност у Тулову; бр. 43, 5. 11. 1971, стр. 4.

Попис бораца драгоцена ствар; бр. 47, 10. 12. 1971, стр. 4.

Борци лесковачке општине захтевају друштвено-политичку одговорност уредника „Наше речи"; бр. 50, 31. 12. 1971, стр. 2.

Свечаност у спомен на Косту Стаменковића; бр. 11, 17. 3. 1972.

Против непријатељске делатности национализма; бр. 12, 24. 3. 1972, стр. 5.

Уз Дан борца Европе; бр. 15, 14. 4. 1972, стр. 5.

Програм прославе јулских празника; бр. 22, 9. 6. 1972, стр. 4.

Континуитет револуције; бр. 25, 30. 6. 1972, стр. 1 - Програм прославе

Свечана седница ОО СУБ НОР-а посвећена двадесетпетогодишњици борачке организације; бр. 38, 6. 9. 1972, стр. 1 и 2.

Акција за изградњу Спомен дома бораца и омладине у Кумровцу; бр. 44, 17. 11. 1972, стр. 3.

Откривено спомен обележје борцима револуције; бр. 47, 8. 11. 1972, стр. 4.

Прикупљање прилога за Спомен дом у Кумровцу; бр. 1, 1. 1. 1973, стр. 2.

Прилози за Спомен дом у Кумровцу; бр. 2, 19. 1. 1973, стр. 2.

Прилози за Спомен дом у Кумровцу; бр. 3, 26. 1. 1973, стр. 2.

Борци у свим самоуправним органима - Завршени избори СУБ НОР-а - Избори у Савезу бораца Лебане; бр. 5, 9. 2. 1973, стр. 2.

Откривање спомен плоче Војиславу Николајевићу Чиплаку - Прилози за Спомен дом у Кумровцу; бр. 7, 23. 2. 1973, стр. 4.

Писмо охрабрило борце; бр. 8, 2. 3. 1973, стр. 4.

Снажан друштвено-политички субјект; бр. 9, 9. 3. 1973, стр. 1 и 2.

Споменик пријатељству искованом у данима рата; бр. 10, 16. 3. 1973, стр. 2.

Прилози за Спомен дом у Кумровцу; бр. 11, 23. 3. 1973, стр. 3.

Одржана изборна конференција бораца; бр. 11, 23. 3. 1973, стр. 1.

Повластице за борце; бр. 14, 13. 4. 1973, стр. 2.

Конкретна активност на реализацији писма; бр. 18, 18. 5. 1973, стр. 2.

Комеморативна свечаност у Грделици; бр. 19, 25. 5. 1973, стр. 6.

Општински одбор СУБ НОР-а и Савез омладине у Лесковцу - Неговање револуционарних традиција - Заједничка брига; бр. 23, 22. 6. 1973, стр. 2.
Сви борци добиће станове; бр. 25, 6. 7. 1973, стр. 1.

Свечаност у Араповој долини; бр. 26, 13. 7. 1973, стр. 1 и 4.

Свечана прослава јубилеја јужноморавске бригаде; бр. 27, 20. 7. 1973, стр. 2.

Формирана комисија за неговање традиција НОР-а; бр. 39, 3. 8. 1973, стр. 2.

Разматрана борачка питања; бр. 42, 2. 11. 1973, стр. 2.

Са проширене седнице Општинског одбора СУБ НОР-а; бр. 48, 14. 12. 1973, стр. 1.

Неговање традиција НОР-а; бр. 49, 21. 12. 1973, стр. 4.

Све већа политичка афирмација; бр. 4, 1. 2. 1974, стр. 1-3.

Борци ослонац Савеза комуниста; бр. 5, 8. 2. 1974, стр. 3.

Комеморативне свечаности; бр. 12, 29. 3. 1974, стр. 3.

Настављање традиција револуције; бр. 19, 24. 5. 1974, стр. 3.

Почела изградња споменика у Мирошевцу; бр. 25, 31. 5. 1974, стр. 2.

(Не)брига о споменицима; бр. 22, 14. 6. 1974, стр. 3.

Програм прославе јулских празника; бр. 24, 28. 6. 1974, стр. 1.

За седам година 136 станова за пензионере и борце; бр. 25, 7. 1974, стр. 3.

Пријем за родитеље палих бораца, у Скупштини општине Лесковац; 12. 7. 1974, стр. 4.

Борци и народ били су једно; бр. 31, 16. 8. 1974, стр. 1-3.

Тридесет година слободе; бр. 35, 13. 9. 1974, стр. 2.

На окупу стари ратници; бр. 36, 20. 9. 1974, стр. 2.

Одржана седница Општинског одбора СУБ НОР-а; бр. 43, 8. 11. 1974, стр. 2.

Откривена спомен биста Милутину Смиљковићу; 6. 12. 1974, стр. 2.

Већа пажња спомен обележјима; Савез бораца и револуционарне промене у нашем друштву; 28. 12. 1974, стр. 2 и 3.

Потпуније информисање бораца; бр. 50, 28. 12. 1974, стр. 5.

Доследни у извршавању задатака; Завршени избори у месним борачким организацијама СУБ НОР-а; бр. 4, 31. 1. 1975, стр. 4.

Завршени избори у организацијама СУБ НОР-а; бр. 5, 7. 2. 1975, стр. 2.

Изборна скупштина организације СУБ НОР-а Медвеђа - Жива активност; бр. 11, 21. 3. 1975, стр. 4.

Активност у свим доменима; бр. 10, 29. 4. 1975, стр. 6.

Борачка организација значајна политичка снага; бр. 26, 11. 7. 1975, стр. 1 и 2.

Значајан допринос бораца остваривању делегатског система; бр. 39, 10. 10. 1975, стр. 4.

Жива активност у борачким организацијама; бр. 41, 24. 10. 1975, стр. 4.

Васпитање младих генерација у духу револуционарних традиција; бр. 45, 21. 11. 1975, стр. 4.

Неговању револуционарних традиција у школама посветити још већу пажњу; бр. 47, 12. 12. 1975, стр. 4.

Борци оцењују свој рад; бр. 2, 16. 1. 1976, стр. 4.

Јубилеј достојно прослављен; бр. 4, 1. 1976, стр. 4.

Велика комеморативна свечаност; бр. 6, 13. 2. 1976. стр. 4.

Борци ће се више ангажовати у спровођењу социјалне политике; бр. 14, 9. 4. 1976, стр. 2.

Општински одбор о општенародној одбрани; бр. 21, 4. 6. 1976, стр. 2.

Богат програм; бр. 25, 3. 7. 1975, стр. 1.

Борци увек у првим редовима; бр. 25, 3. 1. 1976, стр. 4.

Увек у строју револуције; Обавештење борцима Кукавичког НОП одреда; Почиње изградња спомен обележја; 30, 6. 8. 1976, стр. 1 и 2.

Ангажовање свих на неговању револуционарних традиција; бр. 40, 15. 10. 1976, стр. 2.

Борци - први у фронту социјалистичких снага; бр. 2, 21. 1. 1977, стр. 2.

Борци увек први на сваком месту; бр. 3, 28. 1. 1977, стр. 3.

Револуционарна традиција значајан чинилац у идеолошкој борби социјалистичких снага; бр. 4, 4. 2. 1977, стр. 3.

Значајан чинилац у изградњи друштва - Револуција траје и данас; бр. 6, 18. 2. 1977, стр. 1 и 2.

Сами смо чувари своје слободе; бр. 7, 25. 2. 1977, стр. 2.

Активност у част Титових јубилеја; бр. 12, 1. 4. 1977, стр. 2.

Откривено спомен-обележје палим борцима; бр. 18, 20. 5. 1977, стр. 6.

Братство и јединство најлепша честитика другу Титу; бр. 19, 27. 5. 1977, стр. 1 и 2.

Борачке организације у делегатском систему; бр. 22, 17. 6. 1977, стр. 1.

Дан борца свечано прослављен; бр. 24, 4. 7. 1977, стр. 1.

Учесници рата свуда активни; бр. 24, 4. 7. 1977, стр. 8.

Велики народни збор на Радану; бр. 25, 15. 7. 1977, стр. 1.

Свечана седница поводом јубилеја СУБ НОР-а; бр. 36, 9. 1977, стр. 1.

Борци су увек у строју Партије; бр. 37, 10. 10. 1977, стр. 4 - Доследно Титовим путем.

Неговање револуционарних традиција; бр. 38, 17. 10. 1977, стр. 11.

Позоришне илустрације Јована Путника; бр. 39, 21. 10. 1977, стр. 9.

Одржана седница Међуопштинског одбора СУБ НОР-а; 18. 11. 1977, стр. 3.

Учесници прошлог рата у жижи савремених збивања - Учесници рата доследни борци за самоуправна права - Знатно повећана активност основних организација; бр. 47, 23. 12. 1977, стр. 1-4.

Борци дају значајан допринос развоју самоуправљања; бр. 48, 29. 12. 1977, стр. 4.

Борачка организација сигуран ослонац Савезу комуниста; 3. 2. 1978, стр. 1-3.

Најважнији задатак; бр. 5, 10. 2. 1978, стр. 1.

Програм активности Међуопштинског одбора СУБ НОР-а; бр. 6, 17. 2. 1978, стр. 2.

Откривен споменик палим борцима - Ко цвет слободе зна - и зна слобода шта значи; бр. 7, 24. 2. 1978, стр. 3.

Заједно са младима у нове победе - Разговор с Војиславом Грујићем, председником Општинског одбора СУБ НОР-а; бр. 24, 2. 17. 1978, стр. 3.

Стигла бригада ветерана; бр. 28, 4. 8. 1978, стр. 1.

Откривена спомен плоча на велелепном дому за одмор радника; бр. 30, 18. 8. 1978, стр. 1.

Централна прослава на Радану - Генерације великих дела; бр. 35, 22. 9. 1978, стр. 1.

Задаци бораца после конгреса; бр. 40, 27. 10. 1978, стр. 2.

Увек у првим редовима - Седница председништва СУБ НОР-а; бр. 44, 26. 11. 1978, стр. 8.
Борци у жижи друштвених збивања; бр. 44, 26. 11. 1978, стр. 11.

Активност бораца све запаженија; бр. 46, 29. 12. 1978, стр. 9.

Дело које попуњује празнину у нашој историји - Трајно сведочанство о великом времену; бр. 7, 23. 2. 1979, стр. 6 и 7.

Жива издавачка делатност; бр. 10, 16. 3. 1979, стр. 3.

Уручене награде из фонда „Коста Стаменковић“; бр. 16, 27. 4. 1979, стр. 3.

Колективно руковођење и у борачким организацијама; бр. 18, 18. 5. 1979, стр. 4.

Отворен Музеј; бр. 19, 25. 5. 1979, стр. 9.

Из активности борачких организација - Свечаности поводом јулских празника; бр. 25, 13. 7. 1979, стр. 1.

Сведочанство о величини револуционарног покрета; бр. 32, 31. 8. 1979, стр. 9.

Борци разматрали Нацрт статутарне одлуке; бр. 42, 9. 11. 1979, стр. 3.

Избори у борачким организацијама; бр. 45, 7. 12. 1979. стр. 6.

Колективно и код бораца; бр. 1, 11. 1. 1980, стр. 2.

Колективно руководство у општинском одбору СУБ НОР-а - Видни успеси борачке организације; бр. 1, 11. 1. 1980, стр. 8.

Братство и јединство - Највећа тековина Титовог дела; бр. 17, 9. 5. 1980, стр. 2.

Седница Општинског одбора СУБ НОР-а - Запажена активност бораца; бр. 18, 16. 5. 1980, стр. 9.

Сусрет пионира са борцима; бр. 21, 6. 6. 1980, стр. 6.

Дводневни скуп бораца југоисточне Србије у Нишу; бр. 27, 6. 1980, стр. 5.

Свечано прослављени јулски празници; бр. 26, 11. 7. 1980, стр. 2.

Прослава дана формирања Кукавичког одреда; бр. 30, 8. 8. 1980, стр. 1.

Припремају се две публикације; бр. 32, 22. 8. 1980, стр. 2.

Већа пажња историографији; бр. 35, 12. 9. 1980, стр. 4.

Општински СУБ НОР-а о активностима делегација; бр. 43, 7. 11. 1980, стр. 2.

Председништво Међуопштинског одбора СУБ НОР-а разматрало извештај и програм рада; бр. 47, 12. 12. 1980, стр. 4.

Критичка анализа досадашње активности; бр. 48, 19. 12. 1980, стр. 4.

Плодна једногодишња активност; бр. 49, 20. 12. 1980, стр. 4.

Ангажованост борачких организација; бр. 22, 16. 1. 1981, стр. 1.

Данас смо тужни и поносни; бр. 7, 20. 2. 1981, стр. 5.

У одбору за обележавање јубилеја устанка 21 делегат - Омладина и борци; бр. 8, 27. 2. 1981, стр. 2 и 4.

Сусрет са борцима; бр. 13, 3. 4. 1981, стр. 10.

Борци добри штедише - Отворена изложба „Тито - револуција"; бр. 21, 5. 6. 1981, стр. 2 и 6.

Борци о општенародној одбрани; бр. 24, 26. 6. 1981, стр. 3.

Седница Општинског одбора СУБ НОР-а енергично против националистичког понашања - Разговор са председником Општинског одбора СУБ НОР-а - Допринос обележавања јубилеја устанка и револуције; бр. 25, 3. 7. 1981, стр. 1 и 2.

Свеачно прослављени јулски празници; бр. 26, 10. 7. 1981, стр. 1.

Непоколебљиво и доследно Титовим путем; бр. 31, 14. 8. 1981, стр. 1.

Стазама слободе 1941-1981; 18. 9. 1981, стр. 2.

Часови историје; бр. 38, 2. 10. 1981, стр. 1.

Уручене плакете Савезног одбора; бр. 43, 6. 11. 1981, стр. 1.

Запажени резултати у свим областима; бр. 3, 22. 1. 1982, стр. 3.

Научно о партизанским јединицама; бр. 4, 29. 1. 1982, стр. 2.

Комеморативна свечаност у Белановцу и Бојнику - Храброст која надахњује - Богата историјска прошлост; бр. 6, 12. 2. 1982, стр. 1 и 2.

Слобода се не може убити; бр. 7, 19. 2. 1982, стр. 1.

Сећање на родољубе; бр. 8, 26. 2. 1982, стр. 2.

Са седнице Међуопштинског одбора СУБ НОР-а јужноморавског региона - Добро у свим областима; бр. 9, 5. 3. 1982, стр. 2.

Велики народни збор; бр. 23, 11. 6. 1982, стр. 1.

Борци анализирали изборе - У раду IX конгреса СУБ НОР-а Југославије учествовао и Добривоје Ристић - Непоколебљиво Титовим путем; бр. 25, 6. 1982, стр. 2-4.

Централна прослава одржана у Светоилијском парку - Братство и јединство основа стабилности и развоја - Пријем за борце и родитеље палих бораца; 27. 9. 1982, стр. 1, 2 и 3.

Енергично против национализма; бр. 32, 13. 8. 1982, стр. 1.

На изворима револуције; бр. 38, 24. 9. 1982, стр. 1.

На Титовом путу; бр. 39, 1. 10. 1982, стр. 4.

Одлучно против свих неправилности; бр. 45, 12. 11. 1982, стр. 2.

Меморијална свечаност у Ступници; бр. 46, 19. 11. 1982, стр. 5.

Отворено о успесима и слабостима; бр. 3, 21. 1. 1983, стр. 4.

Одлучно против слабости; бр. 5, 4. 2. 1983, стр. 9.

Храброст која надахњује; бр. 6, 11. 2. 1983, стр. 2.

Обележена годишњица бојничке трагедије; бр. 8, 25. 2. 1983, стр. 13.

Још ангажованије на свим пољима; бр. 10, 11. 3. 1983, стр. 2.

Вратила се делегација из Маутхаузена; бр. 18, 13. 5. 1983, стр. 4.

Да вечно гори јулска ватра - Мост генерација; бр. 26, 15. 7. 1983, стр. 1-3.

Наша будућност у нашим рукама; бр. 39, 14. 10. 1983, стр. 1.

Запажени резултати у свим областима; бр. 3, 24. 1. 1984, стр. 1.

Борачка организације све активнија; бр. 4, 3. 2. 1984, стр. 1.

Сећање на жртве; бр. 7, 24. 2. 1984, стр. 1.

Настављамо дела револуционара; бр. 12, 30. 3. 1984, стр. 2.

Формирање секција 11 бригаде; бр. 15, 20. 4. 1984, стр. 2.

Сусрет братства и јединства - Свечано и радно - Пошта жртвама фашизма; бр. 18, 27. 4. 1984, стр. 2.

Нераскидиве везе пријатељства; бр. 18, 11. 5. 1984, стр. 5.

Храброст која надахњује; 23. 6. 1984, стр. 1.

Дело и живот Благоја Ристића; бр. 25, 3. 7. 1984, стр. 8.

Несаломљиви дух отпора; бр. 32, 17. 8. 1984, стр. 1.

Више од свега другарство; бр. 38, 28. 9. 1984, стр. 3.

Остварени програмски задаци; бр. 1, 11. 1. 1985, стр. 4.

Сећање на борбе Бабичког одреда; бр. 5, 8. 2. 1985, стр. 5.

Одлучни против узурпације; бр. 5, 8. 2. 1985, стр. 6.

Хроника Белановца - Чврст ослонац Савезу комуниста; бр. 6, 15. 2. 1985, стр. 2 и 10.

Пример како се треба борити - Усвојен програм рада за ову годину; бр. 7, 22. 2. 1985, стр. 4.

Тражи се квалитетнија заштита бораца; бр. 8, 1. 3. 1985, стр. 1 и 2.

Повећати бригу о борцима; бр. 11, 11. 3. 1985, стр. 1 и 2.

Борце брину девијантна понашања; бр. 13, 5. 4. 1985, стр. 2.

Бројне примедбе борачке организације; бр. 21, 31. 5. 1985, стр. 4.

Прилика за афирмацију тековина револуције; бр. 22, 7. 6. 1985, стр. 2.

Народни митинг на Радану; бр. 25, 28. 6. 1985, стр. 1.

Бакље слободе - Тековине револуције су трајне; бр. 26, 6. 7. 1985, стр. 4.

У Палојцу откривена спомен плоча - Спомен биста Лепши Стаменковић - Јединство услов развоја; бр. 27, 12. 7. 1985, стр. 1 и 4.

Свечаност у Мијајлици; бр. 38, 27. 9. 1985, стр. 1.

На револуционарном курсу; бр. 43, 1. 11. 1985, стр. 8.

Плакета за неговање традиције; бр. 44, 8. 11. 1985, стр. 6.

Предстоји реорганизација; бр. 46, 22. 11. 1985, стр. 4.

Сусрет бораца и пензионера; бр. 47, 28. 11. 1985, стр. 8.

Запостављена идејно-васпитна улога; бр. 49, 13. 12. 1985, стр. 2.

Откривено спомен обележје; бр. 50, 20. 12. 1985, стр. 2.

Млади и револуционарне традиције; бр. 1, 10. 1. 1986, стр. 6.

У припреми годишње скупштине СУБ НОР-а; бр. 2, 17. 1. 1986, стр. 4.

Мост наших векова - Борци за промене; бр. 5, 7. 2. 1986, стр. 2 и 4.

Увек у првим редовима; бр. 6, 14. 2. 1986, стр. 2.

Стратишта извори надахнућа; бр. 7, 21. 2. 1986, стр. 2.

Велики допринос бораца; бр. 9, 7. 3. 1986, стр. 2.

Борци су остали доследни, бр. 24, 10. 6. 1986, стр. 4.

Верни делу револуције; бр. 25, 27. 6. 1986, стр. 2.

Борци Лесковца у кући цвећа - Снага која не јењава; бр. 26, 3. 7. 1986, стр. 1 и 3.

На сваком кораку свечаност - Слободарска деца Лесковца; бр. 27, 11. 7. 1986, стр. 3.

Поново у строју; бр. 32, 15. 8. 1986, стр. 1.

Манифестација јединства и снаге; бр. 38, 26. 9. 1986, стр. 1 и 3.

Направити план задатака; бр. 49, 12. 12. 1986, стр. 2.

Ослонац Савезу комуниста; бр. 2, 16. 1. 1987, стр. 3.
Наук прошлости за будућност; бр. 5, 6. 2. 1987, стр. 1.
Сачувати вредности револуције; бр. 6, 13. 2. 1987, стр. 3.
Прошла година успешна; 9. 3. 1987, стр. 7.
У пензију са пуним радним стажом; бр. 13, 3. 4. 1987, стр. 2.
У посети Маутхаузену; бр. 15, 17. 4. 1987, стр. 2.
У првим редовима револуције; бр. 15, 17. 4. 1987, стр. 2.
Континуитет борбе народа овог краја; бр. 16-17, 28. 4. 1987, стр. 23.
Ништа мимо базе; бр. 18, 8. 5. 1987, стр. 2.
Полагање венаца на спомен обележја; бр. 23, 12. 6. 1987, стр. 2.
Сећања на Кукавички партизански одред; бр. 32, 14. 8. 1987, стр. 1.
Симбол непокора и слободарство; бр. 27, 10. 7. 1987, стр. 1.
Свечаност у Големој Њиви; бр. 38, 25. 9. 1987, стр. 2.
Захтеви који обавезују; бр. 39, 2. 10. 1987, стр. 1.
Идеали остају исти; бр. 40, 9. 10. 1987, стр. 1.
Образован Издавачки савет; бр. 41, 16. 10. 1987, стр. 6.
Избећи замке противника; бр. 52, 29. 12. 1987, стр. 2.
СУБ НОР није пасиван посматрач; бр. 6, 12. 2. 1988, стр. 1 и 2.
И мртви расту до неба; бр. 7, 19. 2. 1988, стр. 1.
Осуђени насртаји на јединство; бр. 9, 4. 3. 1988, стр. 1.
У корак с друштвом; бр. 10, 11. 3. 1988, стр. 1 и 3.
Прошло је време састанчења; бр. 26-27, 2. 7. 1988, стр. 2.
Свечаности слободе; бр. 28, 15. 7. 1988, стр. 4.
Успомена на хероје; бр. 29, 22. 7. 1988, стр. 2.
На седници Општинског одбора Бојник; бр. 30, 29. 7. 1988, стр. 4.
За равноправност Србије са осталим републикама; бр. 36, 9. 9. 1988, стр. 2.
Одмах сменити Петра Матића; бр. 37, 16. 9. 1988, стр. 1 и 33.
Борци хоће спомен парк; бр. 39, 30. 9. 1988, стр. 4.
Борци забринути стањем на Косову; бр. 43, 28. 10. 1988, стр. 3.
Реформе услов светлијих перспектива; бр. 49, 16. 12. 1988, стр. 2.
Дужна пошта палим борцима; бр. 5, 10. 2. 1989, стр. 2.
Одбранити Авнојевску Југославију; бр. 9, 10. 3. 1989, стр. 2.
Доследно и револуционарно; бр. 25-26, 30. 6. 1989, стр. 3.

Датуми који се не заборављају - Завети за незаборав; бр. 27, 14. 7. 1989, стр. 4.

Пошта храбрим јужноморавцима; бр. 30, 4. 8. 1989, стр. 2.

Предложени кандидати; бр. 36, 15. 9. 1989, стр. 3.

Сећање на праве хероје - Оправдани захтеви - Поново на зборном месту - У борачкој организацији завршени избори; бр. 39, 6. 10. 1989, стр. 2 и 4.

Против нејединства у земљи; бр. 43, 3. 11. 1989, стр. 2.

Подршка бораца; бр. 51-52, 29. 12. 1989, стр. 4.

Огорчење и забринутост бораца; бр. 4, 2. 2. 1990, стр. 2.

Борци се плаше нових партија; бр. 11, 23. 3. 1990, стр. 4.

Свечано и достојанствено; бр. 15, 20. 4. 1990, стр. 4.

Са седнице Председништва - Спомен обележјима посебна пажња; бр. 16, 27. 4. 1990, стр. 2.

Обезвређивање тековина НОР-а; бр. 22, 8. 6. 1990, стр. 2.

Мора се осудити негирање револуције; бр. 26, 6. 7. 1990, стр. 3.

Нема Косова без Србије; бр. 27, 13. 7. 1990, стр. 2.

Трагедија за наук; бр. 35, 7. 9. 1990, стр. 2.

Богат програм прославе; бр. 36, 14. 9. 1990, стр. 2.

За слободу два споменика; бр. 37, 21. 9. 1990, стр. 2.

Борци су за прогрес; бр 46-47, 28. 11. 1990, стр. 3.

Поштовање традиције и историје; бр. 17, 10. 5. 1991, стр. 2.

Датум из антифашистичке борбе; бр 24, 28. 6. 1991, стр 2.

Пошта палим ратницима и жртвама фашизма; бр. 25, 6. 7. 1991, стр. 1.

Сутра народни збор у Вучју; бр. 30, 9. 8. 1991, стр. 1.

Слобода се слободом брани; бр 30, 9. 8. 1991, стр. 2.

Народ јужне Србије је сам своја историја; бр. 31, 16. 8. 1991, стр. 1.

Жртве се не смеју пређуткивати; бр 35, 13. 9. 1991, стр. 2.

Борба за праведну ствар; бр. 37, 27. 9. 1991, стр. 2.

Са седнице СУБ НОР-а Лесковца; бр. 39, 11. 10. 1991, стр. 2.

Борци положили венац; бр. 47, 6. 12. 1991, стр. 2.

За слободу српског народа; 5. 7. 1992, стр. 2.

Сећање на време смрти; бр. 7, 21. 2. 1992, стр. 3 (цела страна).

Позив ратницима; бр. 8, 6. 3. 1992, стр. 3.

У спомен Кости Стаменковићу; бр. 11, 20. 3. 1992, стр. 3.

Организованије пружати помоћ; бр. 15, 17. 4. 1992, стр. 3.

За интегритет и достојанство српског народа; бр. 27, 1. 7. 1992, стр. 2.

Помен жртвама бомбардовања; бр. 36, 11. 9. 1992, стр. 4.

Жртве су незаборавне; бр. 37, 18. 9. 1992, стр. 1.

Са састанка Општинског одбора СУБ НОР-а - Национални интерес Србије изнад свега; бр. 48, 4. 12. 1992, стр. 3.

Сећање на биљаничку битку; бр. 3, 29. 1. 1993, стр. 3.

Сећање на искуства из прошлости; бр. 5, 12. 2. 1993, стр. 2.

Комеморација у Белановцу; бр. 6, 19. 2. 1993, стр. 3.

Од Октобра до Сутјеске - Предстојеће активности - Истином до слободе; 11. 6. 1993, стр. 2 и бр. 26, 9. 7. 1993, стр. 1.

У част слободе - Помоћ храбрим ратницима; бр. 32, 20. 8. 1993, стр. 3.

Обележиће се Дан пробоја Солунског фронта; бр. 35, 10. 9. 1993, стр. 2.

На изворима слободе; бр. 37, 24. 9. 1993, стр. 3.

У част народног трибуна; бр. 41, 22. 10. 1993, стр. 1.

Осуда лажних обећања; бр. 47, 4. 12. 1993, стр. 2.

Обележена годишњица Марка Црног; бр. 49, 16. 12. 1993, стр. 2.

Стојану Љубићу на част; бр. 50-51, 28. 12. 1993, стр. 2.

Вековно слободарско искуство; бр. 5, 11. 2. 1994, стр. 4.

У спомен хероју; бр. 12, 1. 4. 1994, стр. 1.

Обележен Дан слободе; бр. 10, 20. 5. 1994, стр. 2.

Са проширеног састанка председ. Одбора - Значајне годишњице и јубилеји; 21. 6. 1994, стр. 4.

Јулски празници скромно обележени; бр. 25, 8. 7. 1994, стр. 1.

Остварени витални интереси Срба; бр. 31, 19. 8. 1994, стр. 1.

Светлим партизанским стазама; бр. 36, 23. 9. 1994, стр. 2.

Јединствен статус за све учеснике ратова; бр. 39, 14. 10. 1994, стр. 2.

Предстојећи рад огранака; бр 42, 5. 11. 1994, стр. 7.

Комунисти „против" борци „за"; бр. 4, 3. 2. 1995, стр. 4.

Историјско памћење народа; бр. 5, 10. 2. 1995, стр. 2.

Саопштење; бр. 6, 17. 2. 1995, стр. 2.

Сачувати самобитност српског народа - Бојник преживео смрт; бр. 7, 24. 2. 1995, стр. 1.

Већа брига о споменицима културе; бр. 8, 3. 3. 1995, стр. 2.

Народ достојан слободе - Праштамо али не заборављамо; бр. 18, 12. 5. 1995, стр. 1 и 2.

Борбени пут слободе; бр. 20, 26. 5. 1995, стр. 5.

На гробници 655 ратника и бораца; бр. 26, 7. 7. 1995, стр. 5.

Планиран распад Југославије; бр. 31, 11. 10. 1995, стр. 3.

Сећање на пале Лесковчане; бр. 35, 8. 9. 1995, стр. 1.

Сећање на слободарске претке; бр. 37, 22. 9. 1995, стр. 1.

Богат програм прославе; бр. 39, 6. 10. 1995, стр. 1.

Поводом 52 - годишњице погибије Стојана Љубића; бр. 49, 22. 12. 1995, стр. 2.

Комеморативни скуп у Белановцу - У спомен жртвама; бр. 6, 16. 2. 1996, стр. 7.

Никад нећемо заборавити; бр. 7, 23. 2. 1996, стр. 2.

Против прекрајања историје; бр. 7, 23. 2. 1996, стр. 2.

Да никад тако не буде; бр. 7, 23. 2. 1996, стр. 2.

Сећање на крвави пир; бр. 7, 23. 2. 1996, стр. 2.

Подршка акцијама бораца; бр. 8, 1. 3. 1996, стр. 2.

Стазама хероја; бр. 15, 19. 4. 1996, стр. 2.

Обележен 9. мај - Дан победе над фашизмом; бр. 17, 10. 5. 1996, стр. 1.

Време мира, слободе и демократије; бр. 18, 17. 5. 1996, стр. 1.

На изворима слободе; бр. 24, 28. 6. 1996, стр. 1.

Хероји не умиру; бр. 25, 5. 7. 1996, стр. 1.

Светли примери наше прошлости; бр. 29, 2. 8. 1996, стр. 1.

Борцима за незаборав; бр. 30, 9. 8. 1996, стр. 1.

На путу истине и извесности; бр. 31, 16. 8. 1996, стр. 2.

Већа брига о споменицима; бр. 35, 13. 9. 1996, стр. 4.

Скупо плаћено искуство; бр. 36, 20. 9. 1996, стр. 2.

Обележавање годишњице смрти Жике Илића Жутог; бр. 40, 18. 10. 1996, стр. 6.

Непроцењива вредност слободе; бр. 41, 25. 10. 1996, стр. 2.

Борци ће подржати лево оријентисане снаге; бр. 47, 6. 12. 1996, стр. 2.

Слободарске традиције југа; бр 47, 6. 12. 1996, стр. 2.

Заустављено страдање народа; бр 50, 27. 12. 1996, стр. 10.

ПРОМОЦИЈА КЊИГЕ „ПЕСМЕ И ПИСМА“ СЕРГИЈА ДИМИТРИЈЕВИЋА

Мирољуб Васић

Поштована и драга гђо. Надо Димитријевић, драги Лесковчани. Вечерас промовишемо чудесну књигу, и по изгледу и по садржају, књигу С. Димитријевића - ПЕСМЕ И ПИСМА, насталих у концентрационим логорима 1939-1941, а промоције су увек драги и интелектуални тренуци, оне су светковина духа и стваралаштва и начин одавања признања ауторима и издавачима. Ауторима за напор који су уложили и за резултат који нам нуде, издавачима, а овде је реч о Народном музеју у Лесковцу, еминентној културној установи, што заборављају да је циљ сваког посла зарада, профит, а њега у овим непрофитабилним пословима, наравно не може бити.

Ове промоције су увек и значајна културна акција, јер књиге су као основни елеменат културе, у овом времену големе материјалне оскудице за културу-увек вредан прилог култури и споменици о свом времену.

Кад представљамо нове књиге, треба да нешто кажемо, да представимо аутора и њен садржај.

Аутор ове књиге је покојни С. Димитријевић, а он је део наше савремене историје, њеног стварања и њеног писања. Он је Лесковчанин по завичају, Србин по рођењу, националности, Југословен, интернационалиста, хуманиста, комуниста, револуционар по убеђењу; правник, економиста по образовању, научник, стваралац, колекционар по занимању.

У питању је човек који је био скроман, радан, делотворан, који је читавог живота настојао и успевао да буде предано у служби свега што уздиже мисао и достојанство човека и унапређује људско знање и разумевање.

Припадао је уочи Другог светског рата оној плејади младих интелектуалаца који су се својим особинама и борбом идентификовали са оним најпрогресивнијим и најхуманијим у свом времену, оним младим занесењацима, револуционарима којима су слобода и револуција биле основне вредности и мера свих других вредности.

Сергија су и у младости и касније, а остао је вечито млад духом, резоном, красили скромност и упорност у раду, веселост и вера у смисао борбе и живота, солидарност и другарство, поштовање човекове личности, неговање

дубоко демократских односа, непрестано стицање звања, духовност, варничавост у исказивању мисли. Поседовао је неку врсту природне неуништивости.

Тај радан и луцидан човек, нашисао је око 450 радова, од чега око 20 добрих књига, али није, чини ми се, добио неко значајније друштвено признање, не рачунам НИН-ову награду, осим што је сахрањен у Алеји великана у Београду.

Колико је С. Димитријевић био делотворан, показује и његова научна и културна заоставштина непроцењиве вредности, као и чињеница да сваке године, иако га нема већ 12 година међу нама, излази неко његово дело (сада је у штампи његова капитална књига КПЈ У ЛЕГАЛНОМ ПЕРИОДУ).

Вечерас представљамо, говоримо о књизи, његовим песмама и писмима, за које нисмо ни знали да их је писао, да постоје, па ми је задатак тежак, тако сам се осећао када сам писао предговор за ову књигу, јер речи су понекад преуске да изразимо оно што желимо рећи.

Ову књигу је приредила, осмислила његова драга и уважена супруга Нада Димитријевић, његов верни сапутник и сарадник у раду, његов анђео чувар, његов дактилограф, иако је правница по образовању, први рецензент, жена чудесне енергије, велике доброте и разумевања. Она је за књигу написала увод, тзв. реч на крају, биографску белешку, напомене које су у функцији текста. Шта садржи ова књига? То су једине песме које је Сергије написао изгледа, у животу, што је штета, оне су, чини ми се његов шапат и протест у тим данима логоровања, његова утеха, заборав, пркос.

Смисао живота у логору, а Сергије је у логорима провео непуних шест година, несумњиво је морао бити у тражењу, откривању смисла, у побеђивању усамљености, неспокоја, разочарења, у потискивању, савлађивању егзистенцијалних тешкоћа. Сергије зато у француским логорима, а логор је кућа оплакана, а фашистички Бухенвалд и кућа смрти, пише песме, пише писма родитељима, пријатељима, држећи се ваљда оног што Монтењ рече „Писати, значи живети", или пак оног Ничеовог „Реч има моћ". - Он у тим сачуваним песмама следи своје снове, ослушкује живот, његове боје, мирисе, звуке, свестан да ни смрт можда није далеко, а он је ипак пун наде, а ко има наду - има све. Узгред речено, тада му је 27-28 година.

Зато његове песме не представљају само лирски искорак, не представљају само имагинацију, већ и убедљиво сведоче о тим данима, о њему самом, јер он их исписује, бележи као своју потребу, као сведочанство. Он кроз њих и кроз своја писма оживотворава став, да је „човек једини циљ човеку", да је човек дужан да увек, у свим условима подиже смисао и вредност живота.

С. Димитријевић ни тада, ни икада касније није био мањи од својих снова, нити на коленима духа. За њега су људски снови степенице којима треба

корачати ка циљу, а циљ му је револуција, слобода, хуманији свет. Његове песме и писма, а углавном су написани лирским, односно езоповским језиком, не треба читати споља, већ изнутра. Треба настојати да их схватимо, да постанемо саучесници тих дана, догађаја.

Сергијеве песме сведоче о његовој големој енергији, радозналости, радости сазнавања, о спајању, а то се ретко дешава, песникове сликовитости и мисаоног изражавања. У његовим песмама и писмима нема туге, већ углавном пркоса. То су били тешки дани када се будућност није назирала, а прошлост била једино оно што су логораши имали. Сергије је био свестан да се људска историја увек градила на непослушности и побуни. Он је зато, побуњеник и борац.

Иако то није лако, покушаћу да вам то кроз неколико његових стихова покажем. У песми посвећеној борби шпанског народа против фашизма, а Сергије је током 1936-38, био ангажован и на слању добровољаца у шпански грађански рат, он пише, пева:

Синови борбе
синови Шпаније
и ви синови света
што листе у том боју крв своју
ви што вас у логорима ко стоку држе
ви тиме ниште постали мањи

Сергије и у логору негује љубав за ближње, солидарност, а она је мера наше људскости, и то му помаже да издржи, преживи. Децембра 1939, у логору Ролан Гарос, он бележи, сведочи, пева:

Кашаљ стотине људи
раздире сан...
у борби која се води
ми не знамо за сузе...,

а у другој песми каже:

подерано рубље ветрови бију
то се барјаци вију
а кошуља се сива сунчаном крвљу облива
и док се видик руди, надимају се груди.

Јануара 1940, Серјошка пева:

Њихова тела
што скорбут вреба
жељна су хлеба.

С. Димитријевић, упркос свему, не сумња у сутрашњицу, а сумња је најгора, он зна - немоћни су само они који су немоћ изабрали, он се спрема за борбу, он бележи сведочи:

од гладi стомак пева
студени ветар прожима кости

а време лагано глође
остатке младости.

У логорима је све теже, бесни Други светски рат, а њих не пуштају, притиска глад, зима, болести, а Сергије који је успоставио свој микрокосмос, и не сањајући да ћемо га данас после 60 година овде цитирати, слушати у његовом вољеном Лесковцу, бележи:

Лекова нема
топлоте нема
храна, сплачине праве,

и кроз стихове дочарава расположење логораша:

спавамо мирно
сањамо борбу
сањамо победу.

У једној од последњих написаних или сачуваних песама, Сергије опет дочарава беду, тежак живот у логору, он потресно бележи:

болест нас вреба
превијамо се од бола ко црви
кибле су пуне крви.

Тако у том времену зла и равнодушности, а равнодушност није далеко од нечовечности, С. Димитријевић оставља кроз песме (њих 27) и писма сведочанство и протест али и веру у победу, слободу, будућност.

Његова писма објављена у овој књизи (њих 34), упућена углавном родитељима, не говоре, не сведоче само о логорима у којима је живео, злопатио се, и спремао за долазеће дане, већ и о његовој људској и револуционарној постојаности, јер из њих ми, нпр. сазнајемо да он одбија да се покаје, да се одрекне свог револуционарног рада и убеђења, а то је био предуслов да буде пуштен из логора, да му се дозволи повратак у земљу (узгред речено, југословенским шпанским добровољцима било је одузето држевљанство), јер млади Сергије Димитријевић зна ону Његошеву „Страх живота кања образ често" и велику мисао Марка Миљанова „Човек не сме све што може".

Ова књига сведочи о оним тренуцима у животу човека - када не постоји и нема ништа, и када постоји и има све. Она сведочи, подсећа нас да живот нема смисла ако није испуњен борбом, ако се у њему ништа не остварује и да је најгоре ако не сањамо, ако не верујемо у будућност, и да је највећа љубав, а она је једини одговор на тајну нашег постојања, када човек неког и нешто поистовети са срећом, а за Сергија су то били слобода, револуција, повратак у Југославију, у његов Лесковац.

Шта још на крају рећи о овој књизи? Претходно, да не бих изневерио струку, а њена основа је критичност, уосталом, некоме, нечему најбоље служимо ако се критички односимо према њему, да укажем на један мањи пропуст. Књига је, барем на библиографској страни, у наслову морала да

носи одредницу да су у питању песме и писма настали у конц. логорима 1939-41, јер овако доводимо будуће читаоце и библиографију у недоумицу.

И да закључим: песме и писма С. Димитријевића, настали у логорима 1939-41, су његов својеврстан прозни и поетски дневник, они извиру из дубине личности аутора, резултат су његове потребе и протеста. Кроз ову књигу Сергије (а чудесна је, ако може одозго да је види, а књиге је волео више од свега, биће радостан и захвалан својој Нади и свом Народном музеју у Лесковцу) успешно остварује оно што је тешко остварљиво, а што је жеља сваког ко пише, поготову поезију, а то је - да неизрециво претвори у речи, стихове. Његове речи, садржане у овој лепој књизи, обогаћеној фотографијама, цртежима и карикатурама и сл. откривају се као симбол трајања и борбе, као вера да нас речи могу сачувати од заборава. Вредност ове невелике књиге, чудесних решења и опреме, богато илустроване је у томе што поред уметничке има и документарну, изворну историјску вредност.

Она је у овом ишчашеном времену, када је задњих десетак година, због политичке острашћености и примитивизма, срушено много споменика из Другог светског рата на нашим просторима и својеврстан споменик Сергију Димитријевићу, борцу, комунисти, ствараоцу, али и свима онима који су чамили по логорима, и то неуништиви споменик који се може носити у руци, држати на столу, поклањати.

Ова књига Сергија Димитријевића, а он је био човек који је тежио јединству у људскости, је прилог незаборављу Сергија и свега оног о чему он пише и поклон Наде Димитријевић и Народног музеја у Лесковцу, друштву, култури.

Књиге су најпоузданији чувари памћења. Ова лепа књига Сергија Димитријевића и о Сергију Димитријевићу, могла би да као мото носи ону мисао, мислим да је народна, а народ је најмудрији, која каже „Ко животу даје све, смрти не оставља ништа".

Препоручујемо књигу ПЕСМЕ И ПИСМА Сергија Димитријевића, вашој пажњи, пажњи јавности. Она то заслужује. Проверите то.

Госпођа Нада Димитријевић, Народни музеј у Лесковцу, на челу са уваженим Живојином Прокоповићем и сви они који су допринели да ова књига изађе, буде овако лепа, заслужују захвалност, похвалу и признање.

Томислав Н. Цветковић:

* Ђак генерације лесковачке Гимназије;
* активни учесник прогресивне литерарне дружине „Вуловић" лесковачке Гимназије;
* париски студент од 1934. године;
* оснивач југословенског студентског партијског руководства;
* члан Комунистичке партије Француске;
* председник југословенског удружења студената у Паризу;

* секретар југословенског удружења студената у Паризу;
* секретар југословенске подсекције КП Француске - секција Коминтерне (1935-37);
* издавач „Организационог билтена“ (1935. и 1936, четири броја);
* од 1936. учествује у организованом смислу добровољаца из Француске, Белгије и СССР-а на шпанско ратиште;
* председник Комунистичке партије Југославије у Балканском комитету (1938, 1939);
* хапшење 23. октобра 1939. логор Ролан Гарос, у Паризу;
* члан партијске ћелије од пет чланова, којом је руководио Луиђи Лонго;
* члан југословенског партијског руководства кварта „Б“ у логору
* члан Међународног логорског партијског комитета;
* логораш Бухенвалди;
* водио три партијске и 17 симпатизерских група у логору;
* са Лолом Рибаром учествовао је на Међународној конференцији омладине за мир (од 28. фебруара до 1. марта 1936, у Бриселу, као и на Међународној студентској конференцији за помоћ републиканској Шпанији, почетком 1937. у Паризу;
* један од уредника „Наше речи“ од 1. октобра 1945;
* повереник за индустрију при Извршном Окружном народном одбору Лесковца, до марта 1946;
* половином 1946, на иницијативу Бориса Кидрича, прелази у Београд;
* у Београду предаје на Правном факултету, од 1949-1951. директор Економског института;
* учесник на више од 40 симпозијума, научних скупова у земљи и иностранству;
* аутор је преко двадесет књига, више од двадесет студија и монографија - исписавши више од 6000 страница;
* носилац Партизанске споменице, високих одликовања, а међу њима Медаља града Лесковца - за изванредан допринос развоју Лесковца;
* резервни потпуковник ЈНА;
* логораш број 69002;
* Песник... и то није све.

Ни најлуцидније наратор, ни најмаштовитији писац, ни највидовитији визионар не би могао да измашта јунака свога дела налик на јунака делатника Сергија Димитријевића.

О Сергију Димитријевићу, научнику и револуционару, исцрпно и аргументовано говорили су др Мирољуб Васић и проф. Хранислав Ракић.

Прилика је изузетна, а повод књига „Песме и писма", да се, први пут јавно, прослови о до сада непознатој страни свестране стваралачке личности Сергија Димитријевића. Ја то чиним с нескривеним задовољством и дужном пажњом.

* * *

Новембра 20. године 1987. Нада Димитријевић, супруга Сергија Димитријевића, пише ми: „Сређујући Сергијеву архиву, што ми је у овом моменту (Сергије је умро 11. августа 1987) главна преокупација, наилазим и на његове необјављене рукописе. Тако ми је ових дана дошла до руку његова збирка песама, којима је он дао наслов „Концлогорске скице". Тако је на видело дана, и за мене, изашла његова песничка активност. То су песме које је он писао углавном у логорским данима, и које као такве заслужују посебну пажњу, бар како се мени чини... Познато ми је да уживате велики углед у књижевном свету и међу списатељима, па верујем да ће Ваше мишљење бити мериторно за даљу судбину овог Сергијевог необјављеног рукописа".

О песмама Сергија Димитријевића не треба словити. Треба их читати, читати, или боље рећи, ослушнути свако слово, слог, стих - и биће вам све казано. Без остатака; оне нису без емоција, без поруке и поуке, али су без китњастог кинђурења, сувопарног стиховања, оне су поре живота, животно бдење и жилаво борење и бодрење када дух посустане а снага сплашњава.

Песме и Сергије, тако их ја доживљавам, су непомирљиви заговорници, необуздани заточеници: кад дух умре - тело му пркоси; кад тело онемоћа - дух га у небеса диже. Јер како друкчије поимати човека какав је био Сергије Димитријевић: болешљив а борбен, мучен а пркосан, гладан а горостасан, заточен а слободан, далеко од својих а тако присан кадгод им се писмом обраћа.

Увек, у часовима очаја, безнађа или наде, пустих снова или сурове стварности; кадгод би осетио буру у телу, тескобу у грудима, бол у души - лаћао се писаљке и лио, ледио скореле сузе, безмерни чемер у речи, стихове, песме, које ће, дубоко је веровао, једнога дана умети да причају непристрасно: о времену невремену, о људима-нељудима, али и о онима који су све то натчовечански надмашивали, слутећи руменију зору, светлије дане, човечнију будућност. И, можда, је баш ту тајна Сергија Димитријевића и његових песама; чувао их је, тајио, као што су оне, у тренуцима безизлаза, биле једина светла тачка неуморног и немирног духа. И као да је знао да ће пажња његове одане пратиље живота, другарице Наде, која случајно открива збирку, бити изненађена, усплахирена а и задивљена што после Сергијевог физичког нестанка - открива Сергија духовног гиганта, какав је, до тог тренутка словио у више научно истраживачких области, о чему сведочи његово обимно и разноврсно дело и деловање у политици, партији, економији, социологији, праву, етнологији, фолклористици, нумизматици, колекционарству...

Тајио је своје песме и од најрођенијих, љубоморно их чувао, као драгуљ из једног дивљачког времена, времена против кога се и сам устремио, и устројио у ешалон интернационалних бораца против нечовечанства - за човека; против неслободе - за слободу, слутећи будуће, долазеће доба људске солидарности, разумевања, равноправности и пријатељства Сергије је та и таква промишљања у времену кад му вакат није, укопавао једноставним, обичним, свакодневним речником у песме, а исто тако и у писма која су, често, шифроване поруке родитељима о ономе у чему се није смело да говори. Онда. Сад то, обилато и обогаћено нашим сазнањем, без устезања и стрепњи, казују Сергијеве песме, које нам, поред осталог, открише једно друго лице, али ништа мање драго и драгоцено, лице горостаса нашег поднебља професора, доктора Сергија Димитријевића. Лице суптилног, али смелог револуционара од крви и карактера, који није хтео, ни смео, да не остави бели бол и поклич борбе у условима када се калила слобода пошкропљена крвљу колона логораша, из које, ево примера, црвени цвет је процветао, симбол слободе се наслућује из сваког стиха. То дух Сергија Димитријевића ликује над свим оним што је пропатио, проживео, али постао обелиск Лесковца и генерација које га следе из Лесковца, Београда, Србије, Југославије, и, што да не, из света науке у нас и у иностранству.

Сећам се једне вечери у мом стану - разговарали смо о издавачкој делатности, о часопису „Наше стварање", онда сам био уредник, о стваралаштву у Лесковцу. У једном тренутку упита ме: „Ти пишеш песме, Томчо?" Да, пишем!

„Нека, нека, али једно да знаш: песме су трезор духа. Кључ од трезора имаш само ти, док си жив. А онда, после тебе сви - који желе да завире у трезор твој!"

Ни накрај памети ми није, онда, пало и да помислим да је и он писао песме, мада сам знао да је био врло активан у литерарној дружини „Вуловић" лесковачке Гимназије.

И, ето, ми смо завирили у Сергијев трезор духа, па ослушните, тихо изговарајући Сергијеве стихове, и чућете: то дух Сергијев доминира нашим осећањима, то мисао Сергијева зри у нама, то лик Сергијев израста у дивљење и ураста у дубоку пошту и поштовање имена и дела његовог. У оваквим приликама, обично, изговарам један свој слоган:

Човек је оно што за њим остаје,
По томе је неуништив
Ко камен
Ко небо
Ко вода!

За Сергијем Димитријевићем је много тога остало, али верујем да има још тога неизученог, неоткривеног, неистраженог што је разасуто по листовима, часописима, зборницима, а обавеза наша је да се још дуго дружимо са његовим делом.

Човек је ко дрво! Где никне ту је његово. И ту му је све! Научни скупови у Лесковцу (1983), са преко 20 реферата посвећених делу Сергија Димитријевића, потом у Нишу (маја 1987), те ово наше зборовање данас поводом мајсторски обликоване књиге „ПЕСМЕ и ПИСМА“ Сергија Димитријевића, коју је приредила и напомене написала његова Нада Димитријевић - више је но илустрација претходне мисли о човеку.

Сергије се родио у Пироту, али је од најранијег детињства, па све до 1946. године, с изузетком логорашких година, радом и родом везан за Лесковац и Лесковчане који успомену на драги, увек насмејани, у журби, лик Сергија Димитријевића носе у себи као немерљиву драгоценост.

МОРАЛНА, ПОЛИТИЧКА, ИДЕОЛОШКА И ВОЈНА ОСУДА ДОКТРИНЕ НАСИЉА

(Др Живан Стојковић и Хранислав Ракић, ДОКТРИНА НАСИЉА, „Наша реч", 1999. године)

Пред нама је ново дело познатих историчара др Живана Стојковића и Хранислава Ракића, који су заједно објавили више књиге из области историје лесковачког краја. Студија „Доктрина насиља" превазилази регионалне оквире и представља настојање да се дефинише доктрина агресије, односно да се укаже на њено постојање и већ остварену примену на више простора у свету нападом на суверене државе од стране носилаца новог светског поретка, од земаља НАТО савеза, које су своје деловање градиле на традицијама наци-фашизма готово у свим његовим основним начелима и варијантама.

По свом наслову дело захтева и теоријски, политички, идеолошки, научни, морални, културни, психолошки и други приступ. Ми смо се определили за приступ социолошко-етички јер су такве и последице. Насиља има и у свим другим областима људског друштва а аутори су се определили за војни аспект. Књига је писана за време агресије НАТО савеза на Југославију и деловања сепаратистичких група и терориста на Космету. Аутори су сматрали да треба дати генезу настанка доктрине насиља и новог светског поретка да би се онда схватило конкретно дешавање. Поднаслови говоре како су аутори ишли поступно обрађујући један сегмент за другим док нису стигли да саставе целину, разуме се не потпуну јер, осим претежно војног, постоје и други облици насиља који су карактеристични за нови светски поредак. Ту је информативно, политичко, културно и друго насиље. Зар наметање свог начина живота и своје идеологије, свог морала и погледа на хуманизам није насиље и не остварује ли се културна колонизација, једноумље, једнообразност начина живота. Наводимо наслове: Рат и карактер рата, Америчка обавештајна служба ЦИА, Специјални рат, Специјални рат против Југославије, Изазивање криза, Амерички рецепт, Америчка вијетнамска авантура, Разбијање Совјетског Савеза, Суштина и трансформација Североатланског пакта, Савремена америчка војна доктрина, Историјска паралела, Историјске поуке. Овде смо изоставили поглавље „Досадашње бомбардовање Лесковца", јер се од општих ставова иде на конкретно доказивање и навођење примера.

Разуме се да није могуће покрити сва подручја доктрине насиља, али оно што је презентирано у књизи „Доктрина насиља" сугерише потребу даљег рада. Трага се за коренима настанка и трајања насиља, које се увећава са развојем људског друштва и јачањем човекове моћи да гради и руши, да научно напредује, а људски заостаје. У том раскораку повећава се човекова агресија потенцирана и разним идеологијама и стварним условима живота. Ту су и класни интереси који су усмерени да се проширује могућност увећања профита и експлоатације не само радног слоја становништва него и целог народа.

Са становништа друштвене теорије НАТО агресија је контрареволуционарни чин јер иде за тим да заустави светски прогрес и да овековечи империјалистички систем као универзални. Са моралног становишта је нарушавање свих моралних тековина, норми и начела. Са хуманог становишта обезвређивање живота људи.

Насиље се јавља у новом виду и под заставом Уједињених нација, које су постале заштитник тероризма и доктрине насиља. У том правцу под америчком доминацијом насиље остварује и Савет безбедности.

Веома је добро што су аутори почели од објашњавања рата као социолошког феномена који је законити продукат класног друштва узрокован класним, материјалним, идеолошким и другим интересима. Разуме се најдоминатнији су профит и екстрапрофит као идеал сваког капиталисте. Претпоставља се да је било 14.500 ратова у историји друштва. Објективни услови делују да ратови трају и да ће трајати све док постоји приватно власништво над средствима за производњу које производи профит, као животни циљ капиталисте. Стога није питање да ли ће ратова бити него како их зауставити, како створити услове за њихову елиминацију, како да народи комуницирају на равноправној основи и како да спорове решавају договором. О овом рату НАТО агресора аутори су изрекли оцену да се ради о освајачком, неправедном, нехуманом и рату којим се намеће свету оно што не одговара степену развоја човека и друштва.

Аутори су дали доста простора америчкој Централној обавештајној служби ЦИА. Међутим, доктрина насиља се градила и пре њеног стварања. Може се рећи од самог настанка Сједињених Америчких Држава. Њено појављивање заснивало се на искуствима фашистичке обавештајне службе. ЦИА служи за подривање појединх система сакупљањем података о војној и економској снази, организовањем пете колоне, куповањем водећих политичара итд. У доктрини ЦИА стварају се поводи за ратове. У вијетнамском рату они су сами потопили амерички брод да би оптужили Северни Вијетнам и нашли повод да се крене „у авантуру". Слично ће бити и са другим земљама, а онда су САД успеле да наметну питање људских права и хуманитарна питања да би нашле поводе да интервенишу.

Интересантно је да САД ангажују углавном поражене државе у Другом светском рату, националне мањине, сепаратисте, петоколонаше и друге који траже освету за неуспехе и поразе које су доживели. Зато су казне и приме-

на насиља драстичније него обично. Припремају се и школују убице и измишљају средства мучења у намери да се жртва и морално порази. У нападу НАТО на СРЈ учествовале су бивше фашистичке земље: Немачка, Италија, Мађарска, Румунија, Бугарска, балисти са Космета и из Албаније и други. Са њима су и Француска и Енглеска као силе победнице.

Насиље је постало легитимно средство агресије и освајања. Руше се све норме међународног и хуманитарног права. Све пада пред остваривањем профита и одбраном империјалистичких вредности. У име цивилизације чине се нецивилизацијска дела. Извршење злочина је чин који се плаћа. Убијање постаје извор зараде. Авијатичари-убице добијају увећане плате и дохотке. Значи све се плаћа. Човек је постао роба. Ратују и легије странаца, јер се у агресорским снагама купују ратници. А Енглеска добија данак у крви ангажовањем Курда да ратују за њене интересе.

Центри финансијске моћи економским мерама поробљавају једну земљу за другом. Кредити су омча око врата. И Русија се уцењује кредитима. Уводе се злочиначке санкције. Није битно шта мисли Савет безбедности, важно је шта мисле Бела кућа у Вашингтону и НАТО савет у Бриселу.

Аутори су део по део доктрине насиља обрађивали да би дали целину овог појма. Кад су то урадили прешли су на конкретну манифестацију изграђивање доктрине која се усавршавала из рата у рат. Авио-удари су почели са Другим светским ратом. Америчка 15. ваздухопловна дивизија у Италији је изграђивала доктрину авио-удара над Немачком и другим европским земљама, али и у Југославији. После педесет пет година са савременијим авионима и ракетним системима она је само усавршена. Тиме су и жртве веће, али је била и већа моћ одбране у односу на Народноослободилачку војску Југославије у току Другог светског рата. Авио-удара је било и у другим земљама. Чим су кренули копненим снагама САД су трпеле велике поразе. Да би избегли жртве служе се техником тако да је рат постао рат технике, а људи су ту да је опслужују и гину. Доктрина разбијања целина других држава имала је за циљ покоравање са мање жртава. Води се рат у Чеченији. Због нуклеарног интерконтиненталног војног арсенала Русије, САД не смеју да ступе у отворени рат.

Веома је значајно да у доктрини насиља САД и НАТО, тероризам заузима посебно место. Организован је широм света. Јавља се као појединачни, групни, државни и међународни. Шиптарски тероризам је организовала, остваривала, наоружавала и ангажовала Немачка, али су САД преузеле примат и довеле до краја оформљење терористичке организације, руководе њоме и користе да би створиле услове да на Космету граде војне базе као и у Бугарској, а већ их имају у Македонији, Албанији, Турској и другим земљама око Руске федерације. Остваривање тероризма врши се на разне начине и разним средствима.

Тероризам се врши и преко духовног насиља. Путем свих средстава утицаја жели се да се човек порази до краја, да остане без свог ЈА, да буде сред-

ство за манипулисање, роба која се купује на тржишту да делује против сопствене државе, оставља се без позитивних идеала и циља у животу што води у предају. Шири се и идеологија најамника - поданика. Важно је преживети а ко ће да влада државом није важно. Разбијено је родољубље и патриотизам.

Полазећи од увода који је теоријски образложио садржај дела „Доктрина насиља" издвајамо мисли Михајла Дедића „Без обзира на то, у политичком деловању САД основна оријентација била је борба против ширења комунистичких идеја, које су за цео западни свет представљале највећу опасност". Радило се дакле о идеолошком рату који ће касније попримити и друга обележја.

Ишло се и на изазивање кризних жаришта да би се повећала производња наоружања и да би се провоцирао свет тобоже одбраном од комунистичке опасности. Поучена искуствима из ранијих ратова „нису ушле (САД) у авантуру ангажовања копнених трупа". Указано је и на велики хероизам, остварено национално јединство, добру обученост Војске Југославије.

Није необично што је дато социолошко образложење настанка и суштине рата: „рат је резултат разних противуречности у друштву и представља сукоб и борбу двеју супротстављених страна које настоје да насилним средствима остваре своје интересе".

Аутори су дали и појмовно разјашњење за интервенционизам, силу, рат, поделу ратова на локалне, регионалне и светски рат. Како свет да живи у ратовима према сазнањима аутора „Од завршетка Другог светског рата до данас је вођено око 500 мањих или већих оружаних сукоба".

Суштина НАТО је лажно приказана у документима које је донео. Ни један војни пакт није мирољубив него је агресиван. То му је и намена. Не само да чува постојеће него и да шири утицај. Оно што је необично јесте да су се капиталистичке земље нашле у истом војном савезу иако имају разне погледе и интересе, али их спаја само интерес: очување и проширење империјализма без обзира да ли су се на челу налазиле социјалдемократске, демократске, демохришћанске или било која друга партија.

Према томе, аутори др Живан Стојковић и Хранислав А. Ракић написали су дело велике вредности у вези са доктирном насиља коју остварује НАТО пакт на челу са САД. Још једном се показало да постоје умне снаге у Лесковцу и околини које могу да покрећу и ове теме универзалног, а не само регионалног карактера. Иако има доста историјских података, књига делује савремено и представља темељ за даља истраживања.

Све похвале и ауторима и ЈНИП „Наша реч".

Милан М. Миладиновић

ОБУХВАТНИ ПРИКАЗ

(Братислава Костић, Ново гробље у Београду, Београд 1999)

Средином 1999. године у издању јавно-комуналног предузећа „Погребне услуге" изашла је из штампе монографија посвећена Новом гробљу у Београду. Јасно композиционо уобличена, књига садржи седам поглавља: *Историјски развој, Знамените личности сахрањене на Новом гробљу, Гробови, Капеле и Мозаици*, затим резиме на неколико страних језика и именик.

Аутор књиге нас у првом поглављу уводи у причу о Новом гробљу, кроз преглед врсте надгробних споменика, историјат формирања гробља и обликовање гробљанских површина. Разматрајући проблематику градских гробаља, Братислава Костић се посебно осврнула на светска искуства, њихове реконструкције, санације, конзервације и трансформације. Свеобухватан и сажет увод садржи исцрпан историјат гробља у Београду, од првог српског гробља у оквиру Српске и Горње вароши у православном делу ондашњег Београда, затим гробља око Саборне цркве, српског гробља на Ташмајдану, до формирања Новог гробља.

Комплексан историјски преглед изградње и уређења Новог гробља кроз планове Београда обухвата период од оснивања крајем деветнаестог века, које је обележено доношењем правила за службу на новом градском гробљу усвојено 1885. године и његово дефинитивно уређење августа 1886. године, затим интензиван развој у периоду између два светска рата, као и обликовање и ширење гробља до данашњих дана. Сврставајући Ново гробље у такозвана архитектонска гробља чији се континуитет развоја може пратити кроз планско ширење његових спољних граница и правилног парцелисања, Братислава Костић даје историјски преглед његове унутрашње организације констатујући с правом да је Ново гробље највише изграђено у периоду између два светска рата када је постало репрезентативно гробље Београда.

Осим анализе и комплексног прегледа војних гробаља, уз историјат њиховог настанка и уређења, као и навођење цитата значајних написа, посебна пажња је посвећена породичним гробницама, њиховој величини, распореду и изгледу од најстаријих надгробних споменика који су пренети са Старог ташмајданског гробља, па до најновијих примера. Од оснивања 1886. године до данас на Новом гробљу сахрањен је велики број знаменитих личности Београда. По речима аутора: „Временом, свака парцела постала је

прича за себе - по сахрањеним личностима, надгробним споменицима, епитафима, облицима слова на натписима, личним и породичним фотографијама, оградама од кованог гвожђа, капелама или скулптурама."

Надгробни споменици подизани на породичним гробницама, различитих скулптуралних и архитектонских решења чине значајну културно-историјску вредност и аутентично сведочанство о прошлости. репрезентативни примери високе уметничке вредности сачувани на Новом гробљу представљају највећу галерију на отвореном у Београду, где су изложена дела најзнаменитијих српских и југословенских вајара међу којима издвајамо Петра Убавкића, Ђорђа Јовановића, Симеона Роксандића, Ивана Мештровића, Тому Росандића и многе друге. Посебну целину архитектонских остварења на Новом гробљу чини тридесет седам породичних капела које су пројектовали архитекти Милан Антоновић, Петар Поповић, Александар Васић, Александар Дероко, Валериј Страшевски, Василиј Андросов и Григориј Самојлов. Монографија аутора Б. Костић је најбоље сведочанство о правим вреностима Новог гробља које је, као „историјско споменички меморијал од посебног значаја за националну историју и културу", 1983. године у Скупштини СР Србије проглашено културним добром од великог значаја.

Посебно поглавље посвећено је знаменитим личностима сахрањеним на Новом гробљу, уз историјат породичних гробница, цитате уклесаних текстова на надгробним споменицима, кратке биографије знаменитих личности, опис споменика и њихове ауторе. Вредност овог до сада најпотпунијег прегледа преко хиљаду имена значајних за историју и културу Србије, најбоље дефинише сам аутор књиге. „У око две стотине преписаних натписа са гробова знаменитих људи, који прате текст о књизи о Новом гробљу, сачувана не само историја појединаца и чланова њихових породица, предака и потомака, него је приказана и историја српског народа у протекла два столећа."

У поглављу Гробови знаменитих личности дат је списак личности сахрањених на Новом гробљу, уз годину рођења и смрти, занимање, број гробнице и број парцеле. Посебно је дат и списак гробова знаменитих личности по парцелама уз детаљан план Новог гробља са бројевима парцела и свим спомен обележјима. Нарочита пажња је посвећена скулптури, капелама и мозаицима који су обрађени по ауторима, уз детаљне податке везане за годину настанка, власника гробнице, броја парцеле и гроба. Иза резимеа на неколико језика, дат је користан и сврсисходан индекс имена.

Монографија посвећена Новом гробљу настала као плод дугогодишњег истраживачког рада, представља значајан прилог проучавању богатог стваралачког опуса најзначајнијих вајара и градитеља деветнаестог и двадесетог века, као важна основа за даље студије и истраживања у овој области. Целовит и прегледан приказ сакупљеног материјала, кроз историјат развоја Новог гробља, употпуњен је исцрпним и корисним каталогом дела, као и

одличним фотографијама које у великој мери доприносе техничкој опреми књиге која је на завидном нивоу.

Књига Братиславе Костић као прва монографија посвећена Новом гробљу, својом утемељеношћу и свеобухватним приказом до сада непознатих уметничких дела, скреће пажњу стручне и шире јавности на културно-историјски значај споменутог комплекса Новог гробља. Ова највећа и јединствена галерија на отвореном значајних остварења различитих грана ликовне уметности је сасвим сигурно инспирација за даља истраживања најрепрезентативнијег гробља Београда.

Снежана Тошева

IN MEMORIAM

ДРАГУТИН. М. ЂОРЂЕВИЋ

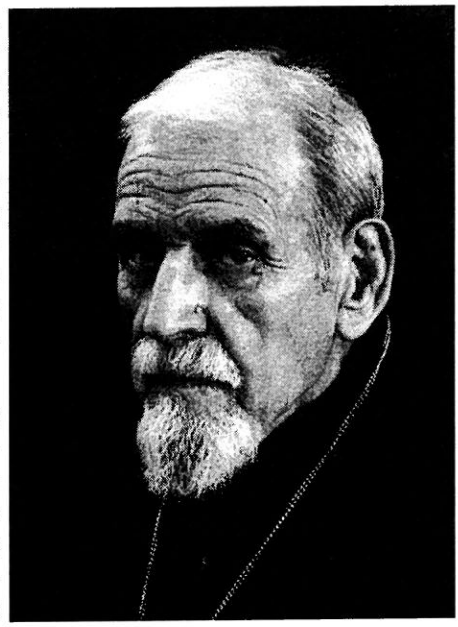

Прота Драгутин М. Ђорђевић, рођен је у породици пекара Милана и домаћице Јулке у Лесковцу. Основну школу и четири разреда гимназије завршио је у Лесковцу, а Богословију у Битољу (1928). За свештеника је рукоположен 1930. године и постављен за свештеника сиромашне црковничке парохије у којој се задржао шест година, а потом добија Тураковац и ту је радио 45 година све до пензионисања 1980. године.

Радећи педесет година на селу као свештеник Драгутин М. Ђорђевић упознао је народни живот, фолклор, обичаје, говор, менталитет и друго. Он се интересује за народно стваралаштво Лесковачке Мораве још од 1931. године. Тада у Доњој Локошници бележи лазаричке песме.

Драгутин М. Ђорђевић једна је од најуспешнијих личности, који се бавио народним животом, обичајима, фолклором, народним говором, менталитетом људи овог поднебља, свештеник са средњошколским богословским образовањем, успео је да за свој шездесетогодишњи истраживачки рад, поред многобројних чланака, расправа и значајних прилога у многим часописима (Лесковачки зборник, Наше стварање, Росковник, Развитак и др), објави и четири књиге које имају врло важно место у културној баштини Србије, Лесковца и његове околине.

У периоду после Другог светског рата он врло интензивно, зналачки и осмишљено прикупља етнографско, социолошко, фолклорно наслеђе и други материјал у лесковачким насељима за своје познато и обимно дело „Живот и обичаји народни у Лесковачкој Морави“, које је објавила Српска

академија наука и уметности 1958. године. То је својеврсна теренска монографија која даје етничку и културну историју лесковачке области (становништво, привреду, становање, исхрану, ношњу, друштвени живот и друго). Књига је ризница разноврсних података из живота и верских и друштвених обичаја у Лесковачкој Морави. Описивао је обичаје у вези са смрћу, женске ритуалне игре, лазарице и краљице, свадбене обичаје, љубавне, седелачке, жетелачке, свадбене и народне песме. То је могао да уради само човек који је до танчина познавао душу и обичаје нашег човека.

Он неуморно наставља теренска истраживања и као плод тога је књига „Живот и обичају народни у лесковачком крају", коју је објавио Народни музеј у Лесковцу. То је исто тако успела монографија која допуњује монографију из 1958. године. Неуморан рад и суптилно одабирање народног блага је плод објављивања књиге „Српске народне приповетке из лесковачке области", у издању Одељења друштвених наука САНУ. У књизи је указао на изворност приповедака и предања из лесковачке области и дао је велики допринос верном записивању онога што су саопштавали усмени казивачи.

Српска академија наука и уметности му објављује и књигу „Народне песме из лесковачке области" 1990. године. Књига обилује бројним примерима који омогућују проучавање развитка и преображавања данашњег певања.

Био је веран сарадник Народног музеја у Лесковцу и један је од оснивача Лесковачког зборника, чији је сарадник у континуитету, а као члан Редакције петнаест година је давао значајан допринос обликовању физиономије Зборника. Бавио се и црквеном историјом.

О значају дела Драгутина М. Ђорђевића наш познати етнолог др Петар Влаховић, професор Универзитета, на једном месту каже: „Целокупно стручно научно дело проте Драгутина Ђорђевића следи у ствари, Вуков пример, па по методу рада и садржају представља основу за упознавање нашег народа и народног живота".

За свој рад добио је „Вукову награду", награду града Лесковца и друга признања и друга признања у виду захвалница, повеља и друго.

Без његовог веома значајног доприноса немогуће је проучавати лесковачки крај на чему заслужује трајну захвалност свих људи с овог подручја.

Хранислав Ракић

IN MEMORIAM

ПРОФ. ДР ВИДАК ЈОВАНОВИЋ

Дана 8. 1. 2000. године, са књигом у рукама, изненада је (још једном нас је изненадио, али овом приликом непријатно) престало да куца срце нашег колеге и сарадника, једног од најистакнутијих чланова јужносрпске ботаничке школе, редовног професора Технолошког факултета у Лесковцу у пензији, активног професора Учитељског факултета у Врању, сарадника на последипломским студијама на (смеру) Заштите животне средине на Факултету заштите на раду у Нишу, сталног организатора путујућег Симпозијума о флори југоисточне Србије и суседних подручја, учесника многих манифестација посвећених биљу задњих 30 година на подручју југоисточне Србије, Србије и Југославије и суседних подручја, почасног члана Биолошког друштва „др Сава Петровић", члана Истраживачког друштва из Врања и председника Биолошке секције истог...

Проф. др Видак Јовановић рођен је 19. јуна 1931. године у Лесковцу, у занатлијској породици, у чувеној фамилији која је у Лесковцу позната као АБРАШИ. За читаво време живота био је под утицајем своје фамилије, а посебно под утицајем свога стрица Јована Јовановића - Абраша, правника, адвоката и посланика, чувеног писца студија о Дубочици, о земљи, људима и обичајима.

У родном Лесковцу Видак је завршио након Другог светског рата Основну седморазредну школу (основну и прогимназију), затим Гимназију, а након тога се упутио у Београд где је започео студије Ветерине. Због слабог материјалног стања у својој породици морао је да се врати у Лесковац па је студије наставио на Вишој педагошкој школи у Нишу на групи биологија и хемија. На ВПШ је дипломирао 1954. године и одмах се запослио у Гаџином

Хану, да би након годину дана прешао у Лесковац где ради најпре као наставник основне школе. Упоредо са тим ванредно студира ПМФ група за биологију у Скопљу, где је дипломирао 1968. Тада му је поверено обављање посла просветног саветника у ППЗ Лесковца где остаје 12 година. Још тада се истиче конструктивним приступом и великом сарадњом са наставничким кадром у школама. Одмах затим 1970. уписује последипломске студије на Природнословно-математичком факултету у Загребу, на Ботаничком заводу, у класи професора академика Стјепана Хорватића и проф. Људевита Илијанића где ради тезу под насловом „Флора и вегетација северног дела Кукавице у југоисточној Србији". Магистарску тезу под горњим насловом одбранио је 1975. г., а она му је послужила као основа за израду докторске дисертације „Ливадска вегетација југоисточне Србије" и то њен југозападни део, са леве стране Јужне Мораве. Ради израде рада под претходним насловом Видак је имао да обиђе делове Родопског планинског система с леве стране: Кукавицу, Крстиловцу, Радану, Гољак, Плачковицу и Скопску црну гору (Карадак). Докторску тезу је пријавио и успешно одбранио 1979. године на ПМФ-у у Новом Саду код професора Станије Парабућски, а чланови комисије су били још и др Милан Чанак, редовни професор ПМФ-а из Новог Сада, и др Момчило Којић, редовни професор ботаника Пољопривредног факултета у Земуну. Као што је бриљантно израдио и одбранио магистарску тезу у Загребу, тако је исти посао на ширем простору југоисточне Србије у оквиру докторске дисертације успешно завршио и описао бројне биљне заједнице фитоценозе овог подручја које приапдају антропогеном типу ливадских и пашњачких заједница.

И после доктората Видак Јовановић остаје у науци. Најпре ради на проучавању вегетације североисточног Косова у оквиру Вегетацијске карте Косова, где са Н. Ранђеловићем и Ф. Рећепијем картира вегетацију Копаоника (његовог јужног дела), посећују Шар планину, Ђеравицу и друге планинске масиве Косова и Метохије. Након тога са В. Мишићем и А. Динић у истом пројекту ради на картирању шумске и друге вегетације Јужне Србије у оквиру кога ради на реликтним полидоминантним шумским заједницама реликтног типа на силикатној подлози где даје значајне прилоге за науку.

Осим рада на проучавању вегетације, што је било основно опредељење колеге Видака, он се исказао и у проучавању флоре југоисточне Србије. Сам или у коауторству написао је велики број флористичких радова од којих су значајнији они који обрађују нове, ретке и реликтне биљне врсте на стаништима овог дела Балканског полуострва. Посебно место заузима активност у проучавању зеленичета (*Prunis laurocerasus*) где је и колега Видак учествовао са осталим члановима експедиције у проучавању и објашњењу појаве цветања ове ендемо-реликтне биљке.

Након одбрањеног доктората колега Видак прелази на посао професора ВПШ у Београд, а затим се 1981. г. враћа у Лесковац где наставља посао предавача као доцент Технолошког факултета где ће предавати Ботанику и

Индустријску микробиологију студентима прехрамбеног и фармацеутског одсека, а касније и Биологију и Индустријску екологију студентима биохемијског инжењерства. Предавао је још и Одабрана поглавља из Микологије на последипломским студијама.

Гљиве и то посебно макромицете су посебна област, а може се рећи и посебна страст колеге Видака. Проучавао их је, писао о њима, волео их и са њима и умро. Намеравао је да напише књигу о печуркама и то ону која би могла да послужи сваком гљивару. Неуморно их је посматрао и трагао за њима на Радану где је и изградио малу планинску кућу да би био ближи „својим" реликтним полидоминантним шумама на андезиту и својим печуркама. О гљивама је често знао емотивно да говори својим студентима а писао је и популарне чланке у разним часописима. Планинци са Радана су га волели јер је он знао њима врло импулсивно да говори о природи, шумама, печуркама и о животу уопште јер је био човек који је обишао доста света и био је врло искрен не желећи никада да сакрије истину. Та слободоумност га је красила као правог народног учитеља. Иако је прошао пут од основне школе до универзитета, иако је током дугог марљивог и стрпљивог рада много тога научио, углавном улажући и свој рад и своја средства, ипак је остао скроман и разуман просветни радник који је свестан да није добио онолико колико је уложио. Но то на њега није деловало дестимулативно. И после честе љутње што се рад научника недовољно валоризује, он је увек настављао да ради несебично помажући многим дипломцима, последипломцима, докторантима и свима који су од њега тражили помоћ.

Његов рад на многим скуповима различитог нивоа од Конгреса биолога Југославије, симпозијума различитог нивоа на којима се расправљало о биљном свету, Симпозијума које је и он сам организовао са својим другови-ма, па до предавања за пчеларе, риболовце, гљиваре, полазнике школе лековитог биља, грађане Лесковца и многих градова југоисточен Србије неће се заборавити. Врло темпераментан материју је излагао веома стручно а за питања које је решавао из домена науке трудио се да нађе истинита решења. Све што је имао хтео је да подели са својим сарадницима: и бол и радост и тугу и успех због изашле књиге или радост због успешне организације скупа. Такав ће остати у нашим сећањима.

Новица Ранђеловић

РАДОВИ ЗА ЗБОРНИК XL ЗА 2000. ГОДИНУ

Владимир Стојанчевић **ПОСЛЕ ЧЕТРДЕСЕТ ГОДИНА** 5

СТУДИЈЕ И ЧЛАНЦИ

Радивој Радић **СРПСКИ ИЗВОРИ О ТУРСКОМ ОСВАЈАЊУ ТРАПЕЗУНТА 1461. ГОДИНЕ** 13

Живан Стојковић **СРПСКИ СОЦИЈАЛИСТИ И РУСИЈА ПОЧЕТКОМ XX ВЕКА** 23

Бранко Павлица **НЕЈСКИ УГОВОР И РАЗГРАНИЧЕЊЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ СА БУГАРСКОМ** 29

Богумил Храбак **СТАЊЕ НА КОСОВУ, У МЕТОХИЈИ И ЗАПАДНОЈ МАКЕДОНИЈИ ОД ОКТОБРА 1918 ДО МАРТА 1919. ГОДИНЕ** 47

Јован Максимовић **КОСОВСКА ОПЕРАЦИЈА (16. 10 - 25. 11. 1944)** 75

Јовица М.Цветковић **УРБОЕКОНОМСКИ ПРОЦЕСИ У ОПШТИНИ ЛЕСКОВАЦ НА КРАЈУ XX ВЕКА** 89

Александар Кадијевић **О РАДУ АРХИТЕКТЕ КСЕНИЈЕ БЕЛАВЕНЕЦ-МЕДВЕДЕВ** 115

Даница Валчић **АРХИТЕКТУРА У ВЛАСОТИНЦУ ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА** 125

Радмила Жугић **НЕКЕ ПАРАЛЕЛЕ ИЗМЕЂУ БУГАРСКОГ И ЈУЖНОМОРАВСКОГ АНТРОПООНОМАСТИКОНА** 153

Радивој Жугић **СМИСАО ДЕКЛИНАЦИЈЕ НА ПРИМЕРИМА ЛЕСКОВАЧКОГ ГОВОРА** 185

Борислава Лилић **ПОЧЕЦИ ГИМНАЗИЈСКОГ ОБРАЗОВАЊА У ПИРОТУ** 195

Верољуб Трајковић **ОСНИВАЊЕ ОСНОВНЕ ШКОЛЕ У ОРАШЦУ** 209

Живојин Прокоповић **ШЕЗДЕСЕТЕ: ДВОЈЕ ПОСМАТРАЈУ СУТОН (сликарство Јована Поповића)** 219

Николај Тимченко **ЛЕСКОВАЧКО ПОЗОРИШТЕ ДО 1941. ГОДИНЕ** ... 241

ПРИЛОЗИ И ГРАЂА

С.Перић, М.Јоцић, М.Стојић **ВИШЕСЛОЈНО НАСЕЉЕ БРЊИЧКЕ КУЛТУРНЕ ГРУПЕ** 281

Мирослава Јоцић **СЛУЧАЈНИ АРХЕОЛОШКИ НАЛАЗИ У ЛЕСКОВАЧКОМ КРАЈУ** 303

НАРОДНИ МУЗЕЈ

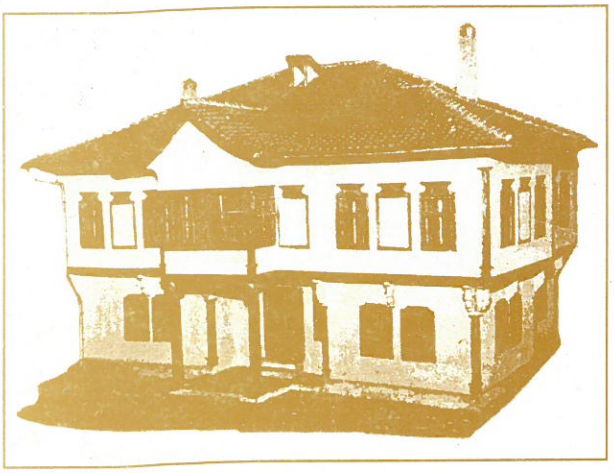

ЛЕСКОВАЦ